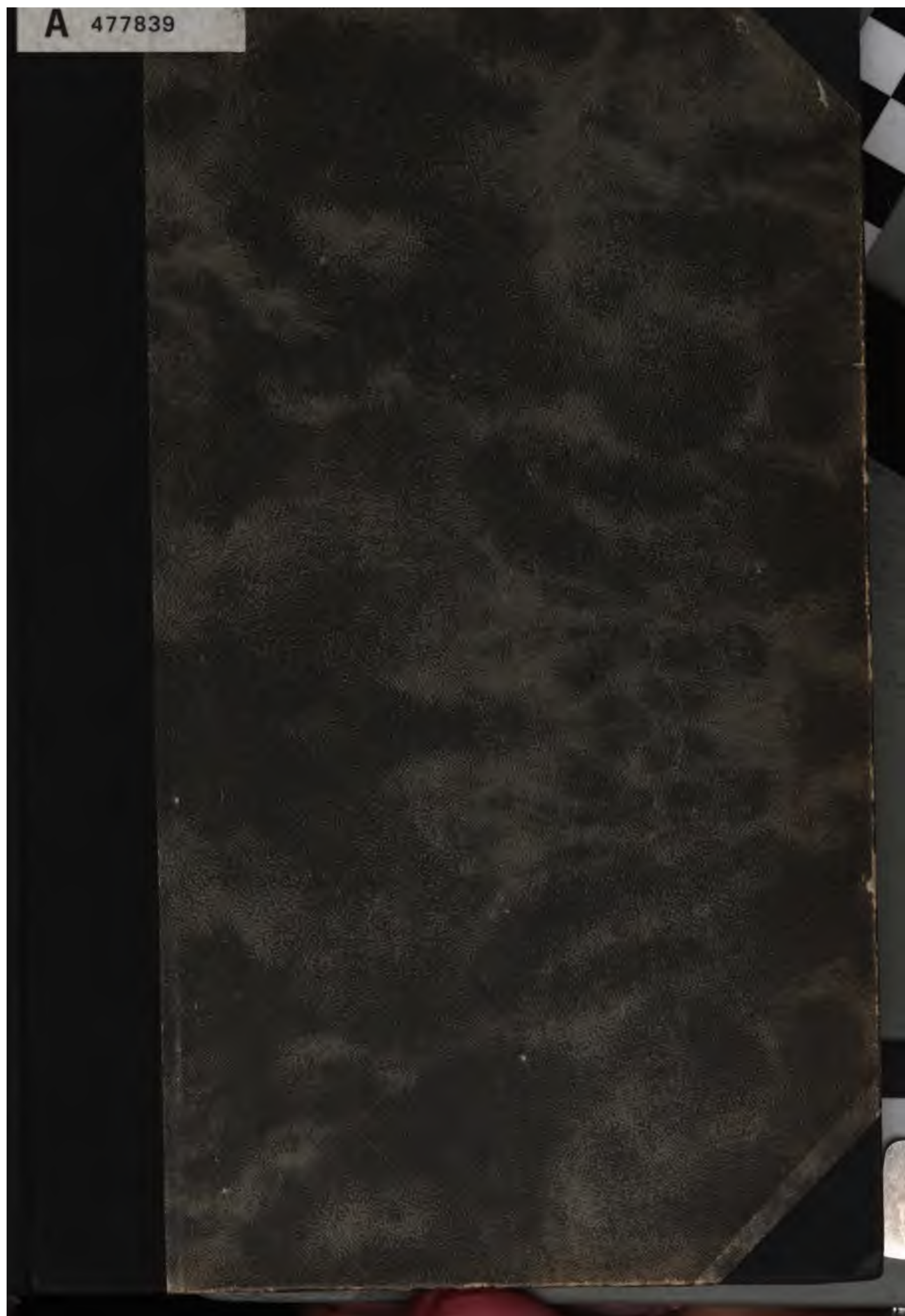

A 477839

SLOVENSKA ZEMLJA.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statistiškem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

IV. del.

Vojvodina Kranjska.

Ljubljana 1901.

Izdala „Matica Slovenska".

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Vojvodina Kranjska.

Prirodoznanski, politični in kulturni opis.

(33 podob).

Spisal

Fr. Orožen,

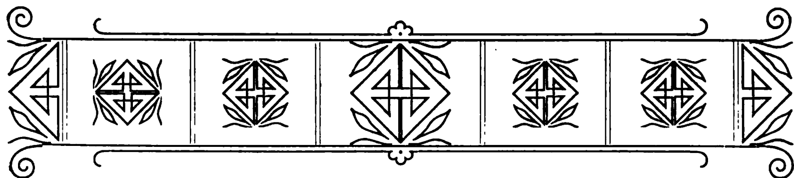
profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Ljubljana 1901.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Predgovor.

»Narrabo mirabilia tua«.
LXX. Ps.

Te besede slavnega psalmista je postavil na čelo sloveči propovednik Abraham a Sancta Clara svoji propovedi „Redliche Red' für die krainerische Nation“, ki jo je imel v avguštinski cerkvi na Dunaju dne 3. avgusta l. 1705. in v kateri je navdušeno opisal našo čudesno deželo. Začel je pa svojo propoved s temi besedami: „S Tvojim dovoljenjem, velecenjena vojvodina Kranjska, s Tvojim dovoljenjem bodem danes pripovedoval o Tvojih velikih čudesih in jih razglasil“. Pred njim sta pa že opevala kranjska prirodna čudesa sloveča italijanska pesnika Dante in Torquato Tasso.

In zares, prav slovensko zemljo je Stvarnikova roka obdarila toli bogato, da se ne čudimo pesnikom, ki tako navdušeno opevajo našo domovino. Med slovenskimi pokrajinami se pa ponaša zlasti Kranjsko z izredno krasnimi planinami, ki privabljajo v deželo mnogo tujcev iz daljnih krajev. Drugje zopet goli Kras

»... v spodnji svet
svoja čuda vabi zret'«. —

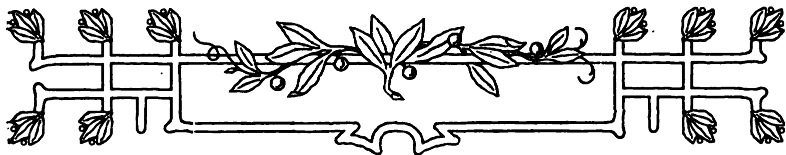
Izprva je bil pokojni tržaški profesor Viljem Urbas določen, da opiše Kranjsko. Začel je z vnemo in lju-

beznijo do svoje domovine, a vsled hude bolezni je moral započeto delo prekiniti. Umrl je l. 1900. v Gradcu in zapustil za približno dve tiskani poli rokopisa za to knjigo. Urbas je več let marljivo nabiral gradivo za kranjsko domoznanstvo. Časten spomin za naše domoznanstvo zaslužnemu učenjaku!

Uporabil sem v tej knjigi več važnih podatkov iz Urbasove ostaline, katero je Matica Slovenska dobila v svojo last. Nadalje sem uporabil pri opisovanju Kranjskega mnogo virov in kolikor mogoče najnovejše podatke, za katere iskreno zahvaljujem dotična slavna oblastva, ki so mi jih dala na razpolaganje. Prav srčno tudi zahvaljujem g. kolego prof. A. Paulina, ki mi je dal v uporabo rokopis o kranjskem rastlinstvu in živalstvu. Zahvaljujem tudi gg. fotografa Lergetporerja v Bledu in Šeberja v Postojini ter sl. Slov. plan. društvo za prepustitev več fotografij, oziroma klišejev, ki sem jih uporabil v tej knjigi. Pospešilo pa je ta opis tudi lastno opazovanje te čudesne dežele, ki sem jo prepotoval in spoznal malone po vseh nje delih.

V Ljubljani, meseca decembra 1901.

Prof. Fr. Orožen.

Uvod.

Vojvodina Kranjska je oddaljena 4° od najzahodnejšega in malone 11° od najvzhodnejšega kraja ter za 3·5° od najjužnejše in nad 4° od najsevernejše točke Avstrijsko-ogrske države. Navzlic temu vendar ne leži sredi države, temuč jo loči vsled posebne razpredelbe avstrijskih dežel le kakih 15 *km* premočrtne daljave od Italije.

Čudne so tudi vodne razmere vojvodine Kranjske. Čeprav je južna kranjska meja tu Tržaškemu, tam Reškemu zalivu tako blizu, da n. pr. z Nanosa lahko občuduješ rodovitno Benečansko nižino, s Snežnika na Notranjskem pa moreš gledati na rudnike Balkanskega polotoka, vendar se večina kranjskih rek in potokov izliva v Savo, ki se izteka v Dunav in po njem v daljno Črno morje.

S severnozahodnim koncem je dežela stisnjena v kot, ki ga tvori na eni strani razvodje med Jadranskim in Črnim morjem, na drugi strani pogorje med Dravo in Savo; proti jugovzhodu pa se odpira nekoliko planinski svet, nekoliko nižava. Tako leži med klimatično precej neugodnim Koroškim in južno sadje rodečo Istro,

in dičijo jo tam prednosti planinske prirode, tu pa plodnost ravnega polja; tudi preskrbuje z ledom daljne jutrove kraje in pošilja obilo sladkega sadja v hladnejše severne kraje.

Romantične doline ležijo med velikanskimi snežniki na Gorenjskem, prijazna polja se razširjajo poleg vinskih goric na Dolenjskem. Ker deželi sploh ne manjka vode, je rastlinstvo precej razvito; vse klije, raste in cvete po bregovih in ravninah; hladni gozdi krasijo hribe, dokaj plodne širne poljane mičejo po planjavah. Celo tam, kjer se priroda kaže nekako skopa, namreč na Notranjskem, daleč tam po odljudnih krajih, ali pa globoko v teminah skriva ter hrani dežela Kranjska po špiljah in jamah, po breznih in brlogih, po dupljah in votlinah toliko čudes in zakladov, da bi človek zaradi tega blagoslova lahko domneval, da ji ni enake na vsem svetu.

V deželi prebiva del mnogobrojnega slovanskega naroda, sicer majhno, tudi nekako zanemarjeno, toda večinoma jako nadarjeno ljudstvo, kateremu je le tuintam treba lahne izpodbuje, neznatne pomoči, prave priložnosti, da se mu duh predrami, okrepijo zmožnosti, razvijejo sposobnosti, ki potem najlepši sad prinašajo deželi, državi, svetu. Neutrudna marljivost, poštenost in pravičnost, postrežljivost in gostoljubnost značijo narod. Da je pobožnega srca, pričajo razen mnogih krasnih cerkvá po deželi skoro neštevilni križi in znamenja, ki se vidijo ob vseh potih, mnogo cerkvic in kapelic, ki se bleščijo z gričev in gorá. Marsikatera stran avstrijske zgodovine potrjuje, da je Slovenec tudi domoljuben in hraber in častno zastopan v vrsti duševnih velikanov.

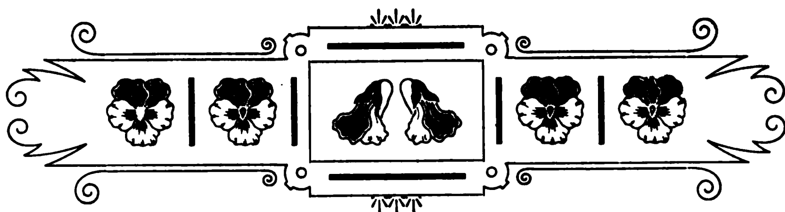
Potemtakem ni naša dežela najneznatnejša med avstrijskimi deželami, dasitudi ne obsega več nego 30. del avstrijskih tal, od vse države pa le 63. del; kar se pa tiče števila prebivalcev, obsega celo le 51. del Avstrije, vse države pa le 85. del. Kranjska dežela ni ravno gosto naseljena; dočim v tostranski državni polovici biva po 87, v vsej državi pa po 69 prebivalcev na 1 km^2, živi na Kranjskem na 1 km^2 le 51 ljudi. Pa tudi navzlic temu

ni naša dežela med deželami, v državnem zboru zastopanimi, v nobenem oziru zadnja. Kar se namreč tiče površja, so manjše še tri dežele (Salcburško, Primorsko in Šlesko), manj prebivalcev pa imata Koroško in Salcburško. Kar se pa dostaje gostosti prebivalstva, so celo štiri dežele redkeje naseljene nego Kranjska, in sicer Dalmacija, Tirolsko, Koroško in Salcburško.

Vodoravna oblika kaže precej zaokroženo celoto, iz katere nekoliko štrli le severnozahodni kot. Proti zahodu in jugu je meja tudi še nekako rogljasta; a meja proti Koroški in Štajerski je le malo upognjena, je, rekel bi, kakor daljša stran krivega sferskega trikotnika. Najbolj oddaljena kraja sta 166 *km* narazen; kjer je dežela najširja, je razdalje 91·5 *km*, ves obod njen pa znaša 629·6 *km*.

Vendar, kakor je nekdaj prorok Mihej hvalil svoj Betlehem, se smemo tudi mi ponašati s svojo domovino ter reči: Ti pa, naša Kranjska, nisi najmanjša med deželami širne Avstrije; ti si tudi že rodila marsikakega slavnega moža, imenujmo le: barona Valvasorja in Vego, Oglarja, Kopitarja in grofa Koprivo (Caprivi) in še mnogo drugih izvrstnih ter za državo in domovino zaslužnih mož!

Prirodoznanski opis.

Lega, meje, velikost in tla vojvodine Kranjske.

ojvodina Kranjska, od l. 1815. v današnjem obsegu, pod enim knezoškofom od l. 1833., samostojna kronovina pa šele od l. 1849., leži med 45° 25' in 46° 31' severne širine in med 31° 16' in 33° 22' vzhodne dolžine od otoka Ferra. Zemljepisna širina dežele znaša torej 1° 6', zemljepisna dolžina pa 2° 6'.

Vsled razlike v zemljepisni dolžini vzhaja solnce Jesenicam, najvzhodnejšemu kraju ob Savi na Dolenjskem, vedno za dobrih 8 minut prej nego prebivalcem Fužin (Bele peči), najzahodnejšega kraja na Gorenjskem. Ako imamo v Ljubljani poldne, manjka v Feldkirchu na Predarelskem približno še 20 minut (4 × 5) do poldneva, ker leži to mesto malone 5° zahodno od Ljubljane. V Črnovicah pa imajo tedaj že 48 minut (4 × 12) črez poldne, ker so Črnovice skoraj 12° vzhodno od Ljubljane.

Glede na razliko v zemljepisni širini se kaže tudi majhna razlika v dolgosti dneva. Čim severneje je namreč kak kraj, tem daljše dneve ima po leti in tem daljše noči po zimi. Ker pripadajo Fužine tudi med najsevernejše kraje na Kranjskem, imajo tu prebivalci ob poletnem solnčnem obratu (21. junija)

skoraj 9 minut daljši dan (seveda po zimi tudi toliko daljšo noč) nego brodar, ki južno od Črnomlja potnike prepeljuje črez Kolpo. Najdaljši dan v Fužinah traja 15 ur 39 minut, v najjužnejšem kraju Kranjske pa 15 ur 30 minut.

Od treh sosednjih dežel ločijo Kranjsko prirodne meje; drugod nima samo takih. Proti Koroškemu tvorijo 98·6 *km* dolgo mejo skoraj skozinskoz Karavanke (Grintavci), namreč od koroške Zilice do reke Kokre, kjer se vzdigujejo Kamniške planine. Te planine s Podpeškim ali Brdskim gorovjem vred in pa (78 *km* dalje) Sava do onkraj dolenjskih Jesenic tvorijo 122·9 *km* dolgo kranjsko-štajersko mejo. Nekoliko Gorjanci, nekoliko reka Kolpa s Čubranko ločijo Kranjsko od Hrvaškega, ki je naši deželi mejaš v dolžini 203·3 *km*. Najdaljša meja pa, 204·8 *km* proti Primorskemu, gre le malo časa poleg Škocjanske Reke ali nje dotokov, dalje pa nekoliko ob južnem bregu, nekoliko tudi črez Notranjski Kras, potem črez Idrijsko gorovje, v severnozahodnem koncu pa prav po slemenu Julijskih Alp.

Površje dežele Kranjske meri 9988·33 km^2. Goratega je tega površja 53·8 %, torej več nego polovico, in je večjidel planinski svet; 25·5 % površja pokrivajo griči in holmci; le 20·7 % pripada nižavju. Najvišja tla ima Gorenjsko, kjer je dolina Save Dolinke 850 *m* nad morsko gladino; nekatere stranske doline so še višje, Triglav pa meri celo 2863 *m*. Toda iz začetka se znižujejo gorenjska tla tako hitro, da je Leško-radovljiška kotlina le še kakih 520 *m* nad morsko gladino. Odtod se sicer le polagoma znižuje svet, vendar neprenehoma do Ljubljanskega polja, ki je le še 314 *m* visoko. Ako nadaljujemo to pot proti jugovzhodu poleg 581 *m* visokega Golovca, potem črez nekoliko nižjo, 2 *km* široko Šmarsko planjavo, le še 310 *m* visoko Luško dolino, dalje do izvira Krke, ki se 275 *m* nad morjem kot izdaten potok prikazuje iz zemlje, še kakih 30 *km* naprej, ob bregu Krke do tja, kjer se imenovana reka, tu le še 171 *m* nad morsko gladino, zavije proti severovzhodu, naposled črez holmce pri Toplicah, dospemo v Metliko, ki leži le še 122 *m* visoko, in do iztoka Kamenice v Kolpo, kjer leži najnižji kraj na Dolenjskem le 107 *m* nad morsko gladino. Najnižja točka na Kranjskem so pa ob goriški meji Uhanje (86 *m*) zahodnoseverozahodno od Vipave. Znižujejo se torej kranjska tla vobče od severozahoda

proti jugovzhodu, in Triglav nadkriljuje najnižjo točko za 2777 *m*. Torej je najvišji kranjski vrh nad triintridesetkrat višji nad morsko gladino nego najnižja točka na Kranjskem.

Z gorenjo Krko vzporedna, od nje le 30 *km* oddaljena Savska dolina ne pada toliko, ker ima pri izstopu iz dežele še celih 125 *m* absolutne višine. Le malo višja nego dolina ob srednji Kolpi je dolina poleg spodnje Krke (138—160 *m*). Te so poleg Vipavske doline najnižje vse dežele. Druge doline med Savo in Krko, kakor tudi prostorne ravnine sredi dežele po obeh straneh gorenje Save ležé 190—380 *m* nad morsko gladino. Zahodno od Krke na Dolenjskem in na Notranjskem, potem pri savskih izvirih so že doline 380—570 *m* visoke, nekatere poprečnice v planinah pa celo 570--950 *m*.

Tem razmeram primerno nahajamo na Gorenjskem vrhunce po 2200—2860 *m* visoke, a na Notranjskem je le malo gorá, ki bi bile višje nego 1200 *m*, nobena pa nima nad 1800 *m*; na Dolenjskem pa je najvišji vrh Goteniški Snežnik le 1291 *m* nad morsko gladino. Gorenjsko je namreč pravi planinski svet, Notranjsko je še precej gorato, na Dolenjskem pa prevladuje gričevje.

Kakor je različna zunanja oblika teh delov dežele, katerim je 1106 *m* visoki Krim srednji mejač, tako je tudi vtisk na njih prebivalce jako različen. Velikanski gorenjski svet nekako oživlja človeka in ga povzdiguje; Notranjsko s kraškim značajem in s svojimi čudopolnimi votlinami ga dela bolj resnobnega, prijazne doline in vinske gorice na Dolenjskem pa razveseljujejo človeško srce.

Dasi dandanes več ne velja stara razdelitev dežele v tri „kresije“: Gorenjsko, Dolenjsko, Notranjsko, vendar se še poslužujemo te razdelitve, ker je res naravna ter se je udomačila tudi med narodom. Gorenjsko obsega kranjska tla poleg gorenje Save, ob levem bregu do štajerske meje, ob desnem pa do izliva Ljubljanice v Savo. Dolenjsko se razprostira med srednjo Savo in gorenjo Kolpo od hrvaške meje do potoka Iške, ki se izliva v Ljubljanico. Kar je od tega potoka še na Kranjskem proti jugu ali zahodu, to se imenuje Notranjsko, ki obsega jugozahodni del dežele.

Nekoliko o zgodovini površja.

Če se oziramo pri opazovanju tal na dotične narodne pripovedke in krajevna imena, dobimo v njih marsikako pojasnilo, kako se je razvijalo zemeljsko površje. Na Kranjskem se namreč nahaja precej takih pogorij in gorá, na katerih se še natančno vidijo znaki, da so nekdaj gotovo bile zatvornice navalu gorskih potokov. Tudi narod, čigar pripovedke često dalje nazaj segajo nego zgodovina sama, pripoveduje marsikaj o tem, kako se je dežela izpreminjala v teku let. Tako n. pr. pripovedujejo, da je bila nekdaj Žirska okolica jezero, in še dandanes se večkrat pripeti, da Poljanščica poplavlja ves ta okraj; takisto tudi Kamniška Bistrica severno od Kamnika še pogosto stopa črez bregove. Jezero je na vzhodni strani najbrže segalo črez Nevlje, kajti še v 17. stoletju so tamošnjo cerkev sv. Jurja imenovali „Št. Jur ob jezeru". Kokra, sedaj savski dotok, je tvorila jezero v svojem gorenjem toku (pri takozvanih Sedmih mostovih) še konec 17. stoletja. Toda razdevajoči sili ne samo mehanično, ampak tudi kemično delujočih vodá se je moralo mnogo teh prirodnih jezov končno vendar vdati. Le tam, kjer ni kamenje v kotlinah preveč razkrojljivo, so reke in potoki včasi zelo močni; kjer leži struga pregloboko, ali kjer ni pritisk zaradi premajhne množine vode zadosti velik, tam so se ohranile zbiralne in čistilne rupe gorskih vodá, in sicer tukaj v vsej svoji tihi krasoti, ondi pa le deloma ali samo za neko dobo.

Tako je nastalo, da vidimo na Kranjskem vse raznodobne oblike jezer: popolnoma usehla jezera, kakor je Dobrepoljska dolina; močvirja, kakor je Ljubljansko barje; presihajoča jezera, kakor je Cerkniško jezero, in končno stalna jezera, kakršna so v Gorenjskih planinah.

Da je bilo selo Otok med Radovljico in Tržičem v prejšnjih časih res otok, kakor pripoveduje ljudstvo, potrjuje tudi ime in pričujejo tudi tla. Pripovedka pa, da je stal nekdaj na Jezerskem vrhu raj, je pač pripovedka iste vrste kakor pripovedke o zlatem starem veku ali bajke o nekdanjih dobrih časih sploh. Temu primerno podnebje bi bilo v teh krajih utegnilo biti le za neogenske dobe; pripovedka bi se bila torej ohranila še izza zadnje ledene dobe, to pa ni prav verjetno.

Na mnogih krajih je še prav vidnih sledov, ki kažejo, da je imelo tudi Kranjsko svoj diluvij in hkratu svojo ledeno dobo. Množine eratičnega peska in mnogo ledeniških grobelj (moren) na Gorenjskem, podi (Karrenfelder), ki pokrivajo marsikatero visoko planoto Julijskih Alp, in jezera, ki ležijo tod že jako visoko, svedočijo, da so bili v teh krajih nekdaj ravno taki ledeniki, kakor n. pr. dandanes v Patagoniji, ki leži na južni poluti v isti zemljepisni širini kakor Kranjsko na severni poluti. V starodavnih časih je večji del dežele pokrivala voda, iz katere so moleli le najvišji vrhovi in grebeni Alp. To nam pričajo grezi, ki ležijo na planotah prej imenovanih Alp 1300 *m* visoko, nakopičena glina, ki pokriva višje apnene gore na Dolenjskem, in okameneli ostanki mehkužcev, posebno polžev in skoljk, ki se nahajajo na različnih krajih v višini 1000—1500 *m*. To pričajo tudi velikanske množine diluvijalnega proda, ki pokriva Ljubljansko polje do gorenje Save in vso spodnjo Krško dolino.

Ko so pri gradnji Južne železnice na Ljubljanskem barju vrtali in preiskavali tla, še 50 *m* globoko niso našli močnega kamenja, ampak vedno zapored se menjajoče plasti gline in peska; a zadeli so dvakrat, v globočinah 19 *m* in 27 *m*, na zelo stisnjeno, le nekaj centimetrov debelo plast suhe šote, dočim je vrhnja plast skoro 2 *m* debela. Nehote se nam vsiljuje pri tem misel, da naplavina enega diluvija ni mogla napolniti globokega kotla tega močvirja, in da se je ta premena morala trikrat ponavljati, in da je skoro nedvomno šele zadnja taka povodenj zamorila medveda brlogarja (Ursus spelaeus), čigar kosti je često najti v votlinah. Kako je pa to, da ima človeška ribica (Proteus anguineus) toliko drugačno telo kakor drugi krkoni? Saj je vendar njeno okostje po izreku znamenitih učenjakov (n. pr. prof. Hyrtla v Müllerjevem arhivu) popolnoma enako ogrodju živali „Ichtyosaurus communis“, čigar okameneli ostanki se dandanes nahajajo le še v spodnjih plasteh triasne in jurske tvorbe. Ali je res naša človeška ribica[1]) še živeči, četudi pritlikasti izprevržek onega že davno odmrlega velikanskega prednika, — ali je res plašni, nedolžni stranski sorodnik onega

[1]) Čeprav nahajamo človeško ribico tudi v nekaterih podzemskih vodah na Primorskem in v Dalmaciji, jo vendar smemo smatrati za kranjsko posebnost.

strašnega, požrešnega pradeda, — ravno tako čudoviti kakor redki ostanek onega živalstva, katero je že pred veki nehalo živeti? A dovolj o tem.

Geološke razmere.

Po geološki sestavi pripada približno 56 % dežele Južnim Apneniškim Alpam, 38 % Krasu in le 6 % diluvijalni ali aluvijalni tvorbi. Sploh se pa na Kranjskem lahko zasledujejo skoro vse stopnje tercijarne in sekundarne dobe do oglene tvorbe paleolitske dobe. Starejših sedimentarnih naplavin, posebno kristalastega skrilavca in gručave rude iz pradobe pa do sedaj na Kranjskem še niso našli, izvzemši morda felzitporfir[1]), ki se nahaja na Gorenjskem na več krajih.

Premogova tvorba je tu največ zastopana po starejših sestavah (kulmska tvorba), posebno po takozvanih ziljskih plasteh in oglenem apnencu, in to zlasti na Gorenjskem.

Ziljske plasti so zelo debele in so sestavljene iz črnosivega, največ tenkolistnega skrilavca, iz temnosivega peščenca, posejanega z belimi sljudnimi luskinami, in iz labore. Peščenec in labora sta pa precej pomešana s skrilavcem in se nahajata le tam samostojno, kjer ni skrilavca. Spodaj ležeči ogleni apnenec je sive do črne barve, zgornji pa včasi tudi svetle in ima vmes majhne plasti črnega, tenkolistnega skrilavca, ali je pa tudi kremenast in protast.

Diasna tvorba je sestavljena nekoliko iz svetlosivega skrilavca, ki je tudi take barve kakor opeka ali kri, in iz kremenastega peščenjaka, nekoliko iz sivega ali zelenkastega apnenega skrilavca in laporja, v katerih je često tudi bakrena ruda.

Triasna tvorba na Kranjskem ni samo relativno najbolj razširjena, ampak je tudi najbolj različna, kar se tiče njene razredbe in sestave; v njej ima dežela tudi največ okamenin. V spodnjem in srednjem triasu je zastopana ta tvorba posebno po verfenskih in gutenstajnskih plasteh, v zgornjem triasu pa po kasijanskih, halstatskih in rajbeljskih plasteh.

[1]) Ta porfir ima gosto, iz kremenjaka in živca sestavljeno temeljno tvarino s posejanimi kristali ali zrni živca, kremenjaka in tudi amfibola. Barve je rdeče do rjave, zelenkaste do rumenkastosive.

Verfenski skrilavec je sestavljen iz raznobarvnega peščenca, kateremu je poseben znak velika množina sljudnih ploščic, ki se nahajajo na njegovi površini; nemalo pa se menjava peščenec tudi s skladi temnega apnenca, ki je preprežen z belimi drstvenimi žilami. Gutenstajnske plasti imajo v sebi temnosivi in nekoliko tudi kremenasti apnenec, ki prehaja često v dolomit, apneni sprimek, ki prehaja večkrat v dolomitski sprimek, in apneni skrilavec; med njimi se pogostoma nahajajo tenke plasti črne opoke. Kasijanske plasti so sestavljene iz temnosivega, včasi dolomitskega apnenca v tankih plasteh, katere se menjavajo z opoko, iz sivih, rjavih ali zelenih grohov in lehnjaka, med katerimi so plasti apnene labore različnih barv, in iz temnega apnenega laporja. Halstatske plasti imajo v sebi največ svetlobarvni, nekoliko tudi pisani marmornasti apnenec, največ neolitske dobe, s primešanimi rogoličnikovimi kepami, ali pa tudi bele kristalaste dolomite, ki niso razvrščeni v plasti. Rajbeljske plasti pa so iz črnega, tenkoplastnega apnenca, ki je namešan z apnenim laporjem, iz raznobarvnega, prhkega, lahko razkrojljivega lehnjaka in laporja ter iz apnene labore.

Retska tvorba ima v sebi rumenkasto- do temnosivi, zrnati, bituminozni dolomit (glavni dolomit) in svetlo- do temnosivi, razpokani apnenec (strešnik). Le-tega označujejo različne vrste skoljk, onega pa to, da ima jako malo okamenin v sebi. Oba se pa nahajata v lepih, debelih, redkoma po apnenem skrilavcu ali opoki prepreženih plasteh, in sicer nekoliko med Škofjo Loko in Kamnikom, nekoliko med Ljubljano in Hrastnikom.

Jurska tvorba je izmed svojih treh stopenj: liasne, dogerske in mlevčne ali prave jurske zastopana tu le po eni sami vrsti, in sicer prva po takozvanih hirlacenskih, druga po aptiskih in tretja po stramberških plasteh. Vse tri sestoje le iz apnenca, ki je nekoliko bele ali bledordečkaste barve ter oolitske ali laborne polkristalaste sestave, nekoliko rdeče barve in je torej precej z rogoličnikom pomešan. Plasti pa niso debele in se nahajajo le posamezno med Ajdovščino in Planino in vzhodno od Triglava.

Najvišja med sekundarnimi tvorbami je kredna tvorba, ki se razprostira posebno po Notranjskem in nekoliko tudi po Dolenjskem. Ta tvorba je sestavljena na Kranjskem samo iz

močno razvitega apnenca in dolomita, katera se delita po svojem paleontološkem značaju v tri razrede: v kaprotinska apna, v komenski ribji kamen in v rudistna apna. Vrhnji steokomski plasti pripadajoča apna, po Caprotina Lonsdalii Orb. imenovana kaprotinska apna, so včasi dimkastosiva, včasi temnorumena, nekoliko sprimkasta, nekoliko bramorasta ali dolomitska in imajo bituminozen vonj, če jih razbiješ. Ribji kamen je sestavljen iz apen, ki izločujejo rogoličnik, in iz bituminoznega, temnorjavega, tenkoplastnega apnenega laporja. Te plasti leže neposredno pod rudistnimi apni; imajo pa v sebi v spodnjem debelejšem delu največ radiolitov, v višjem največ hipuritov, so svetle, belkaste barve, na površini že precej razjedene in zelo čudno razbrazdane, ožlebičene in prevrtane, včasi zelo čudne oblike, dočim tvori svetlosivi in rožasti apneni sprimek lep, pisan marmor.

Eocenska tercijarna tvorba (pri Postojini) je sestavljena v spodnjem delu iz „kozinskih plasti“ ter iz numulitov in mačinskih plasti v zgornjem delu.[1]) Kozinske plasti, glavni člen liburenske stopnje, imajo v sebi največ temnobarvnih, krhkih, sladkovodnih apen, vmes se pa nahajajo tenke plasti črnosive laporjeve gline in semtertja tudi skladi rjavega premoga. Numulitska apna spodnjega eocena so različno siva in imajo v sebi čista morska apna, ki so ali zelo trda in kremenasta ali prhka, skrilasta ali glinasta. Mačinske plasti zgornjega eocena so sestavljene iz glinenega in apnenega laporja, iz peščenjaka in labore. Laporji tvorijo največ skrilave plasti, so pa včasi tudi peščeni in bogati sljud ter zatorej hitro razpadajo. Njih barva je višnjevkasta, rdečkasta ali rumenosiva. Peščenjaki istih barv in tudi s sljudnimi luskinami posejani tvorijo močne sklade med laporji. Dočim imajo zadnje poleg drugih okamenin često še nekega kratkorepega raka (Cancer brachychelus Reuss) v sebi, se nahajajo v peščenjakih le deloma zogleneli ostanki rastlin, posebno alg. Labore se nahajajo največ le v nižjih plasteh zgornjega eocena in se menjavajo z laporji in peščenjaki; sestavljeni so iz prožnih, odtrganih kosov apnenca, ki je zvezan

[1]) Neocenski tercijarni tvorbi pripadajoče in na Kranjskem se nahajajoče okamenele rastline so med drugimi: Cinnamomum spectabile in C. Rossmäsleri Heer, Laurus princeps Heer, Quercus lignitum in drymeia Ung., Rhamnus aizvon Ung. Apocynophyllum Sotzkianum Ett. Castanea atavia Ung.

Gorenjska narodna noša.

z neko laporasto, peščeno mešanico. Tudi gorenji eocen ima v sebi sklade rjavega premoga in polèg njih tudi ilovnati, črni skrilavec.

Neogenska tercijarna tvorba pa je na Gorenjskem in Dolenjskem zastopana po sockenskih in ivniških plasteh, mediteranski stopnji, litavskih apnih in kongerijskih plasteh. Socenske plasti (spodnja akvitanska stopnja), nekoliko sladkovodne usedline s čistim rjavim premogom, nekoliko morske naplavine, so sestavljene največ iz opoke in peščenjaka, redkeje in le deloma iz apnatega kamenja, so pa bogate po okamenelih ostankih sesalcev. Mediteranska stopnja, ki sestoji posebno iz morskih naplavin, je zastopana po glinah, sipah, peščenjakih in litavskih apnih. Le-ta so nekoliko gosti, nekoliko sprimkasti apnenci in apnena labora svetlejše barve; apnenci se nahajajo največ v klečnatih skalnatih skupinah, labora pa tudi v plasteh. Kongerijske plasti končno so železnate, peščene gline, podobne puhlici, rumenkaste, rdečkaste (terra rossa) ali rjavkaste barve, večinoma prstene in prhke.

Diluvijalna tvorba velikega Ljubljanskega polja in barja in doline med Kostanjevico in Krškim je sestavljena nekoliko iz plasti gramoza, nekoliko iz raznega mlakužnega blata. Gramoz se nahaja ali sam kot prod ali pa zvezan s sigo v močno kamenje kot sprimek, ki je često zložen v sklade. Mlakužna blata so peščene gline navadno rumenkaste barve (puhlica) in so rodovitno polje.

Recentna ali novejša tvorba, tudi aluvij imenovana, ima slične naplavine proda in rodovitnega blata. Samo te spadajo v zgodovinsko dobo, da, one trajajo še dalje; nahajamo jih povsod na bregovih ali na tistih krajih, katere voda poplavlja.

Diluvijalna tvorba tvori mejo nekoliko tudi med Vzhodnimi Alpami in Krasom. Na obeh straneh te črte se razprostirajo severozahodno od Kranjskih Alp, na eni strani do Nevljice in Motnice, na drugi do Sore. Predalpska krajina sega od zgoraj imenovanih rek tam do spodnje Krke, tukaj do Vipavščice in Ljubljanice. Ostali del dežele spada največ h Krasu. Med Alpami in njih predgorjem se razprostira po Gorenjskem velika Posavska dolina; med Predalpsko krajino in Krasom pa leži Ljubljansko barje.

Goropis.

»Slovenec! tvoja zemlja je zdrava,
Za pridne nje lega najprava;
Polje, vinograd, gora, morjê,
Ruda, kupčija tebe redê«.
Vodnik.

Če prihaja potnik ob času, ko dozoreva ozimno žito, o lepem vremenu proti večeru iz ozke Savske doline navzgor do Zaloga, nenadoma se mu tukaj odpre kos sveta v neznani krasoti: Ljubljansko polje. Na desno in na levo se razmika večjidel lepo obraslo pogorje, ki mu je dotlej kratilo razgled, prikaže se pa strmečim očem velika ravnina, polna cvetočih rastlin, polna dozorelega žita. Šele v neki daljavi jo obrobljajo, zlasti proti zahodu in severozahodu, sinje gorice, za katerimi se vidijo stopnjema sive in sivkaste rebri; zadnji, že nekako megleni vrhunci in hrbti so pa Julijske Alpe in Karavanke, ki so naravne meje severozahodnemu kotu dežele Kranjske. Nič pa ne zanimlje potnika bolj nego na severni strani v nebo kipeče Kamniške planine, katerim iz razpok in strug izgineva sneg jedva med Velikim in Malim Šmarnom. Ker namreč tu ne ovira razgleda previsoko predgorje, kažejo se te planine toliko višje, kolikor bližje so od prej imenovanih. Sive, razpokane stene, ki so ob solnčnem zahodu nekako modrikaste, in ostri vrhunci, ki jih zadnji žarki zahajajočega solnca rdečijo — so občutljivemu tujcu prizor, ki ga ne pozabi lahko.

To gorovje pa ni samo od daleč tako mično, še dokaj lepše se pokaže onemu, ki se mu bliža ter stopi na pravi svet Gorenjskih planin. Ako prehodiš podolžnice savskih izvirov ali poprečnice savskih dotokov in pritokov ob Kamniški ali Tržiški Bistrici, ob Kokri ali Radovini — koliko različnih prizorov, koliko mnogovrstnih podob se ti nudi! Tu prijetna dolinica, tam mračne tesni, grozen preduh; tu mikavna goščava, tam strašno skalovje! Kdor pa ima veselje do hribolastva in gre bodisi na bolj zložne bregove Karavank, bodisi na bolj strme pečine Julijskih ali Kamniških planin, prehodi gozde, hosto in grmovje ter pripleza slednjič črez golo, čudno razdrapano skalovje na vrhove: na Stol, Storžič, Grintavec, Triglav in druge

velikane, ta lahko občuduje razglede, katerim ni mnogo enakih niti v lepoti niti v veličastvu. S kakega strmega vrhunca, n. pr. v srednjih Karavankah, se lahko diviš čudovitim slikam velikanskega gorovja, ki se kopiči proti vzhodu in proti zahodu; občuduješ tu šilaste vrhe in ostre hrbte Julijskih planin, gledaš tam Pokljuko in Jelovico, obširne, puste planjave in groblje, strme stene in zobate robove Kamniških planin. Z nekako posebno zadovoljnostjo se naposled odpočije oko na prostrani Gorenjski ravnini, ki se skoro brez prenehljaja razteza 45 *km* daleč proti jugojugovzhodu, polna senčnatih gajev, plodnih njiv, sadnega drevja, ličnih vasic in belih cerkvic.

Pa ne le, da je ta ravnina večja nego vse druge doline v Alpah, še druga posebnost se nam kaže na severozahodni meji Kranjskega, kakršne ne nahajamo tudi na Sv. Gothardu v Švici. Podolžnico namreč, ki se razteza od vzhoda proti zahodu ter Karnske Alpe loči od Julijskih Alp, prekrižuje ravno ob koroški meji poprečen razor tako, da so na primerno majhnem prostoru štirje prelazi do čisto različnih porečij. Južno od Predela pelje en razor v dolino Koritnice—Soče, ki deli Julijske Alpe v zahodne in vzhodne; zahodno teče potok Bela proti reki Tulmentu (Tagliamento); na severni strani preteka Zilica Karnske planine, ki jih nadaljujejo Karavanke, vzhodno pa prideš črez Rateško razvodje (848 *m*) v dolino, kjer izvira Sava Dolinka.

Dežela je povečjem gorata, kajti 79 % nje površja pripada višavju, ravnine pa zavzemajo le do 21 % tal. Na severozahodu vojvodine Kranjske se razprostirajo Južne Apneniške Alpe, katerih deli so Julijske Alpe, Karavanke in Savinskim planinam pripadajoče Kamniške planine. Alpe ločijo od Krasa reka Vipavščica, cesta iz Vipavske doline na Vrhniko, nadalje prehod v Krško dolino, Krka in Sava.

Julijske Alpe.

Julijske Alpe delé Zilica, Predel, Koritnica in Soča v vzhodne in zahodne Julijske Alpe. Že po tej razpredelbi vidimo, da je na Kranjskem le del vzhodnih Julijskih Alp, to je del, ki se razprostira od goriške meje proti severu in vzhodu, oklepajoč

v velikem loku Bohinjsko dolino. Na severu je meja proti Koroškemu v Zilico tekoči Beli potok, nadalje Rateško razvodje in Sava Dolinka, na vzhodu Sava do Kranja in na jugu cesta iz Kranja v Škofjo Loko in savski dotok Sora.

Julijske Alpe se začenjajo med Kranjem in Škofjo Loko z neznatnim gorovjem, katerega najvišji vrh je Sv. Jošt (860 *m*), in imajo na razmerno malem prostoru mnogo visokih vrhov. Spočetka se raztezajo v severozahodni smeri, potem pa proti zahodu v velikem loku ob obeh bregovih Save Bohinjke do Triglava in odtod zopet v severozahodni smeri do Mojstrovke. Nadalje prehaja glavni greben v zobčasti črti v zahodno smer, in nad 90 *km* dolga proga se končuje v skrajnjem severozahodnem kotu z Vršičem ob kranjsko-koroško-goriški meji. Od glavnega grebena se cepi več stranskih panog, med katerimi je deset poprečnic in jarkov, ki prihajajo od znožja Julijskih Alp, imajo povečjem severno in severovzhodno smer ter se stekajo v podolžnico Save Dolinke in v nje zahodni podaljšek.

Julijske Alpe prepadajo strmo proti Savi na severu; razorane so z globokimi debrimi in imajo strm greben, iznad katerega se vzdigujejo goli vrhovi; v odstavkih se znižujejo proti vzhodu. Poprečna višina vrhov je med 2500 in 2600 *m*. Najvišji vrhovi so sestavljeni iz dahstajnskega apnenca in semtertja tudi iz dolomita. Za podlago imajo gore ziljske premogove sklade in na teh halstatske in rajbeljske sklade triasne tvorbe. V dolinah nahajamo apnenec, peščenec in premogove skrilavce, na severu Sorice pa apnence kredne tvorbe, peščenec in lapor. Izmed drevja raste najviše gori macesen, ki se le težko bori z viharjem in uničujočimi plazovi. Še više gori najdeš le še ruševje po strmih obronkih in planinske pašnike, ki dajo živini sočno hrano. Blizu skalnih vrhov cveto še bele pečnice (očnice) in znana Campanula Zoysii, in poleg drugih planinskih cvetic diči Julijske Alpe sloveča Triglavska roža.

V skrajnjem severozahodnem delu je Vršič (1918 *m*). Od njega gre glavni greben Julijskih Alp proti vzhodu do ostrorobate Žagice ali Mernika (2345 *m*). Na tem grebenu je strmi, 2678 *m* visoki Mangart, ki je po višini druga gora v Julijskih Alpah in se na južni in severni strani odlikuje po svojih krasnih oblikah. Razgled z Mangarta je jako lep ter sega od Štajerskih

planin črez veličastne Visoke Ture z mnogimi ledeniki in poprečnicami do južnotirolske Vedrette Marmolade, črez Koroško in Tržiški zatok; v bližini pa so Kanin, Viš, Triglav i. dr. Severozahodno od Mangarta je Mali Mangart (2506 *m*). Zahodno od škrbine se cepi od glavnega grebena stranska panoga v severni smeri, ki gre črez Kepo (2076 *m*) proti severozahodu.

Zahodno od te panoge je Remšniška dolina. Ta se začenja na prej omenjenem skalnem grebenu, ki veže takozvani Predelski Vršič z Mangartom, in sega do Fužin (Bele peči). Severno od Kepe je Črnega potoka dolina, ki se tudi pri Fužinah končuje. Tretja dolina v tem delu je Lana med Mangartovim znožjem in Savo Dolinko. V tej dolini sta krasni Klanški jezeri tam, kjer se od Žagice črez Zadnjo Ponco (2258 *m*) in Veliko Ponco ali Poldnico[1]) (2280 *m*) segajoča stranska panoga najbolj približuje zahodni stranski panogi.

Od Žagice ima glavni greben južnojužnozahodno smer približno 2·5 *km* do prekrasnega Jalovca, od katerega gre južna stranska panoga do Bolca na Goriškem. 2655 *m* visoki Jalovec (Jelovec) je po višini tretja gora Julijskih Alp. Razgled z Jalovca je prav poučen za bližnje okrožje. Od Jalovca se vzpenja 2000 *m* visoki in 4·5 *km* dolgi glavni greben proti severovzhodu črez Travnik (2200 *m*) do Mojstrovke, ki ima dve 2367 *m* in 2332 *m* visoki kopi. Od severovzhodne nižje kope se ločita dve stranski panogi, ki sta poprečno 1500 *m* visoki. Med zahodno teh panog in Zadnjo in Veliko Ponco je romantična dolina Planica, ki je najvišja med Žagico, Jalovcem in Travnikom in sega do Rateškega razvodja. Sredi Planice med Zadnjo Ponco in Mojstrovko je Nadiža, pravi izvir Save Dolinke, v višini 1203 *m*. Med stranskima panogama, ki se ločita od Mojstrovke, je dolina Mala Pišnica, ki prihaja od sedla Vršca črez neko škrbino severovzhodno od Mojstrovke in sega blizu do Kranjske gore.

Od Mojstrovke do Stenarja (Štajnarja) ima glavni greben južnovzhodno smer in nosi mogočne vrhove. Med Mojstrovko in Prisojnikom (Prisankom) je 1616 *m* visoko sedlo Vršec (Mojstrovka), ki je važen prehod iz Kranjske gore v goriško

[1]) Poldnica (skrajšano »Ponca«) se imenuje v teh krajih omenjena gora, ker je v Ratečah ravno poldne, kadar solnce stoji nad njo.

Trento. Južnovzhodno od sedla štrli **Prisojnik** (Prisanek) (2555 *m*) kot lepa piramida s prav lepim razgledom. Vidijo se

Jalovec.

Južne Apneniške Alpe do tirolskih Dolomitov, Osrednje Alpe od Golovca dalje črez Visoke Ture, Savska dolina, Ziljska dolina,

Vrbsko jezero, Beneška nižina i dr. Od Prisojnika gre proti severu sicer kratka, a ležičava panoga Velika glava.

Glavni greben se razteza črez škrbino Korito do **Razora**[1]) (2601 *m*), ki se ponaša z gotiškimi oblikami in tankim vrhom. Potem se znižuje greben do ploščnatega in podolgastega Kriškega sedla (2257 *m*), nad katerim se vzdiguje Križ (2435 *m*). Mogočna stranska panoga se loči v severni smeri od Križa in sega do široke in pečevnate stene **Škrlatice** z Rogico (2584 *m*) in **Suhim plazom** (2643 *m*), ki je v marsičem sličen južnotirolskim Dolomitom. Škrlatica s Kukovo goro (2425 *m*) in Vrtaškim vrhom (1899 *m*) sega blizu do Mojstrane, severno od Suhega plaza se razprostirajoča panoga pa s Punco (2400 *m*), Špikom (2471 *m*), Ferdamanovo Polico (2350 *m*) in Črnim vrhom (1526 *m*) sega blizu do Kranjske gore.

Tu se izteka v Savsko podolžnico **Velika Pišnica**, obkrožena z mogočnimi zobčastimi vrhovi, ki jo zapirajo proti severozahodu, jugu in vzhodu kot veličastno amfiteatralsko ostenje. Ti gorski velikani so nam že znana Mojstrovka, Prisojnik, Razor, Križ, Rogica, Suhi plaz in Škrlatica. Južnovzhodno od Kranjske gore je **Martulikov jarek**, ki sega do znožja Špika, Kukove gore in Škrlatice. Gorenji del Martulikovega jarka s slapom, zlasti pa visoka kadunja, ki jo obrobljajo raztrgani roglji in stolpi Škrlatice in Suhega plaza, spada med najveličastnejše alpske krajine.

Pri Stenarju (2506 *m*) prehaja glavni greben Julijskih Alp v južno smer; od njega se cepi proti jugozahodu 2418 *m* visoki Pihavec (Bikovec), široka gora z vrhom, ki je sličen topemu rogu. Važen prehod v tem delu je med Stenarjem in Pihavcem na severu in Zelenico na jugu škrbina **Luknja** (1779 *m*), ki veže dolino Vrata s Trento. Zelenico veže takozvano Bolško snežišče z orjaškim Triglavom.

---

[1]) L. 1896. so začeli vojaški maporisci iznova načrtavati Avstrijsko-ogrsko državo. Načrtan je že del Triglavskega pogorja, in sicer med drugim tudi okoliš Razora, ki je bil izgotovljen l. 1899. Primerjamo li prejšnji načrt Razora iz l. 1878. z novim načrtom, vidimo jako veliko razliko med obema načrtoma. Skoraj ne bi verjeli, da oba zemljevida predočujeta eden in isti okoliš, tako znaten je napredek v mapiranju in kartografiji.

Prisojnik s Triglavom v ozadju.

Triglav (2863 *m*)[1]) je najvišji vrh vzhodnega dela Južnih Apneniških Alp tja do Sekstenskih Dolomitov na Tirolskem. Na veliko daljavo ne najdeš tako visoke gore. Proti severozahodu nahajamo šele v premočrtni dalji 70 *km* Reiseck, ki je višji, in nad 100 *km* oddaljeni Južnotirolski Dolomiti in Visoke Ture nadkriljujejo naš Triglav. Na druge strani neba ne ovirajo razgleda s Triglava višje gore, omejuje ga le krivina zemeljskega površja. S Triglava občuduješ Severnoitalsko nižino do Jadranskega morja in njega obalo proti Reki, Dalmatinski Kras in skrajnji rob Balkanskega Krasa. Bliže pa vidiš Hrvaško, Štajersko, morju slično Ogrsko nižino, Kranjsko, Koroško in Tirolsko z vsemi velikanskimi pojavi gorskega sveta. Razgled s Triglava spada med najveličastnejše in najrazsežnejše v Alpah. Ta velikanski razgled tekmuje z najlepšimi pogledi z evropskih orjakov.

Triglav ne zaostaje za svojimi švicarskimi tekmeci glede na razsežnost in veličastnost razgleda, a tudi ne glede na krasoto in raznovrstnost svoje tvorbe. Triglav opeva Baumbach v Zlatorogu:

»Molčé orjaki zró me v led zaviti,
Kadár na tebi mi srcé igra;
Itálija pod mánoj v solnčnem sviti
Pozdravlja me in sinji val morjá.«

Vrhu Triglava je Aljažev stolp[2]), ki je najvišja stavba ne le

[1]) Absolutna višina Triglava je po najnovejšem merjenju 2863·10 *m*, oziroma 2865 *m* glede na strešni rob Aljaževega stolpa (od tal do strehe 1·90 *m*). Triglav ni le najvišja slovenska, ampak tudi najvišja slovanska gora, ker Kavkaza s 5664 *m* visokim Elbrusom ne moremo prištevati slovanskim goram. Ob Kavkazu stanuje 7·5 milijonov ljudi, in med njimi je le 2·3 milijona Rusov, večji del prebivalcev pa pripada neslovanskim kavkaškim gorjancem. Nadalje stanujejo v kavkaških deželah Armenci, Georgijci, Tatari, Grki, Kurdi in dr. V kavkaških deželah so torej neslovanski narodi v veliki večini, in zategadelj Kavkaza ne moremo prištevati slovanskemu gorovju.

[2]) Ta stolpič je na svoje stroške postavil znani slovenski turist Jakob Aljaž, župnik na Dovjem, v čigar župniji stoji deloma slovanski velikan Triglav. Podaril ga je ustanovitelj Slovenskemu planinskemu društvu. Ta stolp je sedaj državno triangulacijsko znamenje. Vojaški inžener nadporočnik Ludovik Guttmann je dal 24. julija l. 1896. zakopati ravno sredi stolpa 50 *cm* globoko podzemsko znamenje (ploščo z rdečim križem in zapečateno steklenico). V steklenici je listina, ki slove slovenski: »To trigonometrijsko točko je ustanovil c. in kr. vojaški trigonometrijski oddelek dne 24. julija l. 1896. za vlade Njegovega c. in kr. Apostolskega Veličanstva Franca Jožefa I.«.

na Slovenskem, ampak sploh po slovanskem svetu. Okrogli stolp je izdelan iz najboljše železne kovine, je 1·90 *m* visok in ima

Velika Pišnica.

v premeru 1·25 *m*. Štiri okna so obrnjena proti glavnim stranem neba. Prostora je v njem za 4 do 5 oseb. Štiri močne bakrene

vrvi, ki so vrhu stožčaste strehe zavite v klobčič, so izpeljane v skale in vanje krepko pritrjene, peta bakrena vrv pa drži v bližnje snežišče na severni strani okoli 30 *m* daleč, da odvaja strelo od stolpa. Stolp je okoliinokoli obložen z 1 *m* visokim kamenenim zidom, da uspešneje kljubuje viharju.

Kakih 55 *m* niže pod Aljaževim stolpom ob potu med škrbino in vrhom je Staničevo zavetišče, katero je postavilo Slov. plan. društvo v spomin Valentinu Staniču, prvaku ne le slovenskih, nego tudi inorodnih turistov. Zavetišče je iz skale izstreljena lopa, ki je 2·40 *m* dolga, 2·20 *m* široka in 2 *m* visoka in ima prostora za osem oseb sedečih ali šestnajst stoječih. Pri vsej stavbi ni prav nič železa zaradi strele. V skali pod Triglavovim vrhom je vzidana marmornata spominska plošča, ki ima tale napis: „V spomin Valentinu Vodniku, ki je bil na Triglavu dne 29. avgusta 1795. leta.

Sklad na skladu se vzdiguje
Golih vrhov kamen zid;
Večni mojster ukazuje:
Prid' zidar se lès učit!

Ob severovzhodni strani mogočnega Triglava je edini kranjski ledenik, katerega nazivljejo Zeleni sneg. Mali ledenik ima navadno velike razpoke, do 20 *m* globoke.

Zahodno od Triglava se odstranjuje med Zelenico in Bolškim snežiščem mogočna in dolga panoga, ki ima do Lanševice južnozahodno smer in se razteza od tam proti vzhodu do Vogla (1923 *m*); tu prehaja v vzhodno smer in teče v tej smeri do Možica (1604 *m*) in od tam proti jugovzhodu do Zlatnika (1550 *m*), kjer se končujejo na Kranjskem Julijske Alpe. Od izvira Belega potoka do Zlatnika tvorijo Julijske Alpe kranjsko-goriško mejo v dolžini 68 *km*. Ta panoga oklepa v velikem loku Bohinjsko kotlino in ima še več nad 2000 *m* visokih mogočnih vrhov.

Od Kanjavca (2570 *m*), s katerega je malone enak razgled kakor s Triglava, drži proti jugu dolgi greben Tičarice proti Bohinjskemu jezeru in tvori vzhodno ograjo Jezerske doline, v kateri so Sedmera Triglavska jezerca. Planota Sedmerih jezerc je na jugu one prav puste planote, ki se razprostira med Kanjavcem, Debelim vrhom, Mišljim vrhom in Triglavom. Od

Kanjavca proti jugovzhodu gre druga panoga črez Hribarice in Privov vrh (2046 *m*) proti grapi Mostnice; od te panoge se cepi proti Velemu polju Mišelj vrh (2346 *m*) in proti jugu Debeli vrh (2393 *m*). Med Tičarico in omenjeno vzhodno panogo so planine Ovčarija, Dedno polje, Pri jezeru in Jezerce.

Aljažev stolp vrhu Triglava.

Velo polje je lepa gorska kotlina, ki jo omejujejo visoke gore in sicer na severozahodu Triglav in na zahodu Mišelj vrh. Med Vršacem in Triglavom je Šmarjetna glava, na jugu so pa drugi skalni vrhovi. Na vzhodu se vzdiguje Tolstec in na severu

Vrnar. Na Velem polju je Valentina Vodnika planinska koča Slov. plan. društva.

Zahodno od Kanjavca je Vršac (2194 *m*), ki je sestavljen iz popolnoma preperelega apnenca; v geološkem oziru je znamenit po svojih okameninah. Blizu je Kanjavsko sedlo, ki vodi v Trento. V južnozahodni smeri sta Lipač (2450 *m*) in Vogel (2350 *m*) in temu na jugu škrbina Velika Vrata (1945 *m*), piramidi slični Kal (2003 *m*) in škrbina Mala Vrata (približno 1850 *m*).

Vzhodno od tu navedenih vrhov in škrbin je gorska planota Komna ali Na Kalu (1607 *m*), ki se razprostira do grebena Velike in Male Tičarice. Prava Komna se nazivlje v ožjem zmislu visoka skalna planota pri Črnem jezeru, ki sega od znožja Vogla do Kanjavca ter se razprostira vzhodno proti Jezerski dolini, zahodno pa do škrbine Velikih Vrat. Od Bohinjskega jezera črez Komno je jako težaven pot v gorenjo Soško dolino. Na Komni je večkrat prav gosta megla, v kateri tudi najizurjenejši potnik lahko zgreši pravi pot in hodi ves zmešan po ves dan okrog, a na večer pride zopet na isto mesto, kjer je bil zjutraj. Več ljudi se je na ta način že na Komni ponesrečilo, ker niso mogli najti pravega pota. To nevarnost je odpravilo pred nekaj leti Slov. plan. društvo s tem, da je pot tako gosto zaznamenovalo, da tudi v hudi megli ne moreš zaiti.

Pri Lanševici (2004 *m*) prehaja kranjsko-goriški mejni greben v južnovzhodno smer. Tu sta Mali Bogatin (1978 *m*) in Veliki Bogatin (2008 *m*). O tej gori pravijo, da je polna zlata in srebra, in da je v njej zakopanega 700 voz blaga. Zato lahkoverni ljudje radi po Bogatinu kopljejo. O Bogatinu pravi Baumbach v Zlatorogu:

»Rog kozlov namreč doli v Bogatinu
odpre duplino, kjer leže zakladi
tako obilni, da, če pride ponje
voz sedemsto, ni moč jih razpeljati.«

Zlatorog je vodil čredo belih koz pod Triglavom. Zlati rogovi so bili ključi do Bogatinovih zakladov. Neki trentarski lovec ga hoče ustreliti, a Zlatorog ga sune v prepad. Bohinjci pravijo, da odpira Bogatinova vrata Triglavska roža („roža mogota“), ki po Baumbachovem tolmačenju raste iz krvnih kapelj ranje-

nega Zlatoroga in ima čudotvorno moč. V Bogatinu je še zdaj velika duplina, ki je slična obokani cerkvi.

Južnovzhodno od Bogatina so Kuk (2086 *m*), Škrbina (1997 *m*) in Vogel (1946 *m*); odtod ima greben vzhodno smer. V tem delu so Rodica (Hradica 1964 *m*), 1989 *m* visoki Visoki

Vodnikova koča na Velem polju.

vrh (Hochkogel) in znana Črna prst (1845 *m;* Bohinjci jo tudi nazivljejo „Skrile“ in severni obronek Črno goro). Črna prst je sicer nižja od drugih Triglavskih velikanov, ki jo povečjem glede na višino nadkriljujejo. Slovi pa zaradi krasnega

razgleda, ki ni le obsežen, ampak tudi zelo slikovit. Na zahodu in severu občuduješ visoko se vzdigujoče apneniške orjake, in sicer Julijske planine in Karavanke in na vzhodu Kamniške planine; ob znožju vidiš mirno Bohinjsko jezero in Bohinjsko dolino, na jugu pa uzreš položni, s sočnatimi livadami in lepimi gozdovi obdani Porezen, in črezenj ti sega pogled v vedno večjo daljavo na Jadransko morje in Beneško nižino. Razgled s Črne prsti spada gotovo med najlepše v Avstrijskih Alpah.

Črna prst je pa tudi na glasu zbok nenavadnega in mnogovrstnega rastlinstva; rastlinoslovci ji zato pravijo „rastlinski vrt". Tu rasto: Geranium argenteum (krvomočnica), ligusticum Seguieri (luštek), pedicularis Hacquetii, horminium pyrenaeicum, ranunculus hybridus Ptora (zlatica), snežnobele pečnice i. dr. Triglavsko pogorje se vidi kakor velikansko sivo pečevje, nad katerim se vzdiguje visoka Triglavova piramida. Na sedlu pod vrhom je prava črnica, ki je najbrž nastala iz rastlinskih ostankov. Na severu je navpična stena in pod njo kotlina z Liscem (1346 *m*) zahodno od Črne gore (1607 *m*). Na planini pod Liscem je Orožnova koča Slov. plan. društva. Na vzhodu Črne prsti je Baško sedlo (Rindloch spec. zemlj.) 1273 *m* visoko; pri Možicu gre greben proti jugovzhodu do Zlatnika, ki je severozahodno od vasi Sorice.

Triglav je gorski sklop, od katerega se razprostirajo na štiri različne strani velezanimivi grebeni. Od Triglava se vzpenjajo proti severovzhodu T r i g l a v s k e s t e n e, ki se vilasto cepijo v podaljšek Cmir (2391 *m*), in 2294 *m* visoki Urbanov vrh (Urbanova špica), med katerima so podi. Od Urbanovega vrha gre panoga Črna gora proti severovzhodu blizu do Mojstrane. Od Triglava blizu do Mojstrane se razprostirajoči greben je 10 *km* dolg in loči dolini Vrata in Kot.

Med Škrlatico in Črno goro so V r a t a; to je ona divjeromantična dolina, ki se razprostira od Mojstrane ob Bistrici v južnozahodni smeri do Triglavovega znožja. Dolina je tri ure dolga, spočetka ozka in se proti Triglavu bolj razširja. V tej dolini je krasni slap Peričnik in poldrugo uro od tega oddaljena Aljaževa koča Slov. plan. društva s krasnim pogledom na Triglav in njega mogočne sosede. Na Slovenskem ne najdeš

Orožnova koča na Črni prsti.

izlepa bolj divjeromantične doline.[1]) Ob desni in levi strani obdajejo to dolino skalne stene in orjaški vrhovi, kakor n. pr. Zeleni plaz, Cmir, Begunjski vrh, Stenar, Suhi plaz in Dovški križ. Te stene so navidezno sceloma; nikjer ne opaziš prehoda, ampak le navpične pečine, strme jarke in razpokline. Ob koncu doline se vzdiguje v vsem veličastvu Triglav, in temu na severozahodu vodi pot strmo po grušču na prelaz Luknjo. S konca Vrat je izpeljan težaven pot po strmem severnem pobočju Triglavovem do Begunjskega vrha, odkoder gre pot na Triglav. Spomladi pa do meseca julija lahko občuduješ pri Aljaževi planinski koči nebroj plazov, ki dreve in bobné z vseh strani v dolino Vrata. Diven je pogled na te polzeče plazove.

Od Malega Triglava se vzpenja v severovzhodni smeri greben, ki je najvišji v Rjavini (2534 *m*) in se končuje s Srednjim vrhom pri Gorenji Radovini. Med Srednjim vrhom, Rjavino, Črno goro in Urbanovim vrhom je dolina Kot, ki sega na visoko koritasto planoto Pekel pod Triglavskim ledenikom. L. 1895. je videl neki turist ob oblačnem vremenu na laseh svojega vodnika na „Gubah“ pod Peklom Elijev ogenj, t. j. šumeče plamenčke. Ta električni pojav večkrat opazujejo v meteorološki opazovalnici vrhu Sonnblicka v Visokih Turah. Pod steno Begunjskega vrha pa so nevelika Triglavska snežišča.

Od Velikega Triglava se razteza črez Mali Triglav[2]) (2740 *m*) proti Rjavini greben Kredarice, spočetka proti

[1]) Prijatelj našemu pesniku Valentinu Vodniku in navdušen hribolazec in občudovatelj prirodnih krasot, grof Franz Hohenwart, je želel še v visoki starosti še enkrat videti Vrata in znamenito Triglavsko gorsko skupino. Bolehen in slaboten se je l. 1837. na večer svojega življenja še enkrat peljal na »kripci« v Vrata. Vrnil se je popolnoma zadovoljen, da mu je bilo še enkrat mogoče občudovati toli priljubljeni planinski svet.

L. 1841. je prišel v Vrata v družbi ljubljanskega muzealnega kustoza Freyerja saksonski kralj Friderik Avgust, ki je že mnogo potoval po planinah in najlepših deželah. »Nikdar nisem pričakoval tako divnega prizora, in zares ni izlepa drugod najti tako krasne slike v nebo kipečih velikanov«, je rekel kralj svojemu spremstvu. Iznenaden ob tem pogledu, je kralj sedel na skalo in narisal Triglavsko skupino v svojo beležnico.

[2]) Mali Triglav je Vodnikov Vršac, katerega opeva v znani krasni odi, ki je pravi biser Vodnikovih pesmi. V tej odi opisuje prekrasni razgled s slovenskega »Parnasa« in vzvišeno opeva prirodne krasote naših planin. V prvi izdaji Vodnikovih pesmi (Pesme za pokushino, v Lublani, natisnene po

vzhodu in nadalje proti severovzhodu. Ta greben loči dolini Kot in Krmo. Kredarica se razširja v majhno planico, ki jo obdajejo tuintam skalne stene. Loči jo le nekaj metrov globoka škrbina od Malega Triglava. Razgled s Kredarice je brezprimerno obsežen in krasen, le proti Bolcu in Trenti ni videti, na vse druge strani pa imaš isto velikansko obzorje kakor s Triglava; zlasti diven je pogled doli v Vrata. Na Kredarici se stekajo vsa pota, ki vodijo na Triglav, in sicer eden iz Bohinja črez Velo polje in druga iz Mojstrane, in sicer eden po dolini Kotu in drugi po Krmi.

Ob stiku teh treh potov na južnovzhodnem koncu Kredarice se ponosno vzdiguje blizu stene Malega Triglava v višini 2500 *m* l. 1896. otvorjena Triglavska koča Slov. planinskega društva. Ta krasna in prostorna planinska koča, ki stoji na najugodnejšem mestu, je najvišja izmed vseh planinskih koč v Julijskih Alpah. Vrh Kredarice meri 2515 *m*. Triglav se ti kaže s Kredarice z dvema kopama, kateri loči nizka škrbina; globoko doli proti Kotu se pa razprostira Triglavski ledenik.

Od Triglava gre glavni greben proti jugovzhodu črez Vrnar (2224 *m*) in 2270 *m* visoki Tolstec (Tošč) do Velikega Draškega vrha (2242 *m*), kjer se cepi od glavnega grebena proti severovzhodu stranska panoga, ki prepada s strmimi stenami proti Krmi in oklepa na drugi strani precej obsežne gorske planote na severu Bohinjske doline. Med Rjavino in Srednjim vrhom na zahodu, Velikim in Malim Draškim vrhom (2132 *m*), Lipanskim vrhom (1959 *m*), Debelo pečjo (2017 *m*) in Klečico (1893 *m*) na vzhodu se razprostira dolina Krma, ki se deli v Gorenjo in Spodnjo Krmo. Skozi Krmo vodi sicer nekoliko daljši, a najzložnejši pot na Kredarico. Južno od Mojstrane se združuje pri Gorenji Radovini Krma s Kotom in vodi mimo Jerebikovca do Mojstrane ob Savi Dolinki.

Južnovzhodno od Mojstrane, po Kotnici od Srednje gore in po Radovini od Pokljuke ločena, je med Savo Dolinko in Ra-

---

Joanesu Rezerju 1806«) je na strani 24. natisnjena oda »Verfház«, narvifsi snefhnik sa Triglavam«, z opazko »podoba je fpredi«. Ta podoba v bakrorezu nam kaže Veliki in Mali Triglav in Kredarico z nekaterimi bližnjimi vrhovi, nadalje Savico in Bohinjsko jezero s cerkvico sv. Duha. Vsa skupina je posneta z bohinjske strani. — Glej moj spis »O Vodnikovem Vršacu« v Planinskem Vestniku l. 1899., str. 24. i. d.

dovino Radovinska planota, katero meji proti severovzhodu osamelo pogorje **Mežaklja** (Mržalka), ki se razprostira do Bleške Dobrave in je povprečno le še do 1300 *m* visoka. Izmed višjih vrhov omenjamo 1583 *m* visoki Jerebikovec (Repikovec), Veliki vrh (1407 *m*), Zgornji Kozjak (1447 *m*) in Mežakljo (1301 *m*). Južno je visoka planota Na ravneh.

Med stransko panogo, ki se cepi od glavnega grebena Julijskih Alp ob Velikem Draškem vrhu in veže ta vrh s Klečico in Radovino, je planota **Pokljuka**, ki se znižuje od severozahoda proti jugovzhodu. Srednja višina Pokljuke je 1100 do 1200 *m*. Obdana je z visokimi gorami in je ob sedlu med Velim poljem in Velikim Draškim vrhom v zvezi s Triglavskim predhribjem. Na Pokljuki se vzdigujejo med drugimi gorami Macesnovec (1538 *m*), Javorov vrh (1483 *m*), Pleša (1331 *m*) in Šijek (1258 *m*). Planota Pokljuka zelo pada proti jugovzhodu, kjer nahajamo le še do 1000 *m* visoke gore. Proti Gorenjski ravnini prehaja Pokljuka v nizko gričevje, ki je le 100 do 200 *m* višje od gladine Bleškega jezera. Na jugu Pokljuke sta gorski ravnici Gorjuše in **Koprivnik**.[1])

Koprivnik in njega okolico je opisal dr. Lovro Toman v „Vodnikovem spomeniku“ l. 1859. Med drugim pravi: „Do neba kipeč trivrhni mejnik in varh domovine, snežnikov velikan — Triglav, je vsakemu znan. V podnožju ga obdavajo odprte in zakrite naravne krasote. Večja in manja jezera, kviške strmine, stisnjene doline, šumeči slapovi gà ospenjajo, in na dveh straneh mu izvirate Savici, bohinska in dolinska, kakor iz kamnitega srca dve žili živi. Višje in nižje gore in gorice ležijo ponižno pred njim. Razdeljuiejo se na več manjih vrhov in vršičkov. Kakor bi bil prijel stvarnik z mogočno roko nekoliko jih, in bi jih bil strgal zvrhoma, da so postale obrobljene kviške planine — planjave, tako se mi zdijo — Gorjuše in Koprivnek, dve gorski ravnoti, dve prijazni vasi. Držite se skup. Popolnoma ravni niste. Mnogo kotljev ali kont (po Koprivniško) je v dolinah. Nabira se voda v kontah, da postanejo v časih mala jezerca.

[1]) Na Koprivniku je bival Valentin Vodnik nad tri leta (l. 1793.—1796.), in to je bilo odločilno za njegovo pesniško in pisateljsko delovanje. Tu v čistem gorskem zraku, v bližini orjaškega Triglava in idilskega Bohinjskega jezera, sredi čvrstega bohinjskega rodu se je navduševal za prirodne krasote naših planin in nabiral snovi za najboljše svoje pesmi.

Krog in krog dolin je potegnjen rob, črez katerega ne seže tvoje oko na planjavo in tudi ne na Triglav; le v nebo te zvišuje in oblivajo te čisti, prečisti zrakovi. Vendar pa molé sledeče planine in gore črez rob. Na južni strani: Črna prst, Lisec, Veliki in Mali Raskovec; na zahodni — severni: Javorski vrh in Jele; na severni: Jelinek; na severno-vzhodni: Rob. Med Gorjušami in Kropivnekom stoji ob robu Jarski vrh.

Če prideš od Bohinske Bele, ki pol ure za Bleškim jezerom leži na bregu Savice (Bohinjke), tako se ti na visočini 3200 stopinj črez morje odprejo najpred Gorjuše in potem Kropivnek. Vasi ste si podobni". Potem nadaljuje: „Kropivnek" ima ime od lastnosti kraja. „Ropa" ali rupa je cela dolina. Tudi vodica „Kropa", ki spod Kropivneka priteče, ima od „rupe" ime. Nekteri tudi govore in pišejo Koprivnek, ali to je napčno."

B o h i n j s k a d o l i n a se razprostira od vzhoda proti zahodu med orjaškimi skalnimi stenami Triglava in njegovih sosedov, je 28 *km* dolga in ima srednjo višino 507 *m*. Ta dolina spada med najlepše kranjske doline. Delimo jo v dolenjo in gorenjo dolino, kateri loči strmo gorovje ob dolenjem koncu Bohinjskega jezera. Nje stranske doline in poprečnice niso znatne razen doline, ki drži iz Starih Fužin v Češnjico. Bohinjska dolina je na nekaterih mestih široka do 1 *km* in tudi po več, najširša je pa pri Nomnu, Bohinjski Bistrici in Starih Fužinah. Ob obeh nje straneh vodijo vzpenjače do visoko ležečih rudnikov, v katerih kopljejo rudo in premog. Severozahodno od Bohinjskega jezera je 1761 *m* visoki skaloviti Pršilec. Južno od Bohinjskega jezera je prehod črez sedlo Globoko v Tolmin na Goriškem.

Južno od Save Bohinjke je gozdnata planota J e l o v i c a, ki ima 1200 do 1300 *m* srednje višine in je približno 11·5 km^2 velika. Na njej so dobri planinski pašniki. Južno oklepno pogorje ima še precej znatne vrhunce, kakor n. pr. Visoki vrh (1396 *m*) in južnovzhodno od tega Kotlič (1413 *m*) nad Dražgošami, Zeleni vrh (1584 *m*) in Gladki vrh (1668 *m*). Zahodno od Gladkega vrha je po lepem razgledu in planinskem rastlinstvu znani R a t i t o v e c ali Pečana (1658 *m*). Jelovica je precej proti severu nagnjena, ter ima ob vhodu v Bohinjsko dolino štrleči Babji zob le še 1129 *m* nadmorske višine.

Od južnovzhodnega konca Jelovice se razteza predhribje Julijskih Alp z glavnim grebenom spočetka v južnovzhodni smeri črez Sv. Jero (848 *m*), potem pa proti vzhodu črez Sv. Mohor (952 *m*) in Sv. Jošt (860 *m*) do Save pri Kranju. V tem delu je sicer najvišji Sv. Mohor, bolj znan pa je Sv. Jošt z znamenito romarsko cerkvijo in s prekrasnim razgledom. S tega vrha zreš ponosne roglje in stolpe Gorenjskih planin in prelepo sliko rodovite Gorenjske ravani. Vzhodno od Sv. Jošta je Šmarjetna gora (654 *m*), ki precej strmo prepada proti Savi. Glavni greben se proti jugu polagoma znižuje proti Sorici.

Skrajnji južni razrastleki Julijskih Alp segajo do Sorškega polja, ki se razprostira med Soro in Savo med Škofjo Loko in Kranjem. Ob robu Sorškega polja je več ljudnatih vasi. Narodna pripovedka[1]) pravi, da bode na Sorškem polju odločilna bitka, v kateri se bode kosalo sedem kraljev. Na Sorškem polju zraste „sedmovrha smreka“, in tedaj nastanejo hudi časi. Sedem velikih vojska pride na to polje, kjer se odloči, kdo bode gospodar svetá. Konec vojne podpiše pod smreko sedem kraljev mirovno pogodbo, in tej bo sledila zlata doba.

»Zlata doba zasvetila
Bode z jasnih se nebes,
Z žarki divnimi oblila
Svet pomirjen čez in čez.

Z narodom bo narod rajal,
Ker bo vsak sam svoj gospod;
Dan najlepši pak obhajal
Bodeš ti, slovanski rod!«

V kranjskem delu Julijskih Alp je več podzemskih jam. Znamenita je kapniška jama pod Babjim zobom pri Bohinjski Beli, v kateri so lepi kapniki in visoke dvorane. Nedaleč od Radovljice je takozvana „Častitljiva jama“, ki sicer ni velika in ima malo kapnikov. Tu se nahaja brezočesni hrošč; v potoku, ki izvira pod jamo, so temnočrne postrvi, v obližju pa raste gorski sleč ali pljuvanec. Druge jame so še v Štonah ob bohinjski meji, na Mežaklji in na Sorški planini pri Sorici.

[1]) Slovenski Glasnik l. 1867., str. 225. »Sedmovrha smreka«. (Po narodnem sporočilu zložil Fr. Levec.)

Škofjeloško gorovje.

Škofjeloško gorovje se razprostira med Sorico in Poljanščico kot predhribje Julijskih Alp ter sega na zahodu do goriške deželne meje, na vzhodu pa do sovodni Sorice in Poljanščice pri Škofji Loki. Po tem mestecu se tudi imenuje to gorovje, ki ima isto geološko sestavo kakor Julijske Alpe.

S o r š k a d o l i n a, tudi Selška dolina imenovana, naliči glede na dolžino Bohinjski dolini ter ima srednjo višino 485 *m*. V gorenji polovici je ta dolina le grapa, ki je pri Železnikih široka do 0·5 in 0·8 *km*.

P o l j a n s k a d o l i n a naliči glede na dolžino dolini Save Dolinke in ima 465 *m* srednje višine. Ta dolina je že v gorenjem delu povečjem do 0·3 *km* široka in se pri Žireh in Trati razširja v precej znatne kotline. Tudi poprečnice Jelovice, Kopačnice, Račeve in Brebolnice so še na nekaterih mestih 100 do 300 *m* široke.

Široki glavni greben tega gorovja se razprostira od Škofje Loke proti zahodu do goriške meje, in od glavnega grebena se cepijo bolj ali manj navpično stranske panoge, na severu proti Sorški dolini, na jugu pa proti Poljanski dolini. Najvišje gore so tam, kjer se bliža Škofjeloško gorovje Bohinjskim goram. Tudi v tem gorovju pada svet od severa proti jugu. Srednja višina vrhov se menjuje med 1100 *m* in 1300 *m*.

Pri Škofji Loki se začenja glavni greben z Malim Ljubnikom (803 *m*) ter gre črez Veliki Ljubnik (1027 *m*), Stari vrh (1227 *m*), Mladi vrh (1371 *m*), Koprivnik (1399 *m*) na V e l i k i B l e g a š (1563 *m*) severoseverozahodno od Trate. Odtod dalje se znižuje glavni greben, ki se bliža goriški meji in se nadaljuje tudi kot mejno pogorje v zahodni smeri. V tem delu sta Mali Blegaš (1378 *m*) in Črni vrh (1288 m). Severozahodno od Črnega vrha je Davško sedlo (1006 *m*), ki vodi na Goriško. Pri Veliki Kopi (1258 *m*) prehaja glavni greben proti severozahodu do P o r e z n a (Borodin), ki je precej višji od bližnjih sosedov ter se vzdiguje 1631 *m* nad morsko gladino kot mogočen predhrib Julijskih Alp.

Od Porezna se zavija glavni greben ob goriški meji proti severu črez Hoč (1514 *m*) ter se nadalje zopet više vzdiguje

do 1550 *m* visokega Zlatnika, ki veže Škofjeloško gorovje z Julijskimi Alpami. Med Hočem in Zlatnikom je sedlo Petrovo brdo (817 *m*), kjer je prehod iz Sorške doline v Baško dolino na Goriškem. Iz vasi Sorice ob koncu Sorške doline je prehod črez Sorško sedlo (1210 *m*) v Nemški Rovt in Bohinjsko Bistrico.

Med Malim Blegašem in Črnim vrhom se cepi proti jugu črez Škofje (974 *m*) in Belek (1052 *m*) 700 do 800 *m* visok greben, ki spaja Škofjeloško gorovje z Idrijskim gorovjem. Severno od Belka je sedlo Veharišče (874 *m*) med kranjsko Novo Oslico in Cerknom na Goriškem. Črez sedlo Vrhovljice (791 *m*) pelje cesta iz Poljanske doline v Cerkno.

Tudi drugi razrastleki ne pripadajo gričevju, četudi njih odnosna višina nad visoko ležečimi dolinami ni velika. Ti odrastleki imajo mnogo nad 1000 *m* nadmorske višine visokih kop, tako n. pr. Vancovec (1084 *m*), ki se vzdiguje na severni panogi, in Malinski vrh (1062 *m*) na južni panogi Mladega vrha. Kuk (1105 *m*) je na vzhodnem razrastleku Hočevem, Rmanovec (1027 *m*) se pa vzdiguje južnovzhodno od Škofja.

V Škofjeloškem gorovju je tudi nekaj manj znamenitih jam. Nad Škofjo Loko se nahaja nekoliko jam, v katerih je dobiti malec in temnorjavi kapnik; znana je takozvana „gipsova jama . Nad Sopotnico je „zlata jama“, ki hrani baje velik zlat zaklad.

Idrijsko gorovje.

Idrijsko gorovje je v zvezi s Škofjeloškim gorovjem in Polhograjskimi Dolomiti, a na južni strani prehaja v Južno Notranjsko Alpsko predhribje. Razprostira se ob obeh bregovih reke Idrijce in sega na zahodu do goriške meje, na vzhodu do Polhograjskih Dolomitov in na severu do Poljanščice in Podjelovice. Po navpični smeri nalikuje Idrijsko gorovje Škofjeloškemu gorovju, ima pa širše in bolj ležičave grebene ter ožje in globočje doline. Glede na geološko sestavo nahajamo povečjem liasno in triasno tvorbo s tretjegorskimi laporji, apnenci in kredo. Skladom triasne tvorbe so podlaga ilovnati skrilavci in peščenci, v katerih je proti površini mnogo živega srebra. To gorovje ima pet skupin.

Prva skupina se razprostira ob goriški meji severno od Kanomlje, dotoka Idrijce, in sega z nekaterimi panogami tudi na Goriško. Srednja višina tega grebena ne presega 950 *m*. V tem delu sta 1108 *m* visoki Jelenek in 1019 *m* visoki Rzelj.

Druga nekaj višja skupina se pričenja zahodno od Gorenje Idrije in se razprostira med Kanomljo in Idrijco vzporedno s prvo skupino proti Primorskemu. Ob meji se razširja greben v visoko planoto Vojsko, na kateri je Vojsko (1090 *m*) najvišja kranjska župnija. Ta visoka planota ima važnejše vrhove Potok (1063 *m*), Skolj (1129 *m*), Cikelj (1103 *m*) in Kodaljski vrh (1152 *m*). Ob meji se pa vzdigujeta Bendiški vrh (1040 *m*) in Planinica (1136 *m*).

Tretja skupina se razprostira od Vipavskega potoka med Idrijco in Belico v severozahodni smeri črez Osrednjik (883 *m*), Črno drago (928 *m*), Hudo polje (1044 *m*) in Sleme (1103 *m*) proti planoti Vojski, s katero se spaja blizu meje.

Četrta skupina se razteza ob desnem bregu Idrijce, izprva v južni smeri, in tvori razvodje med Črnim morjem in Jadranskim morjem. Ta skupina se cepi v dve panogi, in sicer v vzhodno in južnovzhodno. Južnovzhodna panoga prehaja v Južno Notranjsko Alpsko predhribje. Imenovana skupina se začenja s Praprotnim brdom (1009 *m*) in sega črez Gradišče (999 *m*), Mrutnik (894 *m*) proti Jeličnemu vrhu (854 *m*) in Mravljiškemu vrhu (867 *m*). Tu se že kaže čudna oblika kredne tvorbe.

Peta skupina je vzhodno od male planote, ki se razprostira med Jeličnim in Mravljiškim vrhom; semtertja je dobro obdelano gričevje, ki je najvišje v Zaplani (809 *m*) zahodno od Vrhnike. Proti Cerkovski vasi ali Gorenjemu Logatcu v južnovzhodni smeri ležeče gričevje nalikuje v marsičem Krasu ter ima razorana tla, kadunje in požiralnike. Vendar pa nima kraškega značaja takozvano Sibrše, to je gričevje med Hotedražico in Cerkovsko vasjo, v katerem sta vrhova Piščev (735 *m*) in Zmelinec (696 *m*).

V Idrijskem gorovju je tudi nekaj podzemskih jam. Ne daleč od Zavratca je dvoje podzemskih jam, kateri narod nazivlje „Matjaževe kamre“, ker sta v zvezi z neko pripovedko o kralju Matjažu. V logaških Rovtah je znana Snežna jama.

Južno Notranjsko Alpsko predhribje.

Notranjskemu Alpskemu predhribju pripada tudi del one razsežne planote, ki se začenja ob srednji Soči ter se med Idrijco in Vipavo v južnovzhodni smeri razteza in v Trnovskem gozdu najbolj razvija. Od te prostrane planote pripada h Kranjskemu le severnovzhodna proga Trnovskega gozda, Križnogorska planota, Kanjedolska planota, Javorniška višinska skupina in končno Javorniška visoka planota.

Severnovzhodna proga Trnovskega gozda ob desnem bregu Putriha in Belice se začenja s Škrbino, nad katero molí 1317 *m* visoki Bukov vrh. Južnovzhodno od tega se vzdigujoči Medvedji vrh je 1336 *m* visok; v tej smeri sta še 1252 *m* visoko Poleglje in 1083 *m* visoki Marni vrh; severno od teh zadnjih vrhuncev sta Orlovski vrh s 1210 in 1126 *m* visokima kopama in Nemškrca (1106 *m*).

Križnogorska planota je neposredni podaljšek Trnovskega gozda, ima strmo pobočje proti jugu in stopnjevito pobočje proti severu in 900 *m* srednje višine. Približno je 40 km^2 velika. Višje kope v tem delu so: Farski vrh (1010 *m*), Obli vrh (1111 *m*), Sinji vrh (1004 *m*), Kovek ali Greben (964 *m*), Skalni rob (1011 *m*), Črni rob (1070 *m*), Golobov vrh (1079 *m*) in Špičasti vrh (1129 *m*). Stara, iz Podvelba v Črni vrh vodeča velika cesta loči Križnogorsko planoto od manjše vzhodne Kanjedolske planote in od Javornika, ki vežeta Križnogorsko planoto s Hrušico v ožjem pomenu. Na Kanjedolski planoti se vzdiguje Suhi vrh do višine 1116 *m*.

Javornik ali Medvedov turen (1242 *m*) je znamenit vrh Javorniške višinske skupine in v precejšnjem obsegu najvišja gora, katero le nadkriljuje južnojužnovzhodno od Javornika se vzdigujoči Streliški vrh (1265 *m*). Z Javornika je prekrasen in obsežen razgled. Južnozahodno uzreš krševito Primorje in sinjo morsko gladino Jadranskega morja, na zahodu Severnoitalsko nižino. Od severozahoda do severovzhoda se raztezajo Južne Apneniške Alpe, in sicer Julijske Alpe, Karavanke in Savinske planine. Na severovzhodu vidiš dolenještajersko gorovje z znamenito Rogaško goro in v večji bližini belo Ljubljano, na vzhodu vinorodno Dolenjsko gričevje in Gorjance, na jugovzhodu

kranjski Snežnik in del Hrvašega in na jugu Nanos. Blizu vrha rastejo prav lepe planike (gnaphalium leontopodium).

Javornik (Medvedov turen).

Po soglasnem mnenju nadkriljuje razgled z Javornika sloveči razgled z Nanosa.

Javorniška visoka planota se drži Javorniške višinske skupine in sega malone do ceste, ki pelje iz Cerkovske vasi v Idrijo. Ta planota je v zvezi z Idrijskim gorovjem in prehaja v Notranjski Kras.

Polhograjski Dolomiti.

Polhograjski Dolomiti se razprostirajo zahodno od Ljubljane in južno od Poljanščice do Ljubljanskega barja ter segajo proti vzhodu do Save pri Medvodah. Na jugu jih meji Podlipški potok, na zahodu pa pri Gorenji vasi v Poljanščico tekoča Brebolnica. Nazivljejo se po selu „Polhov Gradec“, ki je zahodno od Ljubljane in od nje 16 *km* premočrtno oddaljen. Sestavljeni so iz dolomita, stoječ na skrilavcu in tudi na peščencu spodnje triasne tvorbe, in so nekoliko mešani s Krasom. Čim bliže Ljubljanskega polja, tem bolj se izgublja dolomit, in skrajnja odrasleka, Trata pri Št. Vidu in Šišenski hrib, sta sestavljena malone izključno iz spodnjih skladov.

Glavni greben od Tolstca („Utošc“) do Žirovskega vrha (900 *m*) tvori mejo med Gorenjskim in Notranjskim ter se cepi v več stranskih panog. Polhograjski Dolomiti imajo tri dele, in sicer se razprostira severni del med Poljanščico in Gradaščico, srednji del med Gradaščico in Šujico in južni del med Šujico, Podlipškim potokom in Ljubljanskim barjem.

V severnem delu je severozahodno od Polhovega Gradca najvišji vrh v Polhograjskih Dolomitih 1031 *m* visoka Pasja ravan in tej na vzhodu 1021 *m* visoki, do vrha obrasli Tolstec (Utošc), ki nalièi široki piramidi. Južno od njega je strma Grmada[1]) (900 *m*), ki se nam kaže kot čudno rogljat greben, proti zahodu pa kot previseča kopa. Grmada je najlepši vrh v Polhograjskih Dolomitih. Z Grmade gre grapa Belica do Gradaške doline. Severno od Tolstca je 810 *m* visoki Osolnik; severno od tega se razprostirajoči greben se končuje z Breznikom (650 *m*) zahodno od Medvod. Vzhodno od Tolstca je Jetrbenk (775 *m*), kateremu narod pravi „Na gradu“. Po gozdnatem severnem pobočju raste bujno kraljeva roža (Daphne Blagayana). Južno-

[1]) Francozje so jo za svojega vladanja na Kranjskem nazivali »Louis Quatorze« (Ludovik XIV.), ker se jim je dozdevalo, da nalièi Grmadni greben čeljusti in nosu francoskega kralja Ludovika XIV.

zahodno so Sv. Katarina (730 *m*) in Ivoven vrh (728 *m*) in temu ob znožju kadunja Ravnik, ki nalići po obliki in sestavi Krasu. Proti vzhodu se v loku razprostira podolgast hrbet do državne ceste pri Št. Vidu in do Save pri Medvodah in je še v Veliki Trati 517 *m* visok.

Sedlo Mojstrovka v Julijskih Alpah.

Med Vičem in Polhovim Gradcem je Utiško pogorje, ki sega do potoka Božnje. Blizu Polhovega Gradca je zlasti rastlinoslovcem in starinoslovcem znana Gora sv. Lovrenca (823 *m*), kjer so najprej našli kraljevo rožo (Daphne Blagayana), imenovano po saksonskem kralju Frideriku Avgustu, ki je l. 1837. v spremstvu ljubljanskega kustosa Freyerja tu nabiral dotlej

drugod neznano rastlino. Kraljeva roža pa raste tudi na Grmadi, Jetrbenku, na Razoru pri Stari Vrhniki in drugod. Nad južnim znožjem Gore sv. Lovrenca je Turška dolina.

Srednji del Polhograjskih Dolomitov se začenja pri Dobrovi in se razprostira do Polhovega Gradca, ki je ob sklepu dveh grap, obdan z zelenimi gorami. Na južnozahodni strani se končuje ta del z Goro sv. Jošta (668 *m*). Največjo višino imata Kožlek (787 *m*) in vzhodno od tega nad Horjulom Koreno (719 *m*).

Južni del med Šujico in Ljubljanskim barjem je nižji od prejšnjih in sega do Podlipške doline na jugozahodu. Najvišji v tem delu je Mavsarjev grič (547 *m*) severozahodno od Vrhnike, nekoliko nižji pa je Debeli vrh (534 *m*) južnozahodno od Dobrove. Med Debelim vrhom in Ključem (619 *m*) je ozka dolinica Šujice.

Doline v Polhograjskih Dolomitih so malone vse poprečnice, ki se s severne strani zajedajo v gorovje; le med Tolstcem in Grmado je majhna podolžnica. Od vasi Sore sega v gorovje Ločniška dolina proti jugu do Knapovž. Hrastniška dolina vodi od Tolstca do Škofje Loke. Najvažnejši sta pa dolina Gradaščice, po kateri drži cesta v Polhov Gradec, in dolina Šujice, po kateri gre cesta z Dobrove v Horjul. Po dolinah teko bistri potoki, ki tvorijo več lepih slapov in včasi tudi pridero kot deroči hudourniki v dolino. Tudi mnogo jam in brezen je v Polhograjskih Dolomitih, tako n. pr. v obližju Tolškega čela, v Babnem dolu, na Ravniku jama Malenica, ki ima tudi kapnike; tudi v Horjulskem okolišu sta dve jami s kapniki.

Karavanke ali Grintavci.

Karavanke se razprostirajo severno od Belega potoka, Rateškega razvodja in Save Dolinke. V dolžini 80 *km* ločijo Kranjsko in Koroško in tvorijo razvodje med Savo in Dravo. Na zahodu segajo do Zilice, na vzhodu pa do Kokrske doline, ki jih loči od Savinskih planin. Gorenjci jih navadno nazivljejo „Grintavce“, najbrže zato, ker so povečjem sestavljeni iz grintavca (dolomita). Karavanke nimajo enotne goropisne oblike, ampak so v različnih višinah jako različne oblike. To razno-

vrstnost zlasti jasno opazujemo na Stolu. Podlaga Karavankam so premogovi skladi s triasnim apnencem, ki se ga je veliko izpremenilo v dolomit. Tudi mnogo liasnega apnenca je v tem pogorju. Zahodni in skrajnji vzhodni del Karavank imata premogove sklade brez apnenca. Apnenec se kaže torej zlasti v sredini Karavank. Karavanke so tudi bogate raznih rudnin.

Karavanke imajo značilne posebnosti Apneniških Alp po svoji geološki sestavi, izrazoviti obliki glavnega grebena, višini prehodov in strmini sten. Početkom so nizke in ozke, se razprostirajo v zahodnovzhodni smeri, nalikujoč mogočnemu zidovju, proti vzhodu se pa vzdigujejo do znatne višine ter se razhajajo proti severu in jugu v mogočne panoge. Ker se pa Savska dolina proti vzhodu znižuje, raste odnosna višina neprimerno bolj nego nadmorska višina. Srednja višina gorskega grebena je spočetka jedva 1200 *m*, torej le okoli 400 *m* nad dolino, dosega pa v nadaljnjem, v več panogah se razprostirajočem grebenu blizu 1900 *m* ter pojema nekoliko šele blizu Kokrske poprečnice.

Slično razmerje je tudi med raznimi vrhunci. V prvem delu, ki sega od Ključice do 1071 *m* visokega Podkorenskega sedla, imajo Peč le 1511 *m*, Pungart 1354 *m* in Petelinek 1547 *m*. Med Petelinkom, ki mu drži greben v južno smer, in Kamenom je Podkorensko sedlo, črez katero vodi cesta v položnih ključih skozi jelovje od Podkorena na Koroško v Podklošter. Že pred mnogimi stoletji je vodila črez to sedlo tovorna pot, za Karla VI. so pa zgradili državno cesto. L. 1813. so Avstrijanci črez Korensko sedlo spravili vozove in strelivo s Koroškega na Kranjsko, ko so se umikali Francozom.

Približno 2 *km* od Podkorenskega sedla vzhodno ležeči Kamen (1658 *m*) je že višji, in Karavanke se vedno bolj vzpenjajo. Severovzhodno od Kranjske gore se vzdigujoča Vožica meri 1739 *m*, Murnovec 1817 *m*, in še višje so okrožne kope. Na Vožici, ki se razprostira proti jugu od Murnovca, nahajamo 1818 in 1829 *m* visoka vrhunca. Vsi ti vrhunci so lahko pristopni in jako razgledni, nekateri so najboljše točke v zavedanje po Julijskih Alpah.

Nekaj više se vzdiguje južnozahodna panoga, na kateri sta Srednji vrh (1831 *m*) in Lepi vrh (1931 *m*). Prehod Belica (1442 *m*) vodi iz kranjske poprečnice Belice na Koroško v Ko-

privniško dolino in naprej proti Blaškemu jezeru. Prehod Belica meji na vzhodu drugi že dokaj bolj izrazoviti del Karavank, ki so pa onkraj tega prelaza še mogočnejše in še ostrejših oblik.

Prva mogočna gora v Karavankah je Kepa, ki se zlasti s severne koroške strani kaj lepo vidi. Na severni strani Dovjega namreč strmita proti nebu 2144 in 2045 *m* visoka vrhunca, sivoskalnata dvojčka Kepe. Karavanke so tu še malo členovite, in Kepa se vzdiguje nad grebenom kot prisekana piramida in ima le malo nizkih odrastlekov, ki služijo kot spojni členi ali se pa iztezajo v rebri. S Kepe je prav lep razgled, ki nalikuje razgledu z Dobrača, in je jako poučen za Triglavsko pogorje in Karavanke. Navidezno ob znožju je svetlomodro Blaško jezero, bolj oddaljeno Vrbsko jezero in Rožna dolina v najbujnejših barvah. Posebno pogled v dolino je čaroben v nasprotju z mogočnim obgorjem. Kepo obdajejo predhribje Jepica (1612 *m*), Brinje (1509 *m*), Mlince (1473 *m*) in 1974 *m* visoki Kurjek (Greben na spec. zemlj.). Črez planino Mlince in vzhodno od Kurjeka ležeče sedlo Mlince (1582 *m*) je prehod v Rožno dolino na Koroškem.

Deželna meja sega od Beličnega prehoda proti jugovzhodu; značita jo 1894 *m* visoki Kraljevič („Baba" na spec. zemljevidu) in 1776 *m* visoki Hruški vrh („Rožica" na spec. zemljevidu). Med Kraljevičem in Hruškim vrhom je sedlo Za selom. Tudi črez 1595 *m* visoko sedlo Rožico med Rožico in Petelinkom (1754 *m*) je prehod v Št. Jakob v koroški Rožni dolini. Črez Rožico in Kočno so prišli l. 1809. Francozje. Glavnemu grebenu vzporedni greben Rožice ima še 1311 in 1462 *m* visoka vrhova.

Od Rožice se greben zavija proti severovzhodu do Golice (1836 *m*). Golica se tudi nazivlje med Petelinkom in Kočno (1552 *m*) se razprostirajoči greben. Golica nalikuje Kraljeviču in Hruškemu vrhu po obliki ter ima iztegnjen greben. Drugi vrhovi v tem delu so še nekoliko višji od Kočne. Zahodno od glavnega vrha Golice je sedlo Jekelj, po katerem gre pot od Goliške koče na Rožico in dalje na Dovje. Sedlo Jekelj služi tudi za prehod v Rožno dolino. Navadni pot na Golico gre z Jesenic črez vas Planino in sedlo Jekelj. V obližju Golice so štirje zarasli vrhi s čudnimi imeni, katerih ni na speci-

jalnem zemljevidu. Ti v južnoseverni smeri ležeči vrhovi so: Píredelj, Aredelj, Grómedelj in Kogelj.

Razgled z Golice je zelo razsežen zlasti na Koroško in bližnje Triglavsko pogorje in v Savsko dolino, vidijo se pa tudi Savinske planine, Dolomiti, Visoke Ture z Velikim Klekom, Velikim Venedigerjem in deli Severnih Apneniških Alp. Ob ugodni razsvetljavi opazuješ posebno razliko v barvi vodá. Sava se ti vidi zelena, Drava siva, Blaško jezero svetlo-modro, Vrbsko jezero temno-modro in Bleško jezero jekleno-sivo. Zahodno od Kočne ležeče, 1442 *m* visoko Podgorsko sedlo je prehod iz Savske doline v Podgorje v Rožni (Dravski) dolini. Prehod olajšuje 9 *km* dolga gorska cesta z Jesenic do Fužin pod planino Ciganje. Druga steza pelje od konca omenjene ceste čez Ciganje in skozi grapo vzhodno od Kočne. Dve panogi se raztezata proti severu, proti zahodu Suha in v južni smeri proti Savski dolini gozdnati Črni vrh (1362 *m*).

Od Lepega vrha (1766 *m*) do Vašnika (2103 *m*) v južnovzhodni smeri se razprostirajoči del Karavank se imenuje Belščica. Blizu Lepega vrha je sedlo Kočna s prehodom v koroško Suho dolino. To pogorje se proti vzhodu vedno mogočneje razvija. Belščica je mnogovejnato ležičavo pogorje, katerega odrastleki z gozdnatimi grebeni se raztezajo do Save, glavni greben pa označujejo večje višine, strmine in goljave v višjih delih. Z Javornika in Koroške Bele vodi kolovoz čez 1684 *m* visoko sedlo Medvedji dol v koroški Medvedji dol.

Ob krasnem Stolu (2239 *m*), najvišjem vrhuncu v Karavankah, ima to pogorje najjužnejši ovinek, a dalje se razprostira v vzhodni smeri. Stol ima dva vrha: Veliki Stol (2239 *m*) in Mali Stol (2187 *m*). Od znožja do vrha se vrste po njem pašniki, gozdovi, senožeti, drče, meline in planine. Stol se dviguje v srednji skupini Karavank, in sicer na kranjski strani bolj zložno liki mogočen hrbet, na koroški strani pa jako strmo. Po netežavni pristopnosti in velikanskem razgledu pripada pohoda najbolj vrednim goram v Alpah. Do Stolovega podnožja je dobra cesta z Žirovniške postajice. S ceste se kmalu pride na Rudno pot in nadalje na Žirovniško planino. Tudi od te planine vodi na vrh dober pot. Čez Stolovo sedlo (1940 *m*) je prehod v koroško Medvedjo dolino.

Čudoviti razgled s Stola[1]) obsega največji, s krasnimi gorami odičeni ravnini Koroške in Kranjske z glavnima mestoma Celovcem in Ljubljano in z mnogo drugimi mesti, trgi in vasmi. Vidijo se Visoke Ture z Velikim Klekom in Velikim Venedigerjem, Ankogel, strmi Dolomiti z Antelaom, Karnske in Beneške A pe, Julijske Alpe, Savinske planine, Bleško jezero, Jadransko morje in dr. Pripovedka pripoveduje o „ajdovskih grobovih" na Stolu, in Valvasor omenja 300 grobov in nekaj nagrobnih kamenov, ki se baje tam nahajajo. Pri novejšem prekopavanju niso ničesar našli.

Ob Stolu se delijo Karavanke razločno v dva malone vzporedna grebena. Severni proti Koroškemu v divje razoranih stenah prepadajoči greben se nazivlje do prelaza Ljubelja (1370 *m*) Zelenica. V tem delu sta važnejša vrha Zelenica (2179 *m*) in skalnata kopa Vrtače (1961 *m*). Drugi vrhovi se pa znižujejo v smeri proti Ljubelju. Južni vzporedni greben se imenuje Begunjščica z 2063 in 2001 *m* visokima kopama, ki je na zahodu pretrgana po 1000 *m* globoki Završniški grapi, na vzhodu jo pa loči dolina Sv. Ane od lepega grebena Košute. Na Begunjščici se nahajajo lepe okamenine, murke in pečnice. Ob južnem obronku so bogati skladi mangana, na Prevalski planini se nahaja jeklenec in drugod še druge rude. Razgled je zlasti na Gorenjsko ravnino prav lep in slikovit, z vzhodnega nižjega vrha pa zreš velik del Koroškega.

Lep prehod s Kranjskega na Koroško je črez planino Zelenico. Z Begunj pelje pot ob Blatnici črez Beli Mel in Za Plečem na Tolsti vrh, nadalje na Rudno pot, po kateri so še pred nekaj leti vozili z Begunjščice železno rudo na Javornik. Dandanašnji spuščajo železno rudo po vrvi v dolino. Pot gre dalje na Jezerca in ob bistri Završnici na Žago in ob znožju Srednjega vrha (1799 *m*), kjer Završnica teče pod zemljo, dalje pod pobočjem Begunjščice na planino Zelenico (1372 *m*), ki je pravi botaniški vrt. Hudourniki in plazovi so namreč nanesli nanjo obilo cvetja z najvišjih vrhov Zelenice, Nemškega vrha in Begunjščice. Na daljnjem potu proti grebenu prihaja

[1]) Radovljiška planinska podružnica je izdala krasno izdelane razglednice s Stola, ki nam predočujejo del s te gore vidnega ozemlja na jako plastičen način.

Završnica iz osemnajstih izvirkov. Steza pelje črez greben v Pliberk na Koroškem.

Najznamenitejši prelaz v Karavankah je pa Ljubelj (1370 *m*) med Zelenico in Babo. Črez Ljubelj pelje v mnogih

Blеško jezero s Stolom.

zavinkih državna cesta iz Tržiča v Celovec. Že za Rimljanov je bil Ljubelj važen prehod iz Akvileje na Primorskem v Virunum (Celovec), a v srednjem veku so ga malo uporabljali. Do prave

veljave je pa zopet prišel Ljubelj l. 1728., ko so za cesarja Karla VI. otvorili novo, umetno izpeljano cesto črez prelaz. V spomin otvoritve te ceste so postavili kranjski in koroški deželni stanovi ob deželni meji dve piramidi. Ljubeljski vrh so prevrtali in skozi predor izpeljali cesto, a ta predor se je pozneje porušil, in sedaj gre cesta skozi 130 *m* dolgo in 3·4 *m* široko skalnato preseko.

Južni greben Košuta nalikuje velikanski skalni steni, ki jako strmo prepada proti severu, ob južni strani pa so planinski pašniki semtertja, pretrgani po skalnih stenah. Košuta se sklepa s severnim grebenom, na katerem ima le v pripovedki znana Baba (1969 *m*) znatno višino, zopet v Velikem vrhu (2085 *m*). Razen teh vrhov pa ima Košuta, katere deloma gozdnati greben je okoli 15 *km* dolg in poprečno 2000 *m* visok, še šest mogočnih vrhov; med temi je najvišji Košutnik (2135 *m*), ki se kakor stolp vzdiguje nad skalnim grebenom. Ta greben se končuje na vzhodu s Tolsto Košuto. Med Stolom in Tolsto Košuto je razen prej omenjenih prehodov še omeniti prehod črez Škrbino (1860 *m*) v Sele in Bajtišče na Koroškem.

Od Tolste Košute do mogočnega Storžiča (2134 *m*) gre kranjsko-koroška meja malone natanko proti jugu črez Plešivec (1803 *m*), Veliki vrh (1634 *m*), Stegunek (1694 *m*) in Javornik (1718 *m*). Mnogi razrastleki, kateri se v tem kotu cepijo od Begunjščice črez 1636 *m* visoko Dobrco in od Košute črez 1387 *m* visoki Macesnovec proti jugu, na drugi strani pa od omenjenega poldnevniškega grebena proti zahodu, kakor n. pr. Črna peč (1478 *m*), Konjščica (1600 *m*) in Kriška gora (1714 *m*), dajo temu severovzhodnemu kotu Kranjskega pravi planinski značaj. V tem delu je malo prehodov. Črez 1469 *m* visoko sedlo severovzhodno od Stegunka in črez Javorniško sedlo (1560 *m*) je kolovoz na koroško Jezersko, severno od Storžiča pa pelje steza črez 1372 *m* visoko sedlo na Jezersko.

Storžič je lepa stožčasta apneniška gora, ki se neposredno, brez predhribja iz Kranjske ravnine vzdiguje kot velikanska in na vse strani strmo prepadajoča vitka stena. Od tega smelega obeliska se cepijo proti zahodu in vzhodu posebne panoge. Storžič ima obsežen in Grintavcu v Kamniških planinah sličen razgled, ki pa je proti zahodu bolj prost nego z Grintavca;

posebno lep je pogled na Savsko dolino, katero lahko daleč zasleduješ. Proti vzhodu ovirajo razgled Savinske planine; najsijajnejši del panorame pa je Kokrska Kočna s svojimi prepadi, slika velikanske krasote. Navadni pot na Storžič pelje po gozdnati Podstoržiški dolini črez Bašeljsko sedlo (1631 *m*).

Poprečno 1700 *m* visoki greben veže Storžič z 2 *km* vzhodno ležečim Vanešem (1815 *m*). Tu se cepita od glavnega grebena dve panogi; važnejša je južnovzhodna panoga s Srednjim vrhom (1854 *m*), Malim Grintavcem (1817 *m*) in Javorskim vrhom (1430 *m*); v severovzhodni panogi ima samo Kozji vrh 1632 *m* višine. Obe panogi se znižujeta proti 520 *m*, oziroma 650 *m* visoki Kokrski dolini, ki loči Karavanke od Kamniških planin.

Doline v Karavankah so povečjem kratke koritaste poprečnice in se končujejo razen dravskemu porečju pripadajoče Fužinske doline v Savski podolžnici. Važnejše teh dolin so: Javorniška dolina, ob kateri je pot črez Javorniško sedlo na Koroško, Završniška dolina, Begunjska dolina, Bistriška dolina ob Tržiški Bistrici, Sv. Ane dolina z Ljubeljsko cesto in Kokrska dolina, po kateri pelje cesta iz Kranja mimo Preddvora in Kokre na koroško Jezersko in v Železno Kapljo.

Savinske planine.

Savinske planine[1]) so prav prostrano pogorje, ki se razprostira ob meji Kranjske, Koroške in Štajerske liki podkev ob obeh straneh reke Savine. Po pravici nazivljemo te planine Savinske planine, ker izvira Savina sredi njih. Širša njih meja so Šaleška in Savinska dolina na vzhodu, na jugu ravnina od

[1]) Popolnoma nepotreben je bil pred nekaj leti prepir o imenu teh planin. Gotovo se ohranijo dotična krajna imena za posamezne dele Savinskih planin po Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, a istotako obvelja tudi znanstveno skupno ime »Savinske planine«. Schaubach jih prav primerno imenuje v svoji razdelitvi Alp »Sannthaler Alpen« (Savinske planine). Tudi najboljši poznavatelj teh planin, graški vseučiliščni profesor dr. J. Frischauf, se je izrekel za to imenovanje. Sicer pa domačinci ne poznajo skupnih imen za pogorja in gorovja. V Kamniku in njega okolišu n. pr. govore o Grintavcu, Kočni, Kriški planini, Veliki in Mali planini i. t. d., skupnega imena »Kamniške planine« pa ne poznajo.

Razni zemljepisci in geologi na raznovrstne načine omejujejo Savinske planine; v tem oziru še nismo dospeli do enotne omejitve in razdelitve teh

Kamnika do Kranja, proti zahodu Kokrska dolina in nadalje okrajna cesta do Železne Kaplje; na severni strani pa jih mejé razni jarki med Železno Kapljo in Koprivno ob Mužici do Črne in dalje do Šoštanja na Štajerskem, kjer zopet dospemo v Šaleško dolino.

V teh mejah nahajamo Savinske planine v širšem pomenu. Na Kranjskem jim pravijo „Kamniške planine", na Koroškem „Kočna" in na Štajerskem „Solčavske planine". Savinske planine torej obsegajo tri dele, in ti so: 1. Kamniške planine, 2. Kočna in 3. Solčavske planine.

Ponosno se vzdigujejo Savinske planine kot skrajnji vzhodni člen Južnih Apneniških Alp. S Savinskimi planinami nehajo značilne posebnosti teh Alp, in dalje proti vzhodu ne najdeš več mogočnih, brez predhribja se vzdigujočih gorstev s tako strmimi stenami in groznimi prepadi. Čeprav se Savinske planine ne ponašajo z obilico skalnatih grebenov in zobčastih vrhov kakor Julijske Alpe, vendar jih dičijo kvišku moleči skalni vrhunci, širni meli in podi, velike navpične pečine, globoke grape in doline s šumljajočimi bistrimi potoki. V srednjih višinah pa jih preprezajo bujni travniki in hladni senčnati gozdi. Savinske planine imajo vobče zahodnovzhodno smer in se začenjajo ob Kokrski dolini, ki jih loči od Karavank ali Grintavcev. Glede na mogočnost pogorja, višino vrhov in globino dolin prekašajo Savinske planine daleč zahodno od Kokrske doline se razprostirajoče Karavanke in nalikujejo v tem oziru bolj Julijskim Alpam.

Po tem občnem pregledu Savinskih planin si natančneje oglejmo oni del, ki se razprostira po Kranjskem in se nazivlje „Kamniške planine" po lepem mestecu Kamniku, ležečem pod Kamniškimi planinami. Po geološki sestavi nalikujejo Kamniške planine Karavankam, le premogova tvorba je s triasno tvorbo

planin. Nekateri se opirajo na geološko stališče, drugim so zopet druge razmere važne in odločilne. A tudi pri omejitvi in razdelitvi drugih delov Avstrijskih Alp si učenjaki niso edini; malone v vsaki novi izdaji zemljepisnih knjig nahajamo novo omejitev in razdelitev. Odločil sem se za priprosto omejitev teh planin, ki se mi dozdeva najprikladnejša, in ki jo nahajamo tudi v Kocbek-Kosovem »Vodniku za Savinske planine in najbližjo okolico«, katerega je izdalo Slov. plan. društvo l. 1894.

tako tesno spojena, da je mnogokrat težko ločiti obe tvorbi. V Kamniških planinah je obilo rjavega premoga, katerega debela plast gre od Kranja črez Komendo, Križ, Kamnik in Motnik na Štajersko.

Kamniške planine se razprostirajo vzhodno od Kokrske doline v približni dolžini 45 *km* in so torej le del Savinskih planin, ki se šele na Štajerskem popolnoma razvijajo. Pravi planinski značaj ima le zahodna tretjina Kamniških planin, kjer se vzdigujejo v vzhodni smeri skalni in goli grebeni do višine 2000 *m*, njih vrhunci pa še do 2500 *m*. Ob znožju strmih sten so nakopičeni veliki kupi dolomitnega grušča, ki se neprestano kruši z višjega planinskega sveta. Nadaljni, proti jugozahodu se obračajoči greben se na več mestih znižuje v večje in manjše gorske planote, ki so po 1300 *m* do 1600 *m* visoke. V tem delu izgublja to pogorje, čim bolj se proti vzhodu oddaljuje, tem bolj planinski značaj in prehaja, bližajoč se Savi, v Predalpsko pokrajino.

Tudi Kamniške planine imajo svoje pripovedke, ker se tam baje nahaja bela koza z zlatimi parklji.

V lažji pregled delimo Kamniške planine v dve skupini, kateri loči Kamniško sedlo. Med Kokrsko dolino in Kamniškim sedlom je Grintavčeva skupina, imenovana po nje najvišjem vrhu Grintavcu (2559 *m*), vzhodno od Kamniškega sedla pa je Ojstrična skupina, ki se nazivlje po Ojstrici (2350 *m*), najlepšem vrhu v tej skupini.

Glavni greben Kamniških planin ima 2000 *m* srednje višine in vobče zahodnovzhodno smer. Začenja se vzhodno od Kokrske doline, odkoder se tla nenavadno hitro vedno više in više vzdigujejo in dosezajo na strmi Kokrski Kočni že do 2484 *m* višine. Kokrska Kočna ima štiri glavne vrhove, na zahodu široko kopo, potem se vrsté dva mala stožca, široka kopa (višja od prve), nadalje zobčasta ostrina in dva strma vrhova, od katerih je prvi najvišji. Nadalje se greben dvakrat pravokotno lomi, in v „Plazeh“ nahajamo znatna 2442 *m* in 2541 *m* visoka vrhova.

Vzhodno od Kokrske Kočne je divje razorani Grintavec (2559 *m*) kot najvišji vrh kralj Savinskih planin sploh. Sploh ne najdeš vzhodno od ljubeljskega poldnevnika nikjer v Vzhodnih

Alpah take višine. Med Kokrsko Kočno in Grintavcem je Dolsko sedlo. Najboljši pot na Grintavec vodi po Suhodolnikovem jarku, ki se začenja ob Kokrski dolini, mimo Frischaufove in Zoisove planinske koče črez Kokrsko sedlo (1799 *m*). Na severno stran pa Grintavec strmo prepada, in od koroške strani je težaven pot nanj z Jezerskega črez Spodnje Ravni, kjer je Češka koča Sl. plan. društva, črez Gorenje Ravni in 2336 *m* visoko Mlinarsko sedlo med Grintavcem in Dolgim hrbtom.

Razgled z Grintavca se šteje med najrazsežnejše v Južnih Apneniških Alpah, obsega pa ves planinski svet od salcburških in dolenjeavstrijskih mej do hrvaških livad in bosenskih gorá, Visoke Ture, Dachstein, Beneške Dolomite in svet od razoranih rogljev Triglavskega pogorja do štajerskega gričevja. V bližini pa vidiš Dravsko in Savsko podolžnico in Savinsko dolino.

Približno 10 *km* dolgi gorski greben veže ležičavi Grintavec z ostrozobato Ojstrico (2350 *m*) in drži izprva v severovzhodni smeri črez Dolgi hrbet (2479 *m*), Štruco (2464 *m*), ostrorobato Skuto (2530 *m*), ki spada med najlepše vrhove v Kamniških planinah, mogočno Kranjsko Rinko (2441 *m*) do Križa (2434 *m*), ki se vzdiguje ob trojni deželni meji koroški, štajerski in kranjski. S k u t a ima veličastnejše okrožje nego Grintavec, razgled ž nje pa precej nalikuje razgledu z Grintavca. Južno od Skute je Skret (2047 *m*) z veliko skalo, pod katero je neki vse poteptano in blatno kakor v živinskem hlevu, ker so nenavadno veliki kupi otrebkov divjih koz; odtod je baje tudi ime Skret (sekret).

Od Križa se vzpenja glavni greben v južnovzhodni smeri črez 2276 *m* visoko Štajersko Rinko skozi Turski žleb (Rinkathor), to je žleb med navpičnimi skalami, Tursko goro (2246 *m*) do glavate, široke in z rušo pokrite kope B r a n e (2247 *m*) in nadalje v severovzhodni smeri do K a m n i š k e g a s e d l a ali Jermanovih vrat (1879 *m*). Sedlo med Tursko goro in Brano se imenuje Kotla. Kamniško sedlo je široko in zeleno sedlo med Brano in Planjavo ter veže Bistriško dolino in štajersko Logarjevo (Savinsko) dolino. Južni obronek na kranjsko stran tvori strma planinska reber, na severno štajersko stran prepada zelo strma, malone 200 *m* visoka stena. Razgled s Kamniškega sedla ni razsežen, a veličasten in poučen za bližnji planinski svet.

S kranjske strani drži pot na Kamniško sedlo od izvira Kamniške Bistrice mimo Rokovnjaške koče, to so skale, pod katere so se v prejšnjih časih skrivali rokovnjači. V Jermanskem robu je votlina „Nandetova koča“, ki se imenuje po rokovnjaškem glavarju Nandetu. Nandetova koča ima dvoje „sob“; večjo, proti Bistrici ležečo sobo loči 0·5 *m* debela stena od manjše sobe, ki

Kokrsko sedlo.

je služila za kuhinjo in ima še sedaj od dima okajene stene in veliko ognjišče. Večja soba je bila Nandetova pisarnica, a sedaj nima več sprednje stene, ampak le ozek tlak, katerega se je mnogo razrušilo v bližnji potok Sedelščak, ki teče malo pod kočo. Pozneje so se skrivali vojaški beguni v Rokovnjaški koči.

4

Od glavnega grebena Grintavčeve skupine se cepi več stranskih, a tudi mogočnih panog. Od Grintavca drži proti jugu v več zavinkih panoga, ki se imenuje Dolga stena, gre pa črez Mali Grintavec (2359 *m*), se znižuje v Kokrskem sedlu na 1799 *m* in se zopet vzdiguje v približno 2 *km* dolgem, ozkem in na obe strani strmo prepadajočem Grebenu od 2060 *m* do 2224 *m*. Najvišji vrh tega strmega grebena je istoimni Greben (2224 *m*).

Grebena se drži Dolga njiva, ki je velik planinski pašnik in na vse strani strmo prepadajoča visoka planinska kadunja. Vzhodno od Grintavca in Malega Grintavca so „Mali Podi“, to so ploščnata, proti jugu odprta tla, in „Veliki Podi“, to so ploščnata tla, v katerih so široke razpokline, a v teh sneg in led. Pode obdajejo Grintavec, Dolgi hrbet, Štruca in Skuta. Bistriškega ledenika ledene grmade so napolnjevale v praveku to kotlino. Na Podeh so le redke planinske rastline, na nekaj nižjih Legarjih pa raste trava.

Vzhodno od Dolge njive (2001 *m*) je široka in prostorna planica Mokrica (1425 *m*), od katere drži dolg greben do Grebena, ki proti vzhodu strmo prepada v Bistriško dolino. Mokrica je pravcat botanični vrt, na katerem najdeš julija in avgusta mnogo lepih pečnic. Na Mokrici je votlina, kjer so zasledili kosti v davni dobi živečega medveda brlogarja (Ursus spelaeus). Znani prirodopisec, pokojni šenturški župnik Simon Robič, je našel več popolnih okostnjakov tega velikana. V tej votlini živi tudi jamski hrošč (Anophtalmus Hacquetii).

Od Grintavca vobče v južni smeri se razprostirajoči greben prehaja med Dolgo njivo in Mokrico proti jugu v Kriško planino, ki ima najvišji vrh Krvavec (1853 *m*), to je kopa s položnim pobočjem. Kriška planina se cepi v več panog, ki segajo do Kokre in Bistrice, na jugu pa se šele pri Kamniku razhajajo v nizke gorice. Proti severu pada vrh Kriške planine le nekaj metrov do sedla planice Mokrice. Pod Krvavcem je Križišče (Križje) 1647 *m* visoko. Ob južnem robu Kriške planine je planica Na jezercu (1500 *m*), ki ima šest pastirskih koč in na gozdnatem robu na severovzhodu majhno jezero. Južno od te planice je Sv. Ambrož (1086 *m*) na najnižji košenici Kriške planine z lepim razgledom, in Sv. Ambrožu na jugovzhodu

Šenturška gora (673 *m*), ki rodi najlepše sadje, zlasti jabolka (kalvile). Šenturška okolica s Kriško planino in Mokrico je postala po raziskavah Robičevih jako zanimiva v prirodoznanskem oziru.

Vzhodno od Kamniškega sedla je Ojstrična skupina, ki pa le deloma pripada Kranjskemu. Kamniškemu sedlu na vzhodu se razprostira ostri skalni greben Planjave (na štajerski strani se nazivlje „Baba“) do 2392 *m* višine, s katere lepo pregleduješ Savinske planine. Planjavskim stenam na jugu so Pokopališča (Britofi), to so kupi, slični gomilam. Planjava ima dva vrhunca, katera spaja majhen presedljaj, in prehaja proti vzhodu na Škarje, to je škrbina (sedelce) med Planjavo in Ojstrico, in potem kvišku na najlepši vrh te skupine, na ostrozobato Ojstrico (2350 *m*), kjer prehaja glavni greben na Štajersko. Ojstrica je pravi vogelni stolp Kamniških planin ter nalikuje vitkemu obelisku, s katerega je zlasti proti vzhodu krasen razgled.

Od Ojstrice se cepi panoga, ki drži v južni smeri črez Dedca (2020 *m*), Kopo (1753 *m*) in 1800 *m* visokega Konja, ki je pol ure dolg gorski greben, spajajoč Ojstriško planico z Veliko planino. Južna Ojstrična panoga gre nadalje črez vrh „Na križu“ (1632 *m*), črez Njivico (1668 *m*) in Poljanski rob (1570 *m*) ter meji na vzhodu porečje Kamniške Bistrice.

Vzhodno od te panoge se razprostira proti štajerski deželni meji široka in valovita visoka planota, ki jo nazivlje že pred približno 160 leti stari Florijančičev veliki zemljevid dežele Kranjske „Kamelsko planino“. To je s prirodnimi krasotami bogato obdarovana planota med potoki Bistrico, Belo in Črno, ki jo dičijo mnogoštevilne kope, s katerih imaš prav razsežen razgled, lepi pašniki in senčnati gozdi. Sploh ne najdeš izlepa v Alpah tej planini enakega kraja; to je planina, ki bi bila zelo ugodna za ustanovitev planinskega zdravišča, kjer bi tudi zdravili s sirotko. Tako zdravišče bi lahko sprejemalo na tisoče gostov, ki bi prihajali, da si tam ojačijo zdravje. Lahko je priti na to planino iz Kamnika in iz Gornjega grada. Vsa približno 14 km^2 velika visoka planota se deli v Veliko planino (1555 *m*) in Malo planino (1507 *m*), iz katerih molé nekateri okoli

200 *m* višji vrhovi. Mala planina nalikuje vasi z mnogimi planšarskimi kočami.

Južnozahodno od Male planine je Sv. Primož (845 *m*) in v bližini cerkev sv. Petra in Pavla. Severno proti Konju so planine Konjščica, Dol in Rsenik (Erženik spec. zemljevida). Težaven je pot z Rsenika čez Konja na 1612 *m* visoki Presedljaj (Sedlica), kjer je prehod skozi Belo dolino v Bistriško dolino.

Med južnima panogama Kamniških planin, to je med Grintavčevo panogo in Ojstrično panogo, je po prirodnih znamenitostih znana slikovita Bistriška dolina. Omenjeni panogi imata izprva ozka grebena, ki se polagoma razširjata v prostorne planice.

Soteska Predbela (559 *m*) spaja Bistriško dolino z Belo dolino, ki se razprostira severnovzhodno na levo do štajerske Korošice (1807 *m*), na desno do Presedljaja. Na zahodni strani Bele doline je zelo strm gorski hrbet, na katerem so ti-le vrhovi in zareze: Mošnjik (1099 *m*), Turniči, Velika dolina, Špeglarica (1328 *m*), Divji plaz, Kameni dol, Orglice z zanimljivim slapom, Žvandrovec (okoli 1800 *m*) in Presedljaj. Vštric s tem hrbtom je na vzhodni strani te doline še bolj strm hrbet, na katerem se vzpenjajo vrhunci: Belska kopa (1189 *m*), Cerkev, Grdi graben, Mravljinčev rob, Grdi hrib, Rsenik, Pod Konjem, Pesek in Presedljaj. Belščica teče po Beli dolini in više gori tudi ponicuje kakor kraški potoki in reke. V Stahovici se Bistriška dolina zožuje med Grohotom (918 *m*) in Pasjo pečjo (1386 *m*), potem se pa polagoma razširja proti Kamniku.

Od Male planine gre deželna meja proti vzhodu blizu do Kranjskega Rebra (1435 *m*). Planinski značaj Kamniških planin v tem delu vedno bolj gineva. Tu je 1031 *m* visoki prehod Volovljak („Kranjski Rak“ na spec. zemljevidu), čez katerega pelje kolovoz iz Črne doline v štajersko dolino Podvolovljak in v Luče. Od Kranjskega Rebra gre meja čez Plešivec (1332 *m*) in Lom (1184 *m*) na prelaz Črnilec (902 *m*), čez katerega vodi okrajna cesta iz Kamnika v Gornji grad. Od Črnilca teče deželna meja v vzhodni smeri proti Menini planini. V tem delu so Tomanova planina (1190 *m*) in bolj vzhodno kope Tolstega vrha (1197 *m*) in Javorščaka (1343 *m*), ki so že bolj položne in gozdnate gore. Iz Gorenjega Tuhinja pelje kolovoz čez 1158 *m*

visoko sedlo med Tolstim vrhom in Javorščakom proti Novi Štifti na okrajno cesto, ki vodi v Gornji grad.

Vzhodno od Javorščaka se razprostira Menina planina (Mejina planina), ki je zelo širno gorovje z visoko planoto, na kateri so mnogi vrhunci in „doline“. Široki greben Menine planine ima 1300 *m* srednje višine; glavni vrhunci njegovi so že na Štajerskem. Z Menine planine je prav lep razgled zlasti proti severozahodu, kjer pregledaš vso skupino krasnih Savinskih planin. Lep je tudi pogled v gorenjo in dolenjo Savinsko dolino in na Kranjsko, kjer vidiš tudi belo Ljubljano. Vzhodni rob gorske planote Menine planine obdajajoče Šance so še 1439 *m* in 1426 *m* visoke. Približno 2 *km* južnovzhodno oddaljena Farska planina pa ima le 1013 *m* višine. Še nižji pa so razrasleki te vzhodne panoge razen Slevca severnozahodno od Gorenjega Tuhinja, ki je še 1073 *m* visok. Iz Gorenjega Tuhinja je prehod črez Menino planino mimo Kurjega vrha (1508 *m*) v Gornji grad. Kamniške planine se končujejo v tem delu ob Motnici, ki se izliva v Savinski pritok Volsko.

Tudi v Kamniških planinah nahajamo več podzemskih jam. Na Veliki planini sta znani podzemski jami Vetrnica in Mala Vetrnica, v kateri je dokaj snega in leda. Po Mali planini je več lijakov in krnic, na Mokrici pa že prej omenjena slavnoznana jama z ostanki medveda brlogarja. Znamenita je Jeršičeva jama na Gozdu. Gozd je namreč hrib, ki se začenja ob levem bregu Kamniške Bistrice pri Stranjah nad Kamnikom in meji na jugu na Črno dolino do Črnilca ob kranjsko-štajerski meji ter se razprostira v zahodnovzhodni smeri. Jeršičeva jama ima zgoraj premera 6—7 *m*. V zvezi s to votlino, v kateri je mnogo lepih kapnikov, je najbrž potok Olševek, ki izvira v Vodicah pod Gozdom. Ta potok namreč prinaša ob deževju večkrat kosti domačih živali in bele postrvi bržkone iz te jame. Mnogo votlin nahajamo tudi v Vrbovcu nad Cerkljami. V teh votlinah je živel po narodni pripovedki „divji mož“. Nedaleč od Cerkelj je tudi jama pri Pešaški vasi.

Brdsko ali Podpeško gorovje.

Brdsko gorovje se razprostira med Nevljico in Motnico na severu, ob štajerski meji na vzhodu, ob Savi, ki loči Brdsko

gorovje od Litijskega gorovja, na jugu in ob Ljubljanski ravnini na zahodu. Glede na geološko sestavo nahajamo v tem gorovju iz premogovih peščencev in skrilavcev sestavljene spodnje sklade in iz apnenca sestavljene gorenje sklade. Precejšnja plast rjavega premoga sega od Vrhpolja črez Moravče, Loke, Šeminik in Zagorje v Laški okraj na Štajerskem.

Brdsko gorovje je jako členovito in se cepi v mnogo panog. Glavni greben je poprečno 600 do 700 *m* visok in ima položne obronke z dobro obraslimi gozdovi. Največje višine segajo le do 1200 *m*. Brdsko gorovje ima tri malone vzporedne gorske hrbte liki oni del Kamniških planin, ki se razprostira od Črnilca do Šanc.

Prvi teh treh gorskih hrbtov drži od Kamnika proti Celju ter ima spočetka nizke vrhove, n. pr. Veliki vrh (655 *m*), Velinek (808 *m*), Zlato polje (716 *m*), Konjik (887 *m*), Veliki Rakitovec (898 *m*) in Špilek (954 *m*). Šele ob štajerski meji se vzdigujejo znatnejše gore nad Čemšenikom na Veliki planini ali Čemšeniški planini (1041 *m* in 1206 *m*) in Kisovec (1017 *m*). Ta gorski hrbet spaja z Menino planino v Kamniških planinah oni greben, ki se vzpenja od Konjika (887 *m*) med Rakitovcem in Špilkom proti severu, in tvori razvodje med Nevljico in Motnico.

Z drugim južnim gorskim hrbtom, od katerega ga ločita Radomlja in cesta iz Čemšenika v Trojane, ga spaja med Sv. Ožboltom in Trojanami višina, črez katero pelje državna cesta iz Ljubljane v Celje v višini 609 *m*. Južni gorski hrbet s Kandrško dolino in Medijsko dolino se razprostira do Save na jugu. Ta takozvani Vaški hrbet se začenja nad Juhanom z Ajdovščino (495 *m*) in ima proti vzhodu te-le gore: Murovico (740 *m*), Cicelj (818 *m*), Slivno (870 *m*), Reber nad Kolovratom (875 *m*), vzhodno od Vač Sveto planino s Sveto goro (849 *m*) in severno od Št. Lamberta še višjo Vačico (919 *m*). Severnovzhodno od Moravč je po legendi o sv. Valentinu in Peregrinu znana Limbarska gora (Sv. Valentin), ki je 773 *m* visoka.

Južnovzhodno od Velike planine je gorski hrbet, ki se končuje ob štajerski meji z Javorjem (1131 *m*), južnovzhodno od Sv. Lenarta pri Čemšeniku, in s severno od Zagorja se na-

hajajočo Sveto planino (985 *m*), ki slovi po lepem razgledu in se znižuje proti Savi.

Razen Savske doline omenjamo Radomeljsko dolino, po kateri pelje cesta na Trojansko sedlo, in Drtiško dolino, v kateri so Moravče. V tem gorovju je malo jam. Nad Zagorjem je takoimenovana „Topla jama“ in nad Juhanom sta jami Mačkovec in Juhanščica.

Dolenjsko gričevje.

Dolenjske sicer ne dičijo velikani, s kakršnimi se ponaša Gorenjsko, vendar ima tudi Kranjsko sredogorje in gričevje več po slikovitem razgledu in drugih znamenitostih znanih gorá in gričev.

Glavna os Kranjske dežele, ki drži od Ljubljane v južnovzhodni smeri črez Šmarje in gorenjo Krško dolino do Kolpe, deli Dolenjsko v dva jako različna dela. Od Ljubljane do Gorjancev in od gorenje Krke do Save se raztezajoča ploskev je jako neravna, a nima nad 380 *m* srednje višine.

Največ vrhov je 700 do 900 *m* visokih, a le redkokrat nad 1000 *m*. Gore in griči precej enako prepadajo na obe strani in imajo malo strmih obronkov.

Dolenjskemu gričevju prištevamo oni del Dolenjske, ki je razprostranjen med Savo in Krko in pripada s svojimi v zahodnovzhodni smeri se razprostirajočimi gozdnatimi in vinorodnimi griči in gorami predalpskemu okrožju. Dolenjsko gričevje zavzema okoli 1600 km^2, torej približno šestino Kranjskega.

Vrste podolgastega hribovja se razprostirajo v dokaj pravilnih črtah od zahoda proti vzhodu in končno proti Savi od jugozahoda proti severovzhodu. Od glavnih grebenov se cepijo bolj ali manj navpične panoge, ki oklepajo razne doline in manjše ravnine.

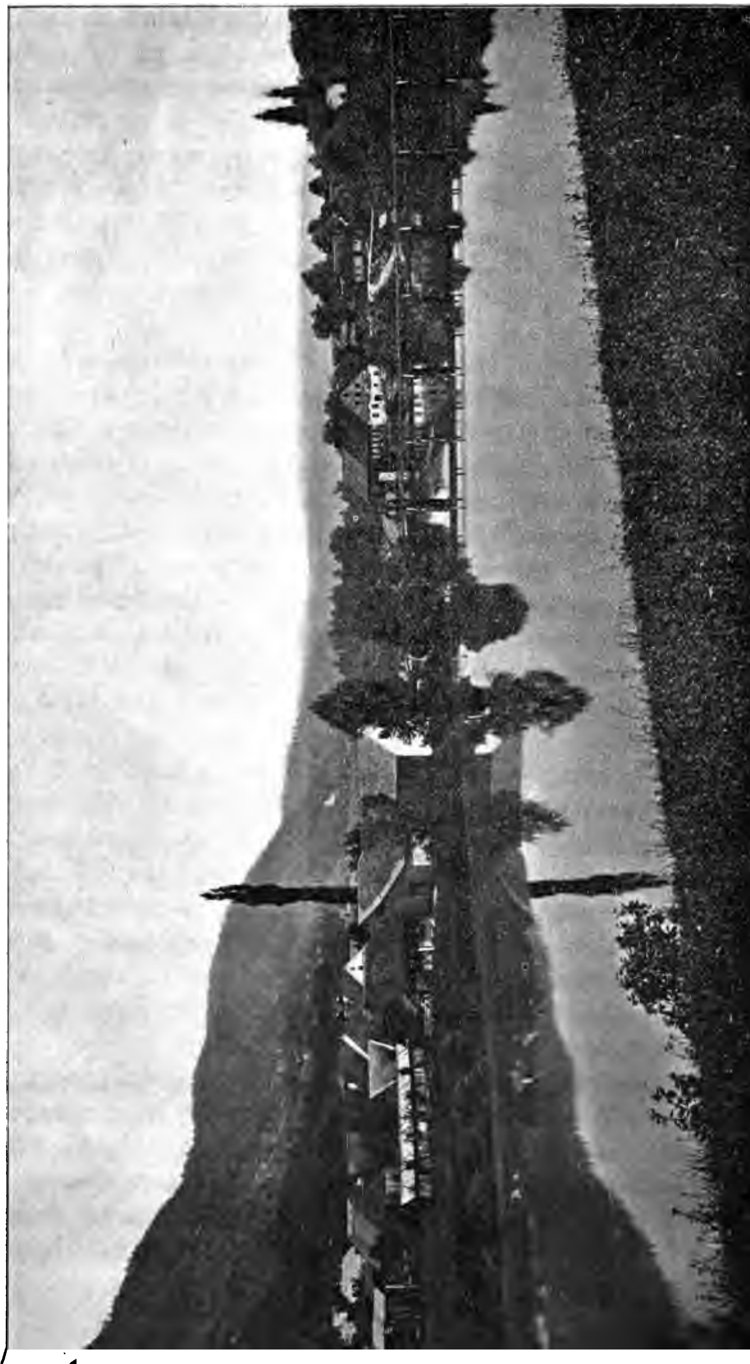
Mnogo lepih podolžnic in poprečnic je v tem delu, ki ima sklade premogove in triasne tvorbe. Doline obdajejo eocenski in neogenski skladi, v dolinah se pa nahajajo diluvijalne, a tudi aluvijalne naplavine. Pri Trebnjem in Novem mestu so kredni in numulitski apnenci. K Dolenjskemu gričevju prištevamo ves dolenjski svet razen kraškega dela med Krko in Kolpo.

Dolenjsko gričevje delimo v tri dele, in sicer v Litijsko skupino, Trebanjsko skupino in Mokronoško skupino.

Litijska skupina je najrazsežnejša in se razprostira med Savo, Mirno, Temenico in cesto, ki vodi iz Ljubljane do Višnje gore, v dveh malone vzporednih, večkrat pretrganih glavnih panogah. Ta rudnata skupina se imenuje po trgu Litiji, ki leži malone sredi nje. Skupina ima od zahoda proti vzhodu se razprostirajoče dolge strani in je po Savi ločena od razraslekov Kamniških planin. Nje severna in vzhodna polovica se više vzpenjata nego južna in zahodna polovica. Severna panoga s 630 do 940 *m* visokimi kopami se razteza blizu Save od Janč (793 *m*), črez Kamplov vrh (717 *m*), Sirmanski hrib, Dolgo brdo (801 *m*), Orljek (898 *m*) in Lontovž (1076 *m*) do župnijske vasi Dobovca (674 *m*), južnovzhodno od trboveljske železniške postaje. Od te glavne panoge se cepi več stranskih panog, ki obdajejo več manjših ravninic, segajočih blizu do Mokronoške skupine.

V severni glavni panogi je dolenjski velikan Kum (1219 *m*), najvišji vrh Dolenjskega gričevja, ki sega s svojimi razrasleki do Save ob kranjsko-štajerski meji. Kum je najvišja gora gorskega sklopa, ki sega na vzhodu in severu do Save s strmim pobočjem, na zahodu do Medvedovega potoka in na jugu do Sopotke (Zapotke), ki se pri Radečah izliva v Savo. Malone do vrha raste bukovje, pred tri sto leti so se pa tam košatile visoke smreke in jelke, kakor so še kranjskemu zgodopiscu Valvasorju zatrjevali stari možje.

Kumljani in Dolenjci sploh nazivljejo to goro „Sveti Kum“. Ob Kumskem robu sta dve cerkvici, in sicer gorenja više ležeča sv. Jošta in dolenja večja sv. Neže. Kum je v posebnih čislih pri kranjskih in štajerskih Slovencih, ki kaj radi pohajajo na to goro na božjo pot. Zanimljiv je Kum po razsežnem razgledu, zlasti po slovenskih deželah. Razgled obsega vse Kranjsko, zlasti Savinske planine in Triglavsko pogorje, Štajersko in Hrvaško. S Kuma vidni obzor ima gotovo nad 500 *km* premera, in le malo razmerno tako nizkih vrhov kakor Kum nam nudi tako obsežen in lep razgled. Zlasti pa o kresu nam nudi Kum izredno priliko, da občudujemo nebroj žarečih kresov po velikem delu slovenske domovine. V Kumskem obližju je 1089 *m* visoka Ključevica. Severna panoga se vzdiguje poprečno 500 *m*, južna pa le okoli 300 *m* nad ravnino.

Južna panoga s 470 do 790 *m* visokimi holmi se razteza od 581 *m* visokega Molnika pri Šmarju, kjer se razprostira 2 *km* široka Šmarska planota z Magdalensko goro (499 *m*), ki je zaslovela zaradi prazgodovinskih izkopin in se znižuje v 310 *m* visoko Velikoupeljsko (Grosupeljsko) kotlino. Ta panoga se nadalje snuje črez Kučelj (748 *m*), Velič vrh (701 *m*), Grmado (691 *m*), Peč (775 *m*), Jatno (846 *m*), Črno goro (714 *m*), Brunsko goro (572 *m*) in Vidoč (511 *m*) ter se končuje v Boštanjskih gričih s 581 *m* visokim Vetrnikom ob Savi severnozahodno od Boštanja.

V tem delu je tudi znani Vagensberg (429 *m*), nekdanja posest slavnega kranjskega zgodovinarja in zemljepisca Janeza Vajkarda Valvasorja. Črez Vagensberg pelje cesta iz Litije v Novo mesto. Krasna je Šentruprška poprečnica, ki jo namaka v južnovzhodni smeri v Mirno tekoča Bistrica.

Trebanjska skupina se razprostira med Temenico, tekočo v Krko, Novim mestom, Krko in Višnjo goro. Ta brdovita skupina ima mnogo dolinic, rup, grebenov s kopami in ostrimi vrhovi, mnogo jam in razpoklin, podmolov ali špilj in ponikev in prehaja na planoti, ki se razteza proti Soteski ob Krki, polagoma v Kras. Trebanjska skupina ima tudi več dokaj nepravilno tekočih potokov.

Ponikalnica Temenica nalikuje v malem Ljubljanici; ponicuje dvakrat in se kot Prečina izliva v Krko. Tla močno vise proti Krki. Dolenje Ponikve so še 218 *m* nad morsko gladino, kraj pa, kjer privira Prečina na dan, je pa le še 153 *m* visok. Med Šmihelom ob Krki in Grmado se nekoliko razširja Krška dolina, med Grmado in Sotesko se zopet zožuje, potem pa precej razširja proti jugu do Meniške vasi in Toplic, kjer nalikuje majhni nižini. Nekoliko ožja je Krška dolina severno od Toplic, a se proti Novemu mestu zopet razširja.

Trebanjska skupina ima dve malone vzporedni panogi, od katerih se razteza ena od Krškega izvira ob Krki črez Žužemperk in Fužine do Soteske blizu najjužnejšega zavinka reke Krke, druga panoga pa pod Zatičino in Višnjo goro črez Trebnje in Mirno peč do Valte vasi ob Krki, južnozahodno od Novega mesta. V tej skupini je več po 5 *km* dolgih in okoli 2 *km* širokih kotlin, kakor n. pr. pri Žalini in Mirni peči.

V Trebanjski skupini nahajamo le malo vrhov, ki imajo nad 500 *m* nadmorske višine. Južno od Trebnjega je Trebanjski vrh (581 *m*); njega južnovzhodni podaljšek ima 542 in 517 *m* visoka vrhova. Pri Dobrničah je Lisec (565 *m*), pri Golobinjaku Ostri vrh (519 *m*) in južno od tega Veliki vrh (537 *m*), Srebotnik (592 *m*) in Kulova sela (597 *m*). Proti Soteski in proti Straži pa Trebanjska skupina precej strmo prepada in prehaja v nizko Krško dolino.

Mokronoška skupina se razprostira med Mirno, Savo, Krko in Temenico. Mokronoško gričevje ima višine od 315 do 630 *m* in tvori južno od Mokronoga (251 *m*) približno 316 *m* visoko in v premeru 7 *km* dolgo kotlino, ki je ob južnem robu v zvezi z razširjeno Krško dolino, v kateri imajo ob nje južnem koncu Toplice pri Beli cerkvi le še 169 *m* nadmorske višine.

V tej skupini nahajamo več vzporednih panog, ki so v zvezi z navpičnimi stranskimi panogami. V tem delu vidimo tudi že dokaj nepravilne doline in kraške kotline in nepopolno razvite nizke planote. V vzhodni polovici Mokronoške skupine se razprostirajo glavne panoge od severovzhoda proti jugozahodu; tu je več majhnih ravnin, omejenih z vrstami okroglih gričev, in več dobro razvitih manjših dolin. Več manjših ravninic je v okolici Mokronoški.

Proti jugovzhodu prehaja v tem delu le 350 do 450 *m* visoko Mokronoško gričevje v rodovitno Krško polje, ki se razteza do dolenje Krke in Save. Njega zahodni del je gozdnata Krakovščina, ki je pri Zameškem in Mrčečni vasi ob Krki prav močvirnata.

V severnozahodnem delu Mokronoške skupine se vzdiguje Primskovo (592 *m*) z romarsko cerkvijo. L. 1813. je bilo Primskovo važno v strategičnem oziru, ker je tu močna avstrijska posadka ščitila okrajno cesto, ki se cepi pri Velikem Gabru od glavne ceste, in tako pomagala proti italijanski meji zoper Francoze prodirajoči Hillerjevi armadi. Obenem so pa kresovi naznanjali bližnjo rešitev onim delom Novomeškega okrožja, ki so še bili v francoski oblasti. Vzhodno od Primskovega je Čateška gora (469 *m*) in južnozahodno od te Zaplaz (609 *m*), na katerem je ob vzbodnem obronku znamenita Marijina romarska cerkev (544 *m*), ki jo obilo pohajajo kranjski in štajerski Slo-

venci. Tja nosijo žene bolne otroke, da tam ozdrave, odkar je ondi oživel v kadunjici zmečkan in tja prenesen otrok.

Nizki so tudi drugi vrhi v tej skupini, kakor n. pr. Kurent (543 *m*) in Zabukovje (549 *m*) zahodno od Trebelnega, Sv. vrh (420 *m*) in Strmec (488 *m*) vzhodno od Mokronoga, Sv. Primož (545 *m*) severno od Škocjana. Severno od Novega mesta se razprostira ob desnem bregu Radulje Raduljski gozd, v katerem meri Blišče 604 *m*. Proti Savi ima Mokronoška skupina le nizko gričevje zlasti okoli Velikega Trnja, a precej strmo prepada; v tem delu merita še nedaleč od Krškega Gora sv. Lovrenca 425 *m* in Zenem vrh 441 *m*.

Gorenjska ali Ljubljanska ravnina.

Gorenjska ravnina je največja Kranjska ravnina in spada med največje alpske ravnine sploh. V obliki proti vzhodu obrnjene podkve se razprostira med odrasleki Julijskih Alp, Karavank, Kamniških planin, Brdskega gorovja, Dolenjskega gričevja, Kraških višin ob južnem robu Ljubljanskega barja, Polhograjskih Dolomitov in Škofjeloškega gorovja. Nje površje zavzema okoli 600 km^2; največja dolžina od severoseverozahoda proti jugojugovzhodu meri 45 *km* in največja širina 24 *km*. Srednja višina meri 300 *m*.

Vsa ravnina se deli po nekaterih osamelih, povečjem gozdnatih gričih in gorah v tri bolj ali manj različne dele, ki se dotikajo ob Šmarni gori in Vranščici. Ti deli so: Kranjska ravnina, Ljubljansko polje in Ljubljansko barje.

Glede na geološko tvorbo je omeniti, da so sestavljena tla severnega in srednjega dela iz apnencev, skrilavcev in premogovih peščencev, na katerih se nahaja starejša naplavina. V žlebovih Save, Kamniške Bistrice in drugih potokov pa se nahajajo tudi neogenski zlepljenci, gline in kremeni in zraven tudi eocenski ali premogovi skladi posebno ob Savi. Južni del ravnine pa je pokrit z mlajšo ali aluvijalno naplavino, ki tvori debela šotišča na sedaj že povečjem osušenem barju.

Pred diluvijalno dobo je bila vsa Gorenjska ravnina prav veliko jezero, iz katerega so se vzdigovali osameli vrhovi, kakor n. pr. Holmec, Smledniški hrib, Šmarna gora (nekdaj Holm ime-

novana), Vranščica, Šišenski hrib in drugi. Pravijo, da je bilo še v zgodovinskem času okoli Kamnika jezero, ki se je raztezalo od Malega grada do Nevelj, Mekinj in Stranj. Voda je končno predrla svet med Malim gradom in Starim gradom in zasula s peskom Mengiško polje. Najdalje je še ostala voda na Ljubljanskem barju.

Vsa Gorenjska ravnina je slična velikanski latvici, napolnjeni z vodo. Voda se kakor velika podzemska reka počasi pomika proti južnemu koncu gorenjske kotline, a ne teče brez ovir, kajti že prej omenjene osamele gore in griči ovirajo in odvračajo smer in tek te velike podzemske reke. Pri Studencu pod Ljubljano privira podtalna voda v obliki mnogih izvirkov. Ta izvrstna podtalnica, katere je jako veliko, se nahaja 10 do 20 *m* pod površjem in napaja ljubljanski vodovod.

Po Gorenjski ravnini tekoče reke in potoki imajo v sebi mnogo čiste planinske vode, hkratu pa nosijo z gorá v ravnino velike množice proda in gramoza. V diluvijalni dobi so ti potoki zaplavili vso latvico in pokrili nje dno z onim kamenjem, ki tvori robovje okrog gorenjske kotline. V novejši dobi so se pa reke in potoki globoko zajedli v struge, ki so ponekod nižje nego druga nanesena tla. Zlasti opazujemo to na Kranjski ravnini pri Savi in Kokri, ki tečeta na več mestih v nižji strugi, nego je površje drugega prodovja.

Iz vseh delov Gorenjske ravnine molé povečjem osameli griči in kope, ki imajo po 300 *m* odnosne višine. Najbolje obdelan je severni del, najmanj pa južni del; najljudnatejši je srednji del, v katerem leži glavno mesto. Vso ravnino pa dičijo veličastne skupine in grebeni Alp, ki jo obdajejo od severozahoda proti severovzhodu, ne manj pa tudi ljubki in večinoma gozdnati griči in gore, ki obrobljajo ravnino na jugu, mnoge po ravnini raztresene vasi in selišča in številne po vrhovih se bleščeče cerkve in kapelice.

Kranjska ravnina obsega 270 km^2, ima 366 *m* srednje višine ter se razprostira med Preddvorom ob Kokri in Škofjo Loko. Na severu sega do znožja Kamniških planin, na vzhodu do Brdskega gorovja, na jugu do Šmarne gore in Vranščice. Ob skrajnjem vzhodu te ravnine sta griča Holmec (394 *m*) in Krtina (365 *m*).

Ta ravnina ni ne dobro obdelana, ne gosto obljudena. Od Kokre do Vranščice se raztezajo manjši in večji gozdovi, v katerih raste povečjem šilovje, a tudi breza in brest in dr. Gozdovi so malone vsi le nizki. Vmes je tudi marsikateri kos ornega polja, ki pa ni prav rodovito, ker le tanka plast črne prsti pokriva nad meter globoke plasti diluvijalnega gramoza.

Kranjska ravnina ima 382 *m* srednje višine ter pada od severozahoda in severa proti jugovzhodu in jugu in od zahoda proti vzhodu. Od Preddvora (480 *m*) do Medvod (blizu izliva Sore 313 *m*) pada ravnina 167 *m*, od Kranja (385 *m*) pa do Šmarice (355 *m*) na vzhodu pa le za 30 *m*. Mesto Kamnik (380 *m*) je le za 5 *m* nižje nego Kranj. Kranjska ravnina je ob mejah bolj obljudena in ima več vasi nego v notranjščini, kjer je več gozdov, polja in travnikov.

Šmarna gora, Smledniški hrib, Vranščica in Debeli vrh, stoječi kakor veliki otoki v diluvijalnem gramozu, ločijo Kranjsko ravnino od Ljubljanskega polja. Ta dva dela Ljubljanske ravnine sta v trojni zvezi. Na zahodu ju veže Savska dolina med Polhograjskimi Dolomiti in Šmarno goro, nadalje globoka razpoka med Šmarno goro in Vranščico, ki se začenja pri Vodicah in vodi mimo Skaručine v Šmartno pod Šmarno goro, in končno nižina, ki se razprostira ob bregovih Kamniške Bistrice.

Ljubljansko polje se razteza od Medvod do Dola ob Savi in od Ljubljane do Mengiša, meri 130 km^2 in ima 290 *m* srednje višine. Nagnjeno je od zahoda proti vzhodu. Ker ima Ljubljansko polje enaka tla kakor Kranjska ravnina, je tudi njega obdelovanje malone enako; ponekod so pa tla še bolj neugodna za obdelovanje, ker reke vsled malega strmca večkrat preplavljajo polje in provzročajo škodo. Sava tvori več sipin in otočičev in odteguje precej tal obdelovanju, tako da nahajamo tod skoraj le vrbe in jelše.

Na Ljubljanskem polju se vzdigujejo osamljene, po Gameljščici ločene gore in griči: Šmarna gora (675 *m*) s severno panogo Brezovico, Vranščica ali Rašica (641 *m*), Šišenski hrib (427 *m*), Ljubljanski grad (364 *m*) in vzhodno od Črnuč Soteski hrib (405 *m*). Ti hribi in griči delé Ljubljansko polje v tri različno velike predele. Zgrajeni so iz apnenca in dolomita, zraven teh pa nahajamo tudi karbonove in eocenske skrilavce in peščence.

Najzanimivejša je Šmarna gora, ki se brez predhribja in zveze z drugimi gorami osamela vzdiguje tik Save nad Ljubljanskim poljem v obliki dvojnate piramide, na vse strani precej strmo prepadajoča. Na vzhodnem vrhu je znana romarska cerkev z dobro ohranjenim obzidjem. S Šmarne gore je na vse strani krasen razgled, zlasti pa proti zahodu in severu, kjer se Julijske Alpe, Karavanke in Kamniške planine veličastno vzdigujejo.

Ljubljansko barje meri 195 *km*² in se razprostira južnozahodno od Ljubljane do Vrhnike in Borovnice, na jugu do Iga in črez Pijavo gorico. Barje se dotika Ljubljanskega polja na dveh krajih, in sicer med vzhodnimi odrasleki Polhograjskih Dolomitov in Šišenskim hribom ter med Ljubljanskim gradom in Golovcem. Ljubljansko barje je nekaj metrov nižje od Ljubljanskega polja, ki leži približno 70 *m* niže nego Kranjska ravnina.

Tla so pa jako različna od tal Ljubljanskega polja. Črno prst nadomestuje tu skoraj 2 *m* debela šotna plast, pod katero je 8 do 9 *m* debela plast brne in pod to približno 6 *m* debela plast gline. Pod glino je približno 4 *m* debela plast drobnega peska, potem so zopet glina in pesek in glina. Šotna plast je, prav obdelovana, izvrstno orno polje, spodnje glinene plasti pa branijo izpodnebni moči podse in ovirajo tako osuševanje tal. To je pa zopet vzrok občasnih povodnji. Povodnji so izkušali omejiti po jarkih in prekopih, zlasti po Gruberjevem prekopu, in so tako pridobili 95 % tal za obdelovanje. Vsled tega se je pa izpremenila oblika barja, in tudi vodoravno površje se je predrugačilo.

Ljubljansko barje je imelo že l. 1841. sedem cest s 25 mostovi, 23 gospodarskih potov s 40 mostiči, mnogo prekopov in jarkov. Obdelanega površja razen travnikov je bilo 23.294 oral. Cena oralu na barju je poskočila od prvega obdelovanja l. 1829. od pet na 60 do 100 gld. in znaša sedaj do 400 K. Miha Hienko pravi o barju: „Na stotine voz vozi sedaj jeseni dobro seno z lepih travnikov po trdih cestah, koder je nekdaj lovec v gosti megli skakal od grmička do grmička in se mnogokrat do kolena pogrezal v blato. Prepelica petpedika v prosišču ali ovsišču in v bujnem deteljišču tam, kjer je nekdaj divja raca s svojim zarodom iskala črvičkov v trstju in so ribarile dolgonoge čaplje.

Koder se je nekdaj po visoki vodi počasi vozil lovski čoln, zavit v zelene veje, in zasledoval jate divjih rac in pondirkov, koraka sedaj oratar za plugom in kopljejo marljivi naseljenci krompir in repo iz zemlje".

Barje je v sredi malo obljudeno, in le ob robu, zlasti na jugu in zahodu se nahaja več vasi. Večje močvirje je sedaj le še na treh mestih, in sicer približno še desetino ali 20 *km*² vsega barja. Voda odteka po mnogih prekopih, ki so skupaj nad 200 *km* dolgi. V nemočvirnatih delih je dokaj dobro polje, in na nekaterih mestih so tudi majhni gozdiči.

Ljubljansko barje obdajejo okroginokrog višji in nižji hribi, ki so povečjem do vrha obrasli z gozdovi in segajo na več mestih precej daleč v barje. Mejno gorovje in gričevje je povečjem nizko, le na jugu se vzpenja nad 1000 *m*. Kakor iz Gorenjske ravnine, moli tudi iz barja več gričev, ki nalikujejo otokom sredi morja. Ti griči so pa nizki in se še manj nego 100 *m* vzdigujejo nad ravnino.

Na vzhodni strani se razprostira Golovec kot približno 12 *km* dolg greben z Molnikom. Barju na jugu je Krim, in po rebri Borovniščice je od njega ločeno drugo gorovje. Krim ima proti barju povečjem precej strmo pobočje. Blizu Preserja je jezerce Ponikva, ki ob deževju precej narašča. Odtok tega jezerca ponicuje in v ravnini zopet priteka na dan. Krimov najvišji vrh meri 1106 *m*. Ljubljanski vrh zahodno od Krima se vzdiguje 813 *m* nad morsko gladino. Na zahodu in severozahodu pa segajo nizki odrasleki Polhograjskih Dolomitov do Ljubljanskega barja. Severno od barja je osamljeni Šišenski hrib s Šišenskim vrhom (427 *m*). (Drugo o Ljubljanskem barju glej pri oddelku „Vodovje".)

Kras.

Poleg prekrasnih slovenskih Alp vzbuja našo pozornost po svojih podzemskih čudesih sloveči Kras, ki ga ločijo od Alp reka Vipavščica, cesta iz Vipavske doline na Vrhniko, odtod prehod v Krško dolino, Krka in Sava.

Kras je pusta, iz apnenca sestavljena, 200 do 500 *m* visoka planota, ki je pretrgana po nizkih, valovitih in malone vzporednih gričih in gorah. Na Krasu ni pravilno obrazovanih gorá

in dolin, ampak vsa tla imajo velevalovito obliko vsled zgrbančenja kamenene zemeljske skorje v prazgodovinskem času. Na Krasu je obilo ponikev, rup, kadunj ali dolov, koliševk in prirodnih predorov. Nadalje ga značijo mnoge votline, suhe jame, okapnice, ledenice, ponikalnice in občasne jezerske kotline. Sedanjo pustost Krasa so pač tudi mnogo zakrivili ljudje, ki so več stoletij po neumnem pustošili gozde.

Kranjski Kras je del obsežnega Kraškega gorstva, ki se razprostira po Kranjskem, Primorskem, Hrvaškem med Savo in morsko obalo, po Dalmaciji in Hercegovini in po severnozahodnem delu Balkanskega polotoka, kjer se tudi nazivlje Periapeninsko gorstvo.

Kranjski Kras zavzema malone vso Notranjsko in nad polovico Dolenjskega ter se razteza od severozahoda proti jugovzhodu. Kranjski Kras je jugovzhodni razraslek Južnih Apneniških Alp in ima zelo različno površje, ki je posledica kraške planotaste oblike. Počasno upadanje Kraške planote je provzročilo ne le nadzemsko, ampak tudi podzemsko izpiranje, in sicer v toliki meri, da je nenavadna tvoritev kraških dolin vsakomur očividna.

V Kranjskem Krasu so značilni kraški pojavi nekoliko zakriti po obilnem gozdnem rastlinstvu. V južnem delu Krasa je le malo gozdov, in tam ima Kras drug značaj. V tem delu so bolj očitne kamenite puščave, katerih navidezno na Kranjskem ni, ker jih nekoliko zakriva rastlinstvo. Prirodne sile so le polagoma Kranjski Kras tako predrugačile in ga še preminjajo. S svojimi prirodnimi čudesi, kakršnih ne more najbujnejša domišljija izmišljevati, pripada Kras k najznamenitejšim in najmikalnejšim pokrajinam.

Na Krasu so sestavljena tla iz belkastih sivih apnencev, a tudi iz skrilavcev in dolomitov kredne tvorbe, ki tvorijo spodnje vidne sklade. Nad temi so pa eocenski skladi, sestavljeni iz numulitskih apnencev, ki so različni po barvi in kemični sestavi. Apnenci so temnosivi, sivi, rumenkasti in snežnobeli. Med temi skladi pa je v tanjših vrstah numulitski peščenec, katerega preprezajo zlepljenci in lapor.

V raznih geoloških dobah so se pri teh skladih vršile raznovrstne izpremembe, ki so provzročile sedanjo obliko kraških tal. Pri prvem povzdigu tal iz morja so nastale v strmejših

skladih raznovrstne gube, in dotlej pravilne doline so zaprli numulitski apnenci, od katerih so mehkejši skladi zdrknili navzdol, na vrh je pa prišla kreda. Tako je tolmačiti, da so najvišji deli Krasa sestavljeni iz krednega apnenca (skrilavcev in dolomitov), gorska rebra pa iz eocenskih skladov.

Razni potresi so provzročili razne kadunjaste dole, rupe in jame, a podrli so se tudi stropi prejšnjih jam. Tako je nastalo mnogo novih votlin in jam. Na dnu kadunj, rup in dolin se nahaja rdeča prst (terra rossa), ki je za Kraševca velike važnosti, ker mu je neobhodno potrebna za opravljanje bornega poljedelstva. O tvoritvi „dolin“ so mnenja še različna. Kraške planote in doline so večinoma suhe, ker je kredni apnenec neprodiren. Koder pa so kredni apnenci v zvezi z peščencem in laporjem, privirajo tudi studenci, ki so včasi dokaj močni in tvorijo v zaprtih dolinah začasna jezera, ali pa ponicujejo v ponikvah ter drugod zopet pritekajo na dan, ali pa ostajajo pod zemskim površjem.

Kranjski Kras delimo v dva različna dela: Notranjski Kras in Dolenjski Kras, in ta dva zopet v več planot. Notranjski Kras je takozvani „Srednji Kras“, najbolj proti severovzhodu se raztezajoči del Krasa je pa Dolenjski Kras, ki se zaradi pomanjkanja vode po precejšnjem delu tudi imenuje „Suha krajina“.

Notranjski Kras.

Notranjski Kras sega do Iške in do črte, ki si jo mislimo od Iške do Prezida, in do hrvaške in primorske meje. Gorenjsko je velika kotlina, obdana skoraj na vseh straneh z visokimi gorami, Notranjsko pa je obširno pobočje, ki se razprostira od Vipavščice in ceste od Podvelba do Logatca v južnovzhodni smeri do Kranjskega Snežnika. Notranjski Kras ima 1138 *m* srednje višine visok greben in se po eni strani znižuje proti Loški, Cerkniški in Planinski kotlini, na drugi strani pa je nagnjen proti Reški dolini in je le po Pivški dolini pretrgan. A greben mu ni ostro izražen, temuč je sestavljen iz manjših in večjih planot, na katerih se vzdigujejo posamezne kope in slemena. Trnovski gozd, Križnogorska planota, Kanjedolska planota, Javorniška skupina

in Idrijsko gorovje niso te oblike, nego kažejo navadno gorski obraz, in raditega jih ne prištevamo h Krasu.

Notranjski Kras se da deliti v sedem skupin. Te so: 1. Hrušica, ki jo veže Križnogorska planota s Trnovskim gozdom; 2. Gabrško pogorje med Reko, Pivko in Nanosico; 3. Javorniki z obširno skalovino Kranjskega Snežnika; 4. Reško gričevje; 5. Bloško gorovje; 6. Logaška planota in 7. Rakitniška planota.

Južno od Javornika se začenja razsežna, približno 110 km^2 velika Hruška planota, v marsikaterem oziru zanimljiva, a tudi razvpita krajina.[1]) Cesta, ki pelje iz Podvelba v Logatec, loči vobče spočetka Hruško planoto od Križnogorske in Kanjedolske planote, presekuje severnozahodni del Hrušice in se vzpenja najviše (883 *m*) južnozahodno od Streliškega vrha. Vso to pokrajino lahko delimo v tri dele; ti so: bolj zahodno ležeča visoka Nanoška planota, nekaj nižja Hrušica v ožjem pomenu in vzhodna Zagorska planota.

Nanoška planota je malone romboidove oblike; daljša prekotnica ima južnojužnovzhodno smer, gre mimo glavnega vrha Nanosa (1300 *m*) in se končuje v Plajši (1262 *m*). Obširna Nanoška planota strmo prepada proti jugu in zahodu. Nad njo se vzdiguje več kop, in ob nje južnozahodnem robu stoji cerkev sv. Hieronima (1018 *m*). Nanos je znamenit po svojih 80 do 200 *m* globokih ledenih jamah, raznovrstnih rastlinah in jako lepem razgledu, ki obsega na severovzhodu dolenještajersko gorovje, na vzhodu postojinska kraška tla, na jugovzhodu Kranjski Snežnik in Cerkniški Javornik, na jugozahodu Tržiški zaliv in morsko obalo, na zahodu nagnjeno Nanoško planoto do Gorice in na severu Savinske planine, Karavanke in Julijske Alpe. Kdo se ne spominja ob tej priliki znane pripovedke o langobardskem kralju Alboinu in o Gizulfu? V drugi polovici šestega stoletja po Kr. je lovil nekoč Alboin na tej gori. Bivol ga je

[1]) Tu je bila po Müllnerjevem mnenju »Statio in alpe julia« Peutingerjeve tabule in »ad Pirum summas Alpes« itinerarija hyerosol. Razvaline razsežnih branikov iz starega veka bodo zlasti starinoslovce zanimale. Ta krajina je bila v prejšnjih časih razvpita zaradi nevarnega prometa in je še dandanašnji na slabem glasu zaradi silne zimske burje.

spravil v smrtno nevarnost. Gizulf pa je usmrtil bivola in tako rešil Alboina, ki je dal Gizulfu v zahvalo Furlansko vojvodino.

Višji od glavnega vrha je vzhodno od tega se vzdigujoči Suhi vrh (1315 *m*). Druge znatne kope so: Veliki Bukovec (1258 *m*), Mali Bukovec (1194 *m*), Slopenski hrib (1128 *m*), Debeli vrh (1209 *m*) in Furlanov hrib (1160 *m*). Srednja višina proti severozahodu nagnjene in proti jugozahodu in vzhodno-južnovzhodno strmo prepadajoče Nanoške planote je nad 900 *m*; srednji del Hrušice ima jedva nad 700 *m* srednje višine, in najvišji vrhovi v tem delu segajo le malo nad 900 *m*, in sicer Medvedec (918 *m*), Veliki Rogač z dvema 934 in 931 *m* visokima kopama in nižji Mali Rogač (724 *m*). Na vzhodni manjši Zagorski planoti, ki precej strmo prepada proti Tržažki državni cesti, segata še Sv. Lovrenc do 1020 *m* in Stranski vrh do 1015 *m* nadmorske višine.

Vsa Hrušica je sicer povečjem gozdnata, vendar pa jako razdejana planota z mnogimi kopami in semtertja se raztezajočimi grebeni, ki so večinoma le nekaj metrov višji od planote. Nadalje ima obilo udrtin, kadunj in jam, zlasti v južnovzhodnem delu, nad Predjamskim skalnim gradom (507 *m*), kjer se istinito vrsti jama za jamo. Tla nalikujejo kameniti gobi, ki hrani v svojih luknjah nekoliko časa množino snega in ledu, v notranjih predorih pa se valé vode v neizmernih globočinah. Celo maloštevilne nadzemske vode teh krajev ponicujejo v onih razpokah, špiljah in breznih; semtertja sicer zopet privirajo na dan, kakor da bi nam hotele pokazati svojo živo životno moč, potem pa se zopet poizgubljajo po drugih breznih ter neprestano rijejo in izpodjedajo tla.

Med levim bregom Vipavščice in goriško mejo se razteza vzhodni del Tržaškega Krasa, ki nad Senožečami globočeje sega na Kranjsko. Med Nanosico, tekočo v Pivko, Pivko in Reko pa se razprostira ob goriški meji južnozahodno in južno od Senožeč Gabrško pogorje, v katerem je najvišja Vremščica (1027 *m*). Južnovzhodno od Hrušice je približno 320 km^2 velika Pivška planota, ki jo deli Pivka v vzhodni in zahodni del. Ta planota je popolnoma podkopana ter ima mnogo rup, brezen in suhih jam. V Cerkniškem Javorniku se vzpenja do 1270 *m*. Javornik strmo prepada proti Cerkniškemu jezeru in

slovi že v Dantejevem eposu „Divina comedia", kjer se imenuje „Tabernich". Južno od Javornika se vzdigujejo Stanovnik (985 *m*), Smrečnica (1191 *m*), Dedna gora (1294 *m*) in Bička (1238 *m*).

Javorniki z obširno skalovino Kranjskega Snežnika se razprostirajo v južnovzhodni smeri med Pivko, Reko in Obrhom do istrske in hrvaške meje. Sestavljeni so iz krednih apnencev in dolomitov in imajo bukove in hojeve gozdove. Javorniki obsegajo tudi 470 do 790 *m* visoko planoto Kranjskega Snežnika, nad katero se vzdiguje deloma goli, deloma travnati stožčasti Snežnik (1796 *m*), najvišji vrh Kranjskega Krasa, ki slovi po bogatem planinskem rastlinstvu in razsežnem razgledu. Snežnik se drži na zahodu Malega Snežnika (1689 *m*), na jugu je Lom (1515 *m*) in na severu skalno Trikaliče (1594 *m*). Mogočen krožek krasnih gorskih slik obkrožuje ob Snežnikovem znožju ležeča valovita tla skalnega in gozdnatega Krasa. Na severu gledaš skalne glave Savinskih planin, Karavank in Julijskih Alp, katerim se pridružujejo Beneške mejne gore; proti severozahodu uzreš Nanos, Javornik, proti zahodu in jugozahodu istrsko mejno pogorje z Učko in Istrski polotok, na jugu Reški zaliv in Kvarnerske otoke, proti jugovzhodu hrvaško-dalmatinsko in hrvaško mejno pogorje, v katerem se odlikuje Risnjak po svoji lepi obliki. Na vzhodu in severovzhodu mejijo razgled dolgi Gorjanci, katerim se pridružujejo gore južnovzhodnega Štajerskega. Zlasti razsežen je razgled od Beneških planin do Bosenskih gorá.

Reško gričevje je maloobsežno in zavzema najbolj južnozahodni del Kranjskega med Reko in istrske mejo; razteza se vzporedno z istrsko Čičarijo. Večjidel sivkasti ali beli hrbti so sestavljeni iz numulitskih apnencev in peščencev, ob straneh pa tudi iz laporja in zlepljencev. Ob meji se pa začenja kredna tvorba. Najvišji vrhovi v tem gričevju ne dosegajo višine 700 *m*. Izmed višjih vrhov so važnejši: Ostrožni vrh (624 *m*), Dolgo brdo s 656 in 661 *m* visokima kopama, Listorica (618 *m*), Ovsinje brdo (651 *m*), Čelje (639 *m*), Košare (598 *m*) in Tominji vrh (579 *m*).

Bloško gorovje se imenuje po selu Blokah, ki je ob razvodju med Dolenjskim in Notranjskim in je takorekoč lakomnica v vehi podzemskih vodnjakov teh pokrajin. To gorovje se raz-

prostira na zahodu do Cerkniške kotline in sega na jugozahodu do Javornikov, na jugu do Loške planote, na vzhodu do Ribniške planote, na severu pa meji ob Turjaške gore in Rakitniško planoto. Bloška planota je na nekaterih mestih pretrgana po Bloških gorah, ki imajo povečjem južno smer in v južnem delu tudi zahodnovzhodno smer.

V Bloškem gorovju je južnovzhodno od Blok najvišja gora Bloščak, ki ima 1061 in 1039 *m* visoka vrhova. Pod Bloščakom so našli rimske starine. Vzhodno od Cerknice je Medvedica (1012 *m*) in vzhodno od Loža Veliki Zupanček (1011 *m*), več drugih gorá se pa vzdiguje nad 800 in 900 *m*, n. pr. Lisec (873 *m*), Hrib (829 *m*), Ogrnik (825 *m*), Veliki vrh (862 *m*), Loški vrh (878 *m*) i. dr. V Bloškem gorovju je najvajžnejši potok Bloščica, ki ponicuje blizu Velikih Blok.

Logaška planota se razteza vzhodno od Idrijskega gorovja in Hrušice do Borovniščice, izvirajoče pod zelenim Vinim vrhom (984 *m*), s katerega baje vidiš Jadransko morje, in tekoče v severni smeri v Ljubljanico. Severni rob Logaške planote prepada proti Ljubljanskemu barju in se končuje ob izvirih Ljubljanice. Malone popolnoma ob severnem robu te planote teče železnica iz Borovnice v Logatec. Na njej je tudi mnogo kadunj in votlin, a kraške značilnosti pokrivajo povečjem gozdovi.

Na Logaški planoti je Ljubljanski vrh 843 *m* visok. Znatnejše gore so še: Rjavi kamen (798 *m*), Kameni vrh (825 *m*), Smrečni vrh (796 *m*), Veliki Trebovnik (808 *m*) in Mali Trebovnik (757 *m*). Iz Borovnice je prehod črez Pokojišče in Padež in nadalje po menešijskih senožetih pod Menešijo v Begunje in Cerknico na Cerkniško planoto.

Cerkniška planota se spušča z dvojno vrsto gorskih obronkov v Cerkniško dolino. Na planoti se vzdiguje proti vrhu gola Slivnica (1115 *m*) vzhodno od Cerknice. S Slivnice je lep razgled po Krasu, posebno pa na Cerkniško kotlino in Cerkniško jezero. Nekoliko nižja sta gori Pri Mrzli dolini (952 *m*) in Na gradišču (859 *m*) blizu Cerknice. V Cerkniški kotlini je znano čudovito obdobno Cerkniško jezero.

Vzhodno od Cerkniške kotline je Loška planota, obdana na severu in vzhodu z Bloškim gorami, na jugozahodu in jugu

pa z razrasleki Javornikov. Ob vzhodnem robu Loške planote je Račna gora 1140 *m* visoka. Vzhodno od te je Velika Kavka (959 *m*), in ob robu Loške planote so: Črmljak (800 *m*), Vrh (680 *m*), Ponudovec (696 *m*), Smrečki vrh (648 *m*), Gavge (713 *m*) in Gola gorica (716 *m*). Loška planota se znižuje v Loško dolino, po kateri teče potok Obrh.

Rakitniška planota se razprostira vzhodno od Logaške planote, od katere jo loči Borovniščica, in sega na vzhodu do Iške, izvirajoče pri Lužarjah in tekoče v Ljubljanico. Rakitniška planota sega na severu do Ljubljanskega barja, kjer ima najvišji vrh Krim (1106 *m*), ki je mejnik med Notranjskim, Gorenjskim in Dolenjskim. Krim služi vojaškim maporiscem za stalno, po višini natanko določeno točko pri določitvi višin in risanju precizijskih načrtov. Krim s sosednjim proti Vrhniki se razprostirajočim svetom tvori Predkras, ker tu se nam kažejo, potujočim iz Ljubljane proti jugu, najprej kraške posebnosti.

S strmega, kljukastega Krima, ki se južno od Ljubljane mogočno vzdiguje nad Ljubljanskim barjem, je lep razgled po večjem delu Kranjskega. Na Rakitniški planoti so še te znatnejše gore: Veliki Srobotnik (785 *m*), Mali Srobotnik (702 *m*) Smrekovec (958 *m*), Brezoviški Krim (930 *m*) in Sop (999 *m*). Na Rakitniški planoti je tudi več jam, ki označujejo posebnosti kraškega sveta. Nad Tomišljem je na Planinici Ledena jama, ki je še precej prostorna in ima tudi okroglo dvorano.

Najznamenitejše notranjske doline.

Na Notranjskem ne nahajamo tako mnogo in tako razvitih dolin kakor v Alpah, ker so kraška tla bolj valovita in zgrbančena. Najznamenitejše doline so: 1. Planinska dolina, po kateri teče Unica, in ki je pokrita z aluvijalnimi naplavinami. Razprostira se od Gorenje Planine v severnozahodni smeri do znožja Lanskega vrha (572 *m*). To dolino obdajejo kredni apnenci. 2. Pivška dolina, po kateri teče Pivka, se razteza od Knežaka do Postojine. 3. S to dolino je v zvezi dolina Nanosice, ki teče v Pivko. 4. Cerkniška dolina z znanim Cerkniškim jezerom je pokrita z aluvijalnimi naplavinami in prepřežena s triasnimi apnenci in dolomiti, na jugozahodu pa

je kredasta. Dolina je močvirna, in naselbine so povečjem na višjem robu. 5. Loška dolina je južnovzhodno od Cerkniškega jezera. Po njej teče že prej omenjeni potok Obrh. 6. Vipavska dolina se razteza v severnozahodni smeri od Lozic črez goriško mejo. Gorenja dolina ima numulitski apnenec, nad Vipavo se pa začenjajo aluvijalna tla. 7. Nedaleč od primorske meje je Reška dolina, po kateri teče znana ponikalnica Reka. (Več o dolinah glej pri oddelku „Vodne razmere".)

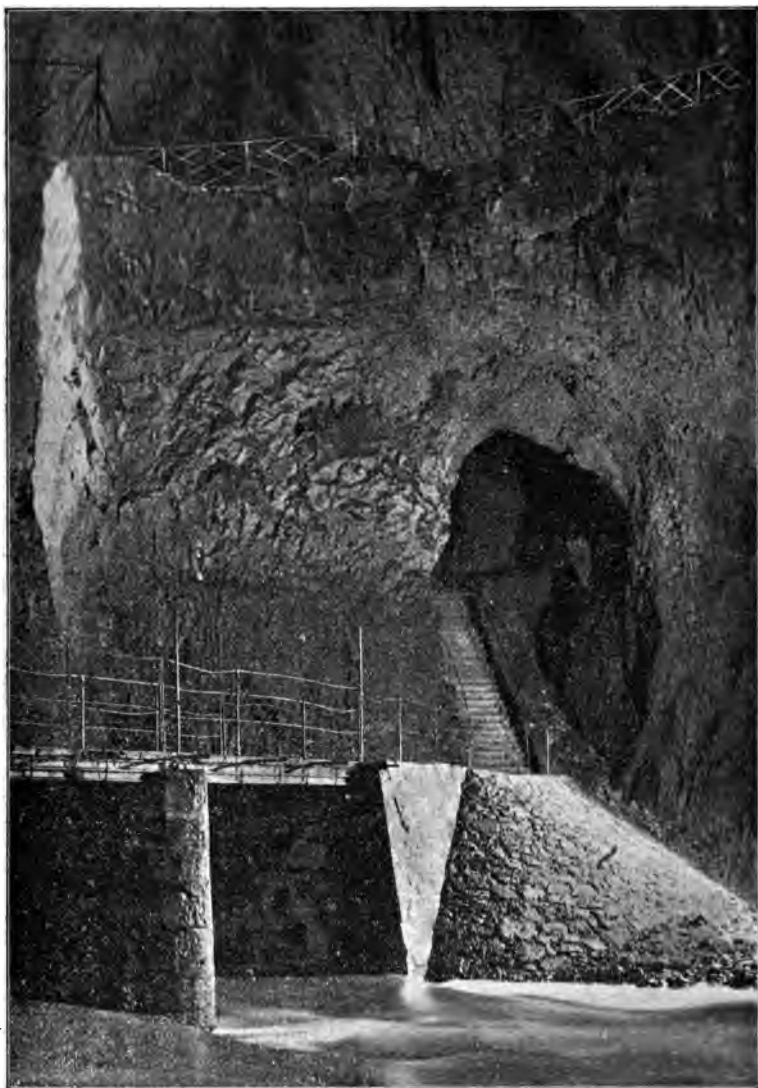
Notranjske kraške jame in votline.

Že prej smo omenili, da dičijo Kranjski Kras poleg drugih posebnosti mnoge votline in podzemske jame, ki vabijo „v spodnji svet, svoja čuda zret'". Hacquet našteva v svoji „Oryktographia carniolica" nad tisoč večjih in manjših podzemskih votlin, in najbrž ni pretiral. Ogrodje medveda brlogarja, človeško ribico in še marsikaj drugega so našli v teh jamah. Doslej je natančno znanih nad 150 podzemskih jam, in vedno še zasledujejo nove, doslej neznane jame. Sistematično raziskavanje Kranjskega Krasa na stroške c. kr. ministrstva za poljedelstvo je v tem oziru jako velike važnosti. Najimenitnejše in bolj znane jame hočemo na tem mestu omeniti.

Postojinska jama je svetovnoznana[1]) in spada med najveličastnejše in najzanimivejše evropske okapnice. Jama je bila že v srednjem veku znana do velikega okroglega vrha; to potrjujejo razni napisi v njej. V 16. stoletju je služila okoličanom večkrat za pribežališče ob hudih turških navalih. Valvasor (v 17. stoletju) pravi, da je prišel z bakljami in svečami dve milji daleč vanjo. Cesar Franc I. jo je dal raziskavati po matematiku Nagelu, čigar poročilo o jami hrani dunajska dvorna knjižnica. Ferdinandovo jamo od „velike dvorane" do Kalvarije

[1]) A. Bassermann trdi, da Dante v zadnjih kiticah XXXIV. speva »Pekla« opeva Postojinsko jamo, in opira svojo trditev na stihe:

»Luogo è laggiù da Belzebù rimoto
Tanto, quanto la tomba si distende,
Che non per vista, ma per suono è noto
D'un rusceletto, che quivi distende
Per la buca d'un sasso, ch'egli ha roso
Col corso ch'egli avvolge; e poco pende.« —

Most v Postojinski jami.

so odkrili l. 1818. zlasti po prizadevanju okrožnega blagajnika I. Jeršinoviča viteza pl. Löwengreifskega.

Leta 1857. sta obiskala jamo Nj. veličanstvo cesar Franc Jožef I. in cesarica Elizabeta. L. 1884. so uvedli v jami električno razsvetljavo, ki kaj ugodno vpliva na občudovalca podzemskih prirodnih krasot. Postojinska jama je lastnina postojinske državne grajščine, oskrbuje jo pa poseben odbor, kateremu na čelu je c. kr. okrajni glavar. Dohodki se uporabljajo v olepševanje in raziskavanje jame in nekoliko tudi za postojinske občinske potrebščine. Občinstvu odprta jama je 4·2 *km* dolga in ima v Ferdinandovi jami 2·3 *km* dolgo ozkotirno železnico, po kateri prepeljujejo male vozove.

Glavno hodišče v jami drži od jugozahoda proti severozahodu; pri „grobu“ se deli v dva dela, ki se zopet združujeta na Kalvariji. V jami se divimo raznovrstnim, z belimi kapniki pokritim hodnikom, dvoranam, mnogoštevilnim stebrom, gričem in dolinam, ki provzročujejo nepopisen vtisk. Blizu vhoda je „velika dvorana“, nad 28 *m* visoka in nad 45 *m* široka. Po globoki strugi šumi Pivka, ki teče v obliki črke *S* in se potem izgublja v skalnih votlinah. Stopnice vodijo doli do mosta in na drugi strani zopet gori do Ferdinandovega spomenika. Znamenita je tudi prostorna „plesna dvorana“, kjer je zlasti na binkoštni ponedeljek prava ljudska veselica z godbo in plesom.

Velikanski vtisk napravljata Kalvarija in Belvedere z mnogoštevilnimi visokimi stalaktiti in stalagmiti. Kalvarija je 576 *m* nad morsko gladino. Mnogi stalagmiti nalikujejo množici ljudstva, ki hití na goro gledat križanega Zveličarja. Krasen je tudi pogled v Tartar pod Belvederom. Očara pa tudi gledalca blizu 3 *m* dolgo, bleščečebelo „zagrinjalo“ z rjavim, rumenoresičastim robom, valovitimi in zobčastimi gubami. Vidiš pa še mnogo občudovanja vrednih predmetov, katerih tudi najspretnejše pero ne more popolnoma oceniti.

Tudi še marsikatere druge jame v postojinskem okolišu so bogate raznih kapnin, a niso toliko znane in obiskovane kakor Postojinska jama, ker niso blizu železnice in tudi ne dobro uravnane.

S slovečo Postojinsko jamo so še zvezane druge jame, ki jo celo nadkriljujejo s svojo krasoto. Blizu Belvedera sta dve prav lepi jami, v kateri pa je še treba lesti po vrvi.

Zložnejši je dohod v takozvano „Novo jamo, o kateri pravi znani planinoslovec I. M.[1]) med drugim:

„Slišal sem že poprej mnogo hvale peti o lepoti „Nove jame“, vendar se nisem nadejal take krasote, kakršno sem v njej zrl. Ko sem prilezel vrh lestvice, se mi je kar zablesketalo pred očmi kakor sami briljanti. Čim dalje sem šel po jami, tem lepša se mi je dozdevala. Mislil bi, da sem zašel v začaran grad, v katerem so stene posute s samimi dragimi kameni. Neštevilno je tu kapnikov; nekateri podpirajo oblok kakor slopi v kaki gotiški cerkvi, drugi stoje v vrsti kakor mlaji, zopet drugi mole iz tal kakor velikanski šparglji. Vsi so pa čisti in mlečnobeli. S stropa visi na mnogih mestih tisoč in tisoč kratkih in tankih kapnikov; od daleč se ti zde, kakor da bi deževalo. Največja krasota v jami so pa — tla. Stopaj, kakor hočeš, hoditi moraš po samih najlepših kristalih. Kar škoda se mi je zdelo hoditi po takem lepotičju; toda kaj sem hotel, ko ni druge poti. Posebnost „Nove jame“ so tudi majhne okrogle kotline, v katerih se nabira voda, ki zlasti ob hudem deževju kaplja od stropa. Tudi tla po kotlinah so taka, kakor bi bili vanje vdelani brušeni dragi kameni. Voda je tako čista, da sem pogostoma mislil, da je kotlina prazna, in sem pogumno vanjo stopil. Mokri črevlji so me prepričali, da sem se zmotil. Nadalje ne morem popisovati krasote te jame, zakaj treba jo je videti, popisati se ne dá dostojno. Krasna se mi je že zdela ob brlečih svečah; kako čarobna bi šele bila, ako bi jo razsvetljevale električne obločnice. — Kadar se pa otvori in električno razsvetli, izgubi Postojinska jama v ožjem pomenu vso mikavnost. Meni vsaj se ne zdi več lepa, odkar sem bil v „Novi jami“, in to so mi zatrjevali tudi drugi, ki so videli njeno lepoto.“

Magdalenska jama[2]) ali Črna jama je približno 5 *km* severno od Postojinske jame in je 1·5 *km* dolga. V njej so jezerca

[1]) Plan. Vestnik l. 1899., str. 171. in 172.

[2]) Prava Magdalenska jama je v bližini pod Magdalensko goro. Znani preiskovalec jam Schmidl pa je tako imenoval Črno jamo, ki je obdržala novo ime v strokovnem slovstvu.

in tolmuni, v katerih so najprej našli čudno človeško ribico (proteus anguineus), ki so jo potem pošiljali raznim muzejem po svetu. Pozneje so pa našli človeško ribico tudi po nekaterih drugih jamah. Jama je bila v početku prejšnjega stoletja gotovo bolj pristopna, kajti ob obisku tedanjega cesarjeviča Ferdinanda l. 1819. so hodili do nje še po 50 kamenitih stopnicah. Ker so jo večkrat oplenili in ker je tudi zelo okajena, ni več tako zanimiva. Včasih je tudi tako napolnjena z vodo, da ni mogoče priti niti do prve „dvorane". V neki razpoklini izvira tako izvrstna pitna voda, da je ni najti enake po vsem Krasu.

Pivka jama je severno in nedaleč od Magdalenske jame. Pravzaprav je vodna duplina, po kateri teče Pivka. Dolga je baje blizu 3 *km*. Vhod pelje skozi 70 *m* globoko „dolino" s podplaninskim rastlinstvom. V jamo peljejo priročne stopnice, vrata so jako visoka, in vse pozorišče nalikuje sanjarskemu gledališkemu okrasju. Pivka prihaja z juga in tvori več krnic. Ob Pivki navzgor je veličastna dvorana in lepa tvorina „Dolenčevih vrat", kjer molé iz vode velikanski stalagmiti. Nekaj oddaljena so štiri jezerca. Pri četrtem jezercu se proti jugovzhodu odcepi suha jama, nazvana „gotiška dvorana", ki ima prižnico in druge lepe kapnine. Za četrtim jezerom je Lujizina dvorana.

Otoška jama v Čančlovi dolini ni daleč od Postojinske jame blizu vasi Velikega Otoka in je precej prostorna. Slovi pa po svojih snežnobelih kapnikih, ki so kakor v Postojinski jami kaj raznovrstnih oblik, katerim se ogledalec ne more dosti načuditi. Odkrili so jo l. 1889. Nje zvezo s Postojinsko jamo so našli nekateri Postojinčani, ko so zasledovali Pivke podzemski tek.

Malograjska jama pri Malem gradu blizu Gorenje Planine je največja izmed vseh vodnih jam na Kranjskem Krasu. Vhod vodi skozi slikovito grapo, v kateri sta mlin in strelišče. Jama je nad 5 *km* daleč preiskana. V njej je velika in lepa, 24 *m* visoka „Chorinskega dvorana" in bolj zadaj jezero, za katerim se jama deli v dve votlini. Iz ene votline prihaja Pivka, iz druge pa odtok Cerkniškega jezera, ki z velikim šumom v slapu teče v jezero. Nad slapom je voda bolj globoka, a vožnja vendar ni lahka, ker moraš večkrat čoln prenašati črez plitvine zopet v globočjo vodo.

Ferdinandova jama.

Prav zanimiva je Rakovska dolina[1]) pri Rakeku zaradi dveh prirodnih mostov in Škocjanskih jam. Pot gre z Rakeka proti jugu in črez železnico ter skozi gozd do majhne planice, kjer je šest udrtin in takozvani „drugi most“.

Drugi most je okoli 30 *m* dolg in 4 *m* širok skalnat lok, črez katerega drži steza, a pod njim teče Rak, ki prihaja skozi najgorenjo udrtino, in se izgublja pod skalo. Iz prve udrtine prideš skozi nizek predor v drugo manjšo udrtino, črez brv do drugega predora in skozi njega v tretjo jako obširno udrtino, nad katero je „drugi most“. Pogled na ta most iz globine je res čaroben. Dr. Schmidl pravi o njem: „Očividno je, da toliko hvaljeni Škocjanski most ne more tekmovati s tem „drugim mostom“. Prvi namreč se ne more imenovati vprav most, nego bolje „orjaški predor“, ker je cela gora predrta, in črez gorsko grmado korakaš, ne da bi opazil, da greš črez most, in da šumi pod tvojimi nogami voda. Ta „drugi most“ pa je v pravem pomenu besede eden sam zelo smel lok, kakršnega more zgraditi le priroda, in vendar je v vseh svojih dimenzijah tako vitek, rekel bi, tako rahlo-krasen, da se bo marsikdo obotavljal nogo nanj položiti, boječ se, da se ne bi zrušil nad strahovitim prepadom.“

Na zahodnem bregu Raka sta dve votlini, in sicer je desna Princa Hugona okapnica, po kateri lahko prideš v čolnu 1 *km* navzgor proti Cerkniškemu jezeru. Druga votlina se pa imenuje Princesinje Kristijane okapnica, ki ima jako lepe kapnike.

Prvi Škocjanski most je velik skalnat obok, ki ima 19 *m* visok in 48 *m* dolg predor. Vsa skalnata grmada se vzdiguje nad 42 *m* nad dolino; most je 52 *m* širok. Črezenj drži cesta, ki je tako dobro izpeljana, da še takoj ne opaziš, da se voziš črez velikanski prirodni most. Temu mostu ne najdeš lahko kaj sličnega drugod. Vrhu njega so med grmovjem razvaline kapelice sv. Kancijana. V 18. stoletju je bila zraven te kapele še manjša kapelica sv. Benedikta. Blizu omenjene razvaline je lep razgled na potok Rak in na votlino, v kateri ponicuje.

---

[1]) S. Rutar: »Rakovska dolina in Cerkniško jezero« v Plan. Vestniku l. 1900.

Predjamske votline so pri vasi Predjami, severnozahodno od Postojine, in se prištevajo h kapninskim jamam. Predjamski grad stoji v taki jami. Predjamske votline so deloma dobro izhojene, a ne toliko kakor Postojinska jama ali pa Škocjanske jame. V Predjamskih jamah je pet odprtin, in sicer: 1. Spodnja, v katero pada Lokva; 2. Velika jama, ki je 45 *m* višja in ima pet nadstropij; 3. Belvedere; 4. Grajska jama in 5. Najgorenja jama.

Posebnost Predjamskih votlin je razvrstitev prehodov v treh nadstropjih. V prvo nadstropje pada potok Lokva, drugo nadstropje je najdaljše, in prideš nanj po mostu. Po strmem hodniku dospeš do lesenih stopnic in skozi prostoren, poševen prostor, v katerem najdeš mnogo po votlinah živečih vrst ptičev, do kratkega hodnika in potem na prosto.

Pred nekaj leti so našli takozvano Vipavsko jamo pod Nanosom blizu Prhavčeve gostilnice, kjer iščejo živo srebro. Vanjo vodi 227 *m* dolg, približno 1 *m* širok in 2 *m* visok, iz žive skale izsekan predor. V tej jami je jezerce, ki je neki več metrov globoko in do 30 *m* široko, odnosno dolgo. Voda stoji približno 3 *m* pod hodnikom. Ta kotlinica je bila polna vode, predno so prevrtali skalo, in ob stropu in ob straneh je še polna blata. Ob stropu se delajo tudi kapniki. Odkar so predrli jamo, ni bila Vipava več tako preplavljena kakor prej, ker se izliva voda, ki se zbira pod Nanosom, sedaj sproti skozi predor, poprej pa je vrela iz vseh lukenj.

Poleg tu navedenih jam je na Notranjskem Krasu še mnogo manj znanih jam, ki še niso dovolj preiskane in so vsled tega težko pristopne. V Planinski dolini so poleg drugih jam še: Erjavčica, Mačkovica, Kališeva jama, Lipertova jama, Falkenhaynova jama, Skednjenica, Škratovka, Vražja jama, Vranja jama, Mrzla jama in Škofova jama. V Cerkniški dolini so: Bečke, Mala Karlovica, Velika Karlovica, Okenca, Skednjenica in Šlesingerjeva jama. V Cerkniškem Javorniku sta Suhodolica in Vranja jama. V Loški dolini so pa: Golobina pri Danjah, Šentlovrenška jama, Mrzla jama, Podloška jama in Križna jama, o kateri bodemo še več slišali.

Mnoge kranjske votline in jame so služile in deloma še služijo raznim jamarjem v prebivališče. Te živali spadajo po

največ v vrsto hroščev, pajkov in kobilic. Razne „golobine“ so prebivališče golobu jamarju, ki gnezdi v njih z drugimi v temoti živečimi živalmi. Po drugih jamah je mnogo ostankov diluvijalnih živali.

V tem oziru slovi Križna jama ob severnovzhodnem obronku Križne gore (857 *m*) pri Starem trgu blizu Loža. Križna jama je premočrtno dolga 385 *m* in spada med večje kranjske jame. Vsa dolžina glavnih in stranskih potov meri 1650 *m*. Po jami teče potok, ki prihaja od nje zadnjega konca, ter ponicuje blizu vhoda. Ob deževju potok močno narašča, in tedaj jama ni pristopna. V zadnjih predelih se nahajajo v ilovici, ki jo pokriva kapniška plast, dobro ohranjeni okostnjaki medveda brlogarja. Povečjem so okostnjaki celotni; to kaže, da so te prazgodovinske zveri poginile v jami sami. V Križni jami so tudi kapniki.

Na Notranjskem je tudi nekaj „ledenic“. Manjša taka ledenica je pri Malem Otoku blizu Postojine in nedaleč od Magdalenske gore. Ob severnem robu Planinske doline je Mrzla jama, ki je prehod v Vranjo jamo. Tudi Hrušica in Nanos imata ledenice. Te ledenice še niso dovolj preiskane in zato so tudi malo pristopne.

Neka kraška posebnost so tudi doline in brezna. Kraška tla, zlasti na Kranjskem, so namreč polna malone okroglih usedov, ki se zovejo „doline“. Bolj znane doline so Jeršanova dolina, Ribja dolina, Jelenova jama, Golobina in Vranja jama. Široke in globoke doline s strmim robom se zovejo tudi „koliševke“. Tik ceste, ki pelje iz Planine v Postojino, je Mala koliševka, kateri na dnu je ozka steza. Velika koliševka, ki ni daleč od Malograjske jame, je velikanska, blizu 90 *m* globoka udrtina. Pri Dolenjem Logatcu je šest koliševk, ki tvorijo divnolepo krajinsko sliko.

Ozke in jako globoke udrtine, ki nalikujejo rovom, so „brezna“. Večkrat prehajajo eno v drugo, da jim je težko določiti njih mejo. Nekatera brezna imajo na dnu zvezo z votlinami, druga so pa zasuta. Nekatera imajo navpične stene in so nepristopna, druga so pa pristopna.

Drugi (mali) Škocjanski most.

6

Dolenjski Kras.

Dolenjski Kras loči na zahodu v Ljubljanico tekoči potok Iška od Notranjskega Krasa. Dolenjski Kras meji na severozahodu ob Ljubljansko barje, na severu ob Krko, ki ga loči od Dolenjskega gričevja, in sega na jugovzhodu črez Kolpo na Hrvaško, na jugozahodu ga pa meji približno črta, ki si jo mislimo od izvira potoka Iške do najsevernejše točke hrvaško-kranjske meje, severnovzhodno od Kranjskega Snežnika.

Dolenjski Kras je precej dobro obdelan. Navzlic pomanjkanju vode so planote in široki grebeni gozdnati. Najbrže vplivajo ugodno na rast kongerijske plasti, ki tod povsod leže na starejših skladih. Planote in skalni grebeni Dolenjskega Krasa so visoki 630 do 945 *m* in kotline globoke 440 do 380 *m*. Le nekatere ozke doline so nižje in zarezane do 250 *m*.

Dolenjski Kras delimo v devet posebnih delov; ti so: 1. Turjaške gore, 2. Dobrepoljska kotlina, 3. Ribniška planota, 4. Tisovska planota, 5. Suho Goteniško polje, 6. Kočevska planota, 7. Rog, 8. Črnomaljsko in Metliško gričevje, 9. Gorjanci.

Turjaške gore se raztezajo na jugu in jugovzhodu Ljubljanskega barja ter segajo na zahodu do potoka Iške, na jugozahodu do Bloškega gorovja, na jugu do Ribniške planote in na jugovzhodu do Dobrepoljske kotline; na vzhodu in severovzhodu jih pa meji državna cesta od Višnje gore do Škofljice. Najvišja vrha v Turjaških gorah sta Mokrec (1056 *m*) in južnozahodno od tega Veliki Ljubnik (1026 *m*); nižja sta bližnji Lomnik (981 *m*) in Repičnik (881 *m*). Druge gore so povečjem dokaj nižje.

Od severa proti jugu se globoko zajeda v Turjaške gore ozka Želimljiška dolina, ki sega do Turjaka. Od Ižanskega polja se vzpenja proti jugu strma dolinica Draga in sega pod vasici Gorenje in Dolenje Golo. Golski hrib (cerkev 652 *m*) prepada strmo proti zahodu, severu in vzhodu; temu hribu na jugu pa se vzdiguje Kurešček (831 *m*).

Na Golem je prvi opazoval župnik Lovro Mencinger jako zanimivi prirodni pojav, „barvnorobno megleno podobo ali

glorijo"[1]), okoli l. 1870. Ako se ustopiš na rob Golske planice pri cerkvi zjutraj, ko vzhaja solnce na ravnici in ti posveti v hrbet, vidiš lepo in razločno vtopljeno svojo lastno senco 30 do 40 *m* daleč na vrhu prirezane goste megle, ki stoji po dolini ozke Drage. Ta senca oponaša zvesto vsak tvoj gibljaj in je vselej ožja nego tvoj život, pa daljša ali krajša, kakor se ti stoječa megla bolj odteguje ali pa bolj bliža. Senco obdaje zmerom širok, svetel kolobar v prizmastih barvah kakor v kolo zavita mavrica. Čim gostejša in vlažnejša je megla, tem močnejše so tudi barve v kolobarju. Precej visoko nad tem prizmastim kolobarjem se razpenja svetel oblok, ki solnčnih barv ne kroji razločno in je le nekoliko gostejši in svetlejši od navadne sosednje megle. Ako se ustopi več ljudi na rob, vidi vsak le svojo lastno senco v mavričnem kolobarju ali gloriji, sosedove podobe pa ne vidi.

Ta redki prirodni pojav opazuješ na Golem ob jasnem nebu pozno jeseni, po zimi in proti pomladi zjutraj po solnčnem vzhodu, dokler je gosta megla tako blizu v dolini, da pada nanjo senca više stoječega opazovalca.

Na vzhodu Turjaških gor je Velika Upeljska (Grosupeljska) kotlina in južno od te Kopanjsko-račenska kotlina, kjer je pravo virje dolenjske reke Krke. Omenjeni kotlini obdajeta gore, katerih srednja višina ne presega 600 *m*. Južno od Račenske doline je neobljudena krnica Police.

V Turjaških gorah je tudi več podzemskih jam. Tako n. pr. je v Mokrecu podzemska jama Brezen, jama pri Matenji blizu Iga in jama „Pasjica" pri Gorenjem Igu. Pasjica je lijaku

---

[1]) Barvnorobne meglene podobe so čuden pojav sence. Na vrhovih nekaterih gorá, ob morski obali ali v zrakoplovu se dogaja, da vidi med nizko stoječim solncem in meglo se nahajajoči opazovalec svojo dosti večjo senco obdano od barvnorobnih krogov. Na Broknu v Harcu v severni Nemčiji so mnogokrat opazovali ta zračni pojav, ki ga Nemci nazivljejo »Brockengespenst«. Senca je umljiva, barvnorobni krogi pa nastajajo vsled lomljenja svetlobe ob megleni plasti, kjer se nahaja opazovalec. Španci so opazovali »glorijo«, ko so potovali pod Pizzarovim vodstvom črez južnoameriške Ande; Bougner je opazoval ta pojav l. 1735. na peruvanski gori Pambamarki in Mak Fajt na Škotskih gorah. — Glorijo na Golem je opisal Fr. Schollmayer v Novicah l. 1877., št. 18.

slično brezno, ki je ob robu obraslo z grmovjem. Jama je prostorna; v njej so tudi kapniki, a ne posebno veliki.

Dobrepoljska kotlina je južno od Račenske doline ter približno 10 *km* dolga. Razteza se od severozahoda proti jugovzhodu med Grmadskim pogorjem in Tisovsko planoto in sega na jugu do Ribniške planote. Dobrepoljska kotlina je najbrže popolnoma usehla jezerska kotlina, o kateri pravi Hacquet[1]): „Vsa ravnina kaže opazovalcu jako jasne in razločne znake, da je bila prej jezerišče. V apneniških gorah, ki obdajejo to krajino, se nahaja več jam in požiralnikov, in vse je popolnoma slično krajini, v kateri se nahaja Cerkniško jezero, le da je pogorje nekoliko nižje."

V pogorju, ki leži južnozahodno od Dobrepoljske kotline, so med drugimi gorami: Grmada (887 *m*), Petelinek (871 *m*), Tolsti vrh (893 *m*), Ogorelec (920 *m*) in Mali Tisovec (944 *m*). V Dobrepoljski kotlini ni nobenega potoka, vendar je ob deževju preplavljena, ker privira voda iz podzemskih jam, v katerih zopet ponicuje. Važnejše podzemske jame so: Podpeška jama, Kompoljska jama in jama pri Podtiskavcu. Dobrepoljska kotlina se odpira severnozahodno proti Turjaku po poprečnici Raščice, v kateri so Ponikve.

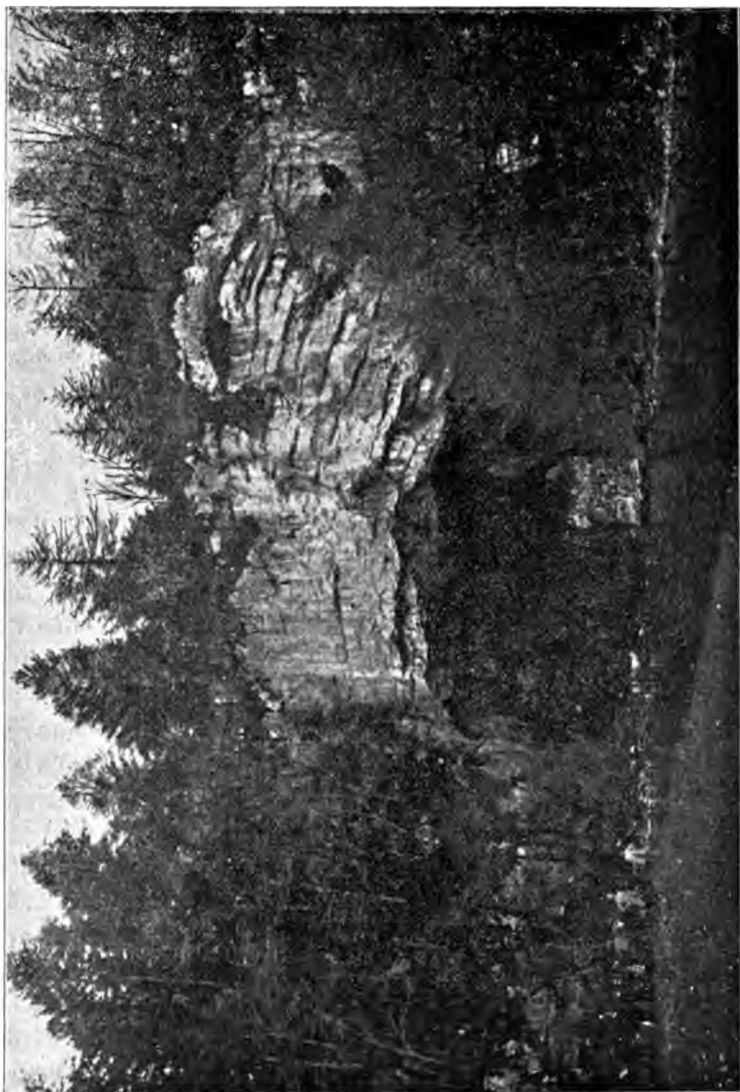
Ribniška planota je jako razpokana in se razprostira južno od Dobrepoljske kotline med južnim delom Velikolaške doline in Ribniško dolino na zahodu, sega pa na vzhodu do pogorja, ki se razteza od Sv. Ane (964 *m*) proti jugovzhodu do Črnega vrha (963 *m*). Na jugu prehaja Ribniška planota pri Sinji gorici (578 *m*) v Kočevsko planoto.

Na zahodni strani te planote je Velika gora, na vzhodu pa Mala gora. Na Mali gori je Sv. Ana z lepim razgledom posebno po Dolenjskem; bližnja cerkev sv. Ane je nekoliko niže (920 *m*). Južnovzhodno od Sv. Ane so: Kurji grič (807 *m*), Srednja gora (848 *m*) in že omenjeni Črni vrh. Na Veliki gori je najvišji Veliki vrh (1140 *m*), severnozahodno je Ostri vrh (1120 *m*). Ob južnozahodnem robu Ribniške planote pa se vzdiguje Bela stena celo do 1253 *m* višine.

V tem delu so tudi bajeslovni okameneli Svatje. O njih pripovedujejo, da sta se po poroki vračala ženin in nevesta

[1]) Oryktographia carniolica III, str. 165.

s svati črez goro proti domu. Solnce je jako hudo pripekalo, nevesta pa je preklela solnce, ker je tako hudo žgalo. Navzočni

Prvi (veliki) Škocjanski most (odzunaj).

godec pa reče nevesti: „Da bi ti jezik odpadel, ker solnce preklinjaš.“ Nato je vsa družba hipoma na onem mestu okame-

nela, le godec je utekel božji kazni. Tako so nastali okameneli Svatje, ki nalikujejo dolgim rebrom.

Po Ribniški dolini, ki ima južnovzhodno smer, teko ponikalnice Bistrica, Sajavec in Ribnica.

Tisovska planota se razprostira med Dobrepoljsko kotlino in Krko. Imenuje se po vasi Tisovcu, ki leži 13 *km* premočrtno od Žužemperka. Planota je dobro obdelana. Dasi se razteza s strmimi stenami nad dolino gorenje Krke, vendar nima visokih gorá. Najvišja gora je Špičnik (788 *m*) severnozahodno od vasi Tisovca. Na Tisovski planoti so še: Mačkov vrh (710 *m*), Debeli vrh (757 *m*), Kamen vrh (688 *m*) in Debeli hrib (629 *m*). Severnovzhodno od Debelega hriba je „Suha krajina“ v ožjem pomenu.

Suho Goteniško polje se razteza med Čubranko, ki teče ob kranjsko-hrvaški meji in se izliva v Kolpo, in Kočevsko planoto. Suho Goteniško polje, ki je sestavljeno iz krede, loči gozdnato Goteniško Brdo (1141 *m*) od druge višje, a tudi prav suhe in velike Travske kotline. Tej na zahodu se že začenjajo skalne stene Loške planote.

Na Suhem Goteniškem polju je najvišji Goteniški Snežnik (1291 *m*), ki je najvišji vrh na Dolenjskem sploh. Znatno visoki vrhovi so še: Skalna stena (Steinwand) 1081 *m*, Planine (die Almen) 1173 *m*, Brnik (Bärnik), ki ima dva 1237 in 1215 *m* visoka vrha, 1179 *m* visoki Jelenov vrh (Hirschbühel), Žrk (1190 *m*), Črni stolp (1182 *m*) in Mož (1116 *m*) na Moroviški gori in še nekaj drugih nad 1000 *m* visokih gora. Suho Goteniško polje ima tudi nekaj ledenih jam, n. pr. pri Gotenici in med Gotenico in Kočevsko Reko.

Kočevska planota se razprostira vzhodno od Suhega Goteniškega polja in sega s Kočevsko kotlino do Roga na vzhodu. Na severu je v zvezi z Ribniško planoto in na jugu se razteza do Kolpe. V južnovzhodni smeri se razteza Fríedrichsteinski gozd, ki je pravcat pragozd in ima najvišji vrh Eisbühel (1075 *m*) z zelo razsežnim zazgledom. Znatnejše višine so še: Lošinski vrh (Nock), ki je 932 *m* visok, Slovenskovaški vrh (1040 *m*), 858 *m* visoki Rožič (Hornle) in Sandbühel (877 *m*); južno od Kočevja so Friedrichsteinske razvaline (982 *m*) nekdanjega velikega gradu celjskih grofov in nedaleč odtod 1006 *m* visoki

Rechenbühel. V Friedrichsteinskem gozdu je več podzemskih jam, od katerih slovita zlasti Friedrichsteinska ledena jama in bližnja „Treh bratov jama“.

Friedrichsteinska ledena jama je po raznih stezah prav pristopna prirodna znamenitost prve vrste. Ta ledenica je velikanska skalna lakomnica z navpično prepadajočimi in tudi previsečimi stenami, je 80 *m* globoka in ima 64 *m* visok oblok in 450 m^2 veliko dno. Spominja nas slovečega moravskega brezna Mačohe, katero pa prekaša po svojih ledenicah, ki jih Mačoha nima. Dno je pokrito z meter debelim ledom; mogočen leden hudournik pada ob steni v več odstavkih v brezno, ob desni strani pa vidiš dva zaledenela slapa. Ob dnu se odpira v neizmerni globočini še ne preiskano brezno. Vhod v to brezno je odzgoraj napol pokrit s čudovito lepim ledenim zastorom, ki mu ob robu visi na stotine ledenih sveč.

Treh bratov jama je okapnica v bližini Friedrichsteinske ledene jame. Štiri petine vsega prostora imajo velikansko višino, zadnja petina pa je res dragotina izredne krasote ter se nazivlje „dvorana gorskih duhov“. To dvorano krasijo izredno lepi, nad 3 *m* visoki stalagmiti, čudovito členasti stebri in zlasti jako lepo ograjen vodnjak gorskih duhov z izvrstno, kristalnočisto vodo.

Severnovzhodno od Friedrichsteinskega gozda je Kočevska kotlina, ki je sestavljena iz krednega apnenca. Po njej teče ponikalnica Črni potok (Rinsee), ki izvira blizu Slovenske vasi. Tudi v Kočevskem obližju je več znatnejših jam. Severnovzhodno od Kočevja je Selska jama, ki je jako prostorna ter ima dva vhoda, studence, prav lepe kapnike in jezerce. Frančiškova jama blizu Kočevja je 95 *m* dolga in 22 *m* visoka ter prevlečena s sigo. Jama v „Mooswaldu“ ima kapnike po stranskih hodnikih. Omeniti je tudi kapniško jamo pri Koblarjih (Koflern) in ledenico pri Skrilu.

Rog se razprostira severnovzhodno od Kočevske kotline in sega s svojimi razrasleki proti severu do Krke, proti jugovzhodu pa do Črnomaljskega gričevja, od katerega ga loči Krški pritok Črmošnjica. Vrhovi njegovi so sestavljeni iz triasnega apnenca in dolomitov. V Rogu je tudi mnogo rjavega premoga.

Rog je pravzaprav grbava, gozdnata in kamenita planota, ki se vzdiguje s strmimi obronki nad vso to pokrajino.

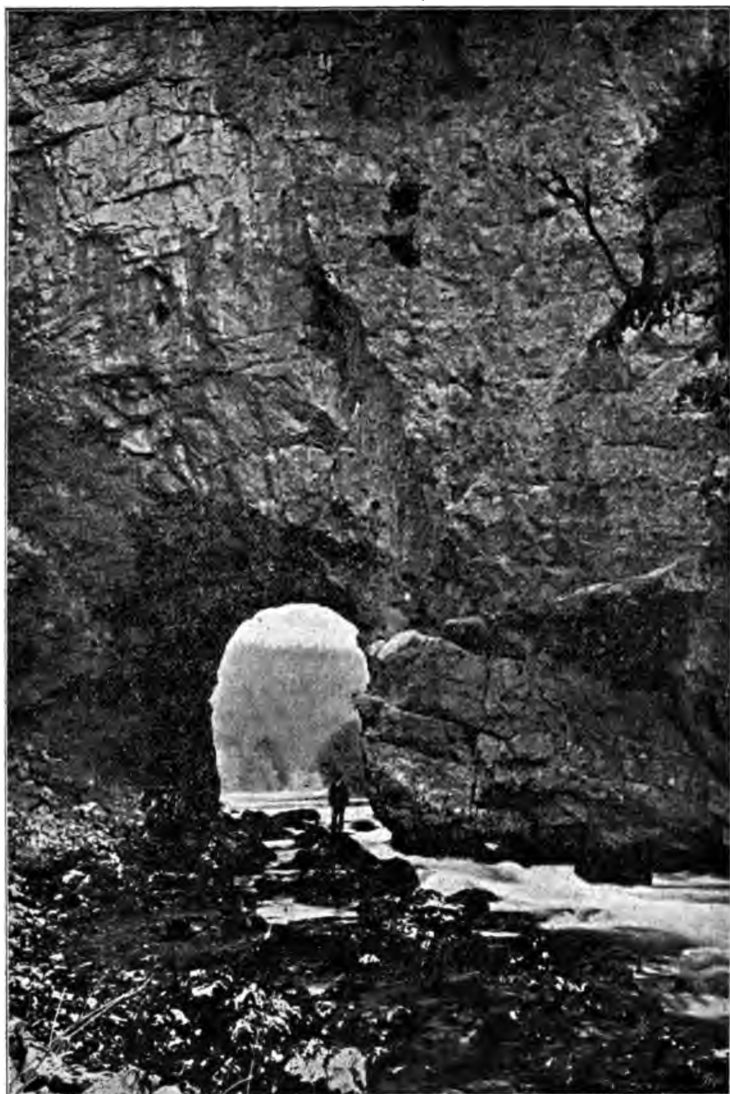
Najvišji vrh je 1100 *m* visoki Rog. Druge gore so precej nižje in ne dosegajo 1000 *m* višine. Tako so n. pr. Mali Rog 982 *m*, Erilmauer 947 *m*, Bukovec 840 *m* in Pogrec 1029 *m* visoki. Na drugi južni in nižji Rogovi planoti je gozdnati greben Zagozdec s Sešelim vrhom (806 *m*), ki jo meji proti nižjemu Črnomaljskemu gričevju.

Južnozahodno od Toplic je ob Pogorelčevem znožju jama z lepimi kapniki. Znamenita je tudi Ledeniška jama blizu vasi Kunic, v kateri je ob največji vročini led. Dolge ledene sveče raznovrstnih oblik vise z obloka, nalikujoč krasnim stalaktitom. Očividci ne morejo prehvaliti krasote te jame.

Črnomaljsko in Metliško gričevje obsega vso pokrajino med Črmošnjico, ki teče pri Soteski v Krko in loči to gričevje od Roga, Krko od Soteske do Novega mesta, južnozahodnim koncem Gorjancev in Kolpo na vzhodu in jugu. V glavni smeri se razprostira od severa proti jugu bolj ali manj navpično na glavni greben Gorjancev. V tem delu nadvladuje kredna tvorba, in mnogo je rjavega premoga zlasti v Črnomaljski kotlini, kjer se nahaja tudi lignit. Veliko je ponikev, a malo dolin. Doline so zaradi vodoravno ležečih skladov in nizkih tal jako redke, mnogo ponikev pa je v Metliškem okolišu, kjer se družita peščenec in numulitski apnenec, posebno ob Sušici in Lahinji, ki tečeta v Kolpo.

Maloštevilne doline ločijo nizki, jedva nad 200 *m* nad ravnino se vzdigujoči griči. V tem gričevju so tla najvišja v severnem delu, kjer se vzdigujejo 300 do 400 *m* visoki griči; južna valovita ravnina se pa vzpenja le do 250 *m* višine, samo Cernik se vzdiguje 368 *m*. Metliška brdovita stran je najnižja v Črnomaljskem in Metliškem gričevju. Tla vise proti Kolpi, ob kateri se razteza Črnomaljsko-metliška nižina, ki sega črez to reko na Hrvaško. Nižina je na nekaterih mestih valovita in navidezno pretrgana po jako neznatnih gričkih, ki redko presegajo 200 *m* višine.

Gorjanci se razprostirajo kot mejno pogorje od jugozahoda proti severovzhodu ob kranjsko-hrvaški meji med dolenjo Krko, Savo in Kolpo in pripadajo kredni tvorbi. Njih dolžina

Prvi (veliki) Škocjanski most (odznotraj).

znaša približno 30 *km*. Gorjanci se tudi nazivljejo „Uskoki“ po kristjanskih uskokih ali beguncih, ki so vsled krvoločnosti Turkov pobegnili iz turških dežel v te kraje. Po Gorjancih so večkrat plenili Turki, in vsled tega so se tamošnji prebivalci drugod naselili. V te opustošene kraje so prišli uskoki zlasti okoli l. 1530. in se naselili po Gorjancih. Gorjanci se ločijo v marsičem od Dolenjskega gričevja in so lepih kljukastih obrisov. Povečjem imajo z bukovjem porasle obronke ter več razraslekov.

Kakor so Kamniške planine kot najbolj vzhodni del Južnih Apneniških Alp višje in bolj razorane nego Karavanke, tako so tudi Gorjanci kot skrajnji vzhodni del Dolenjskega poprečno najvišji. Srednja višina tega pogorja je okoli 700 *m*. Gorjanci se veličastno vzdigujejo brez predhribja neposredno nad 130 *m* visokim Krškim poljem in na to stran strmo prepadajo, na hrvaški strani pa so bolj položni.

Najvišja gora v Gorjancih je Gorjanec, na katerem ima Sveta Jera 1181 *m*, drugi vrh pa 1175 *m* višine. Na vrhu Gorjanca so v neposredni bližini razvaline dveh cerkvic, in sicer so na kranjski strani razvaline rimskokatoliške cerkvice sv. Jere, na hrvaški strani pa je razvaljena grškokatoliška cerkvica sv. Ilije. Pripovedka pravi, da se je v prejšnjih časih v obeh cerkvicah ob določenih nedeljah in praznikih praznovala služba božja, in sicer v rimskokatoliški v latinskem jeziku, v grškokatoliški pa v slovenskem jeziku. Po službi božji so pa nastajali prepiri in pretepi med rimskimi in grškimi katoličani. Vsled tega so opustili opravila v teh cerkvicah, in ker ju niso več popravljali, sta sedaj razvalini. Druga narodna pripovedka pa pravi, da so Turki porušili omenjeni cerkvici.

Razgled z Gorjanca obsega Južne Apneniške Alpe do Furlanije in do Velike Kapele in Velebita, bliže pa ugledaš velik del Hrvaškega in Kranjskega. Severnoseverno vzhodno od Sv. Jere je Sv. Miklavž (960 *m*), kjer je lep razgled po Kranjskem do Snežnika, Triglava in Grintavca. Ob gorenjem koncu Sv. Miklavža je „Huda peč“, to je velikanska skala, kjer je po narodni pripovedki sedež vragov. Blizu cerkve je jezerce, pravzaprav večja močvirna luža. Med Sv. Miklavžem in Sv. Jero je „Krvavi

kamen"[1]), to je kamen z rdečimi lisami. Ta kamen je bil baje postavljen kot mejnik slovenskih in hrvaških pašnikov, in ob tem mejniku je bilo več krvavih pretepov med slovenskimi in hrvaškimi mejaši. Severno od Sv. Miklavža je Bendirjevka, kjer je več dobrih studencev, med njimi „presihajoči studenec", ki včasih do četrt ure presiha. Znatnejši vrhovi v Gorjancih so še: Kobilin vrh (743 *m*), Sleme (917 *m*), Planine (1002 *m*), Porčen hrib (939 *m*), Strmec (869 *m*), Merčev grič (827 *m*), Opatova gora (741 *m*).

Proti Savi in Krki se mogočni Gorjanci znižujejo. Goli Cernik na Cerniški planini je le še 624 *m* visok. Črez Gorjance pelje umetno izpeljana cesta v mnogih zavinkih iz Novega mesta v Metliko in Črnomelj. Razen te ceste je še več manj uporabljanih prehodov črez Gorjance na Hrvaško. Ob znožju Gorjancev je mnogo podzemskih jam. Znatna je podzemska votlina Jelenica z lepimi kapniki v Valtovaškem gozdu.

Vodne razmere.

Zelo zanimive so kranjske vodne razmere in jako značilne za deželo. Kranjsko vodovje pripada Črnemu morju in Jadranskemu morju, in sicer se izliva približno 90 % kranjskega vodovja v Dunav po Savi in neznaten del tudi po Dravi. Le majhen del Kranjske visi proti Jadranskemu morju, v katero teče samo 10 % kranjskih vodá. Vodne razmere so odvisne od geoloških in reliefnih razmer, in v tem oziru se kaže velika razlika na Gorenjskem, Notranjskem in Dolenjskem.

Gorske vode izvirajo v stalnih snežnih plasteh ali v dolinah, ležečih visoko nad morsko gladino. Blizu izvira imajo velik strmec in so plitve, a s hitrim tekom razjedajo strugo. Kjer ima struga grušč in pesek, si je voda izkopala globoko korito v razmerno kratkem času in zlasti ob povodnji prinaša drobir v dolino ter jo mnogokrat zasiplje. Drugod pa si je morala izdolbsti v živi skali svojo strugo in je za to rabila mnogo več časa. Pri gorskih potokih zelo narašča voda ob povodnji.

[1]) Krvavi kamen je opisan v »Danici ilirski« iz l. 1838., št. 27. in 28., po Buchenhainu iz časopisa »Carniolia«. Ta kamen sta opevala tudi hrvaški pesnik Jovan Hranilović in znani zgodovinar Radoslav Lopašić.

Gorenjske reke in potoki imajo obilo vode, precejšnji strmec in mnogo krasnih slapov ter so v pravem pomenu „bistrice“.

Notranjsko in Dolenjsko imata pa povečjem ponikalnice (ponornice), to so manjše reke in potoki, ki teko v ponikve (ponore). Na kraških tleh se namreč le v redkih slučajih zbira izpodnebna moča v odprtih strugah, ampak se izgublja v mnogoštevilnih razpokah, ponikvah, krnicah, rupah in dolih. Po daljšem ali krajšem podzemskem teku pa privirajo vode kot močni potoki na dan. Ponikalnice teko pod zemskim površjem po večjih in manjših votlinah, med katerimi ovirajo ozki jarki njih odtok, in po krnicah, ki se hitreje napolnjujejo nego izpraznjujejo. Vsled tega ne nastajajo tako brzo povodnji, ker voda bolj polagoma narašča in pada.

Od kranjskih rek je približno 13 % ponikalnic, ki pač po veliki večini pripadajo pomorju Črnega morja. Večji del teh ponikalnic se izteka v votline in po daljšem ali krajšem podzemskem teku pritekajo zopet na dan. O teku in izlivu nekaterih ponikalnic posebno v Suhi krajini v Žužemperškem okraju pa odslej še ne vemo nič natančnega.

Na Kranjskem nahajamo še na Gorenjskem sledove nekdanjih ledenikov, ki so jih raziskavali razni geologi. Eratični diluvij se nahaja v Bohinju in v gorenji Savski dolini pa ondotnih poprečnicah in tudi na Sorški planoti. Eden kilometer dolga ledeniška groblja je pri Kranjski gori. Ta ledeniška groblja je najbrž dolenja groblja nekdanjega ledenika, ki je po Pišnici segal do Save pri Kranjski gori.

Razmerno malo kranjskih rek se odteka v bližnje Jadransko morje, večina v zelo oddaljeno Črno morje. Vzrok temu je pač lega glavnega kranjskega razvodja. Razvodje ali razvodnica je črta, ki loči dve porečji; najlaže se da primerjati slemenu na strehi. Kranjsko razvodje je povečjem potisnjeno na zahodno ali goriško mejo in se tudi v južnovzhodnem delu ne oddaljuje znatno od primorske meje. Večina vojvodine Kranjske torej visi vobče proti vzhodu, in vsled tega teko kranjske reke in potoki povečjem v Savo in po njej v Dunav in v oddaljeno Črno morje.

Razvodje med Črnim morjem in Jadranskim morjem se začenja na Kranjskem v Julijskih Alpah pri Mangartu in drži

po grebenu Julijskih Alp ob kranjsko-goriški meji črez Jalovec, Mojstrovko, Prisojnik, Razor, Križ, Stenar, Triglav, Kanjavec, Lipač, Vogel, Lanševico, Bogatin, Kuk, Črno prst, Porezen, Blegaš in ob goriški meji dalje do Javorjevega dola, ki je severno od Spodnje Idrije. Od Javorjevega dola gre razvodje proti jugu do Jeličnega vrha vzhodno od Gorenje Idrije in odtod južnovzhodno do Mravljinskega vrha, nadalje proti jugu črez Godovič in Hrušico do Razdrtega, kjer ima razvodje južnovzhodno smer in sega dalje črez Št. Peter in Šiler tabor do Snežnika, najvišjega vrha Kranjskega Krasa.

I. Pomorje Črnega morja.

A. Savsko porečje.

Sava je glavna kranjska reka, kajti nje porečje (8907*km*²) je največje, in sicer priteka blizu 90 % kranjskega vodovja v Savo. Sava je prava slovanska reka, ker od povirja do izliva teče po slovanskih deželah. 25 % svojega teka ima na Kranjskem, to je od povirja do deželne meje 193 *km* daljave. Od povirja v Planici do izliva pri Belem gradu (73 *m*) ji je 1130 *m* strmca.

Jako značilna za Savski tek je stara pripovedka, ki pravi, da se je Sava dogovorila s tovarišico Dravo o skupnem potovanju po svetu. In napotili sta se proti solnčnemu vzhodu. Sava je našla lažji pot, zapustila na skrivnem po noči svojo tovarišico in se ji prikradla; od one dobe teče mirno in potuhnjeno po svoji strugi. Drava pa se togoti zaradi nezvestobe svoje tovarišice in šumi ropotaje proti vzhodu, da bi našla nezvesto Savo.

Množina vode znaša po merjenju Save pod mostom državne ceste pri Kranju ob normalni višini (+0·15 *m* na vodomeru) 125 do 155 *m*³ na sekundo, ob najmanjši višini (—0·55 *m*) 70 *m*³ in ob veliki višini (+ 2·7 *m*) 1566 *m*³ na sekundo. Najvišja voda je bila tam 11. novembra l. 1887. Pri Krškem je imela Sava ob višini 0·0 *m* na vodomeru 68 do 82 *m*³ vode, ob približni normalni višini + 0·52 *m* pa 344 *m*³ in ob največji merjeni višini (+ 4·05 *m*) na sekundo 2348 *m*³ množine vode.

Sava nastaja iz dveh izvirnih rek, iz Save Dolinke in Save Bohinjke, ki se združujeta pri Žagi (410 *m*) blizu Radovljice.

Sava Dolinka, imenovana tudi samo Dolinka, izvira izpod Ponce (Zadnje Ponce) v Planici. Nje pravi vir se zove Nadiža ter je 1203 *m* visok. V krasnem slapu pada Nadiža v precej globok tolmun in teče nedaleč na površju, potem se pa izgublja v Planici v produ. Sava Dolinka teče nadalje pod zemljo, kakor n. pr. Savina v Logarjevi dolini v Savinskih planinah. V takozvanih Podkorenskih bajerjih (Podkorenskem jezeru) med Ratečami in Podkorenom pa zopet privira na dan. Od izvira v Planici dotod je mogoče zasledovati strugo, po kateri teče ob povodnji pod peskom.

Sava Dolinka teče nadalje v vzhodnojužnovzhodni smeri po lepi podolžnici, ki se razprostira med Julijskimi Alpami in Karavankami (Grintavci) in se nazivlje sploh le „Dolina". V Podkorenu je živel v početku 19. stoletja dalje časa duhoviti angleški prirodoslovec, ki pravi o tej dolini: „Dolino od Ljubljane do Podkorena smatram za najlepše, kar sem videl v Evropi." Sava Dolinka ima 45 *km* dolg tek do združitve s Savo Bohinjko in 390 *m* strmca. Nje porečje meri približno 480 km^2. Struga ji je do Jesenic plitva in se ob povodnji na nekaterih krajih prebira, od Jesenic navzdol pa je globočja.

Ker je glavni greben Karavank od zahoda proti vzhodu blizu do Breznice močno potisnjen proti Dolini in ima na to stran strmo pobočje, pritekajo v Savo Dolinko ob nje levem bregu le majhni in kratki dotoki, kakor n. pr. Belica, Dovršnik, Jesenica, Javornik, Bela in Završnica. Beliška grapa je prav divjeromantično lepa. Hudournik, ki mnogokrat napravlja veliko škode, buči skozi skalovje in gozdnate obronke, ob desnem bregu mimo Beliškega gozda in ob levem bregu mimo Brinja ter se umiri šele malo pred izlivom v Savo.

Ob desnem bregu pa dobiva Sava Dolinka znatnejše in daljše dotoke iz Julijskih Alp. Že prej smo omenili, da se izteka v podolžnico Save Dolinke več poprečnic, ki prihajajo izpod Julijskih Alp. Po teh poprečnicah teče mnogo v Julijskih Alpah [illegible]ajočih potokov.

Mala Pišnica prihaja od sedla Vršiča in teče proti [illegible] gori, kjer se izliva v Veliko Pišnico. Proti izviru

teh dveh potokov najdeš več krajev, ki so v marsičem podobni Radovinskim tesnem v Vintgarju. Velika Pišnica teče po romantični dolini in se izliva v Savo Dolinko. Po divjeromantičnih Vratih, ki jih objemajo orjaške gore in temnozeleno jelovje, in ki segajo do Triglavskega znožja, vrší hudournik Bistrica. Ta potok, ki se izliva pri Mojstrani v Savo Dolinko, teče mimo čudovitega slapa Peričnika, ki dere črez skalno steno v velikem obloku z višine 40 *m* v globok tolmun in bobni dalje med skalovjem vBistrico.

Radovina izvira v Spodnji Krmi, teče po divjeromantičnem Vintgarju in tvori pred izlivom v Savo Dolinko krasni slap Šum, ki pada črez 26 *m* visoko skalo. Zlasti veličasten je slap ob povodnji. L. 1896. je segala voda celo na gorenji most, ki se vzpenja visoko nad slapom. Vintgar so 1600 *m* dolge tesní med Žumrovim domom in Šumom. Razprostira se med Borštom in Holmom, ki se vzdigujeta ob Vintgarjevih bregovih. Vintgar je popolnoma pristopen šele od l. 1896., ko je sedanji župan Jakob Žumer z velikimi težavami dovršil pot skozi tesni. Po teh tesneh se drevi bistra Radovina in tvori, zaganjajoč se ob pečine, celo vrsto krasnih sopotov (slapov). Voda ima svetlozeleno in temnozeleno barvo. Najbolj divji del Vintgarjev se zove „Pekel“, kjer sta oba bregova tako blizu skupaj, da je nad njima globoko brezno. Znamenita je tudi Žumrova galerija, t. j. črez strugo razpet lesen most, ki se vzpenja ob največjem slapu v teh tesneh. Vintgar je pravi kras Kranjske dežele in je zadnja leta proslul tudi po inozemstvu.

Sava Bohinjka izvira iz votline v višini 837 *m* pod Komarico na Ogradniški planoti in tvori veličasten, 60 *m* visok slap Savico. Iz votline skalne stene grmi in bobni kipeča voda v tolmun in napravlja velikanski vtisk.

Prekrasni slap opeva France Prešeren v „Krstu pri Savici“:

»Slap drugo jutro mu grmi v ušesa;
Junak premišlja, kak bolj spodaj lena
Voda razgraja, kak bregove stresa,
In kak pred njo se gore ziblje stena;
Kak skale podkopuje in drevesa,
Kak do nebes leti nje jeze pena!«

Na skali je marmorna plošča z napisom v spomin, da je bil nadvojvoda Ivan l. 1807. pri Savici. Latinski napis se glasi:

„Joanni Archi-Duci Austriae
Geognostae
Originis calcarei, Alpini scrutanti
Ad Fontem Savi
VIII. Iduum Julii MDCCCVII.
D D D.
Zois Metall. Bochinens. Cultor."

Kdor je videl slap Savice, bode razumel Vodnikovo navdušenost, ko je pel:

»Grem visoko pit Savico,
Lepih pesmi hladni vir:
Mojstru pevcev na zdravico
Naj mi teče ta požir!«[1])

Savica teče po pašniku Lokanici v Bohinjsko jezero. Iz jezera prihaja pri Sv. Janezu Jezernica, ki se v bližini steka z Mostnico, prihajajočo izpod Tolstca črez planino Voje. Na Konjščici izvira bistra Ribnica, ki teče po debri in se izliva v Mostnico. Združena potoka Jezernica in Mostnica se zoveta šele Sava Bohinjka ali pa tudi le Bohinjka. Med Starimi Fužinami, Črešnjico in Bohinjsko Bistrico se razdvaja dolina. Bohinjka ima 420 *km*² porečja in teče po lepi Bohinjski dolini izprva v vzhodni smeri, potem proti severu in naposled zopet proti vzhodu ter se pri Žagi blizu Radovljice po 38 *km* dolgem teku steka s Savo Dolinko. Do tja ima Bohinjka 380 *m* strmca.

Izmed dotokov njenih omenjamo Bohinjsko Bistrico, ki ima lep slap; voda pada iz več razpoklin liki pahljača črez strmo skalno steno. Tudi Bleškega jezera odtok Jezernica teče v Savo Bohinjko. Razvodje med Savo Bohinjko, Sorico in

---

[1]) V prvi izdaji Vodnikovih pesmi iz l. 1806. (»Pefme za pokufhino«) je kot ilustracija priprost obris Savice, ki je Vodnika tako zelo vnemala. Imenovati smemo torej Savico »kastalski vir narodnega pesništva«. Kakor je bila grška Kastalija ob obronku Parnasovem blizu Delf bogu Apolonu in muzam posvečen studenec, iz katerega so zajemali grški pesniki navduševalno moč, tako je tudi Vodnik srkal iz Savice pesniško navdušenost.

Poljanščico gre črez Porezen, Črno prst, Jelovico, Babji zob in Sv. Jošt.

Sava teče od Radovljice do štajerske meje 85 *km* daleč in ima v tej dolžini 175 *m* strmca. Nje struga se tod razširja in je 30 do 50 *m* globoka. Sava teče vobče v južnovzhodni smeri po ozki dolini, ki se šele pod Podnartom zopet nekoliko razširja. Do Kranja ima na 1 *km* še 3 *m* strmca, nadalje pa 2·3 *m*. Pri Podnartu se izliva v Savo ob desnem bregu Lipnica, ki nastaja iz Kroparice in Kamenščice severno od Krope. Kroparica izvira izpod Črnega vrha blizu Krope, Kamenščica pa prihaja z obronka Jelovice.

Tržiška Bistrica se izliva v Savo južno od Podnarta, izvira pa ob pobočju Košute ter ima več slapov, med katerimi je najlepši slap pri Dolžanovem mostu (Vražjem mostu) v Bistriških tesnéh. Dolžanov most je prirodna znamenitost. Njegova podstava stoji v naravnih votlinah, in ob straneh se vzdigujejo navpične in kakor stolp visoke skalne stene. Pri Tržiču se izteka v Bistrico Moščenik in blizu tudi Lomščica. Južno od Tržiča se Bistriška dolina razširja. Južnovzhodno od Podnarta se izliva kratka Nemiljščica, ki ima lep slap.

Po izlivu Tržiške Bistrice se razširja Savska dolina proti razraslekom Karavank, Sava pa teče tik pod gorami do Kranja. Savska dolina prehaja v Kranjsko kotlino, ki sega do Medvod, kjer jo zožujejo Polhograjski Dolomiti, Smledniški griči in Vranščica.

Topline ima Sava pri Kranju po zimi 2·5° *C* in le redkokdaj 0·3° *C*, po leti pa le malokrat 18·6° *C*. Ker se izliva vanjo še mnogo studencev, ima do Medvod skoraj enako toplino. Do Medvod sega nje gorenji tek.

Pri Kranju se izliva v Savo Kokra, ki izvira na Koroškem pod Jezerskim vrhom in teče med odrasleki Storžiča in Kočne po lepi Kokrski dolini, ki se razširja pri Preddvoru. Odtod teče Kokra po ravnini in ima ob hudi zimi ali veliki suši tako malo vode, da je včasih ob izlivu zelo neznatna. Pred izlivom teče po globoki strugi, preko katere drži znameniti, 28 *m* visoki in 43 *m* dolgi železni most. Kokra ima pritok Kokrico (Rupovščico), ki priteka s Kriške gore.

Od Medvod do izliva Breganice je spodnji tek Save na Kranjskem. Sava ima v tem delu 120 *km* dolžine in 178 *m* strmca. Pri Medvodah se izteka v Savo Sora (Sovra), ki se spaja iz Sorice in Poljanščice pri Škofji Loki. Sora teče potem na jugu Sorškega polja do izliva v Savo. Razvodje med Sorico in Poljanščico gre črez Blegaš in Ovsenik, razvodje med Sorico in Gradaščico pa črez Magdalensko goro, Sv. Lavrencija goro, Tolstec in Grmado. Sorica (Selščica) izvira pod Kočem (1514 *m*) ob goriški meji in teče po Selški dolini do Škofje Loke. V Sorico teko ob levem bregu Dašnjica, Črešnjica in Selnica, ob desnem bregu pa Davča, Gorenja in Dolenja Smoleva in Luša. Poljanščica izvira pod Mravljinskim vrhom južno od Žirov in teče z manjšim strmcem nego Sorica po lepi Poljanski dolini. V Poljanščico pritekajo ob levem bregu Žirovnica, Osojnica, Hobovica, Hotavljica, Jelovica in Sopotica, ob desnem bregu pa Račeva, Brebolnica, Bukov potok in Hrastnica.

Pri Medvodah dela Sava širok in lep slap pod železnim mostom tvornice za lesovino in prodira pri Preski skozi deber med skrajnjimi odrasleki Polhograjskih Dolomitov in Šmarno goro na Ljubljansko polje, ki je nagnjeno od zahoda proti vzhodu. Sava prehaja v vzhodno smer in teče vobče v tej smeri do štajerske meje pri Trbovljah. Pri tacenskem mostu meri nje gladina 298·04 *m*. Blizu Črnuč se izliva vanjo Gameljščica. Od Tacna do Zaloga so uravnali Savo, ki je tod doslej tvorila več otočičev in sipin. Uravnali jo bodo še do Kresnic.

Južno od Ljubljane je blizu 195 km^2 veliko Ljubljansko barje, ki se razteza od zahodoseverozahoda proti vzhodojugovzhodu. Izračunili so, da je tako veliko, da bi na njem lahko vsi sedaj živeči ljudje (okoli 1500 milijonov) stali drug tik drugega.

Nekdaj je stalo tu veliko jezero, a v davnem času je predrlo okrožne gore med Zalogom in Dolom in se začelo odtekati. Ker ljudje v tedanji dobi še niso imeli pripravnega orodja in orožja, da bi se branili divjim zverem, so si postavljali ob obrežju ali pa tudi sredi jezera lesene koče na visokih koléh. V teh stavbah na koléh, takozvanih mostiščih, so bili precej varni pred sovražniki in divjimi zvermi. Ostankov teh prazgodovinskih stavb so našli nemalo; tudi orožja in orodja,

Most nad Šumom v Vintgarju.

ki je rabilo mostiščarjem v boju za življenje, hrani veliko deželni muzej v Ljubljani.

Na mestu nekdanjega jezera pa je postalo barje. To je ves mehek, močvirnat svet, poln pooglenelih rastlinskih ostankov, iz katerih režejo šoto za gorivo. To ogromno močvirje so začeli usuševati že l. 1554. za avstrijskega vladarja Ferdinanda ter v ta namen poklicali v Ljubljano dva izkušena tehnika iz Mantove. Že tedaj so tudi nameravali kopati prekop med Gradom in Golovcem. Uspešneje so se lotili usuševanja za cesarice Marije Terezije Zorn pl. Mildenheim, bistriški opat Bruno, profesor matematike jezuit Gruber in polkovnik Struppi, ki je izvršil Gruberjev prekop. Za Franca 1. so nadaljevali usuševanje, katero je pospeševal tudi cesar Ferdinand I. z uravnavo Gruberjevega prekopa. Velik del barja je že usušen in tako izpremenjen v precej rodoviten svet. Sedaj se bavi poseben odbor z osuševanjem.

Po Ljubljanskem barju, s katerega molé tupatam osamljeni griči, kakor pri Vnanji Gorici, Notranji Gorici, Bevkah, Blatni Brezovici in Sinji Gorici, teče L j u b l j a n i c a. Ta gotovo najvažnejši Savski dotok na Kranjskem je od izvira v Javornikih, kjer se zove Pivka, do izliva v Savo nasproti Dolu pod Ljubljano 120 *km* dolg. Ljubljanica je prava ponikalnica ter ima 26 *km* podzemskega teka. Nje pravi izvir je v Javornikih, in sicer ob severnem in zahodnem pobočju Kranjskega Snežnika. Razvodnica med porečjem Ljubljanice in porečjem Kolpe je sedlo Kozji vrh (914 *m*) južnovzhodno od Prezida na Hrvaškem.

Proti severozahodu od omenjene razvodnice teče P r e z i d s k i p o t o k, ki ponicuje po 2 *km* dolgem teku v nadmorski višini 760 *m* pod Vražjim vrtcem in ima v Babnopoliški dolini 8 *km* podzemskega teka. Ta voda prihaja zopet blizu Vrha (580 *m*) z imenom O b r h na dan in teče malone 8 *km* po Loški kotlini do Dan, kjer zopet ponicuje v jami Golobini. Obrh ima 2 *km* podzemskega teka pod Golo Gorico in sedlom Vrhom. Nedaleč od Laz priteka na dan J e z e r s k i p o t o k (555 *m*), ki teče po Cerkniški dolini in skozi Cerkniško jezero 18 *km* daleč do jame Karlovice (549 *m*), kjer ponicuje in teče pod Skalnim gričem malone 3 *km* daleč. Pri Brlogu privira potem izpod velikih skal R a k, ki teče 2 *km* po Rakovski dolini do prirodnega mosta pri Sv. Kancjanu. Tu ponicuje pod zemljo ter teče skozi

Veliko koliševko 3 *km* daleč. V Planinsko kotlino prihaja odtok Cerkniškega jezera po Mlinski dolini (448 *m*) in iz Malograjske jame (453 *m*). Malograjska jama ima v notranjem dva rokava, in sicer teče Rak po vzhodnem, Pivka pa po zahodnem rokavu.

Pivka izvira na zahodni strani Kranjskega Snežnika pod Devinom (1145 *m*). Med goro Milonjo in Malim Devinom je navadno suha Pivška dolina, v kateri usiha voda, a ob deževju priteka pri Knežaku po Koritniški dolini in ponicuje blizu Sv. Barbare. Pri Zagorju privira na dan in blizu Drškovc zopet ponicuje v močvirju (551 *m*), ob deževju pa teče do Parja (548 *m*). Pivka dobiva majhen pritok vzhodno od Št. Petra in tvori med Parjem in vasjo Klenikom močvirje. Potem pa teče blizu 20 *km* v zavinkih po Postojinski kotlini in dobiva pred Postojino ob levem bregu pritok Nanosico, ki izvira iz več vrelcev pri Ubelskem in Stranjah. V Nanosico se izlivata Koratanščica in Šmihelščica. Pivka ponicuje pri Otoku (501 *m*) v Postojinsko jamo ter teče 7 *km* pod zemljo, in sicer pod goro Koliševko in prihaja skozi Malograjsko jamo v Planinsko kotlino.

Po novejših raziskavah notranjskih jam in vodá je sedaj dognano, da se stekajo podzemski odtoki Cerkniškega jezera in ponikalnice Pivke v Planinski kotlini, in da so združene te podzemske in nadzemske vode v Unico, ki se tako nazivlje šele po izlivu skozi Mlinsko dolino prihajajočega potoka. Del teh ponikalnic se namreč združuje že v Malograjski jami, večji del Cerkniškega jezera pa odteka po romantični Mlinski dolini, ki je med razvalino Malega grada in Hasberškim gradom. Po Planinski kotlini teče nadalje Unica vsled neznatnega strmca (le 70 *cm* na 1 *km*) zelo zavito nad 18 *km* daleč, se izgublja Pod stenami nedaleč od Jakovice v nadmorski višini 440 *m* v ponikvah (bednjih) pod Gradišjim vrhom (635 *m*) in Raskavcem (647 *m*) ter se vije blizu 10 *km* pod zemljo. Mnogoštevilni duplinski kapilarji okoli Laz srkajo precejšnji del vode, in tako postaje Unica vedno manjša do mesta, kjer ponicuje.

Unica je še pred desetimi leti provzročevala velikanske povodnji v Planinski kotlini, ker Unični požiralniki niso mogli požirati vse vode. Voda v Planinski kotlini je celo narasla na 6·3 *m* nad normalom na površini 17·2 km^2. Množina vode ob taki

povodnji se je pomnožila na 60 milijonov m^3. Voda je rasla 288 ur in potem šele v 34 dneh zopet upadla do normalne višine. Da se pa povodenj kolikor mogoče zmanjša, so iztrebili stare požiralnike in napravili tudi nove. Tako se sedaj ob povodnji voda hitreje odteka.

Pri Vrhniki izvira Ljubljanica 296 do 300 *m* nad morsko gladino iz devetih večjih vrelcev, ki se zbirajo v Malo Ljubljanico in Veliko Ljubljanico. Mala Ljubljanica prihaja blizu državne ceste iz Velikega in Malega Močilnika, Velika Ljubljanica pa ima dva izvirka v Retjah pri Vrdu. Pri vasi Vrdu izvira tudi Lubija (Lebija), ki teče v zavinkih proti severovzhodu v Ljubljanico. Ob deževju najdeš še več manjših izvirkov, ki privirajo izpod zemlje. Odtod teče Ljubljanica 45 *km* daleč do izliva v Savo. Po Ljubljanskem barju teče 22 *km* daleč in ga ob deževju večkrat preplavlja. Od izvira do dolenje strani Ljubljane ima le 0·4 *m* strmca, in voda navidezno stoji. Porečje Ljubljanice je 1885 km^2 veliko, in po množini vode je Ljubljanica tretja kranjska reka. Leta 1890. so merili množino nje vode pri Ljubljani. Pri višini —2·32 *m* je bilo na sekundo 10 m^3 vode, pri višini —0·24 *m* pa 188 m^3 na sekundo.

Velike povodnji je provzročila Ljubljanica l. 1190., 1537. in 1589. Po Ljubljani so se vozili v čolnih, in voda je tekla skozi okna v hiše. Tudi l. 1833. in 1842. je bila na barju velika povodenj, in pri Podpeču sta se pogreznili dve hiši. Sedaj pa povodnji niso več tako velike kakor v prejšnjem času. Barje je v sredi vzbočeno, in zaraditega leže jezerska okenca više nego gladina potokov. Vsled napredujočega osuševanja se vedno izpreminja razmerje sveta. Prej nisi videl z Lavrice Sovneškega gradu, a zdaj ga lahko vidiš. Da se voda laže odteka, so napravili pod Golovcem 2 *km* dolgi Gruberjev prekop, ki drži mimo Kurje vasi med Gradom in Golovcem in se blizu Štepanove vasi zopet shaja z Ljubljanico. Ljubljanica tvori pri Fužinah veličastne slapove, ki dreve z velikim šumom čez pečine navzdol.

Okoli 50 potokov in potočičev se izliva na Ljubljanskem barju v Ljubljanico ali nje pritoke, ali pa usihajo v barju. Ljubljanica ima ob desnem bregu pritoke Bistro, Borovniščico, Iško, Iščico z Želimljico in Reko, ki tekó

malone v severni smeri. Borovniščica izvira pod Vinim vrhom, teče skozi lepo romantično sotesko „Pekel“, pri katerem ima tri slapove, in priteka severno od Borovnice v Ljubljanico. Iška pa izvira pri Lužarjih severnozahodno od Sodražice in teče po romantičnih tesnéh med Krimom in Mokrcem. Pred Iško vasjo se razširja dolina, in Iška ponicuje pri Strahomeru. Ob vzhodnem znožju Krimovem opazuješ suho strugo, ki se le ob deževju napolnjuje. Iška zopet privira na dan pri Tomišlju in se izliva pri Lipah v Ljubljanico.

Ob levem bregu pa se izlivata v Ljubljanico Podlipški potok nedaleč od Vrhnike in Gradaščica, ki izvira v Polhograjskih hribih ter se zbira iz Velike in Male Božnje in Male Vode, ki se stekajo blizu Polhovega Gradca. Gradaščici priteka nedaleč od Dobrove Šujica iz ozke dolinice med Ključem (619 *m*) in Debelim vrhom (534 *m*). Pri Kozarjih se cepi od Gradaščice Mali graben, ki prihaja nedaleč od izliva Gradaščice v Ljubljanico.

Savska dolina je še precej široka na Ljubljanskem polju, potem se pa vedno bolj in bolj zožuje. Blizu Podgrada pri Zalogu priteka v Savo iz Litijskih gor pod Prežganjem izvirajoča Besnica. Tam se izliva v Savo tudi Kamniška Bistrica, ki izvira v Črnem vrhu v Kamniških planinah izpod skal, se zbira v majhnem kotlu (591 *m*) in se odteka pod mostičem. Nedaleč od izvira teče Bistrica skozi Predoslje, kjer tvori velika skala črez potok priroden most. Ta skala se je odtrgala od pečevja in zajezila strugo Kamniške Bistrice, ki šumi globoko pod tem mostom. L. 1564. je bil pri izviru Bistrice nadvojvoda Karel, ustanovitelj štirske vrste, in je tam obedoval. V spomin tega obiska so postavili kamenito spominsko ploščo s tem napisom:

Anno 1564.
Die 29. Aprilis
Carl. Archidux Austriae
hic pransit
O O O.

Spominska plošča je še bila pred nekaj leti na dotičnem mestu, potem so jo pa baje pastirji vrgli v Bistrico.

Bistrica teče potem v južni smeri, in vanjo priteka konec Hudega polja Konjščica, ki prihaja izpod Velike planine. V Stahovici se zožuje Bistriška dolina, ki je od Konca pod Podmi do Kamnika šest ur dolga. Po ravnini teče nadalje Bistrica po plitvi in prodnati strugi. V Kamniško Bistrico se izlivajo ob desnem bregu Pešata, ki izvira v Debelem vrhu zahodnosevernozahodno od Mengiša, ob levem bregu pa Bela (Belščica), Nevljica (pri Kamniku), tekoča po ozki Tuhinjski dolini, Radomlja z Drtijščico in Račo. Ob izlivu Kamniške Bistrice imaš lep razgled na Kamniške planine, Karavanke in Julijske Alpe. Kamniška okolica je bila nekdaj baje jezero, ki je ob deževju preplavljalo Mengiško polje. Jezero je neki segalo do cerkve sv. Jurja v Nevljah, ki se še večkrat v 17. stoletju imenuje Sv. Juri ob jezeru.

Po izlivu Ljubljanice in Kamniške Bistrice teče Sava v vzhodni smeri po ozki, globoki strugi, ki si jo je vrezala v živo skalo. Od železniške postaje Save do Zidanega mostu zožujejo visoke skalne gore Savsko dolino. Ob desnem Savskem bregu vidiš še semterja ostanke nekdanjega pota, ob katerem so vlačili ladje navzgor proti Ljubljani. Sava obliva grad Poganek, ki stoji na rtiču, in ima odtod južno smer blizu do Litije, kjer se izliva vanjo Litijska Reka. Pri Litiji se zavije proti severovzhodu in teče v tej smeri po ozki debri do štajerske meje pri Trbovljah.

V tem delu dobiva razen pod Kolovratom izvirajoče in pri Zagorski železniški postaji se iztekajoče Medije le neznatne potočiče. Na nekaterih krajih teče po nevarnih klečéh. V dobi, ko so še mnogo brodarili po tej reki, so napravili Prusniški prekop, in vlada je od l. 1736. dalje mnogo potrošila za uravnavo Save v plovstvene svrhe. Sedaj je prekop zanemarjen, in le redkokdaj vozijo po njem plavičarji s priprostimi plavi, da se izognejo nevarnim klečém, ki ovirajo plovstvo v tem delu. Nedaleč pred Trboveljsko železniško postajo opaziš ob desnem Savskem bregu lep Mitalski slap, ki šumi črez tri stopice izpod prav idilskega mlina.

Pri Trbovljah prehaja Sava v južnovzhodno smer in meji 64*km* daleč Kranjsko in Štajersko. Po ozki grapi teče do Zida-

nega mosta in dobiva le nekaj neznatnih dotokov. Tu ji priteka na štajerski strani Savina (187 *m*) in obrača Savo nekoliko v

Žumrova galerija v Vintgarju.

južno smer, potem pa teče do Sevnice proti jugovzhodu z nekaterimi zavinki, od katerih je največji med Sv. Jurjem (196 *m*)

in Orehovim severnozahodno od Sevnice. Dolina se nekoliko razširja in dobiva prijaznejše lice.

Pri Radečah teče v Savo Sopotka (Zapotka), ki izvira izpod Polšnika v Litijskih gorah. Dolina se še dvakrat zožuje med bolj strmimi bregovi. Naproti Sevnici se izteka Mirna, ki je malone 50 *km* dolga in teče vsled majhnega strmca v mnogih ključih po lepi Mirenski in Mokronoški dolini. Povirje ima nedaleč od Vagenšperga ter dobiva pritoka Bistrico in Grahovico.

Od Sevnice do Rajhenburga teče Sava v vzhodni smeri po dolini. ki se nekolikokrat malo razširja in se pri Rajhenburgu zavije proti jugu. Sava ima nadalje južno smer med odrasleki Dolenjskega gričevja in Rajhenburških gorá do Krškega. Pri Krškem (168 *m*) se Savska dolina precej razširja in prehaja na kranjski strani v Krško polje. Sava ima odtod naprej bolj nizke bregove in teče po peščenih tleh v široki strugi ter tvori več otočičev in sipin.

Krka izvira v kotlini pri Velikih Upljah (Grosupljem). Tu sta potoka Bičje in Stari Breg, ki se združujeta pri Boštanju v Dobravo. Dobrava teče po Kopanjsko-račinski kotlini in po kratkem teku ponicuje. Raščica ali Kopanjica priteka z gorovja severnozahodno od Sodražice in ponicuje pri Ponikvah. Pri Mali Račini privira izpod zemlje Račina, ki po kratkem, odprtem teku zopet ponicuje in pri Krki priteka kot precej močna Krka.

Do Dvora teče potem Krka 24 *km* daleč in ima štiri metre strmca na 1 *km*. Vendar teče mirno in počasi ter le na dveh mestih nalikuje črez pečine drevečemu hudourniku. Pod Zagradcem nahajamo več skakalcev. Krka teče v južnovzhodni smeri po poprečnici še nekoliko dalje od Soteske, potem pa prehaja proti severovzhodu v podolžnico ter teče početkoma še s precejšnjim strmcem (2 *m* na 1 *km*) mimo Novega mesta. Tu so izmerili množino vode, in sicer je je imela Krka pri Novem mestu pri višini + 0·18 le 11·3 m^3, pri višini + 1·54 pa 240·2 m^3 na sekundo. Nadalje pa teče z majhnim strmcem (še ne 1 *m* na 1 *km*) mimo Kostanjevice skozi rodovito Krško polje, ki se razprostira med razrasleki Gorjancev na jugu, Dolenjskim gričevjem na seveiu in zahodu ter sega na vzhodu

do Save. Med Leskovcem in Kostanjevico je velik hrastov gozd „Krakovščina“.

Krka se izliva po 88 *km* dolgem teku nasproti Brežicam blizu Krške vasi v Savo. Krka ima 1806 km^2 porečja, ki obsega velik del dolenjskih vodá. Ob levem bregu ji pritekajo blizu Vidma od Višnje gore prihajajoča Višnjica (Čatežica), Temenica in Radovlja. Temenica izvira pod Pustim Javorjem nedaleč od Vagenšperga in teče malone vzporedno z Gorenjo Krko v južnovzhodni smeri mimo Trebnjega do Dolenjih Ponikev, kjer ponicuje. Pri Vrhpeči zopet privira na dan izpod velikanske skale, teče mimo Mirne peči ter se izgublja pri Goriški vasi pri takozvani „Luknji“ pod zemljo. Po kratkem podzemeljskem teku privira iz skalne votline kot Prečina zopet na svetlo in se izliva pri Zalogu (162 *m*) južnozahodno od Novega mesta v Krko. Temenica je blizu 30 *km* dolga in ima 8 *km* podzemeljskega teka. Ob desnem bregu pa pritekata v Krko Črmošnjica blizu Soteske in iz Gorjancev prihajajoča Težka voda pri Novem mestu.

Po izlivu Krke se Sava cepi semtertja v več panog in teče pod Brežicami ob skrajnjih razraslekih Gorjancev. Pri Ribnici blizu izliva Sotle, štajersko-hrvaške mejne reke, zapušča štajersko mejo. Ob desnem bregu teče še 5 *km* ob kranjsko-hrvaški meji do izliva Breganice, izvirajoče južno od Plešivice (730 *m*) v hrvaških Gorjancih, ter končno prehaja v nadmorski višini 137 *m* na Hrvaško tudi z desnim bregom.

V Savsko porečje spada tudi Kolpa, ki ima povirje in izliv na Hrvaškem in je najdaljši kranjski Savski dotok. Izvira pod Razlogami na Hrvaškem in teče ob kranjsko-hrvaški meji od Osilnice do izliva Kamenice vzhodno od Božjakovega 104 *km* daleč ter pripada torej ob gorenjem in srednjem teku Kranjskemu. Kolpsko porečje obsega na Kranjskem 1524 km^2. V gorenjem teku teče Kolpa 28 *km* po ozki dolini do Broda ter ima do tja 97 *m* strmca, potem se pa razširja dolina. Kolpa je precej plitva in tvori mnogo ovinkov, raditega ni plovna. Pri Osilnici ji priteka mejni pritok Čabranka, pri Primostku blizu Metlike Lahinja, južno od Metlike Sušica, izvirajoča pod Kozjim vrhom, in ob kranjsko-hrvaški meji Kamenica. Razvodje med Kolpo in Krko tvorijo Gorjanci.

B. Ponikalnice z neznanim odtokom.

Izmed kranjskih vodá smo spoznali več ponikalnic, ki pripadajo Savskemu porečju in imajo očiten odtok. Imamo pa še mnogo ponikalnic na Kranjskem, katerih odtok nam doslej še ni znan. Vendar pa prištevamo z veliko verjetnostjo malone vse te ponikalnice pomorju Črnega morja, in sicer Savskemu porečju, opiraje se na lego znanega glavnega razvodja med Jadranskim in Črnim morjem na Kranjskem. Take ponikalnice imamo zlasti v Suhi krajini, v Ribniški in Kočevski kotlini.

Notranje porečje ponikalnic obsega malone vso Suho krajino[1]) razen nje severnega in južnega roba. Proti vzhodu sega ta del do črte, potegnjene od Sv. Ožbalta črez Novi pot proti vzhodoseverovzhodu do Mahkovega vrha in nadalje proti jugovzhodu črez Rog do deželne meje. O vodah Suhe krajine ne vemo še nič natančnega. Najbrže se odtekajo v Kolpo in spadajo torej v Savsko porečje. Tla so namreč nagnjena proti Kolpi, in smer teh ponikalnic kaže tudi proti Kolpi, ki ima od vseh teh rek najnižjo strugo. Lahko torej domnevamo, da se odtekajo te ponikalnice pod zemljo v Kolpo, in sicer prihajajo kočevske in ribniške ponikalnice v Kolpo južno od Turkove Drage, kjer teče Kolpa v južnovzhodni smeri.

V Ribniški kotlini so važnejše ponikalnice: Bistrica, Ribnica, Rakitnica in Sajavec. Bistrica izvira pod Blokami, zahodno od Sodražice, teče po Ribniški dolini ter se izgublja v rupe blizu pod trgom Ribnico. Ribnica je kratek potok, ki izvira pod Velikim vrhom in teče okoli Bukovice v Ribniško dolino ter ponicuje pri Dolenji vasi. Ob deževju preplavlja okolico Dolenje vasi. Sajavec teče v Ribnico pri Prigorici. Ob povodnji je Ribnica zvezana po Črnem jarku (Rinseegraben) s Črnim potokom. Te ponikalnice privirajo iz tolmunov ali jam ob znožju gorá in se izgubljajo po krajšem ali daljšem teku med prodom v zemljo.

Glavna reka Kočevske kotline je Črni potok (Rinnsee), ki izvira ob obronku Friedrichsteinskega gozda pri Slovenski

[1]) Starejši zemljepisci pred Valvasorjem so polovico Kranjske prištevali Suhi krajini, ker niso dobro poznali kranjskih vodnih razmer. Razločevali so »suho in mokrotno Kranjsko« (Carniolam siccam et humidam).

Savica.

vasi in teče v velikem loku okrog mesta Kočevja, kjer se izgublja v pesku in najbrž pod zemljo priteka v Kolpo. Požiralniki njegovi so 460 *m* nad morsko gladino, torej 251 *m* više od najbližje, 13 *km* proti jugu oddaljene točke ob Kolpi. Črni potok ima več pritokov in je še, predno ponikne, tako širok, da je nad njim kamenit most s petimi oboki.

C. Dravsko porečje.

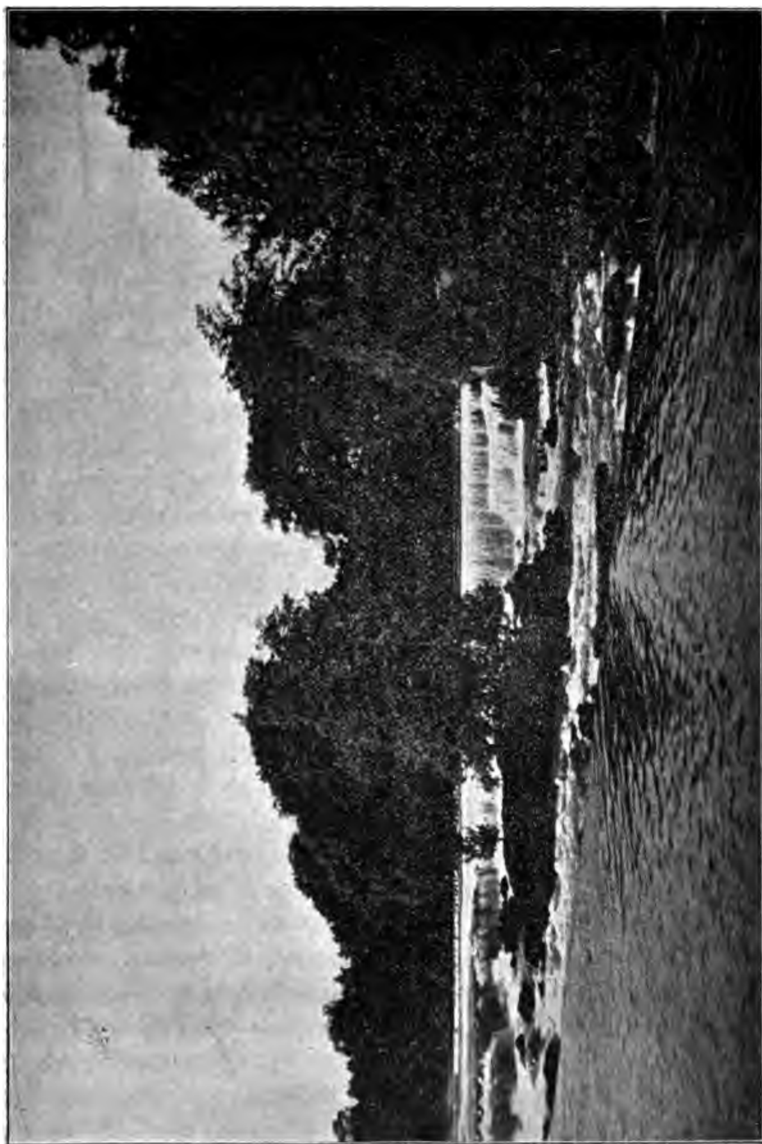
Dravskemu porečju pripada na Kranjskem 62 km^2, in sicer le neznaten severnozahodni kot pri Fužinah (Beli peči). Glavno razvodje med Savo in Dravo tvorijo Karavanke. Med Ratečami in Fužinami je Rateško razvodje, ki loči Dravsko in Savsko porečje. To razvodje je nizko, Rateče so 868 *m* nad morsko gladino. Pri železnici priteka potok Travišče zahodno od vasi Rateč. Ko prihaja ta potok v nižino malo pred *km* 10·2 (od Trbiža računjeno), se razteka, in sicer teče eden del v Beli potok, drugi del se pa izgublja pod kamenjem tam, kjer ima železnica ovinek.

Klanški potok se odteka iz Dolenjega Klanškega jezera in se izliva v Črni potok, ki prihaja izpod Kepe. Črni potok teče v Beli potok, ki izvira ob goriški meji, teče skozi Remšnik (Römerthal? spec. zemlj.) in se izliva že na Koroškem pod Rutami v Zilico, tekočo v Dravski dotok Zilo, ki se izteka vzhodno od Beljaka v Dravo.

II. Pomorje Jadranskega morja.

Že prej smo omenili, da pripada pomorju Jadranskega morja približno 10 % kranjskih vodá, in sicer kranjski del Soškega porečja, to so Idrijca in Vipavščica z dotoki in ponikalnica Reka.

Idrijca izvira v Razorih pod Vojskim in teče izprva v južnovzhodni smeri. Ob desnem bregu ima dotok Belico z Vipavskim potokom. Po izlivu Belice teče nekoliko v vzhodni smeri, potem pa v severni smeri ter dobiva ob desnem bregu dotoka Zalo in Ljubenčnico, pri Spodnji Idriji pa ob levem bregu Kanomljo. Nedaleč od Plestovice prehaja na Goriško in se izliva pri Sv. Luciji v Sočo. Idrijca nima lastnosti kraških

Ljubljanica pri Fužinah.

rek, ampak posebnosti gorskih rek ter teče kakor tudi nje dotoki s precejšnjim strmcem po ozki in globoki dolini. Nje tek na Kranjskem je le 19 *km* dolg. Razvodje med Idrijco in Sorico gre črez Blegaš in Magdalensko goro.

Vipavščica privira v trgu Vipavi pod Nanosom v višini 104 *m* nad morsko gladino in je najniže tekoča kranjska reka. Najbrže je Vipavščica le nadaljni tek potoka Lokve, ki se izgublja pod Predjamskim gradom v zemlji. Od Predjame do Vipave je 14 *km* premočrtne daljave. Dr. Schmidt pa meni, da je Lokva izvir Unice, ki zopet privira v Malograjski jami, ter jo nazivlje „Studenski rokav Unice". Vipavščica teče proti severozahodu in ima ob desnem bregu pritok Mali Močilnik, ob levem bregu pa Veliki Močilnik. Od Novakovega teče Vipavščica v zahodni smeri ter prehaja pri Uhanju najprvo z levim bregom in nekoliko zahodno šele z desnim bregom na Goriško. Tu je najnižja točka Kranjske dežele in sicer le 86 *m* nad morsko gladino. Vipavščica teče do deželne meje med travniki, katere ob deževju preplavlja. Ker ima do 20 *m* velik strmec, teče kaj močno. Nje tek na Kranjskem je 11·4 *km* dolg in nje Kranjsko porečje 490 km^2 veliko.

Ob potresu dne 31. avgusta l. 1838. je Vipavščica pri trgu ob gromovitem bučanju nazaj tekla v ponikev in je za šest ur popolnoma usahnila, tako da je bila nje struga razen nekaterih globeli popolnoma suha. Potem pa je zopet začela mirno teči in v poldrugi uri je bila zopet kakor prej visoka. Ta hipna izpremememba je nastala vsled tega, ker se je porušil strop v niže ležeči jako veliki jami.

Reka izvira kot gorski potočič v Istri v nadmorski višini 528 *m*, ima do kranjske meje 98 *m* strmca in priteka na Kranjsko kot krotek potok, ki ima na Kranjskem 46 *km* dolg tek in 490 km^2 porečja. Reka teče od jugovzhoda proti severozahodu po dolgi koritasti dolini in sprejemlje ob obeh bregovih mnogo manjših potokov. Ob levem bregu ji priteka Mola blizu Ilirske Bistrice, ob desnem bregu pa pri Ilirski Bistrici izvirajoča mrzla Bistrica, ki odpeljuje vodo podzemsko z južnega pobočja Kranjskega Snežnika. Znani so krasni slapovi v Suški rebri pri Ilirski Bistrici.

Do Ilirske Bistrice malovodnata Reka se napenja in nad Premom je že prava reka. Izmed nadaljnih levih dotokov ome-

njamo še Prehot in Sišeno, izmed desnih pa Sušico. Strmec Reke znaša do škocjanskih mlinov 70*m*; v gorenjem teku je manjši nego v dolenjem teku. V dolenjem teku teče Reka po ozki in samotni dolini, ki nalikuje ponekod debri, kot gorska reka, proti Škocjanu je pa mirnejša vsled mlinskih jezov. Nedaleč od kranjske meje ponicuje v Škocjanskih jamah na Goriškem. Razvodje med Reko in Pivko gre črez Kranjski Snežnik.

Prekopi.

Prekopi so umetni vodotoči, ki spajajo reke ali reke in morje ali okrajšujejo ovinke rek. Na Kranjskem imamo več manjših prekopov, ki so jih napravili zaradi osuševanja velikega Ljubljanskega barja. Po teh prekopih se namreč laže odteka voda z barja, zlasti kadar je preplavljeno. L. 1838. je znašala dolžina prekopov in jarkov 140.139 sežnjev, l. 1862. pa baje že nad 544.213 sežnjev. Dolžina samih prekopov presega gotovo 200 kilometrov.

Najvažnejši izmed prekopov je 2*km* dolgi Gruberjev prekop, ki je izpeljan od Ljubljanice nekoliko južno od Ljubljane, drži mimo Kurje vasi med Gradom in Golovcem ter se blizu Štepanove vasi zopet shaja z Ljubljanico. L. 1772. je Gruber začel delati ta prekop in l. 1774. je zgradil kameniti most črezenj. L. 1780. je polkovnik Struppi dovršil Gruberjev prekop, ki je bil otvorjen dne 25. novembra istega leta. Stal je ves prekop 220.000 gld. Ko se je voda prvič udrla po novem prekopu, je to novico naznanil Ljubljančanom strel z Ljubljanskega grada.

Gruber pripoveduje v svojih pismih[1]) o velikih ovirah, katere je bilo premagovati pri kopanju prekopa. Zlasti pod mostom je bilo delo zelo težavno. Na eni strani se je zemlja udirala, po sredi pa so se tla poviševala. Delavci so delali v akordu, a njih delo je bilo malone brezuspešno in zaslužek prav malenkosten. Delavci so obupavali, in vodstvo te gradnje jim je moralo mezdo zvišati.

Tudi Mali graben, ki se blizu početka Gruberjevega prekopa izteka v Ljubljanico, je prekopana panoga Gradaščice. Za osuševanje barja v obližju Brezovice je važen prekop Cor-

[1]) »Briefe hydrographischen und physikalischen Inhaltes.« Wien 1781.

novec, katerega so prekopali proti koncu 18. stoletja. Ta prekop se izteka v Ljubljanico malo južno od Malega grabna.

Med Zagorjem in Trbovljami je sedaj zanemarjeni Prusniški prekop.

Jezera.

Vobče se zove večja stoječa voda jezero, manjša pa jezerce. Glede na različni postanek jezer razločujemo tudi različna jezera.

Na razne načine so nastale kotline, v katerih nahajamo naša jezera. Nekatere kotline so nastale hkratu s suho zemeljsko skorjo, druge pa na ta način, da se je udrla zemeljska skorja. Zadnje vrste kotline nahajamo zlasti na Krasu, in najimenitnejše jezero te vrste je Cerkniško jezero poleg mnogih manjših podzemskih jezer. Ponekod v gorovju so tudi naplavine in ledeniki zajezili doline, zaprli pot vodi in tako provzročili jezera. Na ta način je nastalo več manjših jezer.

Naša planinska jezera, kakor Klanški jezeri, Bohinjsko in Bleško jezero, so nastala vsled končnih ali dolenjih ledeniških grobelj (morén) nekdanjih tamošnjih ledenikov. Zmrzal namreč razganja pečine ob straneh ledeniških dolov, in vsled tega se drobé pečine v grušč in večje in manjše kamenje, ki se vali s strmega obronka in pada na strani ledenika. Ker se pa ledenik po zimi pomika navzdol, nakopiči se grušč in kamenje na raznih mestih, in sicer precej visoko ob ledeniških straneh. Tako nakopičeni grušč in kamenje se imenuje ledeniška groblja ali morena. Ob dolenjem koncu ledeniškem, kjer se ledenik po leti taja, se nazivlje končna ali dolenja ledeniška groblja.

Ob Jezernici, odtoku Bleškega jezera, se nahaja v grušču vidno odrsano kamenje, v obližju so pa tudi po ledenikih nastale okrogline, in na enem mestu se vidi tudi ledeniški obrusek z dobro ohranjenimi razpokami. To nam svedoči, da tega kamenja ni voda, ampak ledenik spravil na to mesto. Tudi Klanški jezeri sta nastali vsled končnih ledeniških grobelj.

Glede na dotok in odtok vode imamo na Kranjskem studenčna in reška jezera. Studenčno jezero ima odtok brez vidnega dotoka in dobiva vodo po dežnici in snežnici, a tudi po podzemskih studencih. Reško jezero pa nalikuje kotlini, v katero teče reka in se tam čisti, a na drugi strani zopet

odteka iz jezera (n. pr. Bohinjsko jezero). Na Krasu pa imamo obdobna ali presihajoča jezera, in sicer večinoma podzemska jezera, in nadzemsko Cerkniško jezero, ki od časa do časa narašča in pada.

Kamniška Bistrica.

Na Kranjskem je razmerno veliko število jezer, in sicer so večinoma po planinskem svetu gorska jezera, ki slove po prirodni lepoti svojega okoliša. Malone so vsa podolgasta ter imajo bolj strme in povečjem stanovitne bregove. Mnoge kotline visokih planinskih planot in kraških dolin pospešujejo postanek jezer, od katerih je 26 nadzemskih in več podzemskih kraških jezer.

8*

Oglejmo si najprvo planinska jezera in jezerca, ki nadkriljujejo po številu in prirodni krasoti svojega obližja kraška jezera.

Sedmera Triglavska jezerca so južnozahodno od Triglava, in sicer leže stopnjevito eno nad drugim v različni nadmorski višini. Na severu jih meji kraška planota, imenovana Hribarice. Od Kanjavca v južni smeri se razprostirajoči greben Tičarica obrobljuje dolino Jezerce na vzhodu, od Kanjavca proti jugozahodu se razprostirajoča glavna panoga pa meji Jezerce na zahodu.

Severnozahodno od Savice je Črno jezero (približno 1400*m*) na skalni planoti Komni, ki se razteza od znožja Vogla proti severovzhodu do Kanjavca. To jezero med divjim pečevjem se ponaša z raznoličnimi barvami. Ob vzhodnem robu je voda bela vsled apnenskega obronka, drugod temnozelena, v sredi pa bolj temna. Vzhodno od planice Lepoče je Drugo in Tretje jezero, ki sta blizu skupaj in se ob obilnejši vodi spajata v eno jezero. Severno od teh jezerc pod Hribaricami je Veliko ali Četrto jezero (1855*m*), ki je 500*m* dolgo in je najlepše vseh Triglavskih jezer. Bljuvalniku ognjenika slično obrobljena jezerska gladina je temnomodra, in jezero obdajejo snežišča ter segajo celo vanje. Severnosevernovzhodno od Velikega jezera je Peto jezero (2011*m*) in na tisti stopici tudi Šesto in Sedmo jezero.

Majhno jezerce je tudi na Dednem polju vzhodno od grebena Tičarice in še dvoje jezerc pod Velim poljem ob potu proti Starim Fužinam.

Klanški jezeri (napačno „Belopeški jezeri“ imenovani) sta južnovzhodno od Fužin (Bele peči) Mangartu v ozadju ter sta pravi biser Južnih Apneniških Alp. Dolenje jezero je bolj okroglasto in v mnogovrstnem zelenju bleščeče se vode nalikuje orjaškemu smaragdu. Podzemski vrelci prodirajo skozi prod in skalne razpokline v jezero, na katerega dnu opaziš pogreznjena debla.

„Rudolfova skala“ loči Gorenje jezero od Dolenjega jezera. Gorenje jezero ima lepo lego in v ozadju Mangart, ki se s svojimi obronki in snežišči zrcali v prozorni jezerski vodi. Rudolfova skala je okoli 30*m* visoka velika pečina, s katere

imaš krasen razgled na divni Klanški jezeri, iz katerih odteka Klanški potok.

Slapi v Suški rebri pri Ilirski Bistrici.

Klanški jezeri sta nastali po nekdanjem ledeniku, ki je segal skozi dolino Lano do Save Dolinke. Potuješ li med Ra-

tečami in Fužinami po običajnem potu do Klanških jezer, tedaj opaziš tri lepe končne ali dolenje ledeniške groblje. Spodnja groblja sega malone do severnih obronkov podolžnice in se deli v več gričev; srednja groblja zajezuje Dolenje jezero, in gorenja groblja tvori slikovito s šilovjem in planinsko rušo okrašeno skalno skupino, ki loči Dolenje in Gorenje jezero.

Podkorenski bajerji, tudi „Podkorensko jezero" imenovani, so med Ratečami in Podkorenom. V teh bajerjih privira zopet na dan Sava Dolinka, ki prihaja iz Planice ter se izgublja v produ. Pri Kranjski gori so pred nekaj leti zajezili Pišnico, ki je že mnogo let zajedala in trgala ondotni svet, in tako umetno zaježeno vodo imenujejo okoličani „jezero". To jezero je sedem do osem oral veliko in že zdaj nad 12 *m* globoko. V njegovi jako čisti vodi se zrcalijo Prisojnik (Prisanek), Razor, Mojstrovka, Vitranec, Črni vrh, Rušica, Vršec in drugi sosednji vrhovi.

Bohinjsko jezero leži zahodno od Bohinjske Bistrice 526 *m* nad morsko gladino, je nad 4 *km* dolgo in nad 1 *km* široko ter ima 6·60 km^2. Najglobočje je 45 *m*. Razprostira se med gozdnatimi griči in gorami, skalnimi stenami, čudnimi stolpiči in vrhovi Julijskih Alp ter leži popolnoma v dahstajnskem apnencu. V marsičem nalikuje Halstatskemu jezeru v Gorenji Avstriji. Bohinjsko jezero je pravo reško jezero, skozi katero teče in se čisti Savica.

Z otvoritvijo Bohinjske železnice postane gotovo tudi ob obrežju tega temnozelenega jezera, ki je sedaj bolj zapuščeno, živahneje, gradili bodo lične vile, in prihajali bodo v večjem številu letovičarji, krepčat se v čvrstem planinskem zraku. Premine pa v tej krasni planinski dolini ob znožju velikanov Julijskih Alp tudi dosedanji idilski mir, ki tako zelo prija.

Tudi Bohinjsko jezero kaže ob vzhodnem koncu pri Starih Fužinah velikansko ledeniško grobljo. Skalni nasip med Velim poljem in Malim poljem je bržkone končna ali spodnja groblja ledenika, ki se je nekdaj potakal od najvišjih podov tik pod Triglavom črez strme obronke v dolino in je morebiti segal po Mostnici do glavnega bohinjskega ledenika.

BlEško jezero je zahodno od železniške postaje v Lescah. Svoje ime je dobilo po holmu „Bledec", ki je sredi

vasi Grada. Temnozeleno jezero leži 479 *m* nad morjem; največja globina mu je 30 *m*, in njega površje meri 0·33 km^2. Jezero napajata dva potočiča in več podzemskih studencev, iz njega pa teče potok v Savo Bohinjko. Obliko ima nepravilnega četverokota. Po svoji okolici spada med najbolj slikovite in najkrasnejše avstrijske jezerske pokrajine. Visoke gore in nizki holmi, skalnati robovi in zelene planine obdajejo ljubko jezero, a poleg največjih prirodnih krasot ga dičijo umetni nasadi in lične vile. Glede na geološko zgradbo jezerske kotline nalikuje dokaj večjemu gorenjeavstrijskemu Travenskemu jezeru. Takozvani „Traunstein“ namestuje tu ob severnem obrežju na navpični skali nad jezerom se vzdigujoči Bleški grad. Na jugu so neznatni dolomitni grebeni. Sredi jezera pa se na dolomitnih pečinah 497 *m* nad morsko gladino vzpenja idilski otok, na katerem stoji lepa cerkvica Marije Device. V stolpu njenem je čudotvoren zvon, ki je v posebnih čislih pri romarjih. Kdor s tem zvonom pozvanja, temu se neki izpolnijo želje, ki jih ima pri pozvanjanju.

Veličasten je pogled ob solnčnem vzhodu ali zahodu na blesteči Triglav, na divje rogljaste Karavanke in na Julijske planine.

Slavni pesnik Prešeren poje o tem kraju:

»Dežela Kranjska nima lepš'ga kraja
kot je z okol'co ta — podoba raja«.

Nekaj gorskih jezerc je tudi v Kamniških planinah. Pod Kamniškim sedlom je studenčno jezerce Bistriško, drugo je pod Brano Na njivi, tretje Na Podeh in četrto Rdeče jezero pod Grebenom v Kalcih; le-to je rdečkaste barve od železne rude, ki se tam nahaja.

V Polhograjskih Dolomitih sta v Račevem Račevski jezeri.

Južno od Idrije je Divje jezero, to je studenčno jezerce, ki ima močen podzemski dotok. Jezero obdajejo po 130 do 190 *m* visoke skalne stene, odprto pa je le na tisti strani, kjer je močen jezerski odtok. Navzlic negovi nizki legi rasto ob njem planinske rastline (Valeriana montana, Pinguicola alpina, Viola biflora, Primula Carniolica i. dr.).

Kraška jezera so povečjem majhna podzemska jezerca, katerih je precejšnje število. Vodne razmere po kraških kotlinah se mnogokrat izpreminjajo. Pomladi in jeseni zelo naraščajo skozi kotline tekoči potoki, ki morejo le deloma odtekati skozi luknje v podzemske votline. Voda torej zastaja v kotlinah in izgine le polagoma ob suši, in tako nastajajo začasno periodična ali presihajoča jezera. Tem jezerom prištevamo tudi Pališko in Petelinško jezero pri Št. Petru na Notranjskem. Najvažnejše kraško jezero je pa Cerkniško jezero.

Cerkniško jezero (550 *m*) je v najnižjem delu podolgaste Cerkniške kotline blizu Cerknice in je največje kranjsko jezero. Dolgo je okoli 10 *km* in poprečno 1 do 2 *km* široko, najširše med Javornikom in Žirovnico, in sicer 4·7 *km*. Popolnoma polno meri jezero 26 km^2, ob mali vodi pa približno 12 km^2. To krasno presihajoče jezero slovi že od nekdaj kot posebno prirodno čudo kranjsko. Že Rimljani so ga občudovali in ga imenovali Lugea palus, Strabon ga pa nazivlje Lacus Lugeus. Sloveči italijanski pesnik Dante Alighieri opeva Cerkniško jezero v proslulem eposu „Divina comedia“[1]).

Gladina in razsežnost jezera se zelo izpreminjata. Spomladi ima jezero malo vode, ki se potem vedno bolj zmanjšuje in po leti včasih celo malone popolnoma usahne. V letih 1707. do 1714. je jezero le enkrat popolnoma usahnilo, l. 1896. pa ni prav nič odteklo; vsled tega so imeli okoličani veliko škodo, ker niso mogli obdelovati jezerskega dnu. Ob jesenskem deževju

---

[1]) Dante opisuje v XXXII. spevu »Pekla« muke onih nesrečnežev, ki so v življenju izdali svoje sorodnike. Pred sabo vidi jezero, ki nalikuje steklu in je na debelo zmrzlo, ter pravi:

»Non fece al corso suo si grosso velo
Di verno la Danoia in Austerrich
Ne 'l Tanai la sotto 'l freddo cielo,

Com' era quivi: che, se Tabernicch
Vi fosse su caduto o Pietrapana,
Non avria pur dall' orlo fatto cricch!«

Istinito zamrzuje Cerkniško jezero na debelo, in omenjeni Tabernicch (Javornik) prepada strmo proti jezeru. Dante v navedenih stihih gotovo opeva le to jezero in goro, ki sta pripadala v tedanji dobi k oglejskemu patrijarhatu.

jezero po dotokih zopet narašča in večkrat preplavlja okolico proti vzhodu in severovzhodu, zlasti niže ležeče vasi Grahovo,

Gorenje Klanško jezero.

Martinjak, Dolenje jezero, Dolenjo vas in Gorenje jezero. Nad jezersko gladino se vzdigujeta ob zahodni strani dva otoka, in sicer Gorica in večji Otok.

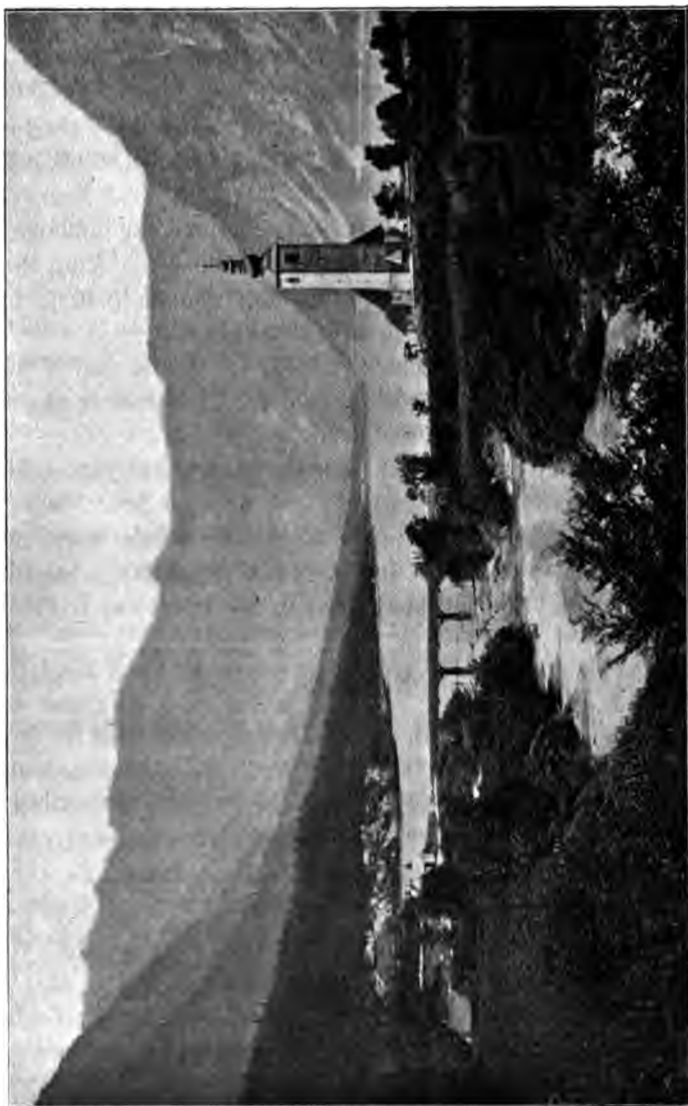
Naraščanje in padanje jezerske gladine provzročujejo podzemski prekopi in votline, ki se odpirajo proti Cerkniški kotlini. Te odprtine so bljuvalniki, ki vodo bljujejo in pozneje zopet požirajo, in požiralniki, ki le požirajo vodo. Bljuvalnikov ima jezero 12, požiralnikov pa 28. Ob suši so bljuvalniki prazni, ob deževju pa bljujejo mnogo vode iz sebe z grmenjem in šumenjem.

Izmed požiralnikov omenjamo zlasti jami Veliko Karlovico in Malo Karlovico, v kateri se ob povodnji vali voda z veliko silo. Velika Karlovica, v kateri je več jezerc, je podzemsko v zvezi z Malo Karlovico ter ima 12 *m* dolgo in 4 *m* visoko odprtino, požira mnogo vode, a ne deluje dolgo, ker leži previsoko. Mala Karlovica požira vodo dalje časa, ker leži 1 *m* niže od Velike Karlovice. Ob višji jezerski gladini ne opaziš nikakega znamenja, da se nahajajo pod jezersko gladino požiralniki, in navadno le po leti se vidi, kako odteka voda v požiralnike in bljuvalnike.

Jezerski dotoki teko vijugasto po nekoliko proti Javorniku nagnjenem jezerskem dnu. Najvažnejši so: Cerkniščica, Martinski potok, Grahovščica in Stržen (Jezerski potok). V Stržen se izliva vodnata Lipsenjščica, ki se v srednjem teku imenuje Šteberščica in izvira ob obronku Snežnika. Razen naštetih potokov pa se izteka v jezero še mnogo manjših potočičev in studencev. Ob daljšem deževju prihaja voda tudi iz nekaterih tolmunov pod Javornikom, in tedaj se napolni jezerska kotlina v treh dneh do 5 *m* visoko.

Cerkniško jezero se nekoliko posuši vsako leto, a popolnoma le ob veliki suši. Voda se odteka 14 do 25 dni. Včasih je jezersko dno malone popolnoma suho, le v Zadnjem kraju, zatoku med polotokom Drvoščem in zahodnim jezerskim obrežjem, ostaja voda v nekaterih tolmunih. Tudi jezerske struge imajo nekaj vode, ki jo ostavljajo jezerski dotoki, ko se izgubljajo v požiralnike.

Presihanje jezera je odvisno od vremena, ob toplih pomladanskih dneh kmalu upade voda. Navadno je jezerska kotlina že prazna do sv. Jakoba. Ob suši je kotlina velik travnik. Jezerska tla tedaj niso močvirna, nego trda in suha ter s travo zarasla. Vse hiti na „blata“, da spravijo za časa mrvo; kajti včasih spričo dežja kmalu naraste voda in jim pokvari mrvo.

Bohinjsko jezero.

Ako je vsaj do meseca septembra suša, pokose travo in odpeljejo seno domov. V dobrih letih nakosijo mrve za približno 26.000 K.

Jezero je navadno suho do konca septembra, ako pa le pol dneva dežuje, prihaja voda iz podzemskih jam. Ob jesenskem deževju nagloma priteka voda po dotokih in z bobnenjem tudi iz podzemskih jam in votlin. Tedaj priteka v jezero 155 m^3 vode na sekundo, odteka se je pa le 85 m^3 po požiralnikih. Ko doseže jezero največjo višino, upada voda, ker se odteka v više ležeče požiralnike, zlasti v obe Karlovici.

Ob presihanju Cerkniškega jezera nalove ribiči mnogo rib, lovci pa postrele mnogoštevilnih povodnih ptic. Ribji lov v Cerkniškem jezeru je bil že od nekdaj znamenit in je bil v lasti raznih grajščakov in bližnjih samostanov.[1])

Z usuševanjem Cerkniške kotline so se že bavili jezuit Gruber, profesor Voigt, inženir Vicentini, Fr. Kraus in naposled c. kr. gozdni komisar Viljem Putick v Ljubljani.

Na Krasu je še nekoliko manjših nadzemskih jezerc. Blizu Preserja je jezerce **Ponikva**, ki ob deževju precej narašča. Odtok tega jezerca ponicuje in na Ljubljanskem barju zopet priteka na dan. Jezerca so tudi v obližju Kranjskega Snežnika, nekoliko neznanih je tudi podrugod, in eno je celo na Gorjancih.

Ribnjaki.

Ribnjaki so vodnjaki, ki so jih izkopali ljudje povečjem zaradi ribarstva. Na Kranjskem jih je bilo nekdaj mnogo; malone vsaka grajščina in vsak samostan sta imela svoje ribnjake, ki so dajali dotičnim posestnikom precej dobička. Valvasor še

[1]) Leta 1685. je izšla v Hamburgu knjiga »Denkwürdigkeiten der Welt, oder sogenandte Relationes Curiosae«. V tej knjigi, ki jo je spisal E. G. Kappelius, so opisani razni čudotvorni dogodki in posebnosti. V drugem njenem delu sta dva članka z napisom »Der Fisch- und Wasserreiche Czircenitzer See« in »Der Weydreiche Czircenitzer See« z dvema lepima bakrorezoma, od katerih prvi kaže ribji lov, drugi pa lov na divjačino na Cerkniškem jezeru. Potoval je pisec omenjene knjige iz Ljubljane, ki jo imenuje »die Haupt-Stadt in Kärnten«, v Borovnico (»Brounitza«) in od tam črez Pokojišče v Cerknico. Omenja tudi požiralnike ter pravi: »Solche lauten in der daselbst gebräuchlichen Sclavonischen Sprache, wie folgt, Vodanas (Vodonos), Reshetu (Rešeto), Sitarza (Sitarica), Ribichkiama (Ribiška jama), Naknishu (?), Levishe *(Levišča)* und Kottel (Kotel).«

omenja večje število takih ribnjakov. A pozneje so jih vedno bolj zanemarjali in povečjem tudi opustili. Pri marsikateri grajščini se še dobro poznajo sledovi nekdanjih ribnjakov.

Sedaj pa je na Kranjskem le še malo ribnjakov. Imajo jih še grajščine Kolovec, Križ pri Kamniku in Jabše (Vaboh) pri Trzinu. Na Igu so štirje ribnjaki, ki so sedaj največji v deželi. Na Studencu pri Ljubljani je poleg devetih malih bajerjev tudi večji ribnjak; v Ribnici imajo dva ribnjaka, v Lipljanah pa enega.

Močvirja.

Močvirje se imenujejo močno premočena tla, kjer se voda ne more odtekati. Največje močvirje v širšem pomenu je na Kranjskem Ljubljansko barje (195 *Mm*²), ki stoji na mestu nekdanjega jezera. Ime „barje“ nahajamo že v starih listinah, sedaj je bolj znano na južni strani. Ob levem bregu Ljubljanice mu pravijo „mah“, a najbolj razširjen je izraz „močvirje“. Od 306 *km*² na Avstrijskem se raztezajočega barja pride na Kranjsko malone dve tretjini.

To veliko barje so začeli osuševati za cesarice Marije Terezije s prekopi, izmed katerih je najvažnejši že omenjeni Gruberjev prekop. Na Ljubljanskem barju so sedaj le še na treh krajih močvirnata tla, ki obsegajo približno 20 *km*², to je jedva deseti del vsega barja.

Izdelan je nov načrt za osuševanje barja, a doslej ga še niso začeli izvrševati. Na barju je kakih 3000 *ha* zamlakuženih tal, ki imajo jako nizko spodnjo plast in katerih ne bo mogoče usušiti. 1500 *ha* je rodovitne zemlje, katere ne preplavlja povodenj, a je na nekaterih mestih zamlakužena; 4500 *ha* rodovitne zemlje pokriva voda le ob povodnji. Na barju pa je tudi 7200 *ha* takih tal, na katera prihaja povodenj, a nastala bi rodovitno polje, ko bi požgali in odstranili rupo.

Kakor smo že prej omenili, je stalo na mestu sedanjega barja jezero, katerega pa za vladarstva rimskih cesarjev ni bilo več. Iz poznejše dobe nimamo poročil do Valvasorja, ki pravi, da je bilo barje nad četrt leta preplavljeno. Voda ni imela zadostnega odteka, in bregovi Ljubljanice so bili višji od okoliša. Ljubljanica je večkrat preplavljala barje, in po več mesecev

stoječa smrdljiva voda je kužila zrak po okolici in v Ljubljani. Tudi velike povodnji so večkrat preplavljale Ljubljano. Ko so pa začeli barje osuševati, so se razmere izdatno izboljšale.

Na Kranjskem imamo še dvoje drugih, a mnogo manjših barij, ki sta na gorskem slemenu planine Ribščice nedaleč od Bleškega jezera. Tudi v nekaterih sedlih na Rožniku in Golovcu pri Ljubljani napravljajo šotni mahovi tvore, ki nalikujejo majhnemu barju.

Močvirnata je tudi Krakovščina, to je del Krškega polja pri Zameškem in Mrčečni vasi ob dolenji Krki. Tudi ob Pivki nahajamo ponekod močvirnata tla. Po drugih delih Kranjskega so pa redka in neznatna močvirja.

Slatine in toplice.

Nikjer ne najdemo kemično popolnoma čiste vode, in tudi razmerno najbolj čista dežnica in snežnica imata v sebi nekaj plina, ogljikove kisline, solitrne kisline in ob hudih nalivih tudi amonijaka. Še več razkrojljivih tvarin pa imata v sebi studenčnica in potočnica. Vrelci, v katerih je večja množina razkrojenih rudnin, se zovejo rudninski vrelci ali slatine.

Po toplini vode razločujemo mrzle, mlačne in tople ali gorke vrelce. Mrzli vrelci so tisti, katerih toplina je enaka ali manjša od srednje letne topline onega kraja, v katerem izvirajo. Mlačni vrelci imajo višjo toplino od srednje letne topline izviirališča; toplice ali terme se pa zovejo vrelci, ki imajo nad 30° *C* topline, to je namreč srednja letna toplina najgorkejšega kraja na zemlji.

Kranjsko ima le malo in neznatnih rudninskih vrelcev in v tem oziru daleč zaostaja za Koroškim in Štajerskim. Blizu Kamne gorice je sredi gozda vrelec, ki mu pripisuje ondotno ljudstvo veliko zdravilno moč. Ta vrelec ima nekaj več ogljikove kisline, soli in ferorkarbonatov nego drugi studenci, vendar pa premalo teh snovi, in njega zdravilna moč je gotovo pretirana. Pri natančnem raziskavanju ondotnih krajev se bode gotovo našlo še več takih vrelcev ob pobočju Jelovice.

Rudninski vrelci so severnovzhodno od Mokronoga v Gabrijelah (19° *R*, železnat) in v Zavratcu ob Kopačnici vzhodno od

Idrije (17·5° *R*, železnat). Vrelec v Zavratcu so uporabljali idrijski rudarji. Nadalje nahajamo rudninske vrelce v Kropi

Velika Karlovica.

(16° *R*, železnat, ima v sebi grenko sol), v Bledu (16° *R*, železnat, ima v sebi ogljikovo kislino), pri Starem gradu nedaleč od

Novega mesta (železnat). Ta vrelec so že leta 1792. v posebni okrožnici toplo priporočali. Rudninski vrelec v Klevevžu pri Mokronogu ima 20° *R* topline, v njem je nekaj železa in ogljikove kisline. Tudi že Valvasorju je bil znan železnati vrelec pri Lesnem brdu severno od Vrhnike. Vrelec pri Žireh ima v sebi železo in žveplo. Valvasor tudi omenja rudninski vrelec na Rožici v Karavankah in pravi, da ima zdravilno moč in odpravlja žolč.

Valvasor[1]) navaja sedmero kranjskih toplic, in sicer pri vasi Polšici južno od Podnarta, pri Mediji, pri Zagorju ob Savi, pri Bleškem jezeru, na Dolenjskem pri Beli cerkvi, mlačno kopel pri Klevevžu južnovzhodno od Mokronoga in najznamenitejše toplice v srednji Kranjski, to so Toplice nedaleč od Straže na Dolenjskem.

Izmed term so sedaj najimenitnejše takozvane dolenjske Toplice ob Sušici, južnozahodno od Novega mesta. Akratni vrelec ima 33 do 38° *C* in poleg drugih sestavin žveplenokisli natron, žveplenokislo grenčico (magnezijo), solnokislo apnenko, solnokislo grenčico, ogljikovokislo apnenko, ogljikovokislo grenčico, glinico in kremenico. Voda je izredno zdravilna zoper protin, revmatizem, ishijas, nevralgijo, kožne inženske bolezni.

O postanku Toplic nimamo zanesljivih poročil. V listinah novomeškega kapiteljskega arhiva se omenjajo Toplice l. 1481. in 1484. Tedaj je že bila okoli toplic vas, ki se je imenovala Toplice. Sedanje kopališče je pa ustanovil knez Henrik Jožef Ivan Auersperg l. 1768. Zdravilnico so potem povekšali. Knez Viljem Auersperg je podaril l. 1819. državi posebno hišo za bolne vojake, ki se lečijo v Toplicah.

Severnovzhodno od Novega mesta so Šmarjetske toplice, ki so pa zelo priproste in ne dosegajo topline 30° *C*, torej spadajo med mlačne vrelce. Kopališče se nahaja v majhni leseni bajti.

Medijske toplice so pri vasi Podlipovici nedaleč od Valvasorjevega rodnega gradu Medije (Gallenegg) v zanimivih Medijskih tesnéh. Toplice se nahajajo v votlini, napolnjeni s toplim zrakom, in imajo 26° *C*. Primerno torej nazivljejo Medijske

[1]) I. del str. 604.

toplice kranjski „Monsummano“ in jih primerjajo italijanskim toplicam Monsummano, ki so severnozahodno od Florence. Že Valvasor pravi, da so pomagale te toplice marsikomu v kontrakturah in tudi v drugih boleznih.

Čateške toplice so ob Savi južnovzhodno od Brežic v takozvanih kranjskih Vrbinah. Voda je prav topla ter ima 34° *R*, nadkriljuje torej v tem oziru druge kranjske toplice. Našli so te tople vrelce l. 1797. V početku so si ljudje sami izkopali jarke, v katere je pritekala topla voda, in se v njih kopali. Huda povodenj l. 1824. je zasula vse vrelce, ter so jih šele črez 20 let zopet našli. L. 1854. je dobil brežiški frančiškan oče Edvard Zagorec od brežiške grajščine dovoljenje, da poišče tople vrelce in zgradi priprosto kopališče.

Čateške toplice imajo veliko zdravilno moč ter spadajo med takozvane indiferentne terme, ker ima voda le malo rudninskih snovi v sebi, največ žvepla. Čateške toplice so še sedaj jako priproste in ne nudijo topličarjem nikake udobnosti; vsled tega jih uporabljajo le bolj domačini in bližnji okoličani.

Mlačnim vrelcem pripada Lujizina kopel v Bledu. Lujizin vrelec ima 23° *C* topline in je natronova železna slatina, ima pa tudi v sebi precej ogljikove kisline, glavberske soli, apna in drugih snovi.

Podnebje, rastlinstvo in živalstvo.

Podnebje[1]) Kranjske navzlic južni legi te dežele ni posebno ugodno. Ako vpoštevamo južno lego, bližino Jadranskega morja in nagnjenje tal proti zahodu in jugovzhodu, pričakovali bi ugodnejših podnebnih razmer. Neugodno vplivata na kranjsko podnebje visoka lega dežele in gorovje, ki zapira Kranjsko proti toplemu jugu. Neugodno tudi učinkujejo močni vetrovi, obilna padavina in visoke planine ob mejah.

Kranjsko ima 28 meteoroloških opazovalnic, izmed katerih je ljubljanska najstarejša. V deželi ni nobene opazovalnice prve vrste.

[1]) Obširno in temeljito razpravlja o kranjskem podnebju profesor Ferdinand Seidl v »Mittheilungen des Musealvereines für Krain«. Ta razprava je naslovljena »Das Klima von Krain« in se začenja leta 1891. v četrtem letniku omenjenega časopisa.

Na Gorenjskem so opazovalnice v Ljubljani, Kamniku, Kranju, Bledu, Gorjah, Bohinjski Bistrici, pri Sv. Katarini pri Tržiču, na Jesenicah, v Kranjski gori, v Hotiču pri Litiji, na Sv. gori pri Litiji, na Sv. Joštu nad Kranjem in na Kredarici pod vrhom Triglava. Poslednji dve opazovalnici ima Slovensko planinsko društvo. Najvišja opazovalnica na Kranjskem je v Triglavski koči na Kredarici (2500 *m*), kjer se pa opazuje le julija, avgusta in septembra. Notranjske opazovalnice so v Idriji, na Sv. Magdaleni nad Idrijo, na Šneperku pri Ložu, v Karlshütten, v Hermsburgu, na Mašunu, v Leskovi dolini, v Krekoviščah, v Dolu in v Vipavi. Na Dolenjskem imajo opazovalnice v Novem mestu, v Kočevju, Črnomlju, Gradacu in v Krškem.

I. Toplinske razmere.

Take različnosti v podnebju kakor na Kranjskem ne očutimo izlahka drugod na razmerno tako majhnem prostoru. Vobče je kranjsko podnebje bolj ostro, deževno in večkrat viharno ter kaže precejšnjo razliko med poletno in zimsko toplino. Više ležeče Gorenjsko ima hladno planinsko podnebje; Dolenjsko ima v vzhodnem delu bolj mehko, v zahodnem delu pa ostrejše podnebje; notranjsko podnebje je razen Reške in Vipavske doline vobče hladno in ostro.

Nekatere doline imajo ugodnejše podnebje; zlasti pa ima Vipavska dolina milo podnebje in prideluje mnogo vina in južnega sadja navzlic temu, da tudi po njej včasih razsaja močna burja. Ugodno vplivata na vipavsko podnebje nizka lega te doline nad morsko gladino in bližina Jadranskega morja. Vipavsko podnebje je že italijanskega značaja. Ugodno podnebje imajo tudi Krško polje, Metliško in Črnomaljsko gričevje in dolina gorenje Kolpe in Čabranke.

Tu navedeni kraji spadajo v prvi podnebni pas in imajo $11^{\circ} C$ srednje letne topline. Njih srednja pomladna toplina je 11°, poletna toplina 21°, jesenska 12° in zimska 0°. Najvišja toplina je konec julija ali v početku avgusta, najnižja pa meseca januarja.

Drugi podnebni pas se razteza črez Kraške doline, Ljubljansko polje, doline Idrijskega gorovja in postojinsko okolico.

Ta pas ima 10° *C* srednje letne topline. Srednja pomladna toplina je 9·18°, poletna 18·6°, jesenska 9·22° in zimska 0·5°. Najvišja toplina je v avgustu, najnižja v decembru. V Ljubljani znaša srednja letna toplina 9·44° in razlika med najtoplejšim mesecem julijem in najmrzlejšim mesecem januarjem 22·07°. Ljubljana ima torej bolj celinsko podnebje, ker je tu velika razlika med poletno in zimsko toplino.

Tretji podnebni pas obsega del Dolenjskega, in sicer Dobrepoljsko kotlino in nje obližje, Kranjsko ravnino in nižje gorenjske doline. Srednja letna toplina v tem delu je 8·56° *C*, pomladna 9·14°, poletna 19·4°, jesenska 11·15° in zimska —5·6°.

Četrti pas obsega Idrijsko gorovje, više ležeče gorenjske doline, posebno ob Savi Dolinki, in Dolenjsko južno od Krke do Črnomaljskega gričevja. V tem pasu je srednja letna toplina 6·71° *C*, pomladna 5·58°, poletna 16·89°, jesenska 8·39° in zimska —4·05°.

V peti pas spadajo višje gore Julijskih Alp, Karavank, Kamniških planin in Krasa. Tod so najmrzlejši kraji na Kranjskem in po njih le še redka človeška bivališča. Ta pas ima 4·4° *C* srednje letne topline. Pomladna toplina znaša 6·9°, poletna 12·5°, jesenska 6·9° in zimska —2·8°.

Kranjske opazovalnice zaznamenujejo stanje toplomera po trikrat na dan, in sicer navadno ob 7. uri zjutraj, ob 2. uri popoldne in ob 9. uri zvečer. Izmed vseh kranjskih opazovalnic imamo le iz Ljubljane popolne podatke za 30letno dobo od 1851. do 1880. leta. Druge opazovalnice so opazovale le krajše dobe. Srednja toplina v tej dobi je znašala posamezne mesece, in sicer januarja —2·3° *C*, februarja —0·2°, marca 3·7°, aprila 9·7°, maja 13·9°, junija 17·8°, julija 19·7°, avgusta 18·7°, septembra 14·8°, oktobra 10·4°, novembra 3·6° in decembra —1·5°. Srednja letna toplina za Ljubljano je bila 9°.

Zanimivo je dejstvo, da se proti koncu zime toplomer zopet vzdigne na 0° v Črnomlju že 3. februarja, v Ljubljani 17. februarja, a v Kranjski gori šele 16. marca, torej en mesec pozneje nego v Ljubljani. Toplina 15° pa potrebuje dobo od 18. maja do 24. junija, da dospe od Kolpe do izvira Save Dolinke. V Vipavi ne pade v normalnih razmerah toplomer na 0°.

Nad 20° srednje mesečne topline imajo le Vipava (23·8), Črnomelj (20·6), Gradac (20·4), Novo mesto (20·1) in Krško (20·1).

Srednjo mesečno in letno toplino nekaterih drugih opazovalnic po *C* kaže ta razpredelnica:

Opazovalnica	januar	februar	marec	april	maj	junij	julij	avgust	septemb.	oktober	novemb.	decemb.	sred. letna toplina
Kranj. gora	—5·1	—3·2	0·1	5·5	10	14	16·4	15·5	11·8	7·2	0·3	—4·5	5·7
Boh. Bistrica	—3·8	—1·6	2·5	8·5	13	16·8	18·6	17·3	13·4	9·2	2·4	—2·8	7·8
Bled	—2·1	—0·3	3·2	8·8	13	17	19·2	18·5	14·8	10·5	3·9	—1·2	8·8
Sv. Katarina	—2·1	—0·9	2·2	7·6	11·6	15·5	17·8	17·2	13·4	9·1	3	—1·5	7·7
Kranj	—2·4	—0·4	3·3	9·1	13·3	17·2	19·2	18·3	14·4	10	3·3	—1·7	8·6
Sv. Magdal.	—2·9	—1·5	2·4	6·6	10·3	14·3	16·6	16·2	12·6	8·3	1·9	—2·4	6·8
Idrija	—1·4	0·3	3·6	8·8	12·8	16·8	18·9	18·1	14·5	10·6	4·2	—0·8	8·8
Kamnik	—3	—1·1	2·7	8·5	12·6	16·3	18·2	17·3	13·5	9·4	2·9	—2·1	7·9
Ljubljana	—2·3	—0·2	3·7	9·7	13·9	17·8	19·7	18·7	14·8	10·4	3·6	—1·5	9
Janče	—2·7	—1·3	1·3	6·5	10·7	14·8	16·7	15·7	12	8·2	2·2	—1·7	6·9
Hotič	—1·1	0·8	4·2	9·6	13·5	17·1	19	18·2	14·8	10·8	4·3	0·5	9·2
Krško	—1·2	0·8	4·5	10·4	14·5	18·3	20·1	19·2	15·4	10·9	4·2	—0·5	9·7
Novo mesto	—1·6	0·3	4·1	10	14·2	18·2	20·1	18·9	14·9	10·6	4	—0·9	9·4
Gradac	—0·9	0·8	4·5	10·4	14·5	18·4	20·4	19·4	15·5	11·3	4·8	0	9·9
Črnomelj	—0·8	0·9	4·6	10·6	14·8	18·8	20·6	19·6	15·7	11·4	5	0	10·1
Kočevje	—2·9	—1·1	2·4	8·2	12·3	16·2	18·2	17·3	13·6	9·5	3	—1·9	7·9
Šneperk	—2·3	—0·7	2·6	8	12·1	15·7	17·9	17	13·3	9·0	2·8	—1·7	7·8
Postojina	—1·2	—0·1	3	8·3	12·4	16·4	18·8	18·3	14·6	10·1	3·8	—0·4	8·7
Vipava	2·8	4·3	7·9	13·7	18·1	22·1	23·8	22·5	18·4	14·3	8·4	3·8	13·3

Število dni s toplino pod 0°, nadalje s toplino 5°, 10°, 15°, 20° in več stopinj predočuje naslednja razpredelnica:

Opazovalnica	Lega nad morsko gladino v *m*	pod 0°	5°	10°	15°	20°
			in več			
Kranjska gora	812	118	198	135	—	—
Kamnik	380	87	223	168	93	—
Kranj	379	78	230	177	105	—
Ljubljana	297	76	232	184	113	—
Novo mesto	190	66	233	185	115	28
Črnomelj	156	51	241	192	128	48
Kočevje	474	86	219	168	90	—
Postojina	554	68	196	171	99	—
Sv. Magdalena	855	93	211	145	69	—

Iz te razpredelnice je razvidno, da ostaja v normalni zimi dnevna toplina pod lediščem v Kranjski gori malone štiri mesece, v Ljubljani 76 dni in v Črnomlju le 51 dni.

V dobi od leta 1851. do 1885. je bila najnižja toplina v Ljubljani meseca decembra l. 1879., in sicer —25·4° *C*, a najvišja toplina 34·8° avgusta leta 1861. V Novem mestu je bila najnižja toplina —26·6° januarja leta 1864. in najvišja toplina 34·8° junija in avgusta l. 1861.

II. Zračni tlak.

O zračnem tlaku nam ni mnogo podatkov na razpolaganje. V Hotiču je bil leta 1898. srednji letni zračni tlak 737·07 *mm*, največji 755·3 (14. januarja) in najmanjši 714·7, in sicer dne 5. februarja.

Razmere za ljubljanski zračni tlak so razvidne iz te razpredelnice:

1898	Srednji zračni tlak	največji	dan	najmanjši	dan
januar	744·80	753·5	14.	732·6	1.
februar	33·72	45	13.	13·1	4.
marec	31·24	38·2	10.	19·9	26.
april	33·03	42·2	7., 8.	20·4	2.
maj	32·23	39·7	15.	23·3	12.
junij	34·80	39·4	30.	27·4	16.
julij	35·38	40·8	1.	26·9	14.
avgust	37·47	41·5	23.	28·4	9.
september	38·22	44·7	3.	29·7	30.
oktober	34·87	44·2	23.	19·6	17.
november	36·66	48·3	19.	19·1	26.
december	40·67	50·2	25.	28	30.
leto	736·09	753·5	14. jan.	713·1	4. febr.

III. Vlažnost zraka.

Absolutno zračno vlažnost kaže množina gramov vode, ki se nahaja v soparni obliki v kubičnem metru zraka. Absolutna vlažnost se izpreminja v letu navadno v soglasju s

toplino. Letna kurva hlapnega tlaka za Ljubljano kaže najmanjše dnevno stanje 3·8 *mm* okoli 6. januarja, najvišje stanje 12·9 *mm* pa okoli 23. julija, torej v dobi najnižje in najvišje topline. Po kranjskih ravninah v savskem porečju znaša letni hlapni tlak 7·5 do 7·6 *mm*, v Ljubljani pa 7·7 *mm*.

V letu 1898. je bil v Ljubljani srednji hlapni tlak januarja 4·2, februarja 3·6, marca 5, aprila 7·2, maja 8·9, junija 10·9, julija 12, avgusta 12·4, septembra 10·4, oktobra 9, novembra 7·4, decembra 4·2 in letni srednji hlapni tlak 8.

Relativno vlažnost določimo, ako spravimo istinito množino sopare v geometrično razmerje k oni množini sopare, ki je pri istočasni toplini potrebna v popolno nasičenje zraka. Relativna vlažnost ima povsod dnevni tek, ki nasprotuje teku dnevne topline. Relativna vlažnost je torej najvišja ob najmanjši dnevni toplini in najnižja ob najvišji dnevni toplini. V zavetnih nižinah kranjskega savskega porečja more zračna vlažnost vsak mesec doseči nasičenost ali pa priti vsaj blizu nasičenosti. Najmanj vlažnosti nahajamo v aprilu, tudi v avgustu se kaže izredna suša v zraku po Ljubljanski kotlini in v Idrijskem gorovju.

Relativno vlažnost za Ljubljano v letu 1898. nam kaže ta razpredelnica:

Mesec	ob 7ih	ob 2h	ob 9ih	srednja vlažnost	Mesec	ob 7ih	ob 2h	ob 9ih	srednja vlažnost
januar	92	81	88	87	julij	90	62	82	78
februar	86	73	80	80	avgust	92	53	82	76
marec	91	63	81	78	september	94	62	86	81
april	86	56	79	74	oktober	96	76	92	88
maj	87	54	78	73	november	91	77	90	86
junij	88	57	81	75	december	92	81	92	88

Letna relativna vlažnost za Ljubljano v letu 1898. je bila ob 7. uri 90, ob 2. uri 66, ob 9. uri 84 in povprečno 80.

IV. Megla.

Megla mnogo vpliva na podnebje, a tudi na zdravje. Največ meglenih dni je jeseni. Ljubljana je imela največ me-

glenih dni v letih 1873. (110), 1880. (109) in 1886. (114). Število meglenih dni v Ljubljani se menjava največ decembra in avgusta, najmanj pa aprila in jeseni.

Povprečno število meglenih dni nam kaže ta-le razpredelnica:

	Gradac Črnomelj	Novo mesto	Krško		Hotič	Ljubljana	Kranj	Bled	Kočevje	Sv. Magdal.
Število let	12	27	7½		5	30	5	8	13	12
			a	*b*						
december	2·7	1·9	4	3	1·4	9·7	3·2	5·1	6·9	7
januar	3·3	1·7	3	2	1·6	8·8	4·8	6·1	7·4	7
februar	3·1	2·1	2	2	3·2	6·6	3·8	5	6·1	4·5
marec	0·8	0·6	3	1	4·6	3·5	1	1·6	2·7	3·3
april	0·5	0·5	1	1	3·6	2·9	1	0·6	1·4	1·6
maj	1·1	1·1	4	1	5·4	4·3	0	0·1	2·8	1·6
junij	0·4	0·9	4	1	2	4·9	0·4	0	3	1·1
julij	0·8	1·0	7	1	4·8	5·9	0·2	0	3·7	1·3
avgust	4·3	1·6	11	3	9·2	10	0·4	0·1	5·4	1
september	8·1	4·6	14	4	12·2	13·3	2·6	0	12·8	2
oktober	5·3	5·9	12	7	5	11	6·2	1·4	9·3	4·1
november	4·8	2·1	7	5	3·6	7·8	6·2	3·5	6·9	8·8
v letu	35·2	24	72	30	56·6	88·4	29·6	23·5	68·4	43·3

V Vipavski dolini in gorenji Savski dolini so megle najbolj pogosto po zimi. Po vrhovih Karavank, Kamniških planin, Julijskih Alp in Krasa je najmanj megle po leti in konec zime, največ pa spomladi in jeseni. Drugačne so pa razmere za kraje, ki leže ob rekah z majhnim strmcem, za zaprte kadunje kraških rek, n. pr. v Kočevju, in za barje. V teh krajih je največ megle jeseni, posebno septembra in oktobra, in najmanj spomladi, zlasti aprila. Lega Ljubljane v planinski kotlini in v bližini velikega barja pospešuje pogosto meglo. Megla Ljubljanskega barja se ne razteza samo po barju, ampak tudi črez Ljubljano in Ljubljansko polje blizu do Medvod, Domžal in Kresnic. Menjuje se glede na višino od 10 do 120 *m* in sega do višine Šišenskega vrha. Tako si razlagamo, da je opazovalec na Jančah (793 *m*) l. 1885.—1886. zabeležil le 72 meglenih dni, ljubljanski opazovalec pa v isti dobi (brez marca in aprila l. 1886.) 194.

V. Oblačnost.

Oblačnost določujemo na ta način, da ocenimo oni del vidnega nebesnega obloka, ki je pri opazovanju oblakov zakrit, in ga naznačimo po desetinkah vidnega nebesnega površja. Po velikosti oblačnosti delimo dneve v jasne pri srednji dnevni oblačnosti 0 do 19 %, oblačne pri srednji oblačnosti 81 do 100 % in srednje-oblačne dneve pri srednji oblačnosti 20 do 80 %.

Največ jasnih dni imamo v nižavah julija in avgusta in konec zime ali početkom spomladi. Najmanj jasnih dni je pa novembra in maja. V naših Alpah imajo višje gore največ jasnih dni po zimi; tudi Vipavska dolina ima veliko število solnčnih zimskih dni. Vobče pa prevladujejo na Kranjskem oblačni dnevi kakor v srednji Evropi sploh; le v Vipavski dolini prevladujejo solnčni dnevi, posebno po leti in početkom jeseni.

Naslednji razpredelnici nam kažeta razmerje jasnih, oblačnih, brezoblačnih in brezsolnčnih dni:

	Srednje število jasnih dni				Srednje število oblačnih dni			
	Novo mesto	Ljubljana	Kranj	Sv. Magdal.	Novo mesto	Ljubljana	Kranj	Sv. Magdal.
december	3·9	2·8	5·8	7·3	15·6	18·6	13·6	12·6
januar	5	3	7	7·9	13·2	17·7	16·7	13·5
februar	6·4	3·5	6·5	7·8	10·8	12·6	12·6	10·7
marec	5·9	5·3	8·3	7·5	10·4	11·7	12·7	11
april	5·6	5·3	8·3	10·7	9·1	9·4	12·4	6·8
maj	7	4·2	7·2	6·9	7·5	9·4	12·4	6·8
junij	7·1	5·5	8·5	7·2	5·5	6·4	11·4	3·5
julij	11·1	7·1	12·1	11·9	3·3	4·5	7·5	2·2
avgust	11·5	5·8	14·8	13·9	4·2	6·2	8·2	2·3
september	10·3	3·1	13·1	11·9	5·6	8·1	8·1	5·8
oktober	5·7	1·5	10·5	6·9	11·1	13·5	10·5	10·2
november	4·1	1·3	3·3	4·1	15·7	19·6	16·6	18·4
v letu	83·6	48·4	105·4	104	112	137·7	142·7	103·5

	Srednje število brezoblačnih dni			Srednje število brezsolnčnih dni		
	Novo mesto	Ljubljana	Sv. Magdal.	Novo mesto	Ljubljana	Sv. Magdal.
december	1·8	1·5	4·9	11·7	15·8	10
januar	2·3	1·8	6·1	10·4	13·7	10·3
februar	3	2·3	5·4	7·4	10·5	7·8
marec	2·5	2·7	5·6	6	8·3	8·1
april	2	2	7·3	5·6	6·8	4·4
maj	2	1·5	4·3	4	4·3	3·3
junij	1·5	1·4	4·7	2·3	3·2	1·3
julij	3·9	2·1	7·3	1·1	2·2	0·8
avgust	4·4	1·9	8·8	1·7	2·2	0·8
september	4·4	1	9·1	3·3	4·8	3·1
oktober	2·7	0·5	5	7·3	9·4	7
november	1·7	0·7	2·7	11	14·8	14·8
v letu	32·3	19·7	71·1	71·6	96·1	17·6

Na Kranjskem sta oblačnost in toplina najenakomernejši po leti. To nam potrjujejo številke oblačnosti: Vipavska dolina 34, Novo mesto-Črnomelj 40, Bled 42 in Ljubljana 51. Največje razlike se pa kažejo po zimi: Vipavska dolina 48, Dolenjsko gričevje 65, gorenja Savska dolina 51 in Ljubljanska kotlina 73 %; v Ljubljanski kotlini je torej malone tri četrtine nebesne plošče po zimi zakrite z oblaki.

VI. Padavina.

Padavina se javlja v raznih oblikah, kot dež, sneg, sodra, toča, rosa, slana in ivje. Padavinske razmere so za podnebje dežele ali posameznih pokrajin velike važnosti. Poleg oblike je zlasti množina padavine važna, a vpoštevati je tudi pogostnost in trajanje padavine. V merjenje padavine služi dežemer.

Razen opazovalnic, omenjenih v razpredelnici, so še izkazale letno padavino nastopne opazovalnice: Kranjska gora (812 *m* nad morsko gladino) 1599, Bohinjska Bistrica (544 *m*) 2100, Sv. Katarina (692 *m*) 1557, Moravče (360 *m*) 1372, Janče (793 *m*) 1500, Gradac (108 *m*) 1143, Kočevska Reka (572 *m*) 1574,

Ribnica (500 *m*) 1192, Sodražica (533 *m*) 1179, Dobrepolje (440 *m*) 1206, Postojina (545 *m*) 1338 in Sv. Peter (580 *m*) 1252 *mm*.

Večji del Kranjskega ima jesenski padavinski maksimum, ki znaša 30—35 % letne padavine, in zimski padavinski minimum 16—19 %. Te razmere nahajamo v Julijskih Alpah, po Gorenjski ravnini, Dolenjskem gričevju do Gorjancev in tudi v Vipavski dolini na drugi strani Krasa. Čudno je veliko soglasje v množini padavine v enaki zemljepisni širini ob obeh straneh Krasa. Zimska padavina je malone enolikšna; pomladanska in letna padavina je na Dolenjskem po Krški dolini za 2 % obilnejša, jesenska pa za 4 % manjša nego ob koncu Vipavske doline.

Na Gorenjskem in na Dolenjskem do Gorjancev sta januar in februar najbolj suha meseca; ob južni strani Gorjancev je večja zimska in jesenska padavina, a manjša poletna. Meseca maja pade malone povsod enoliko odstotkov letne padavine. Največjo letno padavino ima Hermsburg ob južni strani Kranjskega Snežnika, in sicer 3293 *mm*. Hermsburg spada med padavine najbolj bogate evropske kraje. Najmanj padavine je ob izlivu Krke v Savo, a vendar 1058 *mm*. Na Kranjskem znaša srednja letna padavina 1521 *mm*.

Nevihte sicer niso posebno odločilnega pomena za podnebje, a spadajo med velikanske prirodne pojave. Nevihte so tudi mnogokrat zelo nevarne za poljedelca, zlasti ako se ž njimi usuje toča na polje in vinograde. Največ neviht je po leti in najmanj po zimi. Najčešče so nevihte v južnem delu Kranjskega, zlasti v Postojini, kjer jih je 45 na leto, malone največ v Avstriji. Toča pobija na Kranjskem 3—4krat na leto, in sicer najpogosteje okoli Postojine in na Dolenjskem.

Srednje število dni z nevihto znaša za Idrijo 30·50, Ljubljano 30·73, Hotič 27·36, Novo mesto 31·88, Kočevje 26·72 in Leskovo dolino 40·89. Nevihte v odstotkih po letnih časih kaže ta razpredelnica:

	Idrija	Ljubljana	Hotič	Novo mesto	Kočevje	Leskova dolina
zima	1	2	2	2	3	3
pomlad	15	17	19	16	14	18
poletje	61	64	62	66	61	59
jesen	23	17	17	16	22	19

Padavinske razmere v *mm* kaže ta-le razpredelnica:

	Višina nad morjem	december	januar	februar	marec	april	maj	junij	julij	avgust	september	oktober	november	v letu
Idrija	333	181	148	164	199	172	186	162	140	170	234	296	252	2304
Hermsburg	940	317	257	219	263	300	269	209	106	218	306	383	446	3293
Leskova dolina	800	175	146	147	189	179	157	137	104	150	227	256	256	2123
Mašun	1030	154	113	111	156	166	160	148	106	135	189	213	231	1882
Šneperk	583	123	101	107	138	130	137	130	94	84	166	196	177	1580
Kočevje	474	121	103	107	127	116	135	142	95	80	154	183	167	1529
Črnomelj	156	105	89	94	107	100	128	111	85	107	133	177	167	1403
Novo mesto	190	85	58	60	87	83	108	107	91	98	107	124	110	1120
Poljana pri Kostanjevici	175	76	58	68	76	87	113	106	95	96	106	131	126	1139
Krško	179	67	52	56	62	76	100	97	97	101	110	128	110	1058
Hotič	291	80	61	63	84	94	123	114	117	119	127	135	121	1242
Ljubljana	298	101	78	78	94	97	127	120	122	125	143	165	151	1402
Kamnik	380	91	68	67	88	95	131	131	120	115	140	158	136	1339
Kranj	387	108	85	85	121	114	138	120	108	123	148	184	152	1484
Jesenice	585	119	105	98	139	134	164	143	148	146	187	195	172	1755
Fužine	789	80	64	51	95	109	124	122	131	126	161	172	137	1376

Zanimive so tudi snežne razmere. Za snežni dan se šteje tisti dan, katerega je ali samo snežilo, ali pa je padlo toliko snega in dežja, da kaže padavina v dežemeru po raztajanju snega vsaj 0·1 *mm.* Letno število snežnih dni je tem večje, čim višji je kraj in čim bolj je izpostavljen severnim in vzhodnim vetrovom, ki prinašajo sneg.

Po dolenjskih ravninah, ki so odprte mrzlim zimskim vetrovom, je na leto povprečno po 30 snežnih dni. Karavanke in Kamniške planine povečujejo njih število. Oni kraji, ki so bolj v zatišju, imajo manjše število snežnih dni. Poučna za kranjske snežne razmere je nastopna razpredelnica:

Povprečno število snežnih dni											
	Fužine	Kranj	Ljubljana	Hotič	Poljana	Novo mesto	Črnomelj	Kočevje	Mašun	Hermsburg	Idrija
december	5·7	6·1	6	5·9	6·5	6·4	6·8	7·7	9·3	7·7	6·4
januar	4	6·3	5·9	6·1	6·7	6·5	8·1	8·4	10·7	8·8	6·3
februar	4·9	5·4	5	5·2	5·2	5·8	7·2	7·7	10·2	8·3	5·3
marec	6·4	5·1	4·7	4·9	4·3	5·2	5·5	6·9	10·4	8·3	5·2
april	4·3	1·6	1·4	1·3	1·3	1·6	1·7	2·9	5·6	4·2	1·8
maj	0·6	0·3	0·2	0·2	0·1	0·2	0·2	0·8	2·3	1·7	0·5
junij	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
julij	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
avgust	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
september	0·1	—	—	—	—	—	—	—	0·5	0·3	—
oktober	1·3	0·6	0·6	0·5	0·5	0·7	0·6	1·4	2·1	1·6	1·0
november	3·7	3·1	3·1	2·9	3·5	3·2	3·7	4·2	5·5	4·5	3·7
v letu	30·8	28·4	26·9	27	28	29·7	33·9	40·1	56·6	45·4	30·3

Vetrovi so velike važnosti za podnebje. Na Kranjskem prevladujejo po severnovzhodnem in vzhodnem delu zahodniki in vzhodniki, po zahodnem delu sever (gorenjec) in zahodnik, po srednjem in južnem Kranjskem (na Krasu) pa vzhodniki. Južni vetrovi provzročujejo jesenski in pomladni dež; vzhodniki pišejo pogostoma, a najredkeje meseca oktobra. Severovzhodnik ali burja brije posebno meseca avgusta in decembra, ohlaja brzo zrak in prinaša po zimi obilo snega.

Burja je jeseni in po zimi neverjetno močna in mrzla, da se ji tudi najmočnejši možje ne morejo ustavljati, ako jih ujame na prostem. Najhujša je burja ob železniški progi, ki drži iz Št. Petra v Reko, ob cesti, ki pelje ob pobočju Rebrnice z Razdrtega v Vipavo, in med Ajdovščino in Podvelbom ali Colom.

Valvasor pravi o burji: „Pripoveduješ li tujcem o burji, se smejejo; če pa slučajno nalete na njo in vrši tako malo, da je še mogoče hoditi in jahati, tedaj jim takoj ugasne pogum kakor luč in odpihne srce liki pero, in le z veliko silo jih pripraviš, da potujejo dalje. Ako pa burja močno razprostira svoje peruti, jih zelo giblje in razmahuje, tedaj vsakdo utegne, bodisi tujec ali domačin, da se hitro umakne; kajti potem se tako hudo šali, da marsikdo izgubi pri tem življenje, postane žoga v zraku in prileti tako nestrpno nazaj na zemljo, da si zdrobi v kosce roko, nogo in celo vrat.“ —

Prav zanimivo je kranjsko rastlinstvo. Rastlinstvo je odvisno v prvi vrsti od sedanje razdelitve toplote in vlage. V tem oziru provzročuje menjava nižavja in višavja in znatno do planinskega pasa vzdigujoče se višavje podnebne izpreminjave, ki same že vplivajo na jako raznovrstno rastlinstvo. Vpoštevati je tudi, da kranjsko rastlinstvo ni enotno. Razen prvotnega alpinskega rastlinstva, ki je prebilo ledeno dobo v deželi, so se naselili in nekoliko tudi ohranili v naslednji topli dobi mnogi življi v vzhodnih in južnih sosednjih deželah naseljene cvetane. Tako je prišlo, da spada kranjsko rastlinstvo med najzanimivejša vse Evrope, četudi geognostična kakovost naše dežele, v kateri apnenec s svojim značilnim rastlinstvom prevladuje, ni mnogo vplivala na našo cvetano.

Največji del vojvodine pripada alpinski cvetani, ki obsega v vseh pasih Alp in Alpskega predhribja in gričevja se nahajajoče vrste. Alpinska cvetana pokriva Gorenjsko, severno Notranjsko in Dolenjsko in ponekod tudi še ostali del dežele. Njega južno mejo znači približno črta, potegnjena od Vipave do Krškega.

Prekoračimo li to južno mejo, tedaj najdemo tuje, v okolišu alpinske cvetane ne domače in v alpinskem ozemlju samo semtertja se nahajajoče vrste, katerih je tem več, čim dalje proti jugu potujemo. Tu najdemo z alpinsko cvetano mešano in tej

tudi sorodno cvetano z mnogimi posebnimi vrstami. To je ilirska cvetana, ki zavzema poleg tega dela Kranjske del Istre, večji del južne Hrvaške, Bosno, Hercegovino, Črno goro, severno Albanijo in Srbsko.

V južnovzhodnem delu naše dežele so tudi vrste, ki so domače v Ogrski nižini in v gorovju, ki meji ob to nižino na jugozahodu. To so panonske rastline, ki pripadajo panonski cvetani. Panonska cvetana zavzema med drugim severno Hrvaško in omenjeni del Ogrske. V okolišu ilirske in celo tudi alpinske cvetane nahajamo pa tudi mediteranski cvetani pripadajoče vrste, ki so domače v primorskih deželah Sredozemskega morja.

Na Kranjskem torej nahajamo alpinsko, ilirsko, panonsko in mediteransko cvetano, od katerih le alpinska in ilirska cvetana pokrivata večje dele Kranjske vojvodine.

Alpinska cvetana je razdeljena pri nas v tri višinske pase. Spodnji pas zavzema srednjeevropska ali montanska cvetana, ki se nahaja v gorovju in obrobljuje ob rekah tudi nižavje. V Predalpah do ruševine je predplaninska cvetana, v ruševini do snežnih vrhov planinskega pasa pa je planinska cvetana. Glede na sestavo alpinske cvetane so nje srednjeevropski zastopniki povečjem v srednji Evropi splošno razširjene vrste; vrste predplaninske in planinske cvetane se pa povečjem ujemajo z onimi, ki se sploh nahajajo v Apneniških Alpah.

Endemičnih[1]) vrst je malo, in te so: Gladka bilnica (Festuca calva) v Karavankah; širokolistni srpnjak (Falcaria latifolia), redka na Zelenem robu, pogosteje na Čavnu; belkasti omej (Aconitum albicans) v Bohinjskih planinah; Fröhlichov svišč (Gentiana Fröhlichii), ki se nahaja od Košute do Kamniških planin; kranjski jeglič (Primula Carniolica) v nekaterih debrih Iške in Borovniščice, pri Zaplani blizu Vrhnike, na Slivnici in pri Idriji; kranjska grebenuša (Polygala Carniolica) v Karavankah in na Nanosu. Zanimiva je tudi Fleischmannova pastinaka (Pastinaca Fleischmanni), ki raste divje le na rušah ljubljanskega

[1]) Endemične vrste so one, ki se nahajajo le na eni gori ali na enem samem pogorju i. t. d.

botaničnega vrta; rogata vijolica (Viola cornuta) je bila doslej le v Pirenejih znana, a se je pred kratkim našla tudi na Begunjščici.

Od drugih vrst alpinske cvetane omenjamo nekatere, ki so ali malo razširjene, ali se pa v naši deželi redko nahajajo:

Aspidium remotum, A. Braunii, A. Lürsseni, A. Illyricum, Asplenium fissum, Onoclea Struthiopteris, Lycopodium alpinum, Juniperus Sabina, Butomus umbellatus, Trisetum alpestre, Avenastrum alpinum, Festuca Carnica, F. laxa, Poa pumila, P. Carniolica, Bromus Transsylvanicus, Eriophorum Scheuchzeri, Scirpus maritimus, Heleocharis Carniolica, Carex pauciflora, C. limosa, Veratrum nigrum, Paradisia Liliastrum, Orchis fusca, Epipogon aphyllus, Spiranthes aestivalis, Goodyera repens, Malaxis paludosa, Rumex nivalis, Heliosperma glutinosum, Saponaria ocymoides, Alsine liniflora, Möhringia villosa, Aquilegia Einseleana, A. atroviolacea, A. nigricans, Anemone baldensis, Ranunculus Traunfellneri, R. Seguieri, R. Thora, Papaver Pyrenaicum, Thlaspi Kerneri, Draba incana, D. dubia, D. affinis, Arabis Vochinensis, A. Ovirensis, A. coerulea, Alyssum montanum, A. Wulfenianum, Saxifraga Hostii, S. mutata, S. Burseriana, S. oppositifolia, S. cuneifolia, S. moschata, S. tenella, Potentilla nitida (P. Triglavensis), Sibbaldia procumbens, Geum montanum, G. reptans, Alchemilla alpina, Coronilla Emerus, Trifolium badium, Hedysarum obscurum, Geranium argenteum, Euphorbia Carniolica, Empetrum nigrum, Viola uliginosa, V. pinnata, Daphne striata, Hydrocotyle vulgaris, Astrantia Bavarica, Eryngium alpinum, Molopospermum cicutarium, Pleurospermum Austriacum, Ligusticum Seguieri, Hladnikia Golaka, Bupleurum ranunculoides, B. stellatum, Heracleum siifolium, Laserpitium Archangelica, Loiseleuria procumbens, Andromeda polifolia, Primula longiflora, P. Wulfeniana, Androsace villosa, A. Chamaejasme, Hottonia palustris, Gentiana pumila, G. Triglavensis, Pulmonaria Styriaca, Eritrichium Triglavense, Horminum Pyrenaicum, Thymus Carniolicus, Mentha viridis, Paederota Ageria, P. Bonarota, Euphrasia cuspidata, Pedicularis Hacquetii, Veronica orchidea, V. fruticulosa, Tozzia alpina, Valeriana elongata, V. supina, Campanula Zoysii, Phyteuma comosum, Adenophora lilifolia, Senecio Carniolicus, Saussurea pygmaea, Carduus alpestris, Cirsium Carniolicum, C. spinosissimum, Centaurea heleniifolia, C. plumosa, Hypochaeris uniflora, Scorzonera aristata, S. rosea, Crepis Triglavensis, Hieracium porrifolium, H. bupleuroides, H. saxatile.

Ilirska cvetana s svojimi posebnimi vrstami je jako razvita v južnih delih Notranjskega Krasa, panonska cvetana se pa nahaja zlasti v nižini med Krškim in Novim mestom, okoli Metlike in Črnomlja. Vendar se dá cela vrsta ilirske in panonske cvetane zasledovati tudi v okolišu alpinske cvetane. Iz tega dejstva se sklepa, da je v neki davni dobi ilirska, panonska in mediteranska cvetana segala dosti dalje proti severu in zahodu. Ta doba pa ni bila pred ledeno dobo, kajti neugodne podnebne

razmere ledene dobe bi bile gotovo uničile ilirske in panonske rastline, katerim treba visoke letne topline. Pač pa je bilo to mogoče v stepski dobi, ki je sledila ledeni dobi. V stepski dobi s toplim in suhim poletjem so mogle ilirske in panonske rastline prodirati do Alp, pozneje pa jih je v hladnejših poletjih izpodrinila alpinska cvetana.

Odpornejši elementi, kakor n. pr. črni bor (Pinus nigra), cer (Quercus Cerris), puhasti hrast (Quercus lanuginosa), kostanj (Castanea sativa), črni gaber (Ostrya carpinifolia), jesenica (Fraxinus Ornus), kozja črešnja (Rhamnus cathartica), klokec (Staphylea pinnata), božja hrušica (Amelanchier ovalis), skalna nešplja (Cotoneaster integerrima), mokovec (Sorbus Aria), ruj (Cotinus Coggygria), dren (Cornus mas) i. dr. so se obdržali v nekdanjem okolišu. Občutljivejši elementi so se morali umakniti v one meje, v katerih se sedaj nahajajo. Le nekateri teh elementov so se obdržali na ugodnejših mestih in niso vsled tega več v nepretrgani zvezi z glavnim prostorom svojega sedanjega ozemlja. Med takimi elementi so n. pr.: Zoysova vijolica (Viola Zoysii) v Karavankah od Medvedjedolske Kočne do Stola; Blagayev volčin (Daphne Blagayana) na Jeterbenku, Grmadi, na Gori sv. Lovrenca in na Razoru pri Vrhniki; noriška detelja (Trifolium Noricum) na Begunjščici, Stenarju in Črni prsti; navadna ploščevica (Peltaria alliacea) ob desnem savskem bregu južno od Litije.

Ravnotako znamenite so one ilirske, odnosno panonske rastline, ki se pri nas le redko nahajajo in mnogokrat le na enem stanovišču, kakor n. pr. bodeča bilnica (Festuca pungens), Richerjeva krčnica (Hypericum Richeri), mali grintavec (Scabiosa sileniifolia) in malocvetni osat (Cirsium pauciflorum), katere rasto le na Snežniku; šibka logarica (Fritillaria tenella) le na Gabrku, Skopolijev repnjak (Arabis Scopoliana) le na Nanosu in Snežniku, koralasta potonika (Paeonia corallina) redko le na Nanosu in Babi pri Postojini, hrvaški zvončič (Hedraeanthus Croaticus) na Snežniku, na Borovniški planini nad Loško steno in na Goteniški planini, dolgolistni oslad (Spiraea oblongifolia) le ob obronku Krke pri Novem mestu, panonska detelja (Trifolium pannonicum) in velelistna ivanjščica (Chrysanthemum macrophyllum) le na Gorjancih, svetli mleček (Euphorbia

lucida) le ob Cerkniškem jezeru, avstrijska kadulja (Salvia Austriaca) le pri Ljubljani, kranjski grahor (Astragalus Carniolicus) in kranjska bilnica (Festuca Carniolica) le na Nanosu in v Raški dolini, polutanska orlica (Delphinium hybridum) le pri Vremu.

Od drugih značilnih rastlin ilirske, odnosno panonske cvetane še omenjamo:

Aspidium aculeatum, Marsilia quadrifolia, Andropogon Ischaemum, Andropogon Gryllus, Stipa pennata, Oryzopsis virescens, Sesleria tenuifolia in S. autumnalis, Diplachne serotina, Melica ciliata, Koeleria Carniolica, Cyperus Pannonicus, Crocus reticulatus, Lilium Carniolicum, Muscari botryoides, Asparagus tenuifolius, Ruscus Hypoglossum, Leucojum aestivum, Narcissus poeticus, N. radiiflorus, Iris Illyrica, Gladiolus Illyricus, Ophrys apifera, Himantoglossum hircinum, Limodorum abortivum, Atriplex nitens, Celtis australis, Pareitaria ramiflora, Loranthus Europaeus, Thesium divaricatum, Aristolochia pallida, A. Clematitis, Silene Otites, S. viridiflora, S. nemoralis, Drypis Jacquiniana, Dianthus Tergestinus, D. Liburnicus, D. sanguineus, Mönchia mantica, Heliosperma pusillum, Paeonia peregrina, Helleborus macranthus, H. dumetorum, H. atrorubens, Ranunculus Hornschuchii, Epimedium alpinum, Corydalis ochroleuca, Thlaspi praecox, Roripa Lippicensis, Erysimum Carniolicum, Dentaria trifolia, D. polyphylla, Conringia orientalis, Lepidium perfoliatum, Saxifraga petraea, Spiraea salicifolia, S. ulmifolia, Potentilla arenaria, P. Tommasiniana, P. pedata, P. australis, Agrimonia odorata, Aremonia agrimonioides, Prunus Mahaleb, Genista radiata, G. sagittalis, G. sericea, G. triangularis, G. silvestris, Cytisus alpinus, C. Laburnum, C. purpureus, C. Kitaibelii, M. Carstiensis, Trifolium striatum, Anthyllis Jacquini, A. Dillenii, Vicia grandiflora, V. cordata, V. pannonica, Lathyrus Aphaca, L. Nissolia, L. Pannonicus, L. variegatus, L. laevigatus, Geranium macrorrhizum, G. nodosum, Erodium moschatum, Linium flavum, L. Narbonense, Dictamnus albus, Polygala Croatica, Euphorbia falcata, Acer monspessulanum, A. Tataricum, Rhamnus rupestris, Hibiscus Trionum, Fumana procumbens, Daphne alpina, D. Laureola, Hacquetia Epipactis, Astrantia Carniolica, Anthriscus fumarioides, Scandix Pecten-Veneris, Smyrnium perfoliatum, Bupleurum gramineum, Athamantha rupestris, Oenanthe silaifolia, Seseli varium, Ferulago galbanifera, Peucedanum Parisiense, P. Schottii, P. Carvifolia, P. Alsaticum, Laserpitium marginatum, Cnidium apioides, Trinnia glauca, Gentiana symphiandra, G. Tergestina, Chlora perfoliata, Ch. serotina, Vinca major, Omphalodes verna, Pulmonaria angustifolia, Onosma echioides, Echium altissimum, Marrubium vulgare, Nepeta Pannonica, Lamium Orvala, Stachis Italica, St. arvensis, Salvia Sclarea, Satureia montana, S. variegata, S. subspicata, S. menthaefolia, S. rupestris, Mentha mollissima, Linaria Elatine, L. spuria, Scrophularia Scopolii, S. vernalis, Veronica multifida, Digitalis laevigata, Euphrasia Illyrica, Alectorolophus Freynii, Pedicularis acaulis, Asperula longiflora, Galium lucidum, Succisa inflexa, Knautia rigidiuscula, K. Illyrica, Scabiosa Hladnikiana, Campanula spicata,

Inula ensifolia, Homogyne silvestris, Doronicum Motthioli, Senecio lanatus, Teleckia speciosa, Achillea Pannonica, Echinops commutatus, Carduus collinus, Cirsium acaule, C. Pannonicum, Centaurea rupestris, C. sordida, C. pratensis, Leontodon crispus, Tragopogon Tommasinii, Scorzonera villosa, S. Hispanica, S. Austriaca, Crepis chondrilloides, C. pulchra, C. neglecta, C. rhoeadifolia, Hieracium Illyricum, H. australe, Xanthium spinosum.

Mediteranski cvetani pripadajoče rastline se nahajajo splošneje v najjužnejšem delu dežele, zlasti v dolini Reke in v Vipavski dolini, četudi najdemo posamezne vrste še precej severneje. Posebno znamenite so nekatere vrste, katerim treba višje topline in ki se nahajajo na majhnih stanoviščih, osamljene in ločene od svoje prave domačije, ki se začenja šele v južni Istri. Te vrste zastopajo na zavetnih mestih ostanke one dobe, v kateri je mediteranska cvetana segala mnogo dalje proti severu. Take rastline so: navadni judeževec (Cercis Siliquastrum) pri Vremu, navadna smrdljika (Pistacia Terebinthus) in pasji trn (Paliurus australis) pri Vipavi, ostrolistni beluš (Asparagus acutifolius) in bodeči mišji trn (Ruscus aculeatus) pri Vipavi in Vremu in navadna trstenika (Arundo Donax) pri Premu v dolini Reke.

Bolj razširjene mediteranske vrste so:

Ceterach officinarum, Aira capillaris, Asphodelus albus, Orchis commutata, Serapias longipetala, Tamus communis, Celtis australis, Thesium divaricatum, Rumex pulcher, Lepidium graminifolium, Reseda Phyteuma, Rubus ulmifolius, Rosa sempervirens, Medicago prostrata, Lathyrus sphaericus, Colutea arborescens, Coronilla emeroides, Linum gallicum, Tribulus terrestris, Ruta divaricata, Polygala Nicaeensis, Euphorbia epithymoides, Euphorbia Nicaeensis, Eryngium amethystinum, Bupleurum aristatum, Marrubium candidissimum, Nepeta Cataria, Stachys subcrenata, Hyssopus officinalis, Melissa officinalis, Scrophularia canina, S. laciniata, Plantago carinata, Galium purpureum, Centranthus ruber, Scabiosa graminifolia, Campanula pyramidalis, Campanula Rapunculus, Artemisia camphorata, Xeranthemum cylindraceum, Echinops Ritro, Lactuca viminea, Carthamus lanatus.

Kranjsko živalstvo pripada po veliki večini srednjeevropskemu živalskemu pasu in je s planinskimi deželami v živalskozemljepisnem oziru precej enotno ozemlje, ki ima mnogo skupnih in jako značilnih vrst. Kakor v planinskih deželah so tudi pri nas od višjih živali razširjene: gams, srna, divja mačka, jazbec, vidra, lisica, razne kune, poljski in planinski zajec, planinski orel, divji petelin, ruševec, gozdna jerebica, skalni jereb, snežna jerebica, črni močerad i. dr. Znamenit je tudi rjavi medved,

ki se nahaja po Notranjskem od Javornika črez Snežnik do kočevskih gozdov. Tudi volka še najdeš v označenem ozemlju, risa pa le še posamez, morebiti v Rogu in v Gorjancih.

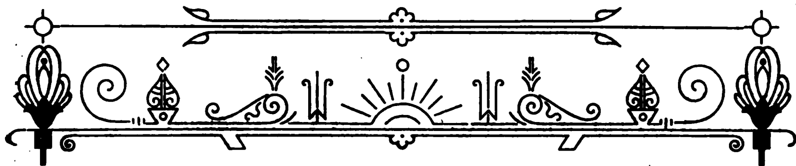
Zatrli so že davno prej v deželi kozoroga, bobra in divjega prasiča. Tudi jelenov ni več divjih najti, redijo jih pa na Javorniku pri Planini, na Zelenici in Košuti v Karavankah. Pripeljali so pred nekaj leti tudi kozoroge (menda kavkaške) na Kranjsko in jih izpostavili nad Drago na skalnih pečinah, ki se vzdigujejo nad Čabranko; v ljubeljskem okolišu so pa izpustili več muflonov (divjih ovc). Značilen za Kranjsko je modras, ki se pri nas pogosteje nahaja nego bolj v planinskem pasu živeči gad.

Razen mnogoštevilnih živali, katere ima Kranjsko skupno s planinskimi deželami, najdemo zlasti v južnih delih naše dežele tudi posamezne vrste, ki pripadajo *mediteranskemu* in *pontskemu* živalskemu pasu. Te vrste so ali stalne v deželi ali pa prihajajo le semtertja na Kranjsko. Med take živali spadajo: oblogrebenasti podkovnjak (Rinolophus Euryale), dolgokrili netopir (Miniopterus Schreibersii), belorobi netopir (Vesperugo Kuhlii), dišeča rovka (Crocidura suaveolens), beloglavi in sivi jastreb (Vultur fulvus et monachus), planinski hudournik (Cypselus melba), čebelojedec (Merops apiaster), rožasti škorec (Pastor roseus), belovratni muhar (Muscicapa albicollis), norčava sinica (Poecile lugubris), slegur (Monticola saxatilis), plotni strnad (Emberiza cirlus), veliki škrjanec (Melanocorypha calandra), skalni golob (Columba livia), sadža (Steppenhuhn, Syrrhaptes paradoxus), črna štorklja (Ciconia nigra), tenkokljuni škurh (Numenius tenuirostris), nesit (Pelecanus onocrotalus), Redijev gad (Vipera aspis), obrobljena kornjača (Testudo marginata), evropska ponga (Emys europaea), ilirska belica (Leuciscus illyricus), navadni ogor (Anguila vulgaris), čiga (Accipenser ruthenus), veliki skržat (Cicada orni), kobilica selka (Oedipoda migratoria), bogomoljka (Mantis religiosa) in drugi, zlasti tudi nekateri polži, hrošči, metulji in stonoge.

Po kranjskih jamah in votlinah pa nahajamo od živalstva planinskih dežel povsem različno in značilno jamarsko živalstvo. Sem spada v prvi vrsti človeška ribica (Proteus anguineus), ki živi v notranjskih in dolenjskih kraških jamah, a tudi v Istri

in Dalmaciji. Od drugih jamarjev se nahajajo v notranjih kraških jamah: Polži: Carychium spelaeum, C. Frauenfeldi, C. Freyeri, C. alpestre, C. obesum, C. Schmidtii, C. lautum, C. amoenum; Patula Hauffeni; Valvata erythropomatia, V. spelaea, V. pellucida. — Žuželke: Laemostenus Schreibersii, L. paradoxus, L. elongatus, L. cavicola; Trechus (Anophthalmus) Bilimeki, T. Hacquetii, T. Schmidtii, T. Schaumi, T. globulipennis, T. Scopolii, T. hirtus, T. pubens, T. capillatus; Lathrobium cavicola; Bythinus spelaeus, B. subterraneus; Leptoderus Hohenwarti, L. angustatus, L. (Propus) sericeus; Oryotus Schmidtii, O. Miklitzii; Aphaobius Milleri, A. Heydeni; Bathyscia subrotundata, B. Freyeri, B. Khevenhülleri, B. byssina, B. acuminata, B. montana; Catops nigricans; Choleva angustata; Cryptophagus dentatus; Atheta spelaea; Othiorhynchus anophthalmus. — Phora aptina. — Troglophilus cavicola, T. neglectus. — Lipura stillicidii; Tritomurus scutellatus. — Campodea erebophila, C. nivea; Nicoletia cavicola; Japyx forficularius, J. cavicola; Smynthurus niveus, S. longicornis, S. gracilis, S. coecus; Isotoma spelaea; Achorutes opetaeus; Tomocerus niveus; Cyphoderus monocerus; C. albinus; Machilis bruneo-flavea; Troglodromicus cavicola. — Stonoge: Brachydesmus subterraneus; Craspedosoma stygium, C. troglodites; Gervaisia costata; Lythobius stygius. — Pajkovci: Obisium spelaeum; O. brevimanum, O. Deschmanni; Stalita taenaria, St. stygia; Siro duricorius, S. cyphopselaphus; Eschatocephalus gracilipes. — Košarji: Cambarus stygius; Troglocaris Schmidtii; Titanethes albus; T. fracticornis, T. brevicornis; Monolistra caeca; Asellus cavaticus; Gammarus puteanus; Cyclops viridis, C. Dybowskii, C. serrulatus, C. prasinus, C. vernalis, C. bicuspidatus. — Črvi: Psammoryctes barbatus; Allolobophora constricta.

Politični opis in prebivalstvo.

Razdelitev dežele.

Kranjska vojvodina je razdeljena v političnem oziru v 11 okrajnih glavarstev in eno mesto s svojim zakonom ali statutom in ima 359 občin. Okrajni glavarji so podložni c. kr. deželnemu predsedniku v Ljubljani. Okrajna glavarstva so: Kamnik, Kranj, Radovljica, Ljubljanska okolica, Logatec, Postojina, Litija, Krško, Novo mesto, Črnomelj in Kočevje. Mesto s svojim zakonom ali statutom je Ljubljana. Kranjsko je nadalje razdeljeno v štiri stavbna okrožja in 41 zdravstvenih okrožij.

Vsako glavarstvo je razdeljeno na več sodnih okrajev, katerih je skupaj 31, in sicer imajo:

Kamnik 2 sod. okr.: Brdo in Kamnik.

Kranj 3 sod. okr.: Škofja Loka, Kranj in Tržič.

Radovljica 2 sod. okr.: Kranjska gora in Radovljica.

Ljubljanska okolica 2 sod. okr.: Ljubljana in Vrhnika.

Logatec 4 sod. okr.: Idrija, Lož, Cerknica in Logatec.

Postojina 4 sod. okr.: Postojina, Ilirska Bistrica, Senožeče in Vipava.

Litija 2 sod. okr.: Litija in Višnja gora.

Krško 4 sod. okr.: Krško, Kostanjevica, Mokronog in Radeče.

Novo mesto 3 sod. okr.: Novo mesto, Žužemperk in Trebnje.

Črnomelj 2 sod. okr.: Metlika in Črnomelj.

Kočevje 3 sod. okr.: Kočevje, Velike Lašče in Ribnica.

Velikost površja političnih okrajev, število prebivalcev in gostost ljudstva kaže ta razpredelnica:

Politični okraji	Število sodnih okrajev	Štev. občin	Površje v km^2	Prebivalstvo 31. dec. leta 1900	Prebivalci na 1 km^2
Mesto Ljubljana	—	1	34·03	36.547	1074
Postojina	4	38	897·91	41.913	46
Kočevje	3	39	1158·03	42.151	36
Krško	4	18	868·61	53.179	60
Kranj	3	26	1021·99	53.193	53
Ljubljanska okolica	2	35	914·60	59.838	65
Litija	2	41	686·47	35.924	52
Logatec	4	17	1208·66	40.370	33
Radovljica	2	20	1074·75	29.904	27
Novo mesto	3	20	933·75	48.943	53
Kamnik	2	59	611·05	40.097	66
Črnomelj	2	31	516·06	26·289	50
Kranjsko skupaj	31	359	9955·91	508.348	51

Vsak sodni okraj obsega po več občin in vsaka občina po eno ali več davčnih občin. Velikost površja sodnih okrajev, število prebivalcev in gostost ljudstva predočuje ta razpredelnica:

Sodni okraji	Površje v km^2	Prebivalci	Prebivalci na 1 km^2	Sodni okraji	Površje v km^2	Prebivalci	Prebivalci na 1 km^2
Postojina	272·79	13.070	47	Litija	416·38	23.111	55
Ilirska Bistrica	203·40	11.228	55	Višnja gora	256·11	12.813	50
Senožeče	169·19	5.530	32	Idrija	325·25	16.296	50
Vipava	230·45	12.085	52	Lož	523·65	8.305	15
Kočevje	700·89	19.397	28	Logatec	204·53	7.212	35

Sodni okraji	Površje v km^2	Prebivalci	Prebivalci na 1 km^2	Sodni okraji	Površje v km^2	Prebivalci	Prebivalci na 1 km^2
Velike Lašče	192·05	9 550	48	Cerknica	119·23	8.557	71
Ribnica	256·11	13·204	51	Kranjska gora	371·57	10.116	27
Krško	234·12	16.815	71	Radovljica	700·53	19.788	28
Kostanjevica	220·76	12.656	57	Novo mesto	527·70	28.269	53
Mokronog	231·83	14.604	63	Žužemperk	231·28	10.558	45
Radeče	181·81	9.004	49	Trebnje	177·36	10.116	57
Škofja Loka	503·76	23.532	46	Brdo	238·23	16.019	67
Kranj	365·04	22.523	61	Kamnik	364·38	24.078	66
Tržič	157·13	7.147	45	Metlika	168·65	10.745	63
Ljubljana (okolica)	580·37	44.710	77	Črnomelj	377·42	26.289	60
Vrhnika	321·51	15.128	46				

Iz te razpredelnice razvidimo, da je razen mesta Ljubljane, kjer stanuje 1074 ljudi na 1 km^2, najgosteje obljudena Ljubljanska okolica (77 na 1 km^2). Najmanj obljuden je Loški sodni okraj na Notranjskem (le 15 na 1 km^2), Ribniški sodni okraj pa ima enako gostost prebivalstva kakor vse Kranjsko skupaj. Manjšo nego srednjo gostost kranjskega prebivalstva ima na Kranjskem 15 sodnih okrajev.

Glede na cerkveno razdelitev Kranjske vojvodine nam pripoveduje zgodovina (de Rubeis, Monumenta ecclesia Aquilejensis), da so spadale prve krščanske občine na Kranjskem k trem metropolijam: Oglejski, Sremski in Solinski. Toda po preseljevanju narodov sploh, še bolj pa po naselitvi takrat še paganskih Slovencev so minile vse te razmere. Ko so se pa bili tudi Slovenci v VII. in VIII. stoletju pokristjanili, odločil je Karel Veliki (Capitulare C. M. de anno 811), da spada v cerkvenem oziru večji del Kranjske pod Oglejski patrijarhat in le majhen del pod Tržaško škofijo. Ko je pa omenjeni patrijarhat l. 1100 razpadel v pet arhidijakonatov, sta dobili tudi Krajina in Slovenska Krajina vsaka svojega arhidijakona.

Cesar Friderik III. je sicer ustanovil (dne 6. decembra l. 1461.) Ljubljansko škofijo, neposredno spadajočo pod papeža (pismo papeža Pija II. z dne 10. septembra 1462); ali ta škofija ni obsegala več nego en del Gorenjskega, dve župniji na Do-

lenjskem in nekaj krajev na dolenjem Štajerskem in na Koroškem. Drugi del Kranjskega je še vedno spadal k Oglejskemu patrijarhatu, pozneje pa k nadškofiji Goriški, nekoliko pa k Tržaški škofiji (glej Hicingerjeve razprave v Klunovem arhivu). Tudi po novi uredbi škofij v letih 1787.—1791. ni imela Ljubljanska škofija (leta 1787.—1806. celó nadškofija) vseh župnij današnjega Kranjskega. Šele, ko je prevzela l. 1830. od Tržaške škofije dekaniji Hrenovice in Trnovo, od Goriške nadškofije

	Dekanije	kanonikati	župnije	vikarijati	stare kaplanije	ekspoziture	kooperature	manemisarijati	druge nadarbine	župne cerkve	podružnice
1	Ljubljana	12	21	—	—	—	24	—	9	23	59
2	Cerknica	—	10	—	—	1	9	—	1	11	64
3	Kočevje	—	14	—	—	1	8	—	1	15	67
4	Idrija	—	10	—	—	—	7	—	1	.0	10
5	Kamnik	—	18	—	—	—	9	1	3	18	29
6	Kranj	—	20	—	—	3	19	—	5	23	69
7	Leskovec	—	14	—	—	—	20	—	—	14	73
8	Litija	—	17	—	—	1	8	—	2	18	50
9	Loka	—	18	—	—	—	13	—	2	18	39
10	Moravče	—	17	—	—	—	10	—	5	18	40
11	Novo mesto	5	15	—	—	—	11	—	—	15	68
12	Postojina	—	5	—	—	6	8	2	—	11	68
13	Radovljica	—	25	—	—	1	16	1	2	27	29
14	Ribnica	—	14	—	—	2	9	—	1	16	37
15	Semič	—	13	—	—	—	14	1	1	13	78
16	Šmarije	—	10	—	—	—	6	—	2	10	50
17	Trebnje	—	10	—	—	—	12	—	—	10	53
18	Trnovo	—	4	1	—	4	6	1	—	9	38
19	Vipava	—	11	—	4	—	3	—	1	15	20
20	Vrhnika	—	13	—	—	1	9	—	1	14	45
21	Žužemperk	—	10	—	—	—	6	—	1	10	44
	Skupaj . . .	17	289	1	4	20	227	6	38	318	1000

Vipavsko dekanijo in tri leta pozneje pa Motniško župnijo od Lavantinskega škofa, torej od l. 1833. šele se strinjajo cerkvene meje Ljubljanske škofije s političkimi mejami Kranjske vojvodine.

Kranjsko je imelo l. 1900. skupaj 641 duhovnikov, 87 bogoslovcev in 56 gojencev v Alojzijevišču. Naslednja razdelba nam kaže razvrstitev duhovnikov, redovnikov in redovnic ter raznih cerkvá in kapelic.

		Duhovščina												
		posvetna												
		škofijska												
samostanske cerkve	kapelice	kanoniki	dušni pastirji	v drugih službah	umirovljeni	zunaj škofije	neškofijska	redovniki	milosrčni bratje	uršulinke	karmeličanke	milosrčnice	šolske sestre	milosrčnice sv. križa
3	22	9	36	34	14	—	6	33	—	67	14	148	15	6
—	7	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	24	—	21	1	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—
—	4	—	15	—	1	—	—	—	—	—	—	4	—	—
1	14	—	26	—	6	—	4	9	—	—	—	5	5	—
—	10	—	36	2	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1	11	—	27	—	—	—	—	4	—	—	—	3	—	—
—	9	—	22	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	7	—	23	2	6	—	—	4	—	62	—	—	—	—
—	5	—	23	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	20	5	22	1	1	—	—	8	15	—	—	—	11	—
—	6	—	13	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	12	—	33	—	2	—	1	3	—	—	—	40	—	—
—	10	—	19	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—
—	9	—	17	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
—	5	—	15	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—
—	10	—	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	4	—	10	—	1	—	—	—	—	—	—	—	7	—
—	6	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	4	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	5	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	204	14	443	40	43	14	13	74	15	129	14	209	38	6

Ustava in uprava.

Podlaga kranjski deželni ustavi je prvič osnovni zakon, dan avstrijskim deželam pod Goluchowskega ministrstvom z oktobrsko diplomo z dne 20. oktobra l. 1860., po kateri so dobile avstrijske dežele posebne deželne zbore. Zakonodavstvo se poslej izvršuje s sodelovanjem deželnih zborov in državnega zbora. Člen I. pravi: Pravico, zakone dajati, preminjati in odpravljati, bodemo Mi in Naši nasledniki izvrševali samo s sodelovanjem zakonito zbranih deželnih zborov, odnosno državnega zbora, v katerega imajo deželni zbori pošiljati od Nas določeno število članov. V členu III. se navajajo pravice deželnih zborov. Do leta 1873. so potem volili deželni zbori izmed svojih članov poslance v državni zbor, od tega leta dalje pa volijo volilci neposredno državne poslance.

Druga podlaga deželni ustavi je februarski patent z dne 26. februarja l. 1861. Vsled tega zakona so se omejile in prikrajšale pravice deželnih zborov pod ministrstvom Schmerlingovim. Februarski patent določa deželno upravo in deželni volilni red za posamezne kronovine. Težišče se je premeknilo v državni zbor. Deželni zbori so poslej obravnavali le domače zadeve in volili poslance v državni zbor. Na podlagi teh zakonov se je tudi ustanovil kranjski deželni zbor namesto prejšnjega stanovskega zastopa.

Ta osnovni zakon se je izpremenil z decembrskimi zakoni z dne 21. decembra l. 1867., ki v § 12. določajo, da spada v področje deželnih zborov vse zakonodavstvo, ki v tem zakonu ni izrečno pridržano državnemu zboru, sicer pa veljajo glede na zakonodavne pravice deželnih zborov deželni redi iz leta 1861.

Deželno predsedstvo v Ljubljani je najvišja politična oblast na Kranjskem.

Po potrjenem sklepu kranjskega deželnega zbora iz l. 1866. je Kranjsko v političnem oziru razdeljeno v 11 okrajnih glavarstev in eno mesto s svojim zakonom, to je Ljubljana. Okrajna glavarstva so: 1. Ljubljanska okolica, 2. Kranj, 3. Radovljica, 4. Kamnik, 5. Litija, 6. Krško, 7. Novo mesto, 8. Črnomelj, 9. Kočevje, 10. Logatec in 11. Postojina.

Kranjsko zastopstvo v državnem zboru in v delegaciji.

V avstrijski državni zbor voli Kranjsko 11 poslancev, in sicer volijo: veleposestniki dva, mesta, trgi, trgovska in obrtniška zbornica tri, kmečke občine pet in peta volilna skupina enega poslanca. Do leta 1900. so kmečke občine volile posredno po volilnih možeh, l. 1900. so pa prvič volile vse volilne skupine neposredno. Volilno pravico ima (razen nekaterih po zakonu določenih izjem) v prvih štirih volilnih skupinah vsak moški samosvoj avstrijski državljan, ki je dovršil 24. leto in ima volilno pravico za deželni zbor, v peti volilni skupini pa volijo vsi 24 let stari avstrijski državljani. Volitev je tajna in se vrši po listkih. Razdelitev kranjskih državnozborskih mandatov je pa nastopna:

a) Veleposestvo	Vsa dežela	2
b) Mesta in trgi in *c)* Trgovska in obrtniška zbornica	1. Ljubljana in trgovska in obrt. zbornica	1
	2. Postojina, Idrija, Vrhnika, Lož, Radovljica, Tržič, Kamnik, Kranj, Škofja Loka	1
	3. Novo mesto, Višnja gora, Krško, Kostanjevica, Črnomelj, Metlika, Kočevje, Ribnica	1
	Sodni okraji:	
d) Kmečke občine	1. Ljubljana, Vrhnika, Litija, Višnja gora (do l. 1900. Zatičina), Ribnica, Velike Lašče	1
	2. Postojina, Ilirska Bistrica, Senožeče, Vipava, Logatec, Cerknica, Lož, Idrija	1
	3. Kranj, Škofja Loka, Tržič, Kamnik, Brdo, Radovljica, Kranjska gora	1
	4. Novo mesto, Krško, Kostanjevica, Črnomelj, Metlika	1
	5. Kočevje, Trebnje, Žužemperk, Radeče, Mokronog	1
e) Peta volilna skupina	Vsa dežela voli in sicer neposredno .	1
	Skupaj . .	11

Enajsteri kranjski državni poslanci volijo izmed sebe v avstrijsko delegacijo enega delegata in enega namestnika. Delegaciji, kateri je ustanovil zakon z dne 21. decembra l. 1867., sta avstrijska in ogrska delegacija ter imata zakonodavno oblast glede skupnih državnih zadev. Vsaka delegacija ima po 60 članov, ki se shajajo eno leto na Dunaju, drugo pa v Budim-Pešti.

Kranjski deželni zbor.

Kranjski deželni zbor je zastopstvo Kranjske vojvodine in zboruje v Ljubljani. Cesar sklicuje deželni zbor vsaj po enkrat na leto v posvetovanje o deželnih zadevah ter ga sme vsak čas razpustiti in razpisati nove volitve. V deželni zbor volijo štiri volilne skupine, in sicer: 1. veleposestvo, 2. mesta in trgi, 3. trgovska in obrtniška zbornica in 4. kmečke občine. Prve tri skupine so že prej volile neposredno, l. 1901. so pa tudi kmečke občine volile neposredno, t. j. volilci te skupine so sami volili dotične poslance, ne pa več po volilnih možeh. Volitev je tajna in se vrši po listkih.

Po deželnem zakonu z dne 5. novembra leta 1898. (§ 13.) volijo poslance mest in trgov in poslance kmečkih občin vsi tisti vsaj 24 let stari občani, ki imajo volilno pravico v občinski zastop in kateri *a)* v občinah s tremi volilnimi razredi spadajo v prvi in drugi razred, ali kateri v tretjem razredu plačujejo najmanj po osem kron neposrednega (direktnega) davka; *b)* v občinah, ki imajo manj nego tri volilne razrede, pa tisti po velikosti letnega neposrednega davka razvrščeni občinski volilci, ki plačujejo prvi dve tretjini vsega tega davka, in razen teh tisti, ki plačujejo najmanj po osem kron neposrednega davka na leto. Razen teh davkoplačevalcev imajo volilno pravico tudi častni občani in vse tiste osebe, ki imajo volilno pravico ne glede na to, ali plačujejo kaj davka ali nič, kakor n. pr. uradniki, učitelji in drugi, ako v dotični občini stalno prebivajo.

Izključene od volilne pravice pa so tiste osebe, ki so bile obsojene na kazen zaradi kakega hudodelstva ali zaradi prestopka tatvine, nezvestobe ali deležnosti teh prestopkov ali goljufije. Nasledek obsodbe neha po preteku treh, oziroma petih ali desetih let. Izključeni od volilne pravice so tudi tisti, ki so

pod kuratelo ali v konkurzu, in ubožci, ki dobivajo podporo iz javnih sredstev ali so jo dobivali v letu pred volitvijo, ali ki žive od javne milosrčnosti.

To so pogoji za aktivno volilno pravico v deželni zbor. Izvoljeni poslanec pa bodi avstrijski državljan, imej vse državljanske pravice, bodi vsaj 30 let star in imej aktivno volilno pravico v Kranjski deželi. Vsak volilec sme voliti samo v enem volilnem okraju in navadno le osebno. Izjemoma je dovoljeno volilcem v veleposestvu voliti po pooblaščencu, ki je volilec v veleposestvu.

Deželni poslanci uživajo glede nedotakljivosti (imunitete) iste pravice kakor državni poslanci in so voljeni pri občnih volitvah na dobo šestih let. Pri vstopu v deželni zbor store namesto prisege obljubo deželnemu glavarju, da bodo zvesti in pokorni cesarju, da bodo spoštovali zakone in vestno izpolnjevali svoje dolžnosti.

Kranjski deželni zbor ima 37 poslancev, ti so: ljubljanski knezoškof, 10 poslancev iz veleposestva, osem poslancev iz mest in trgov, dva poslanca iz trgovske in obrtniške zbornice in 16 poslancev iz kmečkih občin. Veleposestniki in trgovska in obrtniška zbornica volijo v Ljubljani, mesta in trgi pa doma. Volitev za kmečke občine se vrši v vsaki selski občini, ki ima po zadnjem ljudskem štetju nad 500 prebivalcev. Selske občine, ki imajo le po 500 ali po manj prebivalcev, volijo praviloma z najbližjimi kmečkimi občinami istega sodnega okraja v skladnih volilnih krajih, ki se sestavijo v ta namen. Te skladne volilne kraje določa deželni predsednik dogovorno z deželnim odborom. Vsi volilci vsakega volilnega okraja so ena volilna skupina. Vsak volilni okraj ima svoj glavni kraj, kjer se končno seštejejo vsi po posameznih občinah oddani glasovi in izračuni, kdo je izvoljen za poslanca. Izvoljen je pa tisti, ki je v celem volilnem okraju dobil nadpolovično število vseh oddanih glasov.

Deželnega glavarja in njegovega namestnika imenuje cesar izmed deželnih poslancev na šest let. Deželni glavar otvarja po cesarju sklicani deželni zbor, mu predseduje in ga vodi ter sklepa po izvršeni nalogi ali po cesarjevem naročilu; tudi določuje sejam spored.

Razdelitev kranjskih deželnozborskih mandatov kaže naslednja razpredelnica:

Volilna skupina	Volilni okraj	Število poslancev
Veleposestvo	Vsa dežela	10
Mesta in trgi	Ljubljana	2
	Postojina, Vrhnika, Lož	1
	Idrija	1
	Kranj, Škofja Loka	1
	Kamnik, Tržič, Radovljica	1
	Krško, Kostanjevica, Novo mesto, Črnomelj, Metlika, Višnja gora	1
	Kočevje, Ribnica	1
Trgovska in obrtniška zbornica	Kranjska trgovska in obrtniška zbornica	2
	Sodni okraji:	
Kmečke občine	Ljubljana in Vrhnika	2
	Kamnik in Brdo	1
	Kranj, Tržič in Škofja Loka	2
	Radovljica in Kranjska gora	1
	Postojina, Logatec, Senožeče, Lož, Ilirska Bistrica in Cerknica	2
	Vipava in Idrija	1
	Novo mesto, Kostanjevica in Krško . .	1
	Trebnje, Višnja gora, Žužemperk, Mokronog, Litija in Radeče	3
	Kočevje, Ribnica in Velike Lašče . . .	2
	Črnomelj in Metlika	1
Virilni glas	Ljubljanski knezoškof	1
	Skupaj . .	37

Delokrog deželnega zbora je omejen na deželne zadeve in določen po deželnem redu. Te zadeve so: obdelovanje zemlje, javne stavbe in dobrodelne naprave; nadalje uredba občinskih, cerkvenih in šolskih stvari, uredba priprege in nastanjanja vojaštva, vse to pa v mejah splošnih zakonov; končno pa pri-

padajo deželnemu zboru tudi vse druge reči, ki so deželi koristne ali potrebne. Deželni zbor določuje tudi proračune ter presoja račune o upravljanju deželnih denarjev. Vlada predlaga deželnemu zboru zakonske predloge o deželnih stvareh, vendar ima to pravico tudi deželni zbor. Za veljavnost sklepanja treba, da je navzočnih nad polovico vseh poslancev in za veljavnost sklepa treba nadpolovične večine navzočnih. Za predloge o premembi deželnega reda pa je treba, da so navzočne tri četrtine vseh poslancev in da je dvetretjinska večina za to. Po deželnem zboru sprejete deželne zakone predloži deželni odbor cesarju v potrjenje, brez katerega ni veljaven noben zakon.

Deželni zbor razpolaga z deželnim premoženjem in sme v pokritje potrebščin razpisovati deželne priklade do 10%; za večje priklade treba cesarjevega privoljenja.

Viri deželnih dohodkov so: 1. deželno premoženje, obstoječe iz plodonosno naloženih osnovnih glavnic ali iz nepremičnin, t. j. zemljišč in poslopij; 2. naprave, osnovane izključno v pridobitne namene, n. pr. zakup užitnine; 3. razne pristojbine, kakor mitnina, oskrbnina dobrodelnih zavodov i. dr.; 4. zakonite globe, kakor za prestopke pri raznih kulturnih napravah; 5. dohodki iz upravljanja deželnih naprav, n. pr. povračila stroškov za tuje prisiljence, oskrbovane v kranjski deželni prisilni delavnici, vstopnina v deželnem muzeju, najemnina za lože v deželnem gledališču i. dr.; 6. deželne doklade k neposrednim in posrednim državnim davkom in 7. samostojni deželni davki. Taki samostojni deželni davki so: deželna naklada na žganje in pivo, zapuščinski doneski, davek za lovske karte in davek zavarovalnic za gasilna društva.

Deželni proračun za leto 1901.

Deželni proračun o stroških, potrebščinah se sestavlja po zakladih in za vsak zaklad se določajo posebej njega dohodki, pokritje za stroške.

Skupna deželna potrebščina za l. 1901. je bila proračunjena na 3,573.280 K.

Deli te potrebščine so bili:

1. deželni zbor	35.724 K
2. deželna uprava	161.166 „

3. deželna posest	4.663	K
4. deželna kultura in melijoracije	321.549	„
5. javna varnost	237.841	„
6. zdravstvo	354.739	„
7. dobrodelstvo	392.729	„
8. pouk, omika in umetnost	1,238.811	„
9. občila	221.674	„
10. vojaštvo in priprega	33.580	„
11. deželni dolgovi	514.808	„
12. pokojnine	31.996	„
13. razni stroški	24.000	„

V pokritje deželne potrebščine ima Kranjsko na razpolaganje stalne in premenljive dohodke. Stalni dohodki so tisti, ki so v gotovem oziru že znani in jih deželni zbor vsako leto določi v svojem delokrogu. Premenljive dohodke pa zakonito določa deželni zbor od leta do leta. Stalni dohodki v deželnem proračunu za l. 1901. so: 1. lastni dohodki zakladov, 2. dobiček pridobitnih podjetij in 3. državni prispevki. Premenljivi dohodki pa izvirajo iz doklad k davkom in iz samostojnih deželnih naklad.

Stalno pokritje deželne potrebščine za l. 1901. je znašalo 813.336 K, in sicer:

a) iz lastnih dohodkov zakladov:

1. deželna uprava	14.705	K
2. deželna posest	72.041	„
3. deželna kultura in melijoracije	58.438	„
4. javna varnost	188.447	„
5. zdravstvo	150.675	„
6. dobrodelstvo	30.047	„
7. pouk, omika in umetnost	110.204	„
8. občila	22.500	„
9. vojaštvo in priprega	24.360	„
10. deželni dolgovi	4	„
11. pokojnine	868	„
12. razni dohodki	5.047	„
Skupaj	677.336	K

b) iz pridobitnih podjetij:
čisti dobiček od zakupa užitnine . . . 60.000 K
c) državni prispevek . . . . . . 76.000 K
ki ga Kranjsko prejemlje od l. 1898. kot namestek za doklade, katerih je osebna dohodnina prosta.

Ako od skupne deželne potrebščine . . 3,573.280 K
odštejemo skupno stalno pokritje . . . . . 813.336 „
je znašal proračunski primanjkljaj l. 1901. 2,759.944 K

V pokritje tega primanjkljaja je predlagal deželni odbor deželnemu zboru, da se naj pobirajo: I. 40 % deželna doklada na skupno vsoto vseh na Kranjskem predpisanih neposrednih davkov (izimši osebno dohodnino) z vsemi državnimi prikladami vred; II. 40 % doklada na užitnino od vina, vinskega in sadnega mošta ter od mesa; III. deželne naklade: *a)* od porabljenih likerjev in vseh poslajenih opojnih tekočin po 30 K od hektolitra in od porabljenih drugih žganih opojnih tekočin po 60 h od hektolitrske stopinje; *b)* od porabljenega piva v vsej deželi po 2 K od hektolitra.

Skupno premenljivo pokritje je znašalo torej 2,623.013 K. Ker pa je znašal primanjkljaj 2,759.944 K, je bilo pokriti še 136.931 K. V pokritje tega končnega primanjkljaja je bilo treba primernega posojila.

Deželni odbor je upravna in izvrševalna oblast deželnega zbora in se voli izmed deželnozborskih poslancev. Načeluje mu deželni glavar in v njega odsotnosti po deželnem glavarju določeni deželni odbornik. Kranjski deželni odbor ima razen deželnega glavarja še štiri odbornike, in sicer volijo enega poslanci iz veleposestva, enega poslanci mest in trgov ter trgovske in obrtniške zbornice, enega poslanci kmečkih občin in enega vsi deželni poslanci skupaj. Deželni glavar kranjski ima 7200 K letne opravilnine, deželni odborniki pa po 4000 K. Deželni odbor podpirajo pri poslovanju za to nastavljeni deželni uradniki.

Občinski zastopi.

Občinsko upravo in občinske posle opravljata občinski odbor in občinsko predstojništvo, ki se skupno imenujeta občinski zastop. Občinski odbor voli izmed svojih članov

občinsko predstojništvo, kateremu pripadajo občinski predstojnik, župan, in dva ali več občinskih svetovalcev.

Občinski odbor je v občinskih rečeh sklepajoči in nadzirajoči organ, a nima izvrševalne ali eksekutivne oblasti. Sklepe občinskega odbora izvršuje občinski predstojnik (župan). Večje občine potrebujejo pri svojem poslovanju tudi uradnikov in služabnikov, ki jih imenuje občinski odbor. Tako ima malone vsaka občina občinskega tajnika in občinskega slugo.

Občinski volilni red določuje, kako je voliti občinski zastop. Voli se na tri leta. Občinski zastopi imajo različno število odbornikov in namestnikov, ki je določeno po zakonu. Nekatere občine imajo po 12 občinskih odbornikov, druge pa po več ali manj. Ljubljanski mestni zastop ima n. pr. 30 občinskih odbornikov, ki imajo sicer tudi triletno poslovno dobo, a vsako leto jih izstopi 10, za katero so potem zopet dopolnilne volitve.

Navadno imajo volilno pravico pri občinskih volitvah vsi občani, ki plačujejo vsaj eno leto nekaj neposrednega (direktnega) davka. Brez ozira na davčni znesek pa imajo volilno pravico stalni dušni pastirji, dvorni, državni in javni zakladni uradniki, upokojeni častniki in vojaški uradniki, doktorji, ki so dosegli doktorstvo na kakem avstrijskem vseučilišču, voditelji in nadučitelji ljudskih šol in na višjih šolah v občini nastavljeni ravnatelji, profesorji in učitelji. Navadno so volilci razdeljeni v tri volilne razrede, v manjših občinah pa sta tudi samo po dva volilna razreda. Vsa davčna vsota, katero plačuje občina, se pri treh volilnih razredih deli s tremi, pri dveh pa z dvema.

Izvolitev v občinski zastop lahko odklanjajo: duhovniki in javni učitelji, dvorni, državni, deželni in javni zakladni uradniki in sluge, vojaki v neaktivni službi, nad 60 let stare osebe in vsi tisti, kateri ne morejo izvrševati svoje uradne dolžnosti, ker so pohabljeni ali trajno bolehni.

Poslovanje občinskih odbornikov ali namestnikov je brezplačno; povračajo se jim le gotovi stroški, katere imajo pri poslovanju. Ljubljanski župan pa ima letne opravilnine 7200 K. Kdor brez zakonito veljavnega razloga ne sprejme izvolitve v občinski odbor ali noče po sprejeti izvolitvi dalje poslovati, zapade globi, katero določa politična oblast od 100 do 600 K.

C. kr. deželna vlada ima pravico, razpustiti občinski zastop, kateremu preostaja proti nje odloku priziv na ministrstvo za notranje stvari. Najdalje v šestih tednih po razpustu se morajo vršiti nove volitve. Do ustanovitve novega občinskega zastopa ukrepa c. kr. deželna vlada vse za občinsko upravo potrebno v sporazumu z deželnim odborom.

Občina ima *samostalno* in *izročeno področje*. Samostalno ali domače področje je tisto, v katerem sme občina, držeč se obstoječih državnih in deželnih zakonov, po svoji volji urejati in odločevati. To področje obsega sploh vse, kar se posebno dotika občinskih reči in kar more občina v svojih mejah in po svojih močeh oskrbovati in izvrševati.

V *samostalno občinsko področje* spadajo: 1. podelitev domovinske pravice in častnega občanstva; 2. uprava občinskega premoženja; 3. oskrbovanje občinskih potov; 4. oskrbovanje občinskih dobrodelnih zavodov in preskrbovanje občinskih ubožcev; 5. ustanovitev, vzdrževanje in oprava občinskih ljudskih šol; 6. občinsko redarstvo. Občina nadzira in kaznuje berače in postopače, nadzira tržni promet, pazi na mero in uteži, preiskuje iz zdravstvenih ozirov živila, ki so na prodaj; izvršuje poselski red in nadzira delavce, pazi na nravstvenost in skrbi za stavbni red zlasti v tem oziru, da se zabranjujejo požari. Občina ima tudi pravico, kaznovati z malo globo in kratkim zaporom.

Izročeno področje pa naklada občini dolžnost, sodelovati v namene javne uprave. To področje določujejo obči in deželni zakoni. Izročeno področje je mnogostransko in se tiče bolj ali manj vseh strok javne uprave. Tako sodelujejo občine n. pr. pri novačenju, volitvah, pobiranju davkov i. t. d.

Ljubljana je mesto s svojim zakonom ali statutom in kot tako ni podrejeno občnemu občinskemu zakonu ter ima glede uprave posebne pravice. Občinski zastop upravlja za mesto obenem posle okrajnega glavarstva ter ima v to svrho posebne uradnike ali *magistrat*. Župana potrjuje cesar.

Občinske potrebščine se pokrivajo z občinskimi dohodki in občinskimi prikladami. Ker le v malokaterih občinah zadostujejo občinski dohodki v pokritje občinskih stroškov, sme občinski odbor pobirati *občinske priklade*. Take priklade

so: doklade k neposrednim davkom ali k užitnini, naklade in davki, ki ne pripadajo davčnim dokladam. Občinskih priklad sme občinski odbor privoljevati le do 30 %. V prekoračenje teh odstotkov treba privoljenja deželnega odbora. **Proračun** občinskih dohodkov in stroškov sestavlja župan, občinski odbor ga pa odobruje in razglaša vsaj en mesec pred novim letom.

Konec l. 1900. je imelo Kranjsko 359 **občin**, v katerih je bilo 87.282 hiš (brez gospodarskih poslopij), za 3.138 več (torej + 3·7 %) nego v letu 1890. V teh hišah je stanovalo 105.252 strank. Na eno hišo pripada 1·2 stranke ali 5·8 prebivalcev. Ena stranka ima poprečno 4·8 ljudi.

Okrajnih zastopov Kranjsko nima, pač pa ima **okrajne cestne odbore** in **okrožne zdravstvene zastope**.

Sodstvo.

Glede na sodstvo je Kranjsko razdeljeno na 31 c. kr. **okrajnih sodišč** ter ima c. kr. **deželno sodišče v Ljubljani** in c. kr. **okrožno sodišče v Novem mestu**. Pod ljubljansko c. kr. deželno sodišče spadajo c. kr. okrajna sodišča: Ljubljana, Vrhnika, Logatec, Idrija, Lož, Cerknica, Postojina, Ilirska Bistrica, Senožeče, Vipava, Kamnik, Brdo, Škofja Loka, Kranj, Tržič, Radovljica in Kranjska gora. Pod novomeško c. kr. okrožno sodišče pa spadajo: Novo mesto, Žužemperk, Trebnje, Mokronog, Kostanjevica, Krško, Radeče, Litija, Višnja gora, Velike Lašče, Ribnica, Kočevje, Črnomelj in Metlika.

Okrajna sodišča sodijo o prestopkih kazenskih zakonov, v civilnih pravdah pa praviloma o stvareh do najvišje vrednosti 1000 K. Od l. 1898. se sodi tudi v civilnopravdnih stvareh z ustnim postopanjem.

Deželno sodišče in okrožno sodišče imata pravosodje v civilnih pravdah, v katerih je soditi o večjih pravicah in o rečeh večje vrednosti (črez 1000 K). Sem spadajo tudi kazenske pravde zaradi zločinov, ki se kaznujejo s hudimi kaznimi (z ječo, izgubo redov, plemstva itd.), in zločini in prestopki, katere zakrivljajo časopisi. Proti sodbi deželnega sodišča ali okrožnega sodišča se smeta pritožiti državni pravdnik in obsojenec pri deželnem

nadsodišču, oziroma pri najvišjem sodišču kot kasacijskem sodišču. Za kupčijske reči je posebno kupčijsko sodišče. Pri hudodelstvih, za katera so določene hude kazni in katera navaja zakon, in pri političnih, po vsebini tiskovine učinjenih hudodelstvih in prestopkih sodijo porotniki o krivdi obtoženčevi. Porotna sodišča dajejo državljanom pravico in dolžnost, da sodelujejo pri kazenskem pravosodstvu.

Sodišče druge instance je c. kr. deželno nadsodišče v Gradcu, katero popravlja vsled vzklica sodbo prve instance le glede kazni. Najvišje sodišče na Dunaju kot kasacijsko sodišče pa sodi o ničnostnih pritožbah in sme izrek o krivdi premeniti ali pa prvo sodbo razveljaviti.

Na Kranjskem je bilo 1901. l. 34 odvetnikov, in sicer v Ljubljani 23, v Novem mestu trije, v Kranju in v Kočevju po dva, v Litiji, Postojini, Radovljici in Krškem pa po eden. Notarjev je sedaj 34, in sicer so v Ljubljani štirje, pri drugih okrajnih sodiščih pa po eden.

Kranjsko ima c. kr. žensko kaznilnico v Begunjah na Gorenjskem.

Finančne oblasti in uradi, davki.

Deželna finančna oblast je c. kr. finančno ravnateljstvo v Ljubljani, ki je neposredno podrejeno ministrstvu za finance na Dunaju. Finančno ravnateljstvo je druga instanca v rečeh neposredne in posredne obdačbe na Kranjskem. Vrhovno vodstvo finančnega ravnateljstva ima c. kr. deželni predsednik, voditelj te oblasti pa je c. kr. višji finančni svetnik (sedaj dvorni svetnik). C. kr. deželni plačilni urad je glavna blagajnica za državne dohodke in stroške na Kranjskem in je podrejen finančnemu ravnateljstvu. Finančna prokuratura je podrejena predsedniku finančnega ravnateljstva ter vodi pravde in ima sploh sodno zastopstvo glede državnega premoženja in temu enakih zakladov.

Najnižja uprava finančnih reči je ločena za neposredno in posredno obdačbo. Prva instanca za neposredno obdačbo so okrajna glavarstva, Ljubljana pa ima posebno davčno administracijo, ki oskrbuje neposredno obdačbo za mesto. Vsako okrajno glavarstvo ima v to svrho posebnega finančnega

uradnika, davčnega nadzornika ali višjega davčnega nadzornika. Davčno administracijo pa vodi višji finančni uradnik, kateremu je podrejenih nekaj finančnih uradnikov.

Kranjsko ima 31 c. kr. davčnih uradov, med katerimi so štirje glavni, in sicer v Ljubljani, Novem mestu, Kranju in Kočevju. Davčni okraji se strinjajo s sodnimi okraji. Za odmerjanje nekaterih pristojbin, ki ne spadajo v delokrog c. kr. davčnih uradov, je posebna pristojbinska oblast v Ljubljani.

Kranjsko ima c. kr. glavni carinski urad v Ljubljani.

Visokost neposrednih davkov za Kranjsko v letu 1900. pojasnjuje sledeča razpredelnica:

	Predpis	Odpis	Ostali predpis	Plačano še v l. 1900
	Krone			
I. Stvarni ali realni davki:				
Zemljiški davek (zemljarina) . .	1,012.472	19.949	992.523	1,002.502
Hišnorazredni davek	261.973	1.969	260.004	252.157
Hišnonajemnin. davek (domarina)	465.922	52.283	413.639	391.033
5% davek od donosa domarine prostih poslopij	41.993	6.738	35.255	39.137
Skupaj . .	1,782.360	80.939	1,701.421	1,684.829
II. Osebni davki.				
Splošna pridobnina:				
a) kontingentirana[1])	376.807	13.340	363.467	360.992
b) nekontingentirana. . . .	33.475	1.839	31.582	24.421
Pridobnina od krošnjarstva . .	20.559	—	20.559	20.547
Pridobnina od podjetij, ki so zavezana javno pokladati svoje račune	254.200	—	254.200	728.555
Rentnina	66.976	69	66.907	63.687
Osebna dohodnina.	384.014	1.076	382.938	350.281
Plačarina	4.197	—	4.197	4.118
Skupaj . .	1,140.228	16.378	1,123.950	1,552.601

[1]) Splošno pridobnino je smatrati za skupen davek. Zakon natančno določa vsoto, katero morajo skupaj plačevati vsi davčni zavezanci, katere zadeva dolžnost plačevanja splošne pridobnine v državnem zboru zastopanih kronovin in dežel. Ta vsota se razdeljuje po davčni zmožnosti na posamezne dežele in v vsaki deželi na takozvane priredbene okraje. Te dele imenuje zakon »kontingente« in zaradi tega to splošno pridobnino »kontingentirani davek«.

Hranilnice in posojilnice.

Kranjsko ima razmerno mnogo hranilnic in posojilnic. Konec leta 1901. so bili na Kranjskem 104 denarni zavodi, in sicer je bilo: 61 denarnih zavodov Raiffaisnovega sistema, 34 Schultze-Delitschevega sistema, štirje mešani in pet pupilarno varnih hranilnic. Izmed posojilnic jih je 28, katere so član „Zveze slovenskih posojilnic“ v Celju; 65 jih je združenih v „Gospodarski zvezi“ v Ljubljani in šest jih je izven omenjenih zvez.

Hranilnice in posojilnice, ki so član „Gospodarske zveze“ v Ljubljani, so imele konec l. 1900. skupaj 12.626 članov, za 78.623 K deležev in 33,634.195 K skupnega prometa.

Hranilnic in posojilnic, ki niso član „Gospodarske zveze“, je 34, in te so imele 19.110 članov, za 1,247.548 K deležev in 39,546.059 K skupnega prometa.

Na Kranjskem je bilo l. 1899. v prometu 73.777 hranilnih knjižic, in sicer jih je vložilo:

izpod 200 K	200 do 1000 K	1000 do 2000 K	2000 do 4000 K	4000 do 6000 K	6000 do 8000 K	8000 do 10.000 K	10.000 do 20.000 K	20.000 K in več	Skupno število vložnikov
28.840	27.151	8.462	5.221	1.732	751	468	801	351	73.777

Izmed avstrijskih dežel so imele manj vložnikov nego Kranjsko: Salcburško, Koroško, Primorsko, Tirolsko in Predarelsko, Bukovina in Dalmacija.

Lani se je v Ljubljani ustanovila kreditna banka, ki prav uspešno deluje. V Ljubljani je tudi podružnica avstrijsko-ogrske banke.

Kranjsko ima okoli 122 milijonov kron vknjiženih dolgov, od katerih je treba na leto plačevati nad šest milijonov kron obresti (po 5% računjeno).

Šolsko nadzorstvo.

Ljudske šole nadzorujejo: krajni šolski svet, okrajni šolski svet in deželni šolski svet. Sestavo in delokrog teh oblasti določuje na podlagi državnih zakonov poseben deželni zakon.

1. Krajni šolski svet. Ta nadzoruje ljudske šole, popolnoma ali deloma vzdrževane z državnimi, deželnimi ali občinskimi pomočki (brez vadnic, združenih z učiteljiščema) in je sestavljen iz zastopnikov cerkve, šole in občine. Tudi šolski patron je ud krajnega šolskega sveta in ima pravico, poslati v krajni šolski svet tudi zase namestnika.

Zastopniki cerkve so samostojni dušni pastirji mladine, ki obiskuje šolo, in če bi teh ne bilo, njih namestniki. Šolo zastopa nje voditelj (učitelj, in če je na šoli nastavljenih več učiteljev, ravnatelj ali prvi učitelj). Zastopnike občine voli občinski zastop ali, če bi bilo šoli pridruženih več županij ali podobčin, skupščina dotičnih občinskih, oziroma podobčinskih zastopov. Število teh zastopnikov določuje okrajni šolski svet (najmanj tri, največ pet). Udje krajnega šolskega sveta volijo izmed sebe predsednika in namestnika na tri leta.

Kraji, kjer obstoji več šol, se smejo razdeliti z dovolitvijo okrajnega šolskega sveta v več šolskih okolišev. V tem primeru se postavi za vsak tak šolski okoliš poseben krajni šolski svet. Krajnega šolskega sveta dolžnost je, zastopati šolsko občino v vseh gospodarskih in pravnih rečeh, zlasti pa pri obravnavah o napravljanju in razširjanju šol in zidanju šolskih prostorov. Dolžan je skrbeti, da se izpolnjujejo šolski zakoni in ukazi višjih šolskih oblastev, in da je šolstvo primerno urejeno po teh zakonih in ukazih.

2. Okrajni šolski svet. Ta ima višji nadzor nad ljudskimi šolami v dotičnem šolskem okraju. Kranjski šolski okraji se strinjajo s političkimi okraji. Ljubljana je kot mesto s posebnim občinskim zakonom ali statutom poseben šolski okraj. Vseh šolskih okrajev je torej 12.

Člani okrajnega šolskega sveta so: *a)* predstojnik politiškega okrajnega oblastva kot predsednik; *b)* eden duhovnik za vsako tistih verskih družb, katerih dušno število znaša v okraju črez 2000; izvolitev gre škofijskemu oblastvu, oziroma senijoratu; *c)* dva zvedenca iz učiteljstva, katera voli okrajna učiteljska skupščina; *d)* dva uda, izvoljena od deželnega odbora. Predsednikovega namestnika voli okrajni šolski svet.

V Ljubljani so člani mestnega šolskega sveta, ki ima področje krajnega in okrajnega šolskega sveta: 1. Predsednik je

župan; njegov namestnik v mestnem magistratu ga nadomestuje tudi v predsedstvu mestnega šolskega sveta. 2. Vsaka verska družba, katera šteje črez 500 duš, ima v zastopu po enega duhovnika. 3. Učiteljska skupščina mestnega šolskega okraja voli izmed sebe dva uda. 4. Občinski zastop voli izmed sebe ali izmed drugih dva uda. 5. Šolska nadzornika mestnega šolskega okraja. Za ljubljanske mestne šole sta dva šolska nadzornika, in sicer eden za slovenske in slovensko-nemške šole in drugi za nemške šole.

Minister za bogočastje in nauk imenuje za vsak okraj enega okrajnega šolskega nadzornika za dobo šestih let in tam, kjer bi posebne okoliščine to zahtevale, tudi več šolskih nadzornikov. Nemške šole na Kranjskem imajo posebne okrajne šolske nadzornike. Včasih pa ima okrajni šolski nadzornik po več šolskih okrajev, n. pr. Litijski in Krški okraj imata skupaj enega okrajnega šolskega nadzornika. Nadzor nad učenjem veroznanstva ne spada pod okrajnega šolskega nadzornika, ampak pod višjo cerkveno gosposko. Okrajni šolski nadzornik ima dolžnost, šole občasno obiskovati in ogledovati. On ima pravico, v didaktično-pedagogičnih rečeh svetovati in opažane napake odvračati; on vodi tudi okrajne učiteljske konference. Okrajni šolski nadzorniki morajo dajati o svojem poslovanju okrajnemu šolskemu svetu poročila, ki jih je predlagati s sklepi, zaradi tega narejenimi, deželnemu šolskemu svetu, in ta pošilja posebna poročila ministrstvu za bogočastje in nauk. Okrajnemu šolskemu svetu in okrajnemu šolskemu nadzorniku gre častni naslov „cesarski kraljevi". Na Kranjskem je osem okrajnih šolskih nadzornikov.

3. Deželni šolski svet. C. kr. deželni šolski svet je najvišje šolsko oblastvo v deželi, in sicer za ljudske in meščanske šole, obe učiteljišči in vadnici, srednje šole ter tudi za vsa v njih obseg spadajoča zasebna in posebna učilišča, v kolikor niso pod najvišjim vodstvom ministrstva za bogočastje in nauk.

Kranjski deželni šolski svet ima 12 članov in obstoji: 1. iz deželnega načelnika ali namestnika, od njega imenovanega, kot predsednika; 2. iz dveh odposlancev deželnega odbora; 3. iz enega poročevalca za upravne in gospodarske šolske reči; 4. iz dveh deželnih šolskih nadzornikov; 5. iz dveh katoliških duhov-

nikov; 6. iz dveh udov učiteljskega stanu; 7. iz enega poslanca ljubljanskega občinskega zastopa. Pod številko 3, 4, 5 in 6 navedene ude imenuje cesar. Opravilna doba pod številko 5, 6 in 7 omenjenih udov traja šest let, opravilna doba odposlancev deželnega odbora se pa ravna po času mandata deželnih odbornikov. Udje učiteljskega stanu dobivajo opravilno pristojbino iz državnih novcev.

Deželni šolski svet ima nadzorstvo nad okrajnimi in krajnimi šolskimi sveti ter ima na skrbi in vodi učiteljišči in k njima spadajoči vadnici. Nadalje potrjuje ravnatelje in učitelje na srednjih šolah, vzdrževanih z občinskimi pomočki (n. pr. na idrijski občinski realki), vpoštevajoč posebne pravice, katere gredo občinam, družbam in privatnim osebam; tudi izreka svoje mnenje o učnih črtežih, učnih pomočkih in učnih knjigah za srednje in strokovne šole in podaje letna poročila o stanju vsega šolstva v deželi ministrstvu za bogočastje in nauk.

Kranjsko ima dva deželna šolska nadzornika, ki jima je vplivati v pedagogično-didaktičnem oziru na šole po občasnih ogledih, voditi preizkušnje, čuvati nad poslovanjem šolskih ravnateljev, krajnih in okrajnih šolskih svetov i. t. d. Deželni načelnik pa sme za posamezne slučaje izročiti opravila te vrste tudi drugim udom deželnega šolskega sveta. Nadzornika podajeta o svojem poslovanju poročila deželnemu šolskemu svetu, kateri zopet poroča ministrstvu za bogočastje in nauk.

Prebivalstvo.

Po zadnjem ljudskem štetju 31. decembra l. 1900. je imelo Kranjsko 508.348 prebivalcev, od katerih jih pride torej na *km*² 51. Prebivalstvo je naraslo od leta 1890. do 1900 le za 9.390 ljudi, torej le za 1·9 %. Izmed vseh avstrijskih dežel zaostaja za Kranjsko le še Koroško, kjer se je prebivalstvo pomnožilo le za 1·8 % v zadnjem desetletju. Civilnega prebivalstva je bilo 505.658, aktivnih vojakov pa 2.690.

Vzrok temu neznatnemu naraščanju prebivalstva v zadnjem desetletju je pač ponajveč obilno izseljevanje vsled slabih gospodarskih razmer. Od 31. decembra leta 1890. do 31. decembra l. 1900. se jih je na Kranjskem 40.905 več rodilo nego umrlo.

Prebivalstva je bilo l. 1890. do 498.958, + 40.905 (prirastek v zadnjem desetletju rojenih) bi bilo konec l. 1900. prebivalcev 539.863. Po zadnjem štetju jih je pa le 508.348, torej se jih je izselilo 31.515 oseb. Več izseljencev so še imele dosti večje dežele, in sicer: Galicija (327.491), Češko (125.789) in Moravsko (78.422). Manj prebivalcev nego Kranjsko imata Koroško (367.344) in Salcburško (193.247). Manj gosto obljudene nego Kranjsko so: Dalmacija s 46 prebivalci, Koroško s 36 prebivalci, Tirolsko s Predarelskim s 33 prebivalci in Salcburško s 27 prebivalci na *km*².

Večina kranjskih občin ima manj nego 2000 prebivalcev, in sicer je imelo pod 2000 prebivalcev 278 občin (l. 1890. pa 258) z 232.948 prebivalci. Od 2000—5000 prebivalcev je imelo 74 občin (l. 1890. pa 77) z 202.778 prebivalci. Občin s 5000—10.000 prebivalci je bilo šest (l. 1890. pa devet) s 36.075 prebivalci. Nad 10.000 prebivalcev je imela edina Ljubljana s 36.547 prebivalci.

Od 100 občin ima pod	2.000	prebivalcev	77·4 %
„ „ „ „ „	2.000— 5.000	„	20·6 „
„ „ „ „ „	5.000—10.000	„	1·7 „
„ „ „ „ nad	10.000	„	0·3 „

Od 100 oseb prebivalstva pripada občinam, ki imajo pod 2000 prebivalcev, 45·8 %, občinam, ki imajo 2000 do 5000 prebivalcev, 39·9 %, občinam, ki imajo 5000 do 10.000 prebivalcev, 7·1 %, občinam, ki imajo nad 10.000 prebivalcev, 7·2 %.

Velik vpliv na razvoj števila prebivalcev ima obsežnost njih selišč. V tem oziru vidimo, da ima Kranjsko malo večjih občin, kar ne vpliva ugodno na razvoj prebivalstva.

Nad 3000 prebivalcev so imele te občine:

Ljubljana	36.547	Dobrunje	4.708
Šmihel-Stopiče . .	8.763	Stari Trg pri Ložu .	4.687
Vrhnika	5.882	Selce	4.664
Idrija	5.772	Št. Ruprt	4.504
Krško	5.294	Št. Jernej	4.302
Cerknica	5.266	Žir pri Idriji	3.903
Cerklje pri Krškem	5.098	Devica Marija v Polju .	3.799
Žužemperk . . .	4.939	Stara Loka	3.681

Postojina	3.636	Cerklje	3.230
Jesenice	3.601	Raka	3.228
Mirna peč	3.323	Medvode	3.215
Trnovo	3.315	Št. Jur pri Kranju . .	3.029

Glede na spol prebivalstva pride na Kranjskem 1094 žensk na 1000 moških, v Ljubljani pa 1045 žensk na 1000 moških. Ženske torej prevladujejo na Kranjskem, in v tem oziru zavzema Kranjsko tretje mesto med avstrijskimi deželami. Razmerno več žensk ima Šlezija (1109 na 1000 moških) in Moravsko (malo nad 1094 na 1000 moških). Po ljudskem štetju l. 1890. je bilo na Kranjskem 238.011 moških (z vojaki) in 260.947 žensk. Moški so bili v večini le v Postojinskem glavarstvu, kjer je bilo 21.108 moških in 20.371 žensk. Izdatno več oseb ženskega spola (nad 1100 žensk na 1000 moških) imajo na Kranjskem štirje politični okraji, in sicer: Kočevje, Kranj, Črnomelj in Ljubljanska okolica.

Razmerje moškega in ženskega prebivalstva kaže ta razpredelnica:

Okrajno glavarstvo	moški	ženske	Okr. glavarstvo	moški	ženske
Ljubljana (mesto)	15.099	15.406	Litija	18.017	18.834
Postojina	21.108	20.371	Logatec	19.568	20.705
Kočevje	18.887	23.919	Radovljica	12.554	13.943
Krško	26.066	27.171	Novo mesto	23.046	25.300
Kranj	24.538	28.087	Kamnik	19.141	21.069
Ljubljanska okolica	27.751	29.918	Črnomelj	12.236	16.224

Glede na poklic in opravila ljudi se je bavilo 358.783 prebivalcev, to je 71·9 %, s poljedelstvom in gozdarstvom, 72.604 ali 14·6 % z obrti, 21.556 ali 4·3 % s kupčijo in prometom in 46.015 ali 9·2 % z javno službo, svobodnim poklicem (tu so všteti tudi ljudje brez poklica).

Od 10.000 navzočnih prebivalcev jih spada na sledeče glavne opravilske skupine, in sicer na:

poljedelstvo, živinorejo, vinarstvo in vrtnarstvo . . .	7.120
gozdarstvo (s stransko porabo)	69
ribarstvo in vodno kulturo	2

rudarstvo in plavžarstvo	169
lončarstvo, porcelanarstvo in kamenarstvo	45
podelovanje kovin razen železa	11
podelovanje železa in jekla	127
izdelovanje strojev, orodja in instrumentov	24
kemični obrt	17
stavbni obrt	153
poligrafične obrte	6
tkalstvo	60
usnjarstvo in izdelovanje papirja	73
izdelovanje lesovine in dolbenine	165
izdelovanje živil	109
obrte za pijače, uživala, prenočitev in krepčavo	134
izdelovanje oblačil	332
druge k obrtom spadajoče osebe brez natančnejšega podatka o opravilu	30
kupčijo z blagom	132
kupčijo z denarjem in kreditom, zavarovalni obrt . . .	5
prevoz po suhem	133
prevoz po mokrem	1
drugo kupčevanje	161
aktivno vojaštvo	52
dvorno, državno in drugo javno službo	231
druge svobodne poklice	19
osebe, živeče ob rentah in podporah	512
osebe v zavodih, pripravljalnicah za poklic in odgojo .	87
samostalne osebe brez označenega opravila	21

Gibanje ljudstva.

L. 1805. je bilo na Kranjskem 416.829 prebivalcev, 1830. l. 425.959, 1851. l. 446.371, 1857. l. 457.328, 1869. l. 466.334, 1880. l. pa 481.243.

Kar se tiče gostosti prebivalstva, je imelo Kranjsko 1869. l. 47 prebivalcev na 1 *km*², 1880. l. 48, 1890. l. 50 in l. 1900. pa 51. Letni prirastek je torej znašal za dobo od l. 1869. do l. 1880. +0·29%, za dobo od l. 1880. do l. 1890. +0·37% in za dobo od leta 1890. do leta 1900. le +0·19%. Po gostosti ljudstva zavzema

Kranjsko 12. mesto izmed avstrijskih dežel, po letnem naraščanju prebivalstva pa l. 1900. celo 16. mesto, to je predzadnje mesto; za Kranjsko zaostaja le še Koroško (0·18 %).

Kakor razvidimo, je v zadnjem desetletju število kranjskega prebivalstva jako neznatno napredovalo. Vzrok temu neveselemu pojavu je pač močna izselitev vsled žalostnih gospodarskih razmer, ki silijo zlasti moške, da si v tujini služijo svoj kruh. Marsikdo si tam zopet opomore, a mnogo jih tudi ne najde zaželjenega zaslužka in se v tujini, zlasti v Ameriki, pogube.

Razmerje števila hiš, najemnikov, navzočnega prebivalstva in naraščanje, odnosno nazadovanje števila kranjskega prebivalstva v zadnjem desetletju kaže nastopna razpredelnica:

Ljubljana in okrajna glavarstva	Število hiš l. 1900	Štev. najemnikov l. 1900	Navzočno prebivalstvo 1890	Navzočno prebivalstvo 1900	Naraščanje (+), odnosno nazadovanje (—) 1890—1900 absolutno	Naraščanje (+), odnosno nazadovanje (—) 1890—1900 v odstotkih
Mesto Ljubljana	1.596	6.904	31.663	36.547	+ 4.884	+ 15·4
Postojina	7.566	8.109	41.479	41.913	+ 434	+ 1·0
Kočevje	8.200	9.367	42.806	42.151	— 655	— 1·5
Krško	11.119	11.252	53.273	53.179	— 58	— 0·1
Kranj	8.977	11.216	52.625	53.193	+ 568	+ 1·1
Ljubljanska okolica	9.628	12.197	56.511	59.838	+ 3.327	+ 5·9
Litija	6.569	7.411	36.851	35.924	— 927	— 2·5
Logatec	6.176	8.381	40.273	40.370	+ 97	+ 0·2
Radovljica	4.835	6.488	26.497	29.904	+ 3.407	+ 12·8
Novo mesto	9.812	10.325	48.346	48.943	+ 597	+ 1·2
Kamnik	7.087	7.929	40.210	40.097	— 113	— 0·3
Črnomelj	5.717	5.673	28.460	26.289	— 2.171	— 7·6
Skupaj . .	87.282	105.252	498.958	508.348	+ 9.390	+ 1·9

Ta razpredelnica nam kaže, da je glede na naraščanje prebivalstva najbolj napredovala Ljubljana, za njo pa okrajno glavarstvo Radovljica in Ljubljanska okolica. Manj so napredovala okrajna glavarstva Novo mesto, Kranj in Postojina, neznatno pa Logatec. Nazadovala so okrajna glavarstva Krško, Kamnik, Kočevje, Litija in najbolj Črnomelj (za 7·6 %). Vzrok

temu nazadovanju je povečjem izseljevanje v Ameriko, na Prusko in v druge dežele vsled bede.

Glede na razdelitev po sodnih okrajih se kaže naraščanje (+), odnosno nazadovanje (—) od l. 1890. do konca l. 1900. v tem razmerju v odstotkih:

Kranjska gora . .	+ 41·1%	Krško	— 0·8%
Ljubljana (mesto) .	+ 15·4 „	Lož	— 1·6 „
Tržič	+ 10·3 „	Škofja Loka . . .	— 1·6 „
Ljubljana (okolica)	+ 8·9 „	Ribnica	— 1·7 „
Idrija	+ 5·3 „	Radeče	— 2·0 „
Novo mesto . . .	+ 4·4 „	Vrhnika	— 2·0 „
Ilirska Bistrica . .	+ 4·0 „	Kočevje	— 2·3 „
Kamnik	+ 2·8 „	Zatičina (Višnja gora)	— 2·4 „
Radovljica . . .	+ 2·4 „	Cerknica	— 2·5 „
Trebnje	+ 2·4 „	Litija	— 2·6 „
Kostanjevica . . .	+ 2·1 „	Senožeče	— 2·9 „
Kranj	+ 1·3 „	Brdo	— 4·6 „
Vipava	+ 1·0 „	Logatec	— 4·8 „
Postojina	+ 0·4 „	Metlika	— 6·7 „
Velike Lašče . .	+ 0·4 „	Žužemperk	— 7·4 „
Mokronog	— 0·0 „	Črnomelj	— 8·3 „

Po tej razpredelbi razvidimo, da je polovica sodnih okrajev nazadovala, in sicer največ Metlika, Žužemperk in Črnomelj. Mokronoški sodni okraj je ostal na istem stališču kakor pred desetimi leti.

L. 1894. je bilo sklenjenih 3299 zakonov, l. 1895. pa 3.570, torej se je število zakonov pomnožilo za + 271 ali 8·21%. Izmed 100 poročencev je bilo 85·24 samcev in 14·76 vdovcev, 93·28 samic in 6·72 vdov. Rimskokatoliške vere je bilo 3561 zakonov trije grške ali armenske in šest mešanih zakonov.

Starost ženinov in nevest kaže ta-le razpredelnica:

	do 20	nad 20—24	nad 24—30	nad 30—35	nad 35—40	nad 40—50	nad 50—60	nad 60
Ženini	9	281	1.755	727	313	307	135	43
Neveste	413	1.051	1.302	408	178	137	39	6

Največ ženitev je bilo meseca februarja (1108), najmanj decembra (ena) in marca (dve).

Glede na porode pride povprečno na 1000 deklic 1050 dečkov, do 14. leta pa pride na 100 umrlih deklic 117—121 umrlih dečkov. V vojaški službi podvrženi starosti že prevladujejo ženske, kajti na 1000 moških pride 1015 žensk. Glede na porode pride v Ljubljani na 48·1% dečkov 51·9% deklic. L. 1900. je v Ljubljani umrlo 1145 ljudi, živorojenih pa je bilo 1076.

Leta 1900. je bilo na Kranjskem sklenjenih 3312 zakonov, torej manj nego v prejšnjih letih. Ženitve torej pojemajo. Rodilo se jih je 18.315, a umrlo 12.514, torej se jih je 5801 več rodilo, nego jih je umrlo. Umrlo jih je po starosti: 1142 v prvem mesecu, 2890 v prvem letu, 5200 do petih let, 772 od petih do 15 let, 875 od 15 do 30 let, 1152 od 30 do 50 let, 2180 od 50 do 70 let in 2334 nad 70 let. Izmed umrlih je bilo 193 ponesrečencev. Od teh jih je 54 utonilo, 26 umrlo vsled opekline, devet jih je bilo povoženih, devet jih je preminilo pri sekanju drv, sedem pri železniških nezgodah, šest se jih je zadušilo, tri je usmrtila strela i. t. d. Samomorov je bilo 35, ubojev devet, detomorov sedem, umor eden in eden je bil usmrčen.

Prebivalci po veri in narodnosti.

Po veri je kranjsko prebivalstvo skoraj izključno rimsko-katoliške vere. Število drugovernikov presega nekoliko število 1000. Po cerkvenem številjenju[1]) je bilo početkom l. 1900. na Kranjskem 350 prebivalcev grškokatoliške vere, zlasti v Metliškem in Kostanjeviškem sodnem okraju, 340 protestantov avgsburškega in helvetskega veroizpovedanja, 288 pravoslavnih, zlasti v Črnomaljskem sodnem okraju, in okoli 100 izraelitov. Po tem številjenju bi bilo vsega skupaj 1078 drugovernikov.

Po ljudskem številjenju l. 1890. je bilo na Kranjskem drugovernikov, in sicer: 201 grških katoličanov ali unijatov, eden armenskokatoliške vere, trije starokatoličani, 319 pravoslavnih, 24 armenskih orijentalcev, 381 protestantov avgsburškega, in 128 helvetskega veroizpovedanja, eden unitarec, trije kristjani

[1]) Catalogus cleri et beneficiorum ecclesiasticorum dioecesis Labacensis 1900. — Po cerkvenem številjenju je bilo l. 1900 na Kranjskem samo rimskih katolikov 594.084. To število je gotovo mnogo previsoko, četudi so vsi našteti, ki imajo na Kranjskem domovinsko pravico, a ne stanujejo na Kranjskem.

drugega veroizpovedanja, 96 izraelitov in sedem brezvercev. V zadnjem desetletju se pa te razmere tudi niso bistveno izpremenile. Izmed vseh avstrijsko-ogrskih dežel je na Kranjskem razmerno največ prebivalcev rimskokatoliške vere, in sicer 99·76%.

Po narodnosti je na Kranjskem 477.800 Slovencev, to je nad 94%, 29.000 Nemcev, 700 Hrvatov in 350 Lahov; neznatni ostali del pripada drugim narodom. Slovenci stanujejo po vsem Kranjskem razen nekaterih delov Kočevskega, Črnomaljskega in Novomeškega okraja. V prvih dveh okrajih prebivajo tudi Beli Kranjci, ki se po svoji beli obleki tako nazivljejo. Beli Kranjci vežejo Slovence in Hrvate ter govore slovensko-hrvaško narečje. Ob obronku Gorjancev stanujejo kajkavski Hrvatje, vzhodno od Metlike, v Vinici in Bojancih Črnomaljskega okraja pa Štokavci.

Nad polovico kranjskih Nemcev (blizu 15.000) prebiva v Kočevskem okraju, v Ljubljani jih je nad 5000, v Novomeškem okraju okoli 3500 in v Radovljiškem okraju nad 1000; ostali pa so raztreseni po drugih okrajih. Najmanj Nemcev je v Logaškem okraju (okoli 150) in v Krškem okraju (približno 230). Nekdaj je bilo zlasti na Gorenjskem več nemških naselbin, katere so se pa že podomačile. Brižinski škofje so naselili Nemce v Sorici, Danjah in okoli Žabnice blizu Škofje Loke. Sredi 14. stoletja je naselil ortenburški grof Oton po Kočevskem Nemce, ki so si še ohranili svoje tirolsko-nemško narečje.

Po ljudskem štetju leta 1890. je bilo razvrščeno kranjsko prebivalstvo glede na občevalni jezik po okrajnih glavarstvih:

	slovenski	nemški	drugi		slovenski	nemški	drugi
Ljubljana	24.199	5.127	389	Prenos . .	289.877	22.210	702
Postojina	41.061	281	15	Logatec	39.903	154	59
Kočevje	27.324	14.736	27	Radovljica	25.253	1.028	39
Krško	52.658	225	24	Novo mesto	44.676	3.517	30
Kranj	51.674	692	135	Kamnik	39.780	330	30
Ljubljan. okolica	56.761	632	93	Črnomelj	26.780	794	492
Litija	36.200	517	19				
Odnos . .	289.877	22.210	702	Skupaj . .	466.269	28.033	1.352

Kratek pregled deželne zgodovine.

Današnjega obsega nima Kranjska vojvodina še 100 let. Kakor nam pripoveduje zgodovina, niso le v najstarejših časih tu prebivali različni narodi, temuč dežela sama je bila razdeljena v mnogo delov, spadajočih k sosednjim državam. Do reke Pivke n. pr. je segala Italija, ki je tu mejila ob Panonijo; k tej je spadalo vse južnovzhodno Kranjsko, pokrajina ob gorenji Savi je pa spadala k Noriku. V tedanjem času je bilo na Kranjskem najvažnejše mesto Emona (blizu sedanje Ljubljane).

Rimsko vladarstvo je sicer meje teh dežel nekoliko premeknilo, pa ne toliko, kolikor so se prestavljale o preseljevanju narodov ali za raznovrstnih vladarjev srednjega veka. Ko je bilo namreč zahodnorimske vlade konec (leta 476.), so tu večjim ali manjšim delom omenjenih dežel zaporedoma gospodarili Rugi in Heruli, vzhodni Gotje, Langobardi, Obri in Franki. Ti nemški razrodi so se v burnih časih preseljevanja narodov začasno naselili na sedanjem Kranjskem. Slovenci so najpozneje v drugi polovici šestega stoletja prišli v deželo in jo imenovali „Krajino“.

Karel Veliki, ki se je l. 788. polastil teh dežel do Kolpe, je tudi te kraje po svoji navadi razdelil v glavarstva in krajine. Tako je nastalo glavarstvo „Chreina“ (približno poznejše Gorenjsko), krajina „Chreina“ med Ljubljanico in Krko, Slovenska krajina med Krko in Kolpo; razen teh so še bile Metliška, Pivška, Kraška in Istrska krajina. Nekoliko Kranjskega je pripadalo k Furlanski vojvodini, katero je ustanovil Karel Veliki. Toda zadnji Karolingovec je moral večji del teh dežel prepustiti Madjarom, ki so pa bili zopet prisiljeni, povrniti jih po krvavi bitki na Liškem polju pri Avgsburgu l. 955.

Mejna grofija „Chreina“, ki je bila ustanovljena l. 974., je obsegala glavarstvo in krajino istega imena. Ta mejna grofija je bila ustanovljena po razdelitvi Furlanske vojvodine in je obsegala severnozahodni del sedanje Kranjske. Vladarji so tedaj stanovali v Goričanah in se imenovali mejni grofje kranjski. Ta mejna grofija je bila združena od l. 976.—1076. s Koroško deželo. L. 1077. je podelil nemški cesar Henrik IV. krajino „Chreina“ in Slovensko krajino oglejskemu patrijarhatu,

ki je imel že prej posestva v deželi. Brižinska škofija je dobila l. 974. Loko in briksenska škofija l. 1004. Bled. Ker je proti koncu 12. stoletja Krško pripadlo stolnemu kapitelju solnograškemu, ob Kolpi pa so imeli bavarski plemiči Andehs-Meranski, ob Krki Ortenburžani, ob gorenji Savi koroški grofje Sponheimski svoje fevde, je imela ta čas dežela celo vrsto duhovnih in posvetnih gospodarjev.

Babenberški vojvoda Leopold VI. Slavni je od brižinskega škofa Gerolda l. 1229. kupil mnogo posestev, zlasti na Kranjskem. Naslednik njegov, Friderik II. Bojeviti, je dobil od cesarja Friderika II. mejno grofijo Kranjsko in je ta posestva tako pomnožil, da se je že v pismu z dne 19. maja l. 1232. podpisal za gospodarja Kranjskega, čeprav so razen njega vedno še drugi gospodovali na Kranjskem. Ko je pa l. 1246. pomrl viteški rod Babenberžanov, so se začeli podpisovati koroški vojvode kot kranjski gospodarji. Za avstrijskega medvladja (1246—1282) so se polastili posameznih delov Kranjske goriški grof Majnhard, oglejski patrijarhi, koroški vojvode in brižinski škofje. Po smrti koroškega vojvode Ulrika iz sponheimske rodovine je dobil Kranjsko češki kralj Otokar II.

Stalni vladarji so prišli v našo deželo šele s Habsburžani. Cesar Rudolf je dal l. 1282. svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu in leto pozneje Albrehtu samemu v fevd vsa prejšnja posestva Babenberžanov, torej tudi na Kranjskem. Tačasno „Kranjsko“ s „Slovensko krajino“ vred je obsegalo le kakih 7700 km^2. Kranjsko pa je bilo zastavljeno vojvodini Koroški in je s to deželo pripadlo tirolskemu grofu Majnhardu. Po smrti koroškega vojvode Henrika l. 1335. je dobil Kranjsko avstrijski vojvoda Albreht II. L. 1364. je za Rudolfa IV. postalo Kranjsko vojvodina.

Leta 1374. so pripadli Kranjski po smrti goriškega grofa Alberta za vladanja Leopolda III. še Pivka, Metlika in Črnomelj, l. 1527. tudi Vipava, Prem in Postojina; vsi ti kraji so bili prej zastavljeni goriškim grofom. Patrijarha oglejskega so že 21. aprila l. 1362. pregovorili, da je vsa posestva na Krasu in sploh na Kranjskem prepustil vojvodam avstrijskim.

Ko je bil zadnji celjski grof Urh II. v Belem gradu umorjen (l. 1456.), so tudi obširna posestva med Krko in Kolpo tega nekdaj mogočnega rodu prišla v oblast Habsburžanov.

Friderik III. (V.) je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjskega v vojvodino Kranjsko. Idrija spada šele od l. 1783. k Kranjski vojvodini, prej je pripadala Gorici. Škofja Loka in sploh brižinska posestva na Kranjskem pa so vsled sekularizacije l. 1803. združena s Kranjskim.

Francozi so začasno zasedli Kranjsko l. 1797. in od l. 1805. do 1806. Po dunajskem miru l. 1809. je Napoleon I. ustanovil Ilirijo, h kateri je pripadalo tudi Kranjsko od l. 1809. do l. 1813. Maršal Marmont je bil Napoleonov namestnik in je stoloval v Ljubljani. Ko je bil Napoleon I. premagan, je dobil cesar Franc I. poleg drugih dežel tudi Kranjsko zopet v last. Kranjsko je bilo tedaj nekaj večje, ker so mu pripadali tudi nekateri primorski kraji.

Marsikaj je pripadalo le začasno Kranjski, n. pr. Žumberk (Sichelburg) od 16. stoletja do l. 1746., Reka (Fiume) od l. 1471. do l. 1776. Notranja Istra se je šele l. 1815. združila s Primorskim; istega leta je dobilo Goriško svoje današnje meje, ker od tega časa pripada Devin h Goriškemu. Ko so Francozi vladali v teh krajih (l. 1809.—1813.), so za planinski pašnik „Jaselnik“ zamenjali „Motnik“, in to je tako ostalo tudi pod avstrijsko vlado.

Po vseh teh različnih izpremembah — zdaj razdeljena v sužnosti sosedov, zdaj nekako samosvoja, pa tudi potem, ko je že Habsburžanom prišla v last, zdaj bolj obširna, zdaj bolj skrčena — je „Kranjska dežela“ dobila šele na dunajskem shodu (l. 1815.) svoje današnje meje.

Mestopis.

Kranjska vojvodina je razdeljena v političnem oziru v 11 okrajnih glavarstev in eno mesto s svojim zakonom ali statutom in ima 359 občin. Izmed občin uživajo mestne in trške občine posebne pravice.

Kranjsko ima 14 mest, 23 trgov in 3263 vasi. Mesta so: Ljubljana, Škofja Loka, Kranj, Radovljica, Kamnik, Idrija, Lož, Višnja gora, Kočevje, Črnomelj, Metlika, Novo mesto, Kostanjevica in Krško. — Trgi so: Vače, Moravče, Motnik, Mengiš, Kropa, Železniki, Tržič, Fužine (Bela peč), Jesenice, Vrhnika, Planina,

Cerknica, Postojina, Vipava, Senožeže, Turjak, Ribnica, Sodražica, Kostel, Žužemperk, Mokronog, Litija in Radeče.

Kakor po kakovosti tal delimo tudi v krajepisnem oziru vse Kranjsko v tri dele, in sicer v Gorenjsko, Notranjsko in Dolenjsko. Ta razdelitev je v dvojnem oziru utemeljena in tudi med narodom ukoreninjena. Utemeljena je po prejšnji politični razdelbi v tri okrožja (ljubljansko, postojinsko in novomeško), ki je veljala od srede 18. do srede 19. stoletja. V prejšnjem času so razločevali še četrti del, Srednje Kranjsko, ki se je raztezalo od Krke do Cerkniškega jezera in od Ljubljanskega barja do Kolpe. Sedanja razdelitev je pa tudi utemeljena po značilni posebnosti tal v teh treh delih.

Deželno glavno mesto.

Ljubljana (292 *m*) ob Ljubljanici je glavno mesto vojvodine Kranjske in ima blizu 37.000 prebivalcev. Razprostira se v obliki polmeseca okrog strmega, 364 *m* visokega Grada med Golovcem in Šišenskim hribom. Mestno ozemlje meri 34·4 km^2 in ima 180 ulic, cest in trgov. Ljubljana leži ob 46° 2' severne širine in 32° 17' vzhodne dolžine od otoka Fera, torej malone v sredi med polutnikom in severnim tečajem.

Mesto je prej imelo devet predmestij, in ta so bila: Šentpetrsko, Kapucinsko, Gradiško, Poljansko, Karlovsko, Krakovsko in Trnovsko predmestje, Kurja vas in Karolinska zemlja. Sedaj pa je razdeljeno v šest okrajev. Ti okraji so: 1. Šolski okraj, 2. Šentjakobski okraj, 3. Dvorski okraj, 4. Kolodvorski okraj, 5. predmestni okraji Hauptmanica, Hradeckega vas, Ilovica, Karolinska zemlja, Orlova ulica, Črna vas in Dolenjska cesta; 6. leta 1896. mestu pridruženi del Vodmota.

Ljubljanski Grad so sezidali v enajstem stoletju; kranjski mejni grofje so ga polagoma razširjali, a vojvoda Ulrik III. ga je leta 1261. odstopil oglejskemu patrijarhu Gregorju. Kralj Otokar II. je siloma vzel Grad, a ga je moral cesarju Rudolfu I. vrniti. L. 1544. so zgradili okrogli stolp ob zadnjem koncu Grada in stražni stolp nad mestom, a l. 1579. in 1580. so ga utrdili z obzidjem. Izza francoske okupacije je Grad povečjem razvaljen, ostali del pa je služil kot kaznilnica od l. 1814. do l. 1895.

Z Grada imaš lep razgled na mesto in po krasni okolici. Na zahodu vidiš Polhograjske Dolomite in Julijske Alpe, na severozahodu Karavanke, na severovzhodu Kamniške planine, na vzhodu Dolenjsko gričevje, na jugu in jugozahodu pa uzreš Kranjski Kras in širno Ljubljansko barje.

Prvi prebivalci so bili mostiščarji, ki so stanovali na Šišenskem vrhu, na Golovcu in na Gradu. Za Rimljanov je stalo tu veliko mesto Emona. Emona je bila ustanovljena baje že za Cezarja, gotovo pa že za prvega rimskega cesarja Avgusta. Leta 18. po Kr. je rimski konzul P. Silius mesto vzel Panoncem. Emona je imela že v tretjem stoletju svoje škofe (mučenik Maksim). V Emoni so za rimskega vladarstva oboževali paganske bogove Neptuna, Cerero in Herkula; to pričajo najdeni spomeniki. Herodian (l. VIII., pag. 369) poroča, da je bilo v Emoni več raznim bogovom posvečenih templjev. To mesto je baje razrušil hunski kralj Atila okoli leta 452.

Nazadnje se omenja ime Emona l. 579., ko so se emonski škof Patricius in drugi pri oglejskem patrijarhu v Gradežu pritožili zaradi postopanja proti novim sovražnikom, in sicer proti Langobardom v severni Italiji, proti Obrom v Panoniji in proti Slovencem ob Dravi in Savi.

Slovenci so tudi zasedli sedanje Kranjsko ter mnogo trpeli po divjih Obrih. Na mestu razrušene Emone je nastalo novo mesto, katero so Franki podjarmili in v devetem stoletju razširili. Ljubljana je bila utrjena, a za turških navalov so pomnožili utrdbe. V drugi polovici desetega stoletja so cesarski namestniki stolovali na Ljubljanskem Gradu.

Početkom 13. stoletja je dobila Ljubljana po koroških vojvodah meščanske pravice. Pozneje se je polastil mesta češki kralj Otokar II., katerega je premagal cesar Rudolf I. Habsburški. Cesar je dal Kranjsko leta 1282. svojima sinovoma. Dežela pa je bila zastavljena Koroški in je s to deželo pripadla tirolskemu grofu Majnhardu.

Leta 1335. je dobil Kranjsko avstrijski vojvoda Albreht II. Leta 1374. je postala Ljubljana glavno mesto vojvodine. Cesar Friderik III. je ustanovil leta 1462. ljubljansko škofijo in dal mestu več novih pravic. Mesto je tudi trpelo po turških napadih. Leta 1780. so otvorili 2 *km* dolgi Gruberjev prekop, ki je izpeljan

od Ljubljanice pred Ljubljano, teče med Gradom in Golovcem in se blizu Štepanje vasi zopet spaja z Ljubljanico.

Po dunajskem miru leta 1809. je francoski cesar Napoleon I. ustanovil Ilirijo, h kateri je spadalo tudi Kranjsko od l. 1809. do 1813. Napoleonov namestnik je stoloval v Ljubljani. L. 1821. je bil v Ljubljani kongres ali shod evropskih vladarjev od 27. januarja do 12. maja zlasti zaradi vstaje v Napolju. V spomin tega dogodka so zasadili „Zvezdo“ in imenovali trg pred deželnim dvorcem „Kongresni trg“. Hudi velikonočni potres l. 1895. je jako škodoval mestu in deloma razrušil, deloma poškodoval

Národni dom.

mnogo poslopij. Po potresu so pa zgradili več lepih stavb in uravnali mesto, da je sedaj dokaj lepše nego prej.

Po ljudskem štetju konec leta 1900. je imela Ljubljana 36.547 prebivalcev. Prebivalstvo je naraslo v zadnjem desetletju navzlic potresni katastrofi l. 1895. za 6042 oseb ali za 19·8 %, v predzadnjem desetletju pa le za 4221 oseb ali za 16·06 %. Ljubljana je vobče v zadnjem desetletju napredovala za 254 hiš. Izgubila je v tej dobi 130 hiš, a priraslo jih ji je 384. V Ljubljani prevladuje po številu ženski spol nad moškim, in sicer je bilo 15.421 ali 45·4 % moških (brez aktivnega vojaštva) in 18.534 ali 54·6 % ženskih. Večina ljubljanskega prebivalstva ima

svojo domovinsko pravico na Kranjskem izven Ljubljane. Neljubljančanov (brez aktivnega vojaštva) je bilo l. 1900. skupaj 19.210 ali 56·6%.

Po veri je 98·9% prebivalstva rimskokatoliške vere, drugovernikov je 388, in sicer največ luterancev (236), za njimi izraelitov (95), potem pravoslavnih (34) in končno osem brezvercev. Glede občevalnega jezika je v Ljubljani 29.732 ali 83·5% ljudi s slovenskim, 5423 ali 15·2% z nemškim in 445 ali 1·3% z drugimi občevalnimi jeziki. Izmed zadnjih jih je bilo 208 s češkim, 63 s srbsko-hrvaškim, 20 s poljskim, dva z rusinskim, 150 z italijanskim in po eden z rumunskim in madjarskim občevalnim jezikom.

Tudi glede izobraženosti je Ljubljana v zadnjem desetletju izdatno napredovala. L. 1890. je znalo v Ljubljani brati in pisati 71·2%, zdaj pa 76·8%; samo brati je znalo 1890. l. 6·5%, zdaj pa 3·8%; analfabetov (z vštetimi otroki, ki še niso bili godni za šolo) je bilo prej 22·3%, zdaj jih je pa 19·4% vsega prebivalstva.

Nekatere podrobnejše podatke ljudskega štetja za Ljubljano konec l. 1900. podaje ta-le razpredelnica:

Mestni okraji	Število hiš	izmed teh hiš se stanuje v	izmed teh hiš se ne stanuje v	število stanujočih strank	Vsota pričujočega prebivalstva	po spolu		izmed teh	
						moški	ženske	trajno pričujoči	časno pričujoči
Šolski okraj	173	160	13	742	4.352	2.206	2.146	4.279	73
Šentjakob. okraj	245	239	6	1.316	5.773	2.504	3.269	5.492	281
Dvorski okraj	502	487	15	2.200	10.498	4.581	5.917	10.316	182
Kolodvor. okraj	348	321	27	1.748	8.618	3.921	4.697	8.443	175
Predkraji	211	196	15	356	1.639	760	879	1.638	1
Vodmot	117	114	3	542	3.075	1.449	1.626	2.619	456
Aktiv. vojaštvo	—	—	—	—	2.592	2.592	—	2.592	—
Skupaj . .	1.596	1.517	79	6.904	36.547	18.013	18.534	35.379	1.168

Mesto ima več lepih cerkvá in poslopij. Večina cerkvá in javnih stavb je nastalo v 17. in 18. stoletju, ali pa so bile tedaj prenovljene. Stolna cerkev v sedanji velikosti je bila se-

zidana leta 1706. Zgradil jo je Benečan Franc Bombasius po načrtu jezuita Andreja Pozza. Stolno cerkev dičijo 38 *m* visoka kupola in znamenite freske Julija Quaglie in skulpture Fr. Robbe. Prvotno je stala na tem mestu l. 745. po ljubljanskih ribičih ustanovljena in sv. Nikolaju posvečena cerkvica. Frančiškanska cerkev ima lepo pročelje ter je od l. 1784. po izgonu avguštincev v lasti frančiškanov, ki so dotlej cerkev in samostan imeli na mestu stare gimnazije. Šentpetrska cerkev je bila l. 1700 deloma zgrajena po vzorcu cerkve sv. Petra v Rimu. Prejšnja cerkev je mnogo trpela po Turkih. Tu je bilo pokopališče do l. 1779. Nunsko cerkev je zgradil in dogotovil l. 1748. Jakob pl. Schellenburg. V nemški cerkvi je na glavnem oltarju znamenita Canonova slika. Cerkev sv. Jakoba je lepa in prostorna ter je bila prej v lasti jezuitov. Po stropu so lepe freske Jurja Šubica. Lepa je tudi v bizantinskem slogu zgrajena trnovska cerkev. Leta 1883. je bila dograjena gotiška cerkev Srca Jezusovega. L. 1852. je bila sezidana protestantska cerkev.

Izmed drugih poslopij so znamenita: vladno poslopje, deželni dvorec, justična palača, pošta, škofova stolica, mestna hiša,

Državljanstvo						Vsota nepričujočih domačih oseb	po spolu		izmed teh	
domovinska pravica										
v občini	na Kranjskem	v drugih avstrijskih deželah	v ogrskih deželah	v Bosni in Hercegovini	v ostalem inozemstvu		moški	ženske	trajno nepričujoči	časno nepričujoči
1.096	2.477	663	68	2	46	64	39	25	53	11
1.676	3.299	658	100	1	39	100	54	46	66	34
3.198	5.454	1.538	196	1	111	144	90	54	104	40
2.036	4.654	1.642	169	1	116	174	108	66	106	68
398	1.201	35	5	—	—	44	39	5	41	3
464	2.125	457	16	—	13	22	13	9	16	6
33	1.026	1.470	60	1	—	—	—	—	—	—
8.901	20.226	2.619	614	6	327	548	343	205	386	162

gledališče, Narodni dom, prva gimnazija, realka, učiteljišče, pehotna, brambovska in topničarska vojaščnica i. dr. Znamenit je deželni muzej Rudolfinum, ki hrani bogato zbirko prazgodo-

vinskih in rimskih stvari, deželnih proizvodov in drugih znamenitosti. Muzeju je položil temeljni kamen leta 1883. presvetli cesar Franc Jožef I. Prejšnji stari muzej je bil otvorjen l. 1831.

V Zvezdi je l. 1860. postavljeni spomenik Radeckega, namreč bronasti kip na marmorni podstavi, katerega je izdelal kipar Fernkorn; a tudi pred Podturnskim gradom je velik kip slavnega vojskovodje. Pred mestno hišo je lep mestni vodnjak z obeliskom, ki ga je izdelal Benečan Franc Robba l. 1751. Krasen je Vodnikov spomenik na Vodnikovem trgu, delo kiparja A. Gangla. Izmed drugih spomenikov omenjamo marmornati obelisk ob mostu črez Gruberjev prekop. Ta spomenik je postavljen v spomin prihoda avstrijskega cesarja Franca I. in cesarice Karoline. Marijin kip na Sv. Jakoba trgu je bil postavljen l. 1680. po načrtu kranjskega zgodopisca I. V. Valvasorja po kranjskem deželnem zboru v proslavo praznika Marijinega brezmadežnega spočetja.

Izmed devetih mostov je najveličastnejši Cesarja Franca Jožefa most, postavljen v spomin štiridesetletnice cesarjevega vladanja in otvorjen meseca oktobra l. 1901. Znamenit je tudi kameniti Frančiškanski most. Na pokopališču pri Sv. Krištofu je spomenik Resljev, ki je izumel ladjo na vijak in umrl v Ljubljani leta 1857. Na tem pokopališču so tudi pokopani Valentin Vodnik, Kopitar, baron Zois, Čop, Metelko, Jurčič, Bleiweis, Levstik in drugi znameniti možje. Cerkev sv. Krištofa je bila zgrajena že l. 1497., pokopališče je tam od l. 1779.

Za odgojo skrbe razne šole in učni zavodi, za lajšanje bede pa razni dobrodelni zavodi. Ljubljana ima sedem ljudskih šol za dečke in sedem za deklice, štiri otroške vrtce, dve višji gimnaziji, višjo realko z obrtno nadaljevalno šolo, moško in žensko učiteljišče, cesarja Franca Jožefa mestno višjo dekliško šolo, Hutino višjo nadaljevalno šolo za deklice, glasbeni šoli Glasbene Matice in Filharmoničnega društva, c. kr. umetnoobrtno strokovno šolo, trgovsko šolo, strokovno šolo za krojenje in izdelovanje oblek, gluhonemnico, hiralnico, veliko deželno bolnico in vojaško bolnico, sirotišče Marianum za dečke in sirotišče Lichtenturnov zavod za deklice, mestno ubožno hišo in več drugih dobrodelnih zavodov. Javna knjižnica je c. kr. licealna knjižnica,

ima nad 60.000 zvezkov in mnogo redkih rokopisov. „Slovenska Matica“ izdaje knjige znanstvene in zabavne vsebine.

Ljubljana ima 238 društev.

V Ljubljani je sedež deželnega predsednika, knezoškofa, raznih oblastev, kranjskega deželnega zbora, trgovske in obrtniške zbornice, kmetijske družbe in raznih vseslovenskih društev.

Mesto ima svoj zakon ali statut. Občinski zastop upravlja torej za Ljubljano obenem posle okrajnega glavarstva ter ima v to svrho posebne uradnike ali magistrat. Župana potrjuje cesar.

Izmed tvornic so najvažnejše: velika državna tvornica za tobak, tvornice za železne izdelke in usnje, zvonarna, elektrarna, plinarna, pivovarne, tvornica za surogatno kavo in kandite, predilnica, tvornice za vozove, opekarne, tvornice za glinene izdelke, pohištvo, peči, žveplenke, lep, sveče, milo in druge. Za trgovino ima mesto jako ugodno lego, ker se tu križajo železnice in ceste s Štajerskega na Primorsko in s Koroškega na Hrvaško. Nekdaj jako živahna trgovina z žitom med Ogrsko in Hrvaško, Trstom in Reko se je vsled železnic precej zmanjšala. Ljubljana je važna železniška postaja med Dunajem in Trstom ter ima šest železniških prog, električno razsvetljavo in električno cestno železnico ter znamenit vodovod z izvrstno pitno vodo.

Ljubljana ima več lepih izprehajališč, kakor obsežni Tivolski park s Podturnskim gradom, Latermanov drevored in Šišenski hrib, na katerem je tudi Ljubljančanom priljubljeni Rožnik z lepo Marijino cerkvico, ki jo krasi Jurja Šubica slika v velikem oltarju. V bližini so Cekinov grad, Fajfarjev grad, Kodeljev grad in Rakovnik. Eno uro od mesta oddaljen je Fužinski grad ob Ljubljanici, ki tvori tu krasne slapove. Na Fužinah je tudi tvornica za barvila. V bližini je Studenec, kjer je deželna blaznica. Vzhodno od Fužin so Vevče s papirnico.

Gorenjsko.

Vzhodno od Ljubljane je Zalog (268 *m*) ob Ljubljanici, nekdaj važna postaja za brodarstvo po Savi, sedaj pa važna železniška postaja z velikim prometom. Moravče (420 *m*, 319 prebivalcev) v Moravški dolini imajo dobro obiskovane semnje. V Kosezah je bil rojen l. 1798. pesnik Ivan Vesel-

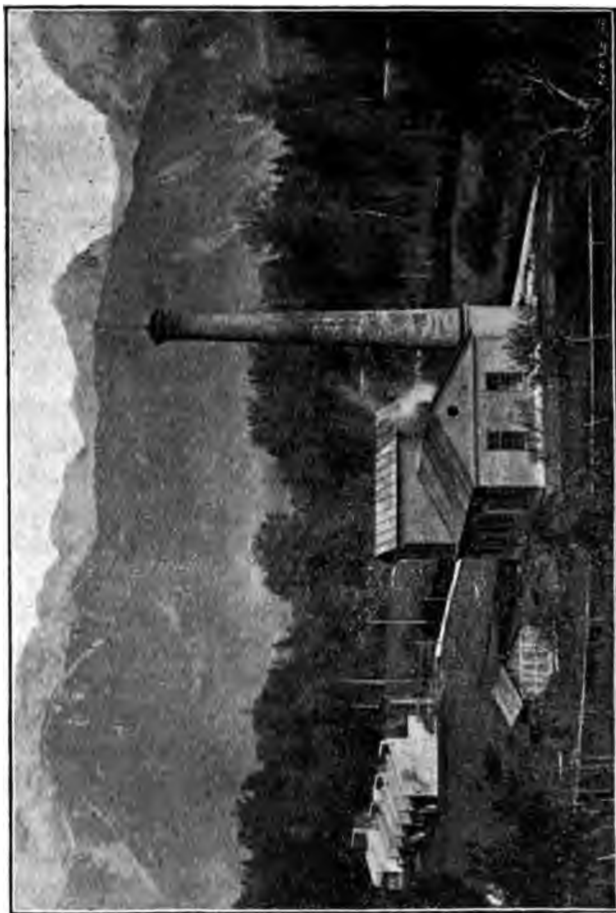
Koseski, v Zagorici pa l. 1754. znani matematik Juri Vega. Severno od Litije so Vače (523 *m*, 316 prebivalcev), znamenite zaradi bližnjega prazgodovinskega grobišča, kjer so našli mnogo znamenitih reči, ki jih hrani sedaj največ kranjski deželni muzej, a tudi dunajski dvorni muzej. V Zagorju (276 *m*) ob Savi so znatni premogovniki, nahajata se pa tam tudi cink in svinec.

Severnozahodno od Zagorja je na gorski planici Medijski grad (Galleneck), kjer je I. V. Valvasor preživel otroška leta, ker je tedaj bil grad last njegovega očeta Jerneja Valvasorja. V bližini so Medijske toplice in v njih parku prvi Valvasorjev spomenik, marmornat obelisk, na katerem so poleg drugega besedila zapisane tudi besede iz Valvasorjeve kronike, ki se tičejo medijske zdravilne vode. Severnozahodno od Zagorja je ob Motniščnici tržič Motnik (442 *m*, 312 prebivalcev) blizu štajerske meje. Do l. 1809. je pripadal Štajerskemu, Francozje so ga združili s Kranjskim. Motniška župnija pa je spadala še do l. 1833. pod lavantinsko škofijo in je bila šele omenjenega leta priklopljena k ljubljanski škofiji. Stari Motniški grad je razvaljen. Južnozahodno od Motnika so Trojane ob razcestju v Ljubljano in v Zagorje ob Savi. Od Motnika pelje cesta proti zahodu po Nevljiški dolini v Kamnik.

Kamnik (380 *m*, 1834 prebivalcev) je lepo mesto pod Kamniškimi planinami ob izlivu Nevljice v Kamniško Bistrico. Kamnik ima predmestja Šutino, Graben, Novi trg in Pred mostom. Mesto je priljubljeno letovišče in južno izhodišče za potovanje po Kamniških planinah, ima Kneipovo zdravišče, največjo državno tvornico za smodnik in ob levem bregu Bistrice tvornico za cement. Prebivalci se bavijo tudi z lončarstvom, izdelovanjem porcelanske posode in klekanjem čipk. Znamenita je župna cerkev v renesanskem slogu. Na Malem gradu je stara, v tri nadstropja zidana cerkvica.

Nad Bistrico je na 674 *m* visokem vrhu razvaljeni Stari grad, katerega so si lastili v 13. stoletju Ortenburžani in za njimi Gallenbergovci, celjski grofje, Turjačani in drugi plemenitaši. Kamnik je dobil mestne pravice v početku 13. stoletja in je bil prej v oblasti grofov Orlamündskih, pozneje pa si ga je lastil Babenberžan Friderik II. in po njegovi smrti koroški vojvoda Ulrik, za njim pa češki kralj Otokar II. in končno po

njegovi smrti Habsburžani. Nad mestom je hrib Žale, na katerem je pokopališče s cerkvico sv. Jožefa in s Kalvarijo. Na tem hribu je nekdaj stal močen grad, ki je bil po podzemskem rovu v zvezi z mestom. Blizu Žal je nekdanji lamberški grad Zaprice.

Smodniščnica pri Kamniku.

Zelo lepa je kamniška okolica, katero najlaže pregledaš s Kalvarije, odkoder tudi občuduješ bližnje Kamniške planine. Severnozahodno od Kamnika so Tunjice s cerkvijo, ki je zgrajena v centralnem slogu po vzoru cerkve sv. Neže v Rimu. Blizu Kamnika so Mekine, kjer so leta 1300. ustanovili samostan redovnic sv. Klare. Ta samostan so l. 1491. upepelili Turki, a

po njih odhodu so ga zopet zgradili. Opatice, ki jih je bilo vseh skupaj 38, so imele sedež in glas v kranjskih deželnih zborih in so morale ob pozivih na vojsko dajati po tri konje. L. 1782. je cesar Jožef II. razpustil tudi ta samostan. V mekinski cerkvi so grobovi Lambergov in drugih.

V Bistriški dolini so Stranje in ob ustju Črne doline Stahovica, odkoder krene cesta proti vzhodu v Gornji grad na Štajerskem. Severno od Stahovice je v Bistriški dolini tvornica za snažilni prah in nekoliko dalje Predoslje z znamenitim prirodnim mostom. Nedaleč odtod izvira Kamniška Bistrica in od tam drži pot proti severu na Kamniško sedlo in na razne vrhove Kamniških planin.

Južno od Kamnika so Jarše, kjer cvete zlasti mlinska obrtnost. V bližnjem Mengišu so pivovarna, tvornica za slamnike in živahni semnji. Domžale so v zadnjem desetletju proslule po svojih tvornicah za izdelovanje slamnikov. V Trzinu so leta 1813. Trzinci in Mengišani pri cerkvi sv. Florjana premagali Francoze. V Repnjah je bil rojen Jernej Kopitar l. 1780. Slavni učenjak ima spominsko ploščo na rojstni hiši. V Podrečju na Sorškem polju je rojstni dom pesnika Simona Jenka, kjer se je rodil l. 1835. Medvode so ob stočju Sore in Save in imajo veliko tvornico za lesovino. V Goričanah je papirnica in ljubljanskega škofa grad, ki ga je zgradil v renesanskem slogu z dvema stolpoma l. 1631. tedanji knezoškof Oton Friderik grof Buchheimski. Prejšnji stari grad, katerega je cesar Friderik III. podaril l. 1461. ljubljanski škofiji, je bil sezidan že pred l. 1100. Severnosevernovzhodno od Medvod je Smlednik z razvalinami Smledniškega gradu. V glavnem oltarju župne cerkve je Kuppelwieserjeva slika sv. Urha in istega umetnika sta tudi dve sliki na stranskih oltarjih. S starega gradu se vidi ob lepem vremenu s prostimi očmi 149 cerkvá. Stari grad je baje prvič omenjen l. 1136., gotovo pa l. 1215.

Škofja Loka (350 *m*, 2200 prebivalcev) je staro mesto ob stoku Selščice (Sore) in Poljanščice in ima pet predmestij: Studenec, Spodnji Karlovec, Zgornji Karlovec, Trato in Kapucinsko predmestje. Mesto ima gotiško župno cerkev, kapucinski samostan in uršulinski samostan z starim gradom. Znatna je

obrtnost v izdelovanju kocev, sukna in platna. V Skalicah je tvornica za parkete in mnogo večjih žag ob Poljanščici in Sori. Mesto ima tudi električno razsvetljavo. Škofja Loka je bila nekdaj važno kupčijsko mesto, ker je prej, predno se je bil razvil Trst, tod držala glavna kupčijska cesta iz Benetk do železnatih krajev na Gorenjskem in Spodnjem Koroškem. V bližini je vas Stara Loka, v kateri se bavijo s platnarstvom. V Strahlovem gradu v Stari Loki je znamenita galerija slik.

Cesar Oton II. je podelil l. 973. in 974. brižinskim škofom na Bavarskem Loko z okolico, ki je bila v brižinski lasti do francoske okupacije. Škofjeloški grad je že nad 300 let razvaljen. Zadnji njegov lastnik je umrl kot minoritski gvardijan v Ljubljani ter je bil zadnji moški potomec slavne Gallusove rodovine. V Škofji Loki sta pokopana dva brižinska škofa, Leopold († 1381) in Konrad († 1411), ki sta se tam ponesrečila. Škofja Loka je prišla pod avstrijsko oblast šele konec aprila leta 1803. vsled sekularizacije in je župnija od l. 1804.

Crngrob s starogotiško prostorno cerkvijo ni daleč od Škofje Loke. Nad oltarjem sv. Martina visi orjaško rebro, o katerem pripovedujejo, da je rebro orjaške ajdovske deklice, ki je bila tako velika, da je stala z eno nogo na Šmarni gori, z drugo pa na Šmarjetini gori in je iz Save zajemala vodo. To rebro je ostanek kake predpotopne živali.

Ob Sori so Železniki (458 *m*, 948 prebivalcev) s krasno župno cerkvijo. Tu izdelujejo železnino, posebno žreblje; vendar ta obrtnost vedno bolj pojema, kajti železniške fužine in plavže so večinoma opustili. V Poljanah sta se narodila znamenita slikarja brata Juri in Janez Šubic. Sorica (973 *m*) je gorska vas, kjer so brižinski škofje že konec 13. stoletja naselili tirolske Nemce. Prebivalci so se že poslovenili kakor tudi v bližnjih Danjah; le stari ljudje znajo še neko tirolskonemško narečje.

Kranj (385 *m*, 2300 prebivalcev) je starodavno mesto ob izlivu Kokre v Savo. Za Rimljanov je bilo tu mesto Santicum. Pozneje je bil v Kranju sedež kranjskih okrožnih grofov. L. 1256. sta zgradila ortenburška grofa Friderik in Henrik v mestu trdnjavo Kieselstein, v kateri je sedaj nastanjeno okrajno glavarstvo. L. 1414. je dobil Kranj mestne pravice, katere so bile pozneje potrjene in v naslednjih stoletjih pomnožene. Kranj

hrani star slovenski rokopis iz l. 1493., ki ima štiri slovenske prisege za kranjskega župana, kranjske svetovalce in porotnike.

Znamenita je gotiška župna cerkev, ki je bila dozidana l. 1491. Stolp je iz samega rezanega kamena in spada med najlepše na Kranjskem. L. 1782. je cesar Jožef II. odpravil kranjski kapucinski samostan. Nekdanja kapucinska cerkev služi sedaj za skladišče, samostansko poslopje pa za stanovanja. Franca Jožefa drevored ima obliko zvezde. Lepo leži mestno pokopališče s spominkoma tam pokopanih slovenskih pesnikov dr. Fr. Prešerna († 8. februarja l. 1849.) in Simona Jenka († 18. oktobra l. 1869.). Znamenit je železni most črez Kokro. V Kranju je višja državna gimnazija, ki je nastanjena v prav lepem in prostornem poslopju. V Kranju je velika trgovina z domačimi pridelki. Ondi so tudi pivovarna, usnjarna, tvornica za platno, črevlje, parkete in veliki Majdičev valjični mlin, ki zmelje šest do sedem vagonov žita na dan.

V kranjski okolici je razvita domača obrtnost. V Stražišču izdelujejo sita, v Ljubnem so lončarji in okoli Cerkelj kitarji za slamnike. V Miljah in Tupaličah izdelujejo škafe, v Naklem jopiče, v Šenčurju koce in copate, v Gorenji, Srednji in Spodnji Beli pa žrebice. V Kokri so fužine. V Naklem se je rodil l. 1651. sloveči Gregor Voglar (Carbonarius), zdravnik ruskega carja Petra Velikega.

Tržič (513 *m*, 2100 prebivalcev) je ob Tržiški Bistrici in ob Ljubeljski cesti ter ima znamenito obrtnost. Tu izdelujejo železnino, usnje, črevlje in volnenino. V Tržiču je predilnica in mnogo vodnih žag. V župni cerkvi je krasen križev pot, ki ga je slikal Juri Šubic. Okoli l. 1820. je bil Tržiški grad posest in bivališče generala Radeckega. Pri Tržiču je prirodna znamenitost znani Dolžanov most (Vražji most), ki leži v jako romantični gorski dolini, po kateri teče hudournik na enem mestu v krasnih skakalcih črez skalovje v tolmun in dalje skozi mesto. Pot do mosta drži mimo vasi Slapa, kjer je tvornica za papir. Od Dolžanovega mosta pelje lepa vijugasta cesta v Dolino, kjer je znameniti in jako krasno opravljeni grad pokojnega barona Borna. Pri Tržiču so tudi razvaline Hudega grada, v katerem so bivali roparski vitezi. O tem gradu je tudi razširjena pravljica o zakleti grajski hčeri, ki čuva v kačo iz-

Dolžanov most pri Tržiču.

premenjena velik zaklad. Na veliki skali raste drevesce, o katerem pravijo, da iz njega narede zibel, in deček, ki bo ležal v tej zibeli, reši zakleto deklico in dobi zaklad.

Begunje (579 *m*). V župni cerkvi je stranski kameniti oltar Matere Božje iz kapele nekdanjega Kamenskega gradu (Stein). V velikem oltarju je lepa Leyerjeva slika sv. Urha. C. kr. ženska kaznilnica s približno 300 kaznjenkami je v nekdanjem ‚Katzensteinu‘, katerega je dal zgraditi Jakob pl. Lamberg l. 1537. Iz Begunj je bil prvi ljubljanski škof Lamberg. Blizu Begunj stoji na griču v gotiškem slogu zidana cerkev sv. Petra.

Konec Begunj so razvaline „Kamena“, nekdaj slovečega in velikega gradu Lambergov, katerega zidovje še sedaj veličastno štrli proti nebu. Pred razvalinami je grajski ribnjak, v katerem je baje utonil zadnji moški potomec Lambergov. Nad ribnjakom je v skalni gori votlina ‚Zijalka‘ in nedaleč od te Hudičev gradič na skalni steni, odkoder drži neki skriven pot po prirodni votlini. Hudičev gradič se imenuje baje zaradi tega, ker je podrl hudič pri stavbi velikega gradu po noči vse, kar so zgradili po dnevi, in je šele potem odnehal, ko so mu sezidali ta gradič. Pri Begunjah se začenja jako romantična dolina Draga, ki jo odlikuje bujno in raznovrstno planinsko rastlinstvo. Ob koncu te doline je divjeslikovita soteska Luknja in pred njo slap potoka Begunjščice (oziroma „Zgoše“).

Radovljica (490 *m*, 631 prebivalcev) je mestece z gradom blizu stočja Save Dolinke in Save Bohinjke. Radovljica je bila prej trg, mestne pravice ji je dal cesar Maksimilijan I. Radovljiški grad so imeli v oblasti radovljiški grofje, za njimi Ortenburžani do l. 1421., potem celjski grofje do l. 1456. in končno ga je dobil cesar Friderik III. Znamenita je župna cerkev sv. Petra, sezidana l. 1495. v poznogotiškem slogu. Na listni strani je kapela sv. križa, kjer je shranjena sveta kri, ki je pritekla nekdaj iz Zveličarjeve podobe. Nekaj te krvi so dobili v Benetke, nekaj k Sv. Krvi pod Velikim Klekom na Koroškem in nekoliko v Radovljico. Južno od Radovljice so razvaline „Pustega grada“ z lepim razgledom.

Kamna gorica (516 *m*, 715 prebivalcev) leži južnovzhodno od Radovljice ob znožju Jelovice. Žrebljarski obrt v tem kraju je že okoli 300 let star. Tu izdelujejo kovane žreblje

posebno za ladje, železnice in rudnike in okove za okna. V okolici so nekdaj dobivali mnogo železne rude. V Kamni gorici sta se rodila slikar Matevž Langus l. 1792. in dr. Lovro Toman l. 1827. Oba imata na rojstnih hišah spominski plošči. Kropa (545 *m*, 892 prebivalcev) leži ob Kroparici. Prebivalci se pečajo z izdelovanjem žrebljev, verig in drugih železnih izdelkov. Pred hišo K. Pibrovca je znamenje v spomin, da je tam pridigoval škof Chrön (Kren). Bilo je že malo katoličanov v Kropi, a škof jih je tedaj zopet pridobil katoliški veri. Podnart ob Savi je važna železniška postaja; nedaleč od te je krasno letovišče Podbrezje.

Železniška postaja Lesce (505 *m*) je izhodišče v Bohinjsko dolino. Severnoseverozahodno od Lesec je Vrba, kjer se je rodil dr. France Prešeren 3. decembra l. 1800. Bled (479 *m*, 451 prebivalcev) ob Bleškem jezeru je sloveče letovišče z mnogimi lepimi vilami in l. 1465. sezidano Marijino cerkvico na Bleškem otoku. Na navpični skali se vzdiguje nad jezerom Bleški grad (604 *m*), ki je bil v lasti briksenskih škofov od leta 1004. do leta 1803. Potem je bil grad državna last, od 1833. l. do 1858. l. pa zopet v oblasti briksenskih škofov, ki so ga prodali Ruardu; sedanji lastnik je Muhr. Blizu župne cerkve je Prešernov spomenik. Bohinjska Bistrica (507 *m*, 663 prebivalcev) ob izlivu Bistrice v Savo Bohinjko ima lepo cerkev v renesanskem slogu. Stari grad, pred katerim stoji veličastna lipa, je stal še v Valvasorjevem času. Zraven grada so razvaline fužine, ki je pogorela l. 1891. Važno je izdelovanje škafov, ki jih izdelujejo skoraj v vsaki hiši. Na Bohinjskih planinah se pečajo posebno v juliju in avgustu s sirarstvom. Severnozahodno od Bohinjske Bistrice je Srednja vas in bliže jezera Stara Fužina.

Ob Savi Dolinki so Javornik, Sava in Jesenice z železno obrtnostjo. Na Jesenicah izdelujejo največ železa na Kranjskem. Blizu Dovjega (703 *m*) je Mojstrana (približno 650 *m*, 448 prebivalcev), ki ima jako staro cerkev sv. Klemena. Cerkvica je v sprednjem delu okrogla apsis iz predgotiške dobe. V Mojstrani je velika tvornica za izdelovanje portlandskega cementa. Vas je najvažnejše izhodišče za Triglav in v doline Krmo, Vrata in Kot. Kranjska gora (804 *m*, 684 preb.) je znano letovišče in izhodišče v Pišnico in na nekatere velikane Julijskih Alp. Pod Korenom je pri Razingerju vzidana spo-

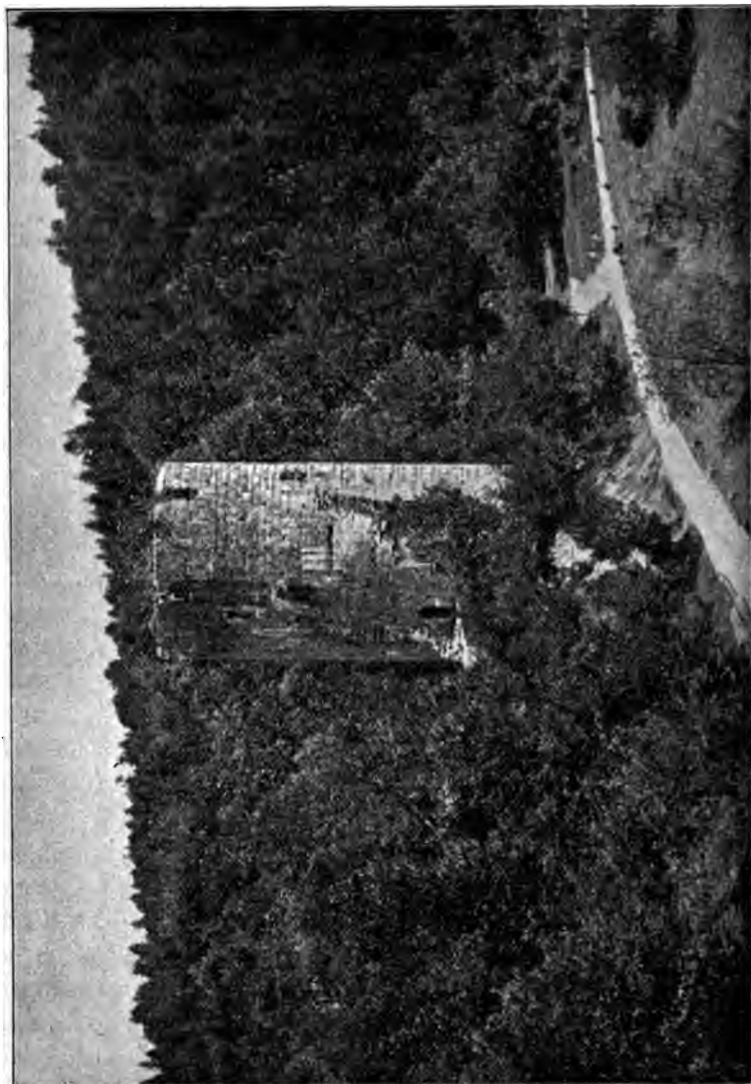
minska plošča prirodoznanca Sira Dawisa, ki je tu živel okoli l. 1820. in opozarjal na lepoto „Gorenjske doline“. Zahodno od Rateč (865 *m*) so Fužine (789 *m*, 563 prebivalcev), ki imajo povečjem nemško prebivalstvo. Grad, ki je sedaj razvaljen, so zgradili celjski grofje leta 1431. Grad je imel pravico, soditi cestne roparje. Fužine se bavijo z železno obrtnostjo in izdelujejo nove patentirane ameriške verige, nove sodove iz jeklene pločevine in imajo veliko tiskalnico.

Notranjsko.

Grad Bokalice blizu stočja Šujice in Gradaščice so bržkone zgradili Hertenbergi; pozneje so ga imeli Strobelhofi in Lambergi. V gradu je več slik nizozemskega slikarja Almanaka. Dobrova (324 *m*) ima staro, že v 13. stoletju slovečo božjo pot. Dvor ob Gradaščici krasi jako lepa gotiška cerkev sv. Petra, katero so gradili od l. 1525. do l. 1563. Cerkev pripada k največjim kranjskim cerkvam in prekaša po širini ladje največjo kranjsko cerkev, lepo samostansko cerkev cistercijancev v Zatičini. Nedaleč od Dvora je Polhov Gradec (400 *m*) z razvaljenim starim gradom, ki ga je porušil potres l. 1511. Pozneje so zgradili novi grad. Horjul (342 *m*) je vas v dolini Šujice in blizu je grad Lesno brdo, katerega je imel v oblasti l. 1421. Baumkircher. Njegov sin Andrej se je uprl zoper cesarja Friderika III. in je bil usmrčen v Gradcu leta 1471. Grad Lesno brdo so na cesarjev ukaz porušili; novi grad je iz 17. stoletja.

Vrhnika (304 *m*, 1725 prebivalcev) je trg ob Ljubljanici in ima krasno lego. Tu je bila že v davnem času rimska naselbina Nauportus, katero so po smrti rimskega cesarja Avgusta plenile neposlušne panonske legije. Odtod so neki bajeslovni Argonavti nesli svojo ladjo do morja in zopet brodili po Jadranskem in Jonskem morju na Grško. Do zgradbe Južne železnice je bila Vrhnika važna kupčijska postojanka, ki je sedaj zopet pridobila z Vrhniško železnico. Cerkev sv. Petra in Pavla je sezidana v bizantinskem slogu. Na Vrhniki je pivovarna in v bližini so velike opekarne in tvornica za parkete in harmonije; tudi v bližnjem Vrdu je tvornica za parkete. Nedaleč od Vrhnike je vas Mirke, kjer so v bližini trije večji izvirki Ljubljanice.

Južnovzhodno je Bistra, kjer je bil nekdaj samostan kartuzijancev, ki so imeli obširna posestva. Ta samostan je

Mali grad pri Planini.

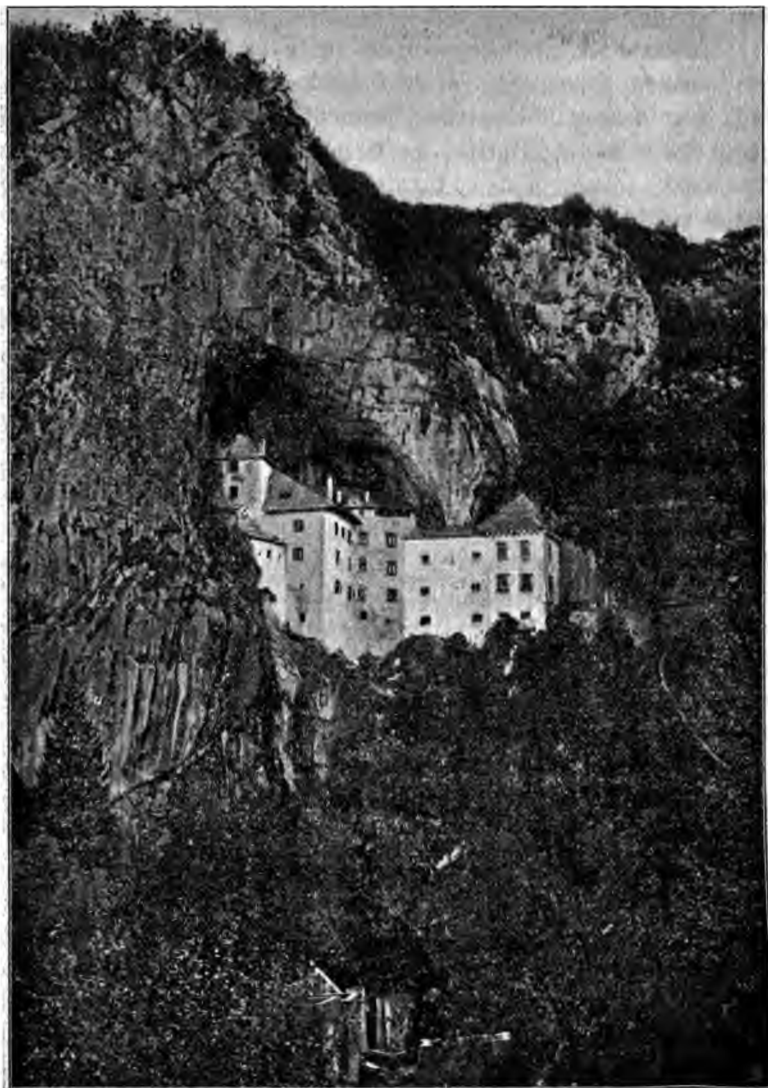
ustanovil l. 1255. koroški vojvoda Bernard, odpravil ga pa je cesar Jožef II. l. 1782. Do l. 1660. so načelovali samostanu

prijorji, potem pa prelati. Zadnji prelat je bil Bruno Ortner. Grad je sedaj lastnina Galletova. V Bistri je Vrbičeva tvornica za pohištvo iz upognjenega lesa. Nedaleč od Bistre je vas Borovnica (305 *m*), kjer je velikanski železniški viadukt.

Logatec ima železniško postajo, in sicer v Dolenjem Logatcu (796 prebivalcev), državni uradi so pa v Gorenjem Logatcu (486 *m*), ki je malone pol ure oddaljen od Dolenjega Logatca. Za Rimljanov je bila tu rimska naselbina Longaticum. Nad Gorenjim Logatcem je že Valvasorju znani grič, na katerem so bile baje nekdaj utrdbe. Južno od Logatca je trg Planina (464 *m*, 1140 prebivalcev), ki je bil v 14. stoletju v oblasti albenskih gospodov. Pozneje so jo dobili goriški grofje, Hallerji in Eggenbergovci. Planina je izhodišče za obisk mnogih jam in votlin. Blizu je sloveča Malograjska ali Planinska jama, iz katere priteka Unica. Nad izvirom Unice je razvaljen stari Planinski grad ali Mali grad, ki je imel razne plemenitaške posestnike in je sedaj last kneza Hugona Windischgrätza. V njem je v 16. in 17. stoletju večkrat zboroval kranjski deželni zbor.

Postojina (548 *m*, 1709 prebivalcev) je trg ob Pivki. Nad trgom, ki je dobro obiskovano letovišče, se vzdiguje Sovič (676 *m*), na katerem so razvaline starega Postojinskega grada, sezidanega v 10. stoletju. Na Soviču so že prej imeli Rimljani svoj „kastel". Postojinski grad so zaporedoma imeli v posesti furlanski vojvode, koroški vojvode, oglejski patrijarhi in goriški grofje. L. 1371. sta ga kupila avstrijska vojvodi Leopold III. in Albreht III. in ga že drugo leto zastavila celjskemu grofu Hermanu. Konec 17. stoletja so ga dobili Turjačani v posest. Pogorel pa je leta 1689. V trgu sezidani novi grad je končno pridobil cesar Karel VI. Postojina slovi spričo bližnje svetovnoznane Postojinske jame in drugih jam, ki po svojih lepih kapnikih celo nadkriljujejo Postojinsko jamo. Zahodno od Postojine so Hraše, kjer je jama Rogljevica. Hrenovice (378 *m*) so stara župnija, ki je bila l. 1318. ustanovljena in je spadala do l. 1850. pod tržaško škofijo. Pri Sv. Mihaelu je bilo staro gradišče.

Severno od Sv. Mihaela je skalni Predjamski grad. Stari Predjamski grad je bil najimenitnejši vseh kranjskih viteških gradov. Vas Pred Jamo (507 *m*) leži v lepi, globoki dolini ob koncu skalne grape tik 123 *m* visoke pečine. Tu so znamenite

Predjamski grad.

Predjamske votline. Predjamska okolica spada med najzanimivejše kraške kraje. Prejšnji dohod do starega Predjamskega gradu ni znan.

Zaslovel je grad po svojem zadnjem posestniku Erazmu Predjamskem (Luegerju), ki je l. 1483. na cesarskem dvoru na Dunaju z mečem ubil maršala Pappenheima, ker je žalil spomin njegovega nesrečnega prijatelja Andreja Baumkircherja. Erazem Predjamski je potem ubežal na svoj grad na Kranjskem ter je postal strah okoličanov. Nekoč je celo pripeljal turško četo pred Trst. Nato je dobil tržaški glavar Gašper Ravber povelje, naj ga ukroti. Ker je bival v skalnem gradu, ga cesarski vojaki niso mogli zaslediti. Erazem je bil vedno drznejši in je prišel neki dan pred Mali grad pri Planini, kjer se je bil utaboril Ravber s svojo vojsko ter se ponudil cesarskemu poveljniku, da ga pripelje do Erazmovega gradu in ga tam pogosti. Erazem se je jedva rešil na brzem konju, a sledovi konjskih kopit v novozapadlem snegu so peljali do Erazmovega gradu. Cesarski so oblegali grad vso zimo. Spomladi je Erazem večkrat poslal Ravberju svežega vipavskega sadja po svojem slugi, katerega so cesarski končno podkupili, da jim je po noči z lučjo pokazal ležišče Erazmovo. Cesarski so streljali na tisto mesto, in kosi razstreljene skale so ubili Erazma Predjamskega. Grad je dobil pozneje grof Ivan Kobenzl, ki je sezidal novi grad l. 1570.

Južno od Postojine je Prestranek, kjer je od l. 1736. c. kr. žrebčarna. Razdrto (580 *m*) leži ob znožju Nanosovem in je priljubljeno letovišče Tržačanov. V Senožečah (565 *m*, 820 prebivalcev) je pivovarna. Nad trgom je razvaljen grad, katerega so l. 1400. imeli v posesti plemenitaši Walseeji in za njimi cesar, ki ga je dal l. 1509. Frankopanu. Za njim je dobil grad grof Lamberg in leta 1660. Ferdinand Porcija. V Lozi je jama, v kateri živi več vrst hroščev.

Cerknica (576 *m*, 1547 prebivalcev) je trg nedaleč od proslulega Cerkniškega jezera in ima že zelo staro župnijo. Od leta 1898. je v Cerknici c. kr. sodišče. Cerkev device Marije, ki je zgrajena v gotiškem slogu, je bila sezidana že v devetem stoletju. Po cerkvi sta dobila trg in dolina svoje ime. Župnija je najprej spadala pod oglejske patrijarhe, in ti so jo izročili v oskrbovanje bistriškim kartuzijancem leta 1361. Kakor nam

pravi latinski napis pri stranskih vratih, so prišli Turki prvič v Cerknico l. 1472. in sežgali župno cerkev. Turški navali so se ponavljali l. 1476., 1480. in 1491. Potem so zgradili okoli cerkve tabor, katerega še nekaj stoji. Stolpa služita za stanovanje in shrambo, kjer je 100 *kg* težek topič, ki so ga neki uplenili Turkom. Cerkničani so se zbirali ob turških napadih na Šilertaboru pri Zagorju do l. 1582., ko jih je odvezal te dolžnosti notranjeavstrijski nadvojvoda Karel.

L o ž (599 *m*, 411 prebivalcev) je staro mestece brez župnije in šole. Mestne pravice je dobil od cesarja Friderika III. l. 1477. Nad mestom so razvaline starega loškega gradu, v katerem so zaporedoma vladali Ložani, Ortenburžani, oglejski patrijarhi, celjski grofje in Habsburžani. V Ložu je c. kr. okrajno sodišče, v cerkvenem oziru pa spada pod bližnjo župnijo S t a r i t r g. Pri Starem trgu je 626 *m* visoka gora Vlaka, na kateri je bilo znamenito, močno utrjeno gradišče. Na Vlaki so našli mnogo prazgodovinskih predmetov, a tudi predmete iz rimskih časov. Južno od Loža je S n e ž n i š k a (Šneperska) g r a j š č i n a ob južnem robu Snežniške doline.

I l i r s k a B i s t r i c a je južnozahodno od Loža. Sedaj razvaljeni Bistriški grad je bil lastnina bistriških gospodov in pozneje celjskih grofov. P r e m ob Reki ima star grad, ki je sedaj v posesti kneza Porcije. V Premu so bili prej državni uradi, ki so se l. 1840. preselili v Ilirsko Bistrico. Š t. P e t e r (578 *m*) je važna železniška postaja, kjer se razhaja od glavne proge Južne železnice stranska proga v Reko.

V i p a v a (104 *m*, 1032 preb.) je trg ob izviru Vipavščice. Kraj je znan zaradi svojega milega podnebja. Nekdaj je bila Vipava last oglejskih patrijarhov, od katerih ga je dobila rodbina Lanthieri. Razvaljeni stari grad so najbrž zgradili v 12. ali 13. stoletju; grad v trgu pa je bil pozneje sezidan. Vipava je mnogo trpela po Turkih in Benečanih. Vipavska šola je ena najstarejših kranjskih šol in baje prva, v kateri se je poučevala slovenščina. V Vipavi se je rodil Žiga Herberstein l. 1486. Ta je kot cesarski poslanec v Moskvi s pomočjo slovenščine čital ruske letopise in prvi seznanil zahodno Evropo z rusko zgodovino.

I d r i j a (333 *m*, 5000 prebivalcev) je mesto, ležeče v globoki kotlini ob levem bregu Idrijce in ob obeh bregovih njenega

pritoka Nikove. Izmed drugih gor jo obdaje tudi 964 *m* visoka Magdalenska gora. Idrija tvori z bližnjima vasema Jeličnim vrhom in Srednjo Kanomljo občino Gorenjo Idrijo. Mesto ima rudarski urad, občinsko nižjo realko, petrazredno deško šolo, petrazredno dekliško šolo, šolo za pletenje čipk in gledališko poslopje. Zelo važno je čipkarstvo; že cesarica Marija Terezija je nastavila učiteljico za pouk v njem. Idrijsko čipkarstvo je proslulo črez deželne meje in je bilo odlikovano že na raznih razstavah. Vsako leto se izdela čipk v vrednosti nad 200.000 K.

Najbolj pa slovi Idrija po svojih rudnikih živega srebra, ki spadajo med najizdatnejše na svetu. Vhod vanje vodi po rovu sv. Barbare po 757 stopnicah in izhod po Jožefovem rovu. Toplina v jamah je jako različna, najtoplejše jame imajo po 32° *C.* Zasledil je živo srebro l. 1497. neki kmet, ki je črez noč postavil v studenec leseno posodo, da se namoči, a drugo jutro je našel čisto živo srebro v njej. Po mnogih poskusih so našli na dan sv. Ahacija (22. junija) leta 1508. rudišče. Ta spominski dan praznujejo Idrijčani vsako leto slovesno. Leta 1509. so se polastili rudnika Benečani, katere so pa kmalu pregnali. Nekaj let potem so zgradili trden grad, v katerem je nastanjen rudarski urad. L. 1580. je prišel rudnik v državno last. V 16. stoletju so provzročili marsikatero nesrečo povodnji in razpadi, v 19. stoletju pa požari. Za Marije Terezije so se idrijski rudniki jako razvili. L. 1809. so se jih začasno polastili Francozje.

Živega srebra izkopljejo na leto okoli 5000 *q*. Koplje ga približno 1200 rudarjev. Prodajejo ga nekoliko čistega, nekoliko pa ga podelujejo v cinober.

V Idriji se je rodil l. 1859. umrli sloveči ljubljanski škof Anton Alojz Wolf, česar te spominja spominska plošča na vnanjem zidu župne cerkve.

Severno od mesta je S p o d n j a I d r i j a (319 *m*), imenovana tudi „Pri Fari," kjer je bila ustanovljena župnija v drugi polovici 15. stoletja in je spadala do l. 1792. pod goriško nadškofijo. Vzhodno od mesta so „Matjaževe kamre" (dvoje podzemskih jam). Nedaleč od Idrije je tudi znano romantično Divje jezero in južno od nje vas Črni vrh (687 *m*), kjer ima lep spomenik urednik nemško-slovenskega Wolfovega slovarja Matija Cigale, ki se je rodil l. 1819. v bližnjih Loméh.

Dolenjsko.

Južnovzhodno od Ljubljane so Šmarije (348 *m*) v Šmarski dolini. Nad dolino se vzdiguje Magdalenska gora (499 *m*), na kateri je bilo staro gradišče in znamenito prazgodovinsko grobišče, kjer so našli mnogo prazgodovinskih predmetov. Grosuplje (335 *m*), pravzaprav Velike Uplje, je važna postaja Dolenjskih železnic, ker se tu stičeta kočevska in novomeška proga. Tu je tudi bila prazgodovinska naselbina.

Višnja gora (358 *m*, 384 prebivalcev) je mestece na griču. Prvotno je stalo selišče pod gričem, kjer je sedaj Stari trg z župno cerkvijo. Zaradi turških navalov so se prebivalci preselili na grič, in novi varnejši naselbini je dal cesar Friderik III. l. 1477. mestne pravice. Blizu mesta je grad Turjačanov, zgrajen iz kamenja starega gradu l. 1787. Stari Višnjegorski grad, ki je bil lastnina višnjegorskih gospodov od 12. stoletja do l. 1581. in so v njem tudi izmrli, je razvaljen. Ta rodovina se je odlikovala v turških bojih. V bitki, ki je bila pri Višnji gori zoper Francoze l. 1813., sta si zaslužila polkovnik Milutinović in stotnik Rodicky red Marije Terezije.

Zatičina ali Stičina (327 *m*) ima velik samostan, ki je bil zgrajen l. 1136. Do l. 1784. so ga imeli cistercijanci, potem pa je bil last verskega zaklada do l. 1898., ko so ga zopet prekupili cistercijanci. L. 1901. se je c. kr. sodišče preselilo iz Zatičine v Višnjo goro. Južno od Zatičine je Muljava, kjer se je l. 1844. rodil pisatelj Josip Jurčič. Nedaleč od Zatičine je velika vas Št. Vid.

Južnozahodno od Višnje gore je neznatni trg Turjak (okoli 500 *m*, 263 prebivalcev). Zgodovinsko imeniten pa je veliki Turjaški grad kot rodni grad zlasti iz turških bojev znamenitih Turjačanov. Prvotni grad je zgradil l. 1067. Konrad Turjaški, a potres ga je jako poškodoval leta 1511. Trajan Turjaški je sezidal l. 1570. novi grad v obliki trikota z mogočnimi stolpi. V gradu je orožnica, mnogo slik Turjačanov in lobanja iz turških bojev znanega Herbarta Turjaškega. Juri Kobila je pridigoval v luteranski kapeli, ki je sedaj klet. Velike Lašče (542 *m*, 466 prebivalcev) imajo lepo cerkev in Levstikov spomenik. Tu se je rodil l. 1836. Josip Stritar (Boris Miran), v bližnjih Retijah

l. 1831. France Levstik, v Rašici pa Primož Trubar l. 1507. Južnojužnovzhodno od Velikih Lašč je do l. 1884. še obljudeni, sedaj pa razvaljeni Kozlerjev grad Ortnek (760 *m*), ki so ga zgradili Ortenburžani, potem pa dobili celjski grofje in po silni smrti grofa Urha II. Habsburžani l. 1456. Grad je trpel po kmečkih upornikih l. 1515. in po dvakratnem turškem napadu l. 1528. in 1546. Z Ortneka je jako lep razgled zlasti po Dolenjskem.

Ribnica (493 *m*, 1014 prebivalcev) je velik in lep trg v Ribniški dolini, ima lepo, v romanskem slogu zgrajeno cerkev in znaten grad. Živela je nekdaj plemenitaška rodovina Ribničanov; kot posestnike gradu pa imenuje kronika Ložane, Turjačane, Ortenburžane, Sevnika, Celjane, grofe Khysle, Trileke, Kobenzle in rodbino Rudeževo. Ribničani se bavijo najbolj z izdelovanjem „suhe robe“ (škafov, rešet, sit, loncev, žlic i. dr.), katero razprodajejo ne le po naši državi, ampak tudi po inozemstvu. Ribničani so znani zaradi svoje prebrisanosti, čeprav jih drugi radi zbadajo v nevezani in vezani besedi. Na Gori sv. Ane nad Ribnico je bilo nekdaj gradišče. Zahodnoseverozahodno od Ribnice je čedni trg Sodražica (533 *m*, 811 prebivalcev) ob Bistrici in cesti, ki pelje v Cerknico in na Rakek. Južnojužnovzhodno od Ribnice je Dolenja vas, kjer izdelujejo mnogo lesenega blaga.

Kočevje (460 *m*, 1158 prebivalcev) ob Črnem potoku ima nižjo gimnazijo in strokovno šolo za strugarstvo in rezbarstvo. Prebivalci izdelujejo platno, lončeno posodo in leseno blago. Kočevje ima tudi veliko žago, steklarno in pivovarno. Kočevci mnogo krošnjarijo po svetu; vendar krošnjarstvo vedno bolj pojema, zato pa strokovna šola pospešuje domačo obrtnost. V mestu je Auerspergov grad, znamenita in prostorna zgradba. V bližini so bogati premogovniki Trboveljske premogovniške družbe.

Kočevci so bržkone frankovskega rodu in govore zastarelo trdo nemško narečje, ki so ga ohranili navzlic temu, da jih na vseh straneh obdajejo Slovenci in Hrvatje. Kočevke imajo še staro nošo in povečjem belo obleko. Po leti nosijo črez srajco predpasnik z modrovolnenim pasom, po zimi pa še brezrokavno, ozko suknjo z volnenim pasom. Kakor moški, hodijo tudi ženske navadno s palico. Pri svatbah in drugih prilikah imajo še stare šege, vendar pa tudi že mnogo slovenskih običajev. Odgojo in malone vse gospodarstvo opravljajo ženske, moški pa kroš-

njarijo. Krošnjarstvo je sploh Kočevcu najbolj priljubljeno in za to se že pripravlja v zgodnji mladosti.

Kočevci so najbrž prišli na Kranjsko iz Bistriške doline (Pusterthal) na Tirolskem. Kočevje je od 11. do 13. stoletja pripadalo oglejskemu patrijarhu. L. 1267. so ga dobili Ortenburžani in, ko je ta rodovina l. 1420. izmrla, celjski grofje. Ko je celjska moška vrsta z grofom Urhom II. l. 1456. preminila, je prišlo pod avstrijsko oblast. L. 1547. so mesto zarubili grofje Ursini-Blagay in od teh ga je prevzel pl. Janez Jakob Khisl, ki je dobil grofovski naslov in je povikšal Kočevje v grofijo. Mesto je mnogo trpelo po navalih ljutih Turkov. L. 1641. so dobili Kočevsko grofijo Turjaški grofje. L. 1791. je bila grofija povikšana v vojvodino in še sedaj ima turjaški knez naslov „vojvoda kočevski“.

V kočevski okolici je Friedrichsteinski gozd z razvaljenim gradom celjskih grofov, več ledenic in okapnic, izmed katerih omenjamo zlasti Friedrichsteinsko ledenico in Treh bratov jamo. Zanimiv je tudi izlet v takozvano „Kočevsko Švico“, to je lepa, romantična pokrajina, ki se razteza južnovzhodno od Kočevja do Kolpe. Nad Kolpo je na veliki pečini Kostel (402 *m*, 68 prebivalcev) z zidovjem in stolpi obdan tržič, ki je bil važen zlasti za turških navalov.

Črnomelj (156 *m*, 1086 prebivalcev) leži ob Lahinji ter ima predmestja Hrib, Kolnik, Krštino in Skednje. V 12. stoletju je zgradil Črnomaljski grad Oton pl. Karstberg in skoraj potem je tudi nastal trg Črnomelj, ki je dobil v začetku 15. stoletja mestne pravice. Že leta 1223. so se v Črnomlju naselili vitezi nemškega reda in zgradili komendo. Črnomelj je mnogo trpel po turških napadih, ki so se večkrat ponavljali. Leta 1268. je dobil črnomaljsko župnijo nemški viteški red, ki jo ima še dandanašnji. V dobi reformacije se je protestantizem močno razširil v Črnomlju, ki je imel nekaj let tudi protestantskega sodnika. Prebivalci se pečajo s poljedeljstvom, sadjarstvom in vinarstvom. V Doblíčah zahodnojužnozahodno od Črnomlja je precej rjavega premoga. Pri Adlešičih južnovzhodno od Črnomlja se vzdiguje nad Kolpo z zidovjem obdani grad Podbrežje, kamor so okoličani večkrat pribežali pred silnimi Turki. Ob Kolpi je tudi Vinica (190 *m*), kjer se pečajo z vinarstvom.

Metlika (166 *m*, 1318 prebivalcev) je mestece nedaleč od Kolpe in hrvaške meje. Nekoč je bilo glavno mesto Slovenske krajine. Najprej so tu vladali meranski grofje in za njimi goriški grofje, a po smrti grofa Alberta IV. l. 1374. je dobil deželico Habsburžan Leopold III. in jo združil s Kranjsko. Metlika je dobila mestne pravice v 15. stoletju. Metliško župnijo je dobil nemški viteški red l. 1268. Mesto je veliko trpelo po mnogokratnih turških napadih. „Pri treh farah" blizu mesta so tri gotiške cerkvice, ki jih obdaje vse eno obzidje. Tu je imenitna božja pot, kamor prihaja po 10.000 domačinov in sosednjih Hrvatov. V okolici stanujejo po beli obleki tako imenovani Belokranjci, ki se pečajo z vinarstvom. Znatno vinarstvo je tudi zahodno od Metlike okoli Semiča. Tudi to župnijo ima od leta 1337. nemški viteški red. Južnozahodno od Metlike je Gradac, ki je imel prej velike plavilnice za železo, in grad Krupa ob Krupi.

Novo mesto (202 *m*, 1945 prebivalcev) leži slikovito na visoki skalni planici, okoli katere teče v polkrogu Krka. Ob desnem bregu Krke je vas Kandija, ki je takorekoč novomeško predmestje. Iz starejših časov ni zanesljivih poročil. V srednjem veku je stal na tem mestu grad, ki je bil v oblasti zatiškega samostana. Okoli njega so nastale prve naselbine. Avstrijski vojvoda Rudolf IV. je ustanovil Novo mesto (Rudolfovo) l. 1365. in mu podelil mestne pravice. Cesar Friderik III. je ustanovil l. 1493. kapitelj in Maksimilijan I. ga je potrdil. Prvi prošt je bil Jakob Turjaški. Turki so večkrat razsajali pred mestom. L. 1576. je pogorelo mesto, a so ga kmalu zopet zgradili. Vsled ukaza cesarja Jožefa II. je dobilo mesto ime Novo mesto (Neustadtl) in se tako nazivalo od l. 1785. do l. 1865.

Ob petstoletnici tega mesta se je zopet uveljavilo v nemščini staro ime Rudolfswerth, a Slovenci ga še vedno nazivljejo „Novo mesto", nekateri tudi Rudolfovo, kar pa je posneto po nemščini. Znamenita je v gotiškem slogu zgrajena kapiteljska cerkev sv. Nikolaja, čigar krasno sliko je izdelal sloveči slikar R. Tintoreto. Zgodovinsko znamenit je kapiteljski arhiv, v katerem je mnogo starih listin. V frančiškanski cerkvi je pokopanih več znamenitih mož, kakor n. pr. pisatelj Matija Kastelic, Janez in Krištof pl. Lenković, Žiga in Viljem Villander, ki imajo lepe

spomenike. V Novem mestu je državna višja gimnazija, v Kandiji pa velika bolnica usmiljenih bratov za moške. Znamenit je novi most črez Krko, katerega so zgradili l. 1898. Meščani tržijo z domačimi pridelki in imajo v okolici veliko vinogradov.

V novomeški okolici je več gradov. Blizu mesta je grad Grm, kjer je deželna kmetijska šola. Hmeljnik (507 *m*) vzhodno od Mirne peči spada med najstarejše kranjske gradove; gospodarili so mu turjaški grofje, Ruess pl. Ruessenstein, Jankovič, grofje Paradajzarji, baroni Zierheimi, Coronini in drugi. Na Gorjancih je Mehovski grad; njega posestniki so že v 12. stoletju zasloveli v vojski z Ogri. Posestniki tega gradu so bili potem goriški grofje, celjski grofje in Habsburžani, ki so ga dajali raznim plemenitašem v užitek ali najem. Pred gradom so Turki večkrat plenili in l. 1515. so uporni kmetje v gradu umorili najemnike. Izmed drugih gradov še omenjamo Ruprčvrh, Pogance, Graben, Zaboršt, Stari grad, Otočec, Zalog, Slatenek, Bajnof (Weinhof), Strugo in Volavče.

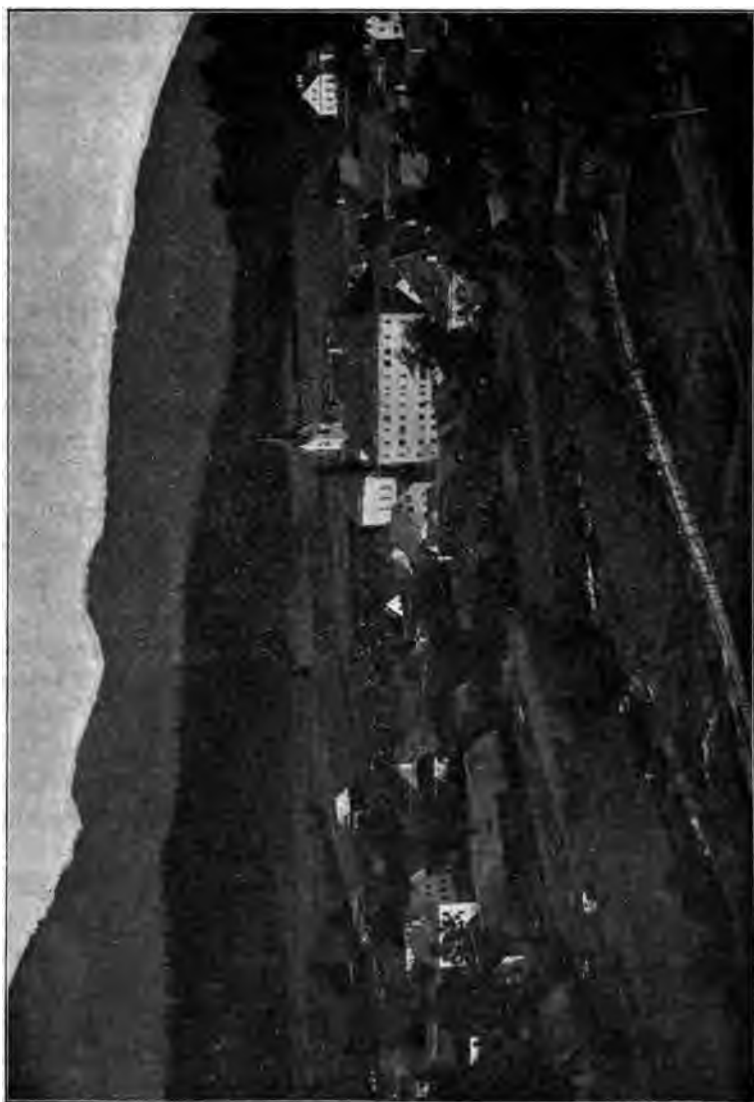
Luknja (Lueg) je na strmi pečini sezidan in malone popolnoma skrit grad nad izvirom Prečine. Po svoji legi je jako sličen znanemu Predjamskemu gradu severnozahodno od Postojine. Tudi tukaj je v 15. stoletju gospodoval Erazem Predjamski in je imel svoje skrivališče. Težko pristopni grad je služil okoličanom v pribežališče za turških navalov, kajti za gradom je kotlinasta globina, prikrita na eni strani po navpičnih skalah. Grad je bil v posesti raznih rodovin, med katerimi so bili Lukenjčani, Galenbergovci, Barbo in Langer. Dne 19. avgusta l. 1827. so ga po noči oplenili bosenski razbojniki, katerim je bil neki ogljar neprostovoljen kažipot. Nedaleč od končne železniške postaje Straže so Toplice (165 *m*), kjer so indiferentne terme.

Soteska (223 *m*) ob Krki ima velik grad na strmi višini; stari grad je razvaljen. Novi grad, ki je bil v Valvasorjevi dobi glede stavbe in oprave brezdvomno najlepši na Kranjskem, je zgradil v 17. stoletju grof Juri Žiga Gallenberg. Od l. 1743. je v lasti Turjačanov. Soteska se je uspešno ustavljala turškim navalom. Od Soteske pelje pot po debri v Dvor, kjer so bile nekdaj velike fužine. V Žužemperku (220 *m*, 946 preb.) ob Krki je grad Turjačanov, ki je bil v 13. in 14. stoletju v oblasti

žužemperških gospodov in pozneje goriških grofov. Za njimi so ga dobili Habsburžani, a so ga dali Turjačanom. Ob izviru Krke je Krka (288 *m*) z razvaljenim Krškim gradom, ki je bil v 14. stoletju lastnina krških gospodov. Leta 1437. so grad razrušili Celjani, Turjačani so pa pozneje zgradili novi grad ob Krki.

Trebnje (275 *m*, 249 prebivalcev) je lepa vas ob Temenici. Trebanjski grad je rodni grad trebanjskih grofov, ki so izmrli l. 1182. Zadnji te rodovine je bil oglejski patrijarh grof Urh Trebanjski. Leta 1528. so po okolici plenili krvoločni Turki. V Trebnjem je tvornica za parkete. Severnoseverozahodno od Trebnjega je vas Čatež (431 *m*) in v bližini te vasi sloveča božja pot na Zaplazu (544 *m*), kjer so glavni shodi binkoštni ponedeljek, petek po Velikem Šmarnu in soboto po sv. Mihelu. Mirna (263 *m*) ima lepo gotiško cerkev in star grad, ki je bil v 13. stoletju v oblasti mirenskih gospodov, pozneje so ga pa imeli zatiški samostan, celjski grofje in drugi. Uporni kmetje so ta grad l. 1515. malone razrušili. Severnoseverovzhodno od Mirne je Št. Ruprt (278 *m*), ki ima najlepšo gotiško cerkev na Kranjskem.

Mokronog (250 *m*, 844 prebivalcev) je bil v srednjem veku z zidom utrjen in je v nedavni dobi l. 1871., 1876. in 1881. trpel po potresih. Zgodovina omenja Mokronog prvič v 10. stoletju, ko je bila lastnica gradu koroška kneginja sv. Hema. Potem so imeli Mokronoški grad krški nunski samostan, krški škof, Mahorčič, a sedaj je v lasti barona Berga. Žalostna gora pri Mokronogu je znana božja pot. Južnovzhodno od Mokronoga je Bela cerkev (194 *m*), ki ima v bližini znamenito prazgodovinsko gradišče in grobove iz prazgodovinske in rimske dobe. Župnijo je ustanovil l. 1074. oglejski patrijarh Siegehardus. V bližini so Šmarješke toplice z mlačnim vrelcem. Bliže Nóvemu mestu je Št. Peter (195 *m*) in nedaleč od vasi po vinskih goricah znana Trška gora z Marijino cerkvico (429 *m*). Sredi otoka, ki ga je napravila reka Krka, je grad Otočice v krasni legi. V 13. in 14. stoletju je bil lastnina gospodov „von Wörth,“ pozneje pa v oblasti gospodov Villanderskih, katerih zadnji člen Viljem je leta 1547. padel s konja in se ubil. Sedaj je v posesti grofa Margherija.

Toplice na Dolenjskem.

Št. Jernej (183 *m*, 518 prebivalcev) je lepa vas vzhodno-severnovzhodno od Novega mesta. Mnogo je trpela zlasti v 16. stoletju po upornih kmetih, katere je premagal Jošt Turn l. 1573. Nedaleč odtod so Pleterje, kjer je bil že nekdaj kartuzijanski samostan, ki ga pa je odpravil cesar Jožef II. Pred nekaj leti so zopet kupili grad kartuzijanci in postavili tam mnogo manjših poslopij za svoje redovnike. Kostanjevica (158 *m*, 464 preb.) je ob Krki, ki teče okoli mesta. Kostanjevica je bila prej trg; mestne pravice je dobila l. 1435. Mesto je bilo vsled svoje otoške lege ob Krki važno branišče zoper turške navale in je mnogo trpelo po Turkih, katere pa sta premagala Lenkovič in Herbart Turjaški l. 1563. Blizu mesta je velika Kostanjeviška grajščina, ki je bila do l. 1786. cistercijanski samostan, a sedaj je lastnina verskega zaklada. Samostan je dal zgraditi l. 1234. koroški vojvoda Bernhard, ki je tam s svojo soprogo Juto pokopan.

Krško (168 *m*, 877 prebivalcev) ob Savi slovi po vinstvu, ima meščansko šolo in bolnico, ki jo je ustanovila in založila blaga Hozhevarica. Od l. 1897. je v Krškem samostalna župnija. Razvaljeni stari grad je bil močno branišče zoper turške napade. Krško je v zgodovini prvič imenovano l. 895., ko ga je kralj Arnulf podelil Valtunu, ki je bržkone zgradil grad. Krško je imelo v teku časa razne lastnike, kakor bogenske grofe, solnograške nadškofe in celjske grofe. Za njimi je dobil Krško cesar Friderik III., ki mu je podelil l. 1477. mestne pravice. V 15. stoletju je mesto mnogo trpelo po turških napadih, in sicer l. 1463., 1473., 1476. in 1477., in po kmečkih upornikih v 16. stoletju, zlasti l. 1573. V 16. stoletju je dobil grad Juri Turnski, za njim Janez Valvasor in pozneje Moškoni, Strasoldo in Turjačani. V Krškem se je rodil Juri Dalmatin okoli leta 1550. in najbrž je tam pokopan slavni zgodopisec J. V. Valvasor, ki je umrl l. 1693.

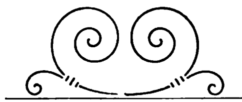
Nedaleč od Krškega je grad Turn, nekdanja lastnina nemškega pesnika Anastazija Grüna (Turjačana), ki je umrl l. 1876. in počiva v lepem mavzoleju v grajščinskem parku. Leskovec (202 *m*) je stara župnija, ki je bila ustanovljena v 13. stoletju, če ne prej. Južno od Leskovca je vas Drnovo (167 *m*), kjer je bil rimski municipij Neviodunum. Nekoliko pred izlivom Krke v Savo je precej velika Krška vas (155 *m*). Ob Savi je Čatež in nedaleč od tega so Čateške toplice. Blizu

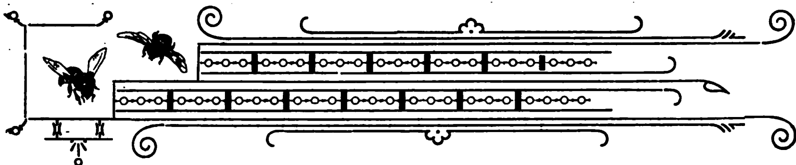
hrvaške meje so ob Savi Jesenice in v bližini lepi grad Mokrice. Ob Savi navzgor je blizu izliva Mirne Boštanj z lično cerkvijo in v starofrancoskem slogu zidanim gradom.

Radeče (194 m, 816 prebivalcev) je trg ob Savi, ki je po velikem železnem mostu vezan s Štajerskim. Most je 84 m dolg in malone 6 m širok ter nima nič podpornih stebrov. Stal je približno 180.000 K. Radeče imajo prav zanimivo zgodovino. Rimljani so mnogo tržili iz Panonije po Savi v Italijo in imeli na več krajih ob Savi ladjestaje. Tako ladjišče je bilo tudi v Radečah ali vsaj v najbližji okolici. Tukaj je bila važna rimska postaja ob cesti iz Ogleja (Akvileje) v Sisek (Siscijo). Pozneje so zgradili nad sedanjim trgom močen grad, ki je pa sedaj že razvaljen. Šele potem so se naseljevali ljudje pod gradom ter je tam nastal trg, katerega zgodopisci prvikrat omenjajo l. 1206. Za reformacije je tu služil nekaj let Primož Trubar, pozneje pa luteranska pridigarja Gregor Maček in Janez Gočevarčič. Lutrova vera je bila v Radečah precej razširjena, nadvojvoda Karel pa je konec 16. stoletja tudi tod zatrl luteranstvo. V Valvasorjevem času je bila Radeška grajščina last gospoda Mordaksa, ki je tudi gospodoval Svibnemu. Nedaleč od Radeč je na Njivicah velika papirnica V. Krisperja.

Zahodno od Radeč je Svibno (643 m) z razvalinami starega gradu, v katerem je baje shranjen zaklad. Posestniki Svibenskega gradu so bili v srednjem veku Ostrovrharji, ki so bili poleg Turjačanov najstarejši kranjski plemiči. Za češkega kralja Otokarja II. je Viljem Ostrovrhar v bojih kralja z Ogri prestopil na ogrsko stran. Viljem in Henrik Ostrovrhar sta se udeležila l. 1278. posvetovanja v Gradcu, ko se je pripravljal Rudolf Habsburški na velik boj zoper češkega kralja Otokarja II. Zadnji Ostrovrhar Viljem je bil ubit l. 1293. v boju Koroščev in Goričanov z grofom Ulrikom Heneburškim, katerega je podpiral kot prijatelj s precejšnjo vojsko. V bitki pri Grebinjah na Koroškem je bil Ostrovrhar smrtno ranjen in umirajoč je dal svoj prstan prijatelju Aufensteinerju s pripombo, da mu bode varno shranjen v veliko srečo. Ostrovrhar je baje dobil ta prstan od venčanega kralja pritlikavcev s pogojem, da mu pomore v nevarnosti. Ostrovrhar pa ni šel pritlikavcu na pomoč, in to mu je bilo v pogubo.

L i t i j a (233 *m*, 685 prebivalcev) ob Savi je lep trg ob znožju Sitarjevca (450 *m*), v katerem kopljejo svinčeni sijajnik poleg živega srebra. Tu so baje že Rimljani kopali rudo. Pri Litiji je velika predilnica. Pred gradnjo Južne železnice je bila Litija važno pristanišče za savsko brodarstvo. Tu so izdelovali največ savskih ladij. Tu so tudi bile tri znatne vrvarske delavnice, v katerih so izdelovali za vlačenje ladij velike in močne vrvi iz laške konoplje. Blizu Litije je vas Š m a r t n o (252 *m*, 478 prebivalcev) z lepo in prostorno novo župno cerkvijo. Južnojužnovzhodno od Šmartna je Windischgrätzov grad V a g e n s b e r g (429 *m*), nekdanja lastnina J. V. Valvasorja.

Gmotni napredek.

Poljedelstvo.

Kranjsko je poljedelska dežela in je bila do polovice prejšnjega stoletja premožna, kajti kupčija Trsta z avstrijskimi deželami je dajala deželi obilo zaslužka s prevažanjem blaga, s katerim se je tudi pečal poljedelec. A tudi kupčija med planinskimi deželami in rodovitnimi nižinami ob Savi, ki se je tudi posluževala te vodne poti, je prinašala neko blagostanje na Kranjsko. Odkar so nastale železnice, so se pa poslabšale gospodarske razmere. Poljedelski pridelki ne zadostujejo deželnim potrebam. Malo rodovitna zemlja, majhne kmetije, razkosanost posestev in pomanjkanje delavcev, vse to vpliva neugodno na poljedelstvo. Poljedelci obdelujejo vsled teh razmer del svojega posestva le površno ali pa tudi prav nič.

Deželi manjka veleposestva z vzornim poljedelstvom. V nekaterih delih dežele, n. pr. na Gorenjskem, so le majhne kmetije, ki imajo večkrat po 20 in še po več raztresenih parcel. Glede na velikost kmetij se računa na Gorenjskem na eno kmetijo povprečno 18 do 20 hektarov, in od teh je nad polovico gozda. Na Notranjskem obsegajo kmetije povprečno 28 hektarov, od katerih so jedva tri petine obdelane in je le tri hektare orne zemlje. Dolenjske razmere so slične gorenjskim, a precej

znaten del orne zemlje pripada v deželni deski vknjiženemu veleposestvu.

Ko so si še kmetovalci mnogo zaslužili s prevažanjem blaga, je bilo še dosti delavcev, čeprav ni imela dežela posebnega delavskega stanu razen takozvanih kočarjev. Pomanjkanje delavcev je bilo sicer tudi prej ob žetvi občutno, a dobivali so jih iz sosednjih dežel. L. 1890. je prišlo na 55.682 samostalnih kmetovalcev le 14.179 poljedelskih dninarjev, to je eden na 26 hektarov polja, travnikov, vrtov in vinogradov; toda v zadnjem desetletju je to razmerje postalo še mnogo neugodnejše.

Na Kranjskem so poljedelska podjetja povečjem pasivna, in vsled tega se jih je od 55.682 samostalnih kmetovalcev moralo 10.386 pečati še z drugim stranskim poslom. Vsled slabih gospodarskih razmer pa tudi močno narašča izseljevanje zlasti v Severno Ameriko, in v nekaterih krajih se je že večina samostalnih kmetovalcev izselila. Naše gospodarske razmere zlasti razjasnjuje dejstvo, da so letni stroški za poljedelska podjetja za tri milijone kron večji nego dohodki.

Od vsega kranjskega površja je 95·93 % rodovitnega in le 4·07 % nerodovitnega sveta. Poljedelstvo je bolj razvito na Gorenjskem in Dolenjskem, Notranjsko je manj rodovitno. Največ obdelanega sveta je po Gorenjski ali Ljubljanski ravnini, po vzhodnem Dolenjskem in niže ležečem južnem Gorenjskem. Na Notranjskem je najrodovitnejša Vipavska dolina, ki ima milo podnebje, in Reško gričevje; na Dolenjskem so v Suhi krajini le južni in niže ležeči vzhodni kraji bolje obdelani. Gorenjsko podnebje vobče za poljedelstvo ni neugodno; Dolenjsko ima krajšo zimo in toplo jesen in je ugodno za vinogradništvo, čeprav vlažna pomlad večkrat provzročuje škodo. Na Gorenjskem in Dolenjskem je topla jesen važna za kmetovalca. Večji del Notranjskega in del Dolenjskega ležita v pasu ekvinokcijskega deževja ter imata dolgo poletje, kratko in milo zimo, deževno pomlad in lepo pozno jesen. Te podnebne razmere seveda jako vplivajo na poljedelstvo.

Od rodovitnega sveta imajo v hektarih: njive 147.383, travniki 171.200, vrtovi 7.412, vinogradi 11.631, pašniki 156.341, planinski pašniki 13.646, gozdovi 442.309, jezera, močvirja in ribnjaki 1.625. Rodovitnega sveta je torej skupaj 951.547 hektarov.

Glavni poljski pridelki so: oves, koruza, proso, sirek, ajda, ječmen, pšenica, rž, krompir, fižol, grah, leča, zelje in repa. Od kupčijskih rastlin je lan razširjen po vsej deželi, konoplja pa po Dolenjskem. Razen fižola in prosa se spečajo navadno vsi pridelki v deželi in zadostujejo povečjem domačim potrebam, le pšenice in koruze je treba uvažati. Mnogo se prideluje deteljnega semena, ki se izvaža.

Obdelano površje, letino, pridelek na hektaru in hektolitrsko težo pridelkov za l. 1900. kaže ta-le razpredelnica:

Vrsta pridelka	Obdelano površje v *ha*	Letina				teža za *hl* v *kg*
		v celoti		na *ha*		
		hl	*q*	*hl*	*q*	
pšenica	22.175	258.731	191.026	11·7	8·6	73·8
rž	15.065	158.774	108.680	10·5	7·2	68·4
ječmen	13.181	175.778	108.001	13·3	8·2	61·4
oves	17.249	382.560	173.913	22·2	10·1	45·5
proso in sirek	8.357	144.556	—	17·3	—	—
ajda prvega pridelka	749	8.030	—	10·7	—	—
ajda drugega pridelka	17.648	217.615	—	12·3	—	—
koruza	14.834	260.878	179.379	17·6	12·1	68·8
grah in leča	463	4.585	—	9·9	—	70
fižol	5.624	57.419	—	10·2	—	—
lan	986	—	10.892	—	11·0	—
konoplja	222	—	2.431	—	10·9	—
krompir	22.262	—	1,693 415	—	76·1	—
pesa in repa prvega pridelka	1.989	—	195.901	—	98·5	—
pesa in repa drugega pridelka	15.159	—	969.437	—	64	—
zelje	2.561	—	192.062	—	75	—
buče	619	—	30.817	—	49·8	—
seno, otava in detelja	18.654	—	809.497	—	43·4	—
mešanica	2.063	—	52.898	—	25 6	—
deteljno seme	696	—	1.849	—	2·7	—
travniki	171.200	—	4,484.765	—	26·2	—

V zadnjem desetletju (1890—1900) se je na Kranjskem na enem hektaru povprečno pridelalo v metrskih stotih: pšenice 8·9, rži 7·7, ječmena 8·4, ovsa 9, koruze 14 in krompirja 74·7.

Štirih glavnih vrst žita se je pridelalo l. 1900., in sicer: pšenice za 3,059.000 K, rži za 1,583.000 K, ječmena za 1,416.000 K in ovsa za 2,277.000 K.

Slame se je dobilo na Kranjskem l. 1900. vsega skupaj 1,936.974 metrskih stotov.

Sadjarstvo dobro uspeva in gotovo še postane glavna vrsta pridobitkov za kranjskega kmetovalca. Na Kranjskem so namreč celo na Gorenjskem redke sadnemu drevju kvarljive hude zime in še redkejše sadnemu cvetu škodljive pomladanske zmrzali. Imamo pa različne vrste sadnega drevja, in sicer na Notranjskem zlasti zgodnje sadje, n. pr. črešnje in marelice. Po milem podnebju znana Vipavska dolina se ponaša tudi z južnim sadjem. V drugih delih Kranjskega pa pridelujejo obilo takozvanega gospodarskega sadja, kakor jabolk, hrušek, češpelj in orehov. Pridelujejo pa v deželi tudi vedno več namiznega sadja, katerega se precej izvaža.

L. 1900. se je pridelalo na Kranjskem: 7.565 *q* kostanja, 277.920 *q* peškastega sadja, 49.300 *q* koščičastega sadja, 710 *q* orehov in 417 *q* grozdja. Razvrstitev tega pridelka po deželi kaže ta razpredelnica:

	Kostanj	Peškasto sadje	Koščičasto sadje	Orehi	Grozdje
Planinske pokrajine	1.725	83.000	8.785	270	—
Planinsko predhribje	5.790	151.000	22.090	150	327
Kras	50	43.000	18.425	290	90

Vinarstvo je precej znatno. Vinogradi zavzemajo 11.631 *ha*. Že za rimskih cesarjev je bilo znano vinarstvo v sedanji Kranjski. Cesar Domicijan (81—96) je prepovedal vinarstvo, a cesar Probus (276—282) ga je zopet pospeševal. Posebno se pečajo z vinarstvom po vzhodnem in južnovzhodnem Dolenjskem, v Krškem, Novomeškem in Črnomaljskem okraju in na Notranjskem v Vipavski dolini. Podnebje je vobče za vinarstvo ugodno, najugodnejše pač v Vipavski dolini, kjer dozori jako sladkornato grozdje že v prvi polovici meseca septembra. Tu so trte že po laškem načinu zasajene v brajdah in klanicah po njivah in vrtih. Tudi po Dolenjskem navadno dozori grozdje, a ni tako sladkornato kakor na Vipavskem. Vendar pa je dolenjsko vinarstvo v zadnjih časih

mnogo trpelo po raznih trtnih boleznih in po trtni uši. V novejšem času zasajajo trpežnejše ameriške trte in tudi izboljšujejo kletarstvo po prizadevanju vlade in deželnega odbora.

Povprečno se pridela na leto do 200.000 hektolitrov vina in od tega spada približno 30.000 *hl* na Notranjsko. L. 1900. se je pridelalo na Kranjskem 175.299 *hl* vina.

Vinorodni svet in pridelek kaže ta-le razpredelnica:

	Površje v *ha*	Vino belo	Vino rdeče	Vino mešano	Skupno	*ha*
Planinske pokrajine	638	6.252	—	128	6.380	10
Planinsko predhribje	9.791	61.391	5.362	57.091	123.844	12·6
Kras	1.202	32.740	2.241	10.094	45.075	37·5
Skupaj . .	11.631	100.383	7.603	67.313	175.299	15·1

Kranjsko ne prideluje zadosti vina za domačo potrebo, zato se ga uvaža precej iz sosednjih dežel, zlasti s Primorskega, Štajerskega, Hrvaškega, tudi s Tirolskega in celo iz Italije. Mnogo se uvaža na Kranjsko tirolskega vina dvomljive vrednosti in vsled znižane carine na vino italijanskega vina, kar neugodno vpliva na ceno kranjskega vina.

Z vrtnarstvom se pečajo po vsem Kranjskem, in malone vsaka kmetija ima vrt za zelenjad, ki je potrebna za dom. Večji in bolje obdelani vrtovi so v Ljubljani in po večjih kranjskih grajščinah. Vsa dežela ima 7.412 *ha* vrtov. Z vrtnarstvom se največ bavijo „Krakovčani“ v Ljubljani, ki prinašajo svoje vrtne pridelke večinoma na ljubljanski trg. Veliko se prideluje na Kranjskem zelja, katerega se mnogo izvaža celo v orijent. V Vipavski dolini pridelujejo boljšo zgodnjo zelenjad.

Gozdarstvo je bilo prej zanemarjeno, a v zadnjih desetletjih se je precej izboljšalo, posebno po prizadevanju vlade, ki pazi na pogozdovanje posekanih gozdov in zlasti mnogo stori za pogozdovanje Krasa. Kranjsko ima 442.309 *ha* ali 44·43 % vsega površja gozdov. Povprečni letni prirastek lesa znaša dva metra na hektar ali skupaj 886.200 metrov. 40 % lesa uporabljajo za razne izdelke, 60 % pa za kurjavo. Dohodek iz gozdov je glavni vir dohodkov posestniku. Kranjsko bode pri umnem

gozdarstvu vedno važna dežela za izvažanje lesa z ozirom na bližino morske obale in znamenitih luk v Trstu in na Reki.

Od kranjskih gozdov je 4% državnih, in sicer v Radovljiškem in nekoliko v Kamniškem okraju, 20% občinskih, 25% veleposestnikov in 51% malih posestnikov. Približno 90% gozdov je visoke vrste, in sicer prevladujejo listnati gozdovi, katerih je $^{3}/_{5}$. Jelovih je le $^{2}/_{5}$. Listovcev je največ bukovih, hrastovih in kostanjevih; manj razširjeno drevje so gaber, javor, jesen, brest, lipa, jelša, topol, trepetlika, vrba, breza in drugo. Izmed jelovcev pa je največ smrek, jelk, borov in macesnov; manj pogosti so makleni, ruše in tise.

Odstotno razmerje listnatih in jelovih gozdov glede na skupno površje gozdov kaže ta razpredelnica:

Pokrajina	Gozdno površje v % vsega površja	Listnati gozdovi v % gozdnega površja	Jelovi gozdovi v % gozdnega površja	Nižje vrste gozdovi v % gozdnega površja
Severno Kranjsko	39	71	19	10
Južno Kranjsko .	36	44	46	10

Večina gorenjskih gozdov leži v nadmorski višini 600 do 1600 *m* in le redko više. Na Notranjskem raste drevje nad višino gozdnega pasa le na Snežniku, dolenjske gore pa ne dosegajo meje gozdnega pasa, kajti večina gozdov je v višini 350 do 800 *m*.

Jako važno je pogozdovanje Krasa. Sadike za pogozdovanje Krasa daje 2·90 *ha* veliki državni gozdni vrt na Glinicah pri Ljubljani. V tej drevesnici je okoli 15 milijonov sadik, od katerih jih na leto približno štiri in pol milijona posade na Krasu in po drugih kranjskih goličavah. Od leta 1876. do konca 1901. so na Krasu pogozdili na državne in deželne stroške in s prispevki Južne železnice 1895·89 *ha* in za to porabili nad 29 milijonov sadik. Nasadi iz prvega desetletja imajo sedaj že do 10 *m* visoko, dobro zaraslo borovje, pod katerim se je napravila že precej dobra zemlja. Starejše nasade je že bilo treba čistiti. Potrebljene nasade bodo pogozdili z boljšimi sadikami. L. 1901. so zasadili 2,158.000 črnega bora, 25.000 macesnov in 23.000 jelk in so potrošili za pogozdovanje v Postojinskem okraju bizu 30.000 K.

Rudninski proizvodi.

Kranjsko rudarstvo je že jako staro; dognalo se je, da so bili plavži v deželi že v prazgodovinskem času. Konec 15. stoletja so odkrili stanišče živega srebra in cinobra v Idriji, in od l. 1580. opravlja idrijski rudnik država sama. Tudi v Litiji in okolici so se gotovo že v 16. stoletju pečali z rudarstvom. Rudarstvo na Kranjskem sicer ni tako znatno kakor v sosednji Štajerski in Koroški, vendar pa razmerno znamenitejše nego v večini avstrijskih dežel.

V avstrijskih deželah se peča z rudarstvom razen solišč povprečno 0·48 % prebivalstva, na Kranjskem pa (l. 1900.) skupaj 2.704 prebivalcev (0·54 %), torej nadkriljujejo v tem oziru Kranjsko le Šlesko, Koroško, Štajersko in Češko. Leta 1900. je bilo 43 rudarskih podjetij in od teh jih je delovalo 19. Rudarskih železnic je bilo nad 95 *km* in uporabljalo se je devet parnih strojev s 378 konjskimi močmi. Topilnic je bilo devet z dvema parnima strojema. Vrednost kranjskih rudarskih proizvodov je znašala 3,431.894 K, vrednost topilniških proizvodov pa 3,726.279 K, skupna vrednost rudarskih in topilniških proizvodov torej 7,158.173 K.

Rudarsko delovanje se je raztezalo na površje 2.111 *ha* odmerkov in je obsegalo 2.717 svobodnih rudosledov. V 1635 (60·18 %) rudosledih so iskali rjavi premog, v 295 (10·86 %) premog, v 256 (9·42 %) železno rudo, v 207 (7·62 %) svinčenec, v 205 (7·54 %) živo srebro, v 92 (3·39 %) cinkovo rudo, v 12 (0·44 %) bakreno rudo, v osmih (0·29 %) antimonovo rudo in v sedmih (0·26 %) manganovo rudo. Izmed kopanin se dobiva največ železa, premoga in živega srebra, poleg tega tudi mangan, svinec, cink in nekaj srebra.

V kranjskem rudarstvu je najvažnejše živo srebro, ki se ga dobiva največ v Idriji in nekaj pri Sv. Ani pod Ljubeljem in v Litiji. Našli so pa tudi to rudo med Št. Vidom in Mavčami pri Vipavi in v Knapovžah pri Sori. Na Kranjskem se dobiva največ živega srebra izmed vseh avstrijsko-ogrskih dežel, in v inozemstvu prekašata v tem oziru Kranjsko le Špansko in Kalifornija.

L. 1900. se je dobilo 5.104 metrskih stotov (l. 1886. celo 5.413) živega srebra, vrednega 2,495.000 kron; država je imela okoli 1,400.000 K dobička. Vsega kranjskega živega srebra se je v Idriji dobilo 91·78 %. Idrijsko živo srebro se je oddalo dunajski prodajalni zalogi razen 400 *q*, katere je porabila idrijska tvornica za cinober. Pri Sv. Ani dobljeno živo srebro se je razpečalo v Avstriji, Nemčiji, Južni Ameriki in Vzhodni Aziji. Okoli 1.200 rudarjev se peča z dobivanjem živega srebra. Vrednost na leto izkopanega živega srebra znaša 59 % vseh kranjskih rudninskih proizvodov.

Cinober se še sedaj prideluje na suho iz čistega živega srebra in žvepla. Ta način izdelovanja cinobra se je uvedel v Idriji l. 1782. in se je tedaj dobilo v Idriji toliko cinobra, da je zadostoval za večino evropskih dežel.

Poleg živega srebra je na Kranjskem najvažnejši rjavi premog, katerega se je izkopalo leta 1900. okoli 2,900.000 metrskih stotov v vrednosti nad 1,500.000 K. Od 21 premogovnikov se je kopalo v desetih. Največji premogovnik je v Zagorju ob Savi, kjer se je dobilo 1,481.000 metrskih stotov ali 52·60 %. V zadnjem desetletju se je tudi povzdignil premogovnik v Trati pri Kočevju, kjer se je izkopalo 1,093.800 metrskih stotov ali 38·85 %. V kranjskih premogovnikih je delalo 1.355 rudarjev. Zagorskega premoga je porabila nad dve petini Južna železnica, drugo pa avstrijske dežele in nekaj inozemstvo. Kočevski premog so povečjem pokupile državne železnice in Dolenjski železnici.

Rjavi premog pa se nahaja tudi pri Goričanah, Preski, Medvodah in Smledniku, in sicer starejše vrste. Mlajši rjavi premog so našli pri Kamniku, Podgorju, Nevljah in Motniku na Gorenjskem, pri Mirni, Mokronogu, Št. Janžu, pri Loki in Dobličah blizu Črnomlja; tudi v Reški dolini imajo rjavi premog Famlje, Britof, Zarečje in Dolenji Zemon. V edinem kranjskem rudniku v Orlih že več let ne kopljejo črnega premoga.

Lignit se nahaja v Klancu nad Komendo, pri Tunjicah, Zagorju, Prečni, Valti vasi in pri Črnomlju.

Šoti slični lignit ali lesna šota se dobiva v Dobrepoljski dolini. Na Ljubljanskem barju narežejo na leto okoli 150.000 metrskih stotov šote. Šotišča so do 70 *cm* debela in ponekod

še debelejša. Šotišče se tudi nahaja ob znožju Golega vrha v Bohinju in na Ribščici pri Bleški planini.

Svinčenca se dobiva največ v Litiji, Zagorju, Jablanici, Podkraju pri Zidanem mostu in pri Savi na Gorenjskem. L. 1900. se je dobilo 16.438 metrskih stotov svinca (nad 10% v avstrijskih deželah dobljenega) v vrednosti 716.000 K, in sicer skoraj vse v litijski topilnici. Iznova se je rudarstvo v Litiji začelo šele l. 1873., in sicer s takim uspehom, da so že l. 1884. dobili 19.000 stotov svinca. Svinčenec spravljajo iz jame v Sitarjevcu črez Savo po 364 *m* dolgi vzpenjači na levi savski breg v izdelovalnico. Tudi manjše jame v Podkraju in Pasjaku so last litijske rudarske družbe. V manjših množinah se nahaja svinčenec na Kranjskem tudi še podrugod, kakor n. pr. v Planici, na Belščici, v Knapovžah, v Krašni in pri Vačah.

Srebrastega svinčenega sijajnika je malo v deželi; litijska rudarska družba ga dobiva v Podkraju in Pasjaku. L. 1894. so dobili 179 *kg* srebra.

Cinkove rude ni mnogo v deželi. Dobiva se na Trebelnem, v Benici in Jablanici, Javorniškem grabnu, v Planici, v Korošici pri Sv. Ani v Ljubeljski dolini in drugod; precej se je uvaža s Koroškega. Cink se izdeluje v zagorskem plavžu, kjer se proizvaja približno četrtino vsega avstrijskega cinka. L. 1900. se ga je dobilo 4.183 metrskih stotov v vrednosti 215.000 K. L. 1881. se je izkopalo na Kranjskem le 592 metrskih stotov cinkove rude, drugo so uvozili. Cinka se je največ prodalo na Dolenje Avstrijsko in na Ogrsko in 300 *q* tudi v Nemčijo.

Mangana se je dobilo 53.904 metrskih stotov, to je nad 60% vsega v avstrijskih deželah dobljenega. Vrednost njegova je znašala 64.000 K. Največ mangana je ob južnem pobočju Begunjščice nad Mostami. Tudi podrugod se nahaja ta ruda, tako na Belščici in v Pukljah pri Javorniku, kjer je bil rudnik od l. 1804. do 1846. Nadalje je najti mangan tudi ob desnem savskem bregu pri Kropi, Železnikih, Zalem logu, Stražišču pri Kranju in pri Škofji Loki. Na Kranjskem je šest podjetij, in sicer na Begunjščici in Jesenovcu, kjer je delalo 1900. l. 95 rudarjev.

Železna ruda se nahaja po raznih delih Gorenjskega in Dolenjskega, a nje proizvodi so se v zadnjih desetletjih jako

zmanjšali in znašajo sedaj le 0·15 % proizvodov železne rude v avstrijskih deželah. L. 1900. se je je dobilo 25.916 metrskih stotov v vrednosti 26.516 K in 15.322 metrskih stotov surovega železa v vrednosti 291.571 K. Od šestih podjetij sta delovali dve s 83 delavci. Nekaj železa so izvozili v Nemčijo in na Angleško. Železna ruda se dobiva v Bohinju, pri Javorniku, Savi, Kropi, Kamni gorici in Železnikih na Gorenjskem, v Hrastju pri Št. Ruprtu, Ruprövrhu in Zagradcu na Dolenjskem. Največ železa podelujejo fužine kranjske obrtne družbe na Savi in Javorniku. L. 1795. v Dvoru pri Žužemperku ustanovljene fužine, ki so izdelovale mnogo železa, so pred nekaj leti opustili.

Kranjska posebnost je **bohinjska ruda** (beauxit), to je čista glinica, ki se nahaja v Bohinju ob obronkih Rudnice med Starimi Fužinami in Stodvorom (Studorom) in med Bohinjskim jezerom in Bohinjsko Bistrico, a tudi na Mežaklji in pri Spodnji Radovini. Ta ruda služi v izdelovanje glinenih preparatov in aluminija.

Razen doslej naštetih rudnin se dobivajo na Kranjskem še malec, marmor, suknarsko ilo, peščenjak, lapor, kremenjak, jaspis, antimon, baker, skrilavec in druge.

Živinoreja, lov in ribarstvo.

Živinoreja je precej znatna. Zanjo je ugodna oblika tal, velika množina piče in posebno veliko število dobrih pašnikov. Dandanašnji sicer še ni na oni stopinji, na kateri bi lahko bila vsled ugodnih prirodnih razmer, a razvija se in napreduje tako, da bo donašala kmetovalcu še največ dohodkov. Posebno se odlikuje v živinoreji Gorenjsko. Ker večinoma krmijo živino v hlevih, je nje vzreja draga; vsled tega ne more Kranjsko tekmovati z Ogrskim in z Balkanskimi deželami, kjer vzrejajo živino jako poceni. Tudi se mnogokrat zanaša živinska kuga s Hrvaškega na Kranjsko vsled tamošnjih pomanjkljivih uredb za živinsko zdravstvo, in to onemogočuje izvažanje kranjske živine v Nemčijo in Švico ter sploh neugodno vpliva na ceno živine.

Konj je l. 1900. imelo Kranjsko 24.821. Na Gorenjskem rede skoraj izključno težke noriške konje, na Dolenjskem in Notranjskem pa lažje vrste. Na Gorenjskem izvažajo mnogo konj

posebno na Tirolsko in Bavarsko, a tudi z Notranjskega in Dolenjskega izvažajo konje boljših plemen zlasti v Italijo. Najboljše težke vprežne konje imajo v Radovljiškem okraju, lažje konje pa v Postojinskem in Krškem okraju in v Ljubljanski okolici. Važna za konjerejo je c. kr. žrebčarna v Prestranku na Notranjskem.

Goved je l. 1900. imela dežela 253.839. Kranjska goved ni enotnega plemena. Prvotno pleme je bilo prej mešanica bele, rumene in rdeče pasme, a se je pozneje požlahtnilo. V gorenjsko planinsko pokrajino je postavila c. kr. kmetijska družba bike gorenjebelskega, po ostalem Kranjskem pa muriškega plemena. Na Kranjskem je že nad polovico požlahtnjene govedi. Sir izdelujejo povečjem za domačo potrebo, vendar se pa na Gorenjskem zlasti v Bohinjski dolini in na Bohinjskih planinah v zadnjih letih že precej pečajo s sirarstvom. Mlekarska in sirarska zadruga v Logatcu speča na dan približno 2500 litrov mleka. Notranjci, ki rede sploh veliko goveje živine, izvažajo maslo v primorske kraje.

Prasičev je imelo Kranjsko 1900. l. 107.836. S svinjerejo se zadnja desetletja vedno bolj pečajo za domačo potrebo in za izvoz. Za rejo odbirajo ponajveč domače pleme in ga mnogokrat mešajo s hrvaškim plemenom. Za rejo se uvažajo tudi mlade hrvaške svinje.

Ovac je bilo 1900. l. 38.629. Ovčarstvo je močno nazadovalo. L. 1869. je imelo Kranjsko še 85.161 ovac, torej za 46.532 več nego l. 1900. Ovčarstvo je važnejše le na Notranjskem Krasu, kjer paso ovce na najslabših pašnikih. Kranjska ovca ima debelo volno, iz katere delajo sukno. Ovčje mleko in sir imajo za domačo potrebo, a nekoliko izvažajo obojega tudi na Primorsko.

Koz je imela dežela le 6.384. Kranjsko kozarstvo je bilo nekdaj prav znatno, a je v zadnjih desetletjih jako nazadovalo. L. 1869. je še bilo 16.555 koz, torej za 10.171 več nego l. 1900. Njih število se je skrčilo vsled gozdnih zakonov. Kranjska koza je znana po svoji zadovoljnosti in daje obilo mleka.

Domače perotnine je bilo leta 1900. skupaj 427.862 komadov, in sicer 411.432 piščancev, 1.811 gosi, 2.828 rac in 11.791 komadov druge perjadi. Perotnino goje po vsej deželi, zlasti pa po Dolenjskem. Izvaža se mnogo jajc.

Stanje živinoreje v zadnjih desetletjih kaže ta razpredelnica:

	1869	1880	Naraščanje (+) ali pojemanje (—) 1870—1880		1890	Naraščanje (+) ali pojemanje (—) 1890—1900		1900	Naraščanje (+) ali pojemanje (—) 1891—1900	
			ab-solutno	v %		ab-solutno	v %		ab-solutno	v %
konji	19.782	21.975	+ 2.193	+11·09	23.771	+ 1.796	+ 8·17	24.821	+ 1.050	+ 4·42
goveda	189.540	225.144	+35.604	+18·78	227.613	+ 2.496	+ 1·10	253.839	+26.226	+11·52
mule, mezgi in osli	222	156	— 66	—29·73	195	+ 39	+25·00	220	+ 25	+12·84
koze	16.555	15.663	— 919	— 5·55	8.418	— 7.218	—46·16	6.384	— 2.034	—24·16
ovce	85.161	67.431	—17.730	—20·82	53.462	—13.969	—20·72	38.629	—14.833	—27·74
prasiči	63.358	73.130	+ 9.772	+15·42	94.985	+21.855	+29·88	107.836	+12.851	+13·53
čebele (panji) . .	25.203	32.125	+ 6.922	+27·46	49.295	+17.170	+53·45	41·699	— 7.596	— 15·4

Čebelarstvo je v zadnjem desetletju nazadovalo, kajti l. 1890. je imelo Kranjsko 49.295 panjev, l. 1900. pa le 41.699, torej za 7.596 ali 15·4 % manj nego l. 1890. Kranjska čebela je že v prejšnjih časih slovela. Za Marije Terezije je bil Kranjec Janša učitelj čebelarstva na Dunaju in je spisal knjigo: „Popolnoma podvučenje za vse čbelarje. V Celji 1792.“

Zanimiva je tudi razpredelnica, ki kaže množino živine po posameznih okrajnih glavarstvih. V tem oziru vidimo, da ima Ljubljanska okolica največ konj (4.168) in goved (30.958), Postojinski okraj največ mul, mezgov in oslov (38), Radovljiški okraj največ koz (1.298), ovac (7.293) in panjev (7.575), Krški okraj največ prasičev (23.068) in perotnine (64.785).

Politični okraji	konji	goveda	mule, mezgi in osli	koze	ovce	prasiči	panji	perotnina
Mesto Ljubljana	969	970	2	24	8	549	207	5.790
Postojina	2.227	21.098	38	345	6.980	8.838	2.802	38.914
Kočevje	1.686	24.343	6	925	2.046	7.450	2.898	38.432
Krško	3.497	24.376	13	97	896	23.068	4.871	64.785
Kranj	2.766	29.059	32	764	4.585	8.475	3.914	34.582
Ljubljan. okolica	4.168	30.958	27	181	1.912	8.978	5.042	47.753
Litija	1.062	21.699	9	833	3.029	6.328	3.847	36.074
Logatec	1.185	20.955	7	196	2.525	4.482	3.007	22.860
Radovljica	1.982	14.649	8	1.298	7.293	5.912	7.575	16.899
Novo mesto	2.278	26.490	18	1.037	1.324	15.126	3.652	55.779
Kamnik	2.535	21.199	33	515	5.382	9.864	2.397	31.016
Črnomelj	466	18.043	27	169	2.649	8.766	1.487	34.978
Skupaj . .	24.821	253.839	220	6.384	38.629	107.836	41.699	427.862

Lov je bil nekdaj na Kranjskem znamenit ne le glede na število, ampak tudi glede na raznovrstnost divjačine. Čeprav je sedaj manj divjačine nego prej, je lov vendar še znaten, ker se lovski zakoni strože izvršujejo nego prej. Po Gorenjskih planinah je še mnogo gamzov; tudi srn in zajcev je še precejšnje število po deželi. Rjavi medved in volk se še nahajata po Notranjskem in nekoliko tudi po Dolenjskem. Nahajamo pa v deželi tudi lisico, jazbeca, kuno, vidro in druge manjše zveri. Že od nekdaj je znan polšji lov po Notranjskem in Dolenjskem.

Kranjsko ima mnogo divje perotnine, tako n. pr. kljunača, divjo raco, divjega petelina, ruševca, gozdno jerebico in snežno jerebico.

Ribarstvo je nekdaj slovelo, zlasti so se ž njim pečali grajščaki v svojih ribnjakih, katerih je sedaj že malo. Pozneje so ga prebivalci zanemarjali, a v zadnjih letih ga zopet marljiveje goje. Na Kranjskem je več ribarstvenih naprav, izmed katerih je največja l. 1891. in 1892. na Studencu pri Ljubljani ustanovljena, ki jo vzorno opravlja ribarski strokovnjak ces. svetnik prof. Ivan Franke. Tam goje v večji meri posebno postrvi, zlatovčice in žlahtne rake. Kranjske vode so vobče prav pripravne za gojitev rib in rakov. V zadnjih desetletjih se je število rib zmanjšalo nekoliko radi tega, ker so ljudje preveč ribarili, a največ vsled tega, ker sta se zlasti Ljubljanica in Sava onesnažili po tvorniških odpadkih in pranju premoga. V Savi od Zagorja do Zidanega mosta ni skoraj nič rib.

Izmed jezer ima največ rib Cerkniško jezero. V gorskih vodah se nahaja zlasti postrv v gorenjem teku, v srednjem in dolenjem teku pa sulec, mrena in podust. Značilna za te vode je Sava. V kraških vodah sta značilna rak in ščuka, a tudi postrv.

L. 1882. je nastala račja kuga in malone uničila ves zarod. Spustili so na več krajih zopet mladiče v vode, a ti poskusi se niso dolgo časa obnesli. Značilna za kraške vode je Krka. V takozvanih travniških potokih je največ rakov in ščuk.

Obrtnost.[1]

Kranjska obrtnost je povečjem omejena na mali obrt, kajti v deželi je le malo večjih tvornic. Za obrtnost je ugodna zemljepisna lega in ugodne so ji tudi številne vodne moči. Obrtnost je neenako razdeljena po deželi. Največ obrtnosti je v Ljubljani ter nje okolici in na Gorenjskem, manj je je na Dolenjskem in najmanj na Notranjskem, kjer je razmerno najmanj vodnih moči. Prebivalstva se peča z obrti le 21.556 ali 4·3 %.

Kranjska obrtnost je v nekaterih strokah slovela že v starem in srednjem veku. Že za Rimljanov so na Dolenjskem

[1]) Za to poglavje ni bilo mogoče dobiti za vse stroke najnovejših podatkov, kajti zadnje statistično poročilo kranjske trgovske in obrtniške zbornice je iz l. 1880., torej že v marsičem zastarelo.

izdelovali prtenino, na Gorenjskem pa železnino. V srednjem veku so se že pečali v škofjeloški okolici z izdelovanjem nevaljanega sukna in platna, po drugih gorenjskih krajih, kakor v Železnikih in Tržiču, pa je cvetla kupčija z domačo železnino, ki so jo izvažali tudi v Italijo.

V prvih stoletjih novega veka so se posebno v Ljubljani in v nje okolici pečali z raznovrstnimi obrti. V Ljubljani so n. pr. bile steklarnica, papirnica, več suknarnic, tvornica za svilo in baršun, tvornica za čokolado, oslajeno sadje, tvornica za sveče in porcelanino. Na Fužinah pri Ljubljani so bile žage in velik mlin. Po drugih krajih so se pečali z usnjarstvom, suknarstvom, čipkarstvom in drugimi obrti. V Kranju je bila zvonarnica. Zlasti je slovelo gorenjsko jeklo. Cesarica Marija Terezija je posebno pospeševala domači obrt. Sredi prejšnjega stoletja je slovela ljubljanska čistilnica za sladkor, ki pa je zgorela l. 1858.

V novejšem času je pa nazadovala poprej precej znatna obrtnost, vendar je v deželi še več produktivnih obrtov.

Izmed domačih obrtov je najbolj razširjeno izdelovanje lesene robe, platna, sukna in pa idrijsko čipkarstvo. Za promet je pa važno izdelovanje lesenine, železnine, tkanine, usnja, žimnatih sit, slamnikov in živil. Nadalje so na glasu pivovarne, žganjarnice, papirnice, opekarne, zvonarna in državna tvornica za tobak.

Izdelovanje *lesenega blaga* je jako razširjeno po Kranjskem. Dežela ima 11 parnih žag in nad 600 žag z vodno silo. Prej je bilo veliko več žag, a okoli 100 jih je prestalo spričo manjšega prometa z žaganim lesom. Izdelovanje tavolet donaša le na Dolenjskem dobiček, ker ima ondotni les manjšo ceno nego podrugod. Tavolete izdelujejo z najboljšimi stroji, a vsled prevelike produkcije pojema v zadnjih letih ta obrt. Ti izdelki se izvažajo največ v Italijo. Parketov izdelujejo največ na Vrhniki in v Škofji Loki in jih izvažajo celo v inozemstvo, lesenih žrebljev pa v Šiški pri Ljubljani. Največ lesene robe izdelujejo v Ribnici, namreč čebre, škafe, korce, žlice, krožnike, sodčke, škatle, rešeta, rete in drugo. To blago (suho robo) prodajajo po avstrijskih deželah ter po Ogrskem in Hrvaškem. V Poljanski in Selški dolini narejajo čebre, razno-

vrstne sode in kolovrate, v Bohinjski dolini škafe in jerbase, na Kočevskem pa doge za sode, lopate in sitarske obroče ter izvažajo les za palice.

Z mizarstvom se največ pečajo v Ljubljani in nje okolici, v Št. Vidu, Vižmarjih, Škofji Loki, Kranju in drugod po Gorenjskem. Izdelovanje pohištva najbolj cvete v deželnem glavnem mestu in po okolici. V Gorjah izdelujejo lepo in trdno pohištvo, v Bistri pri Vrhniki pa stole iz upognjenega lesa. Kranjsko pohištvo izvažajo na Primorsko, posebno v Pulj za mornarico, pa tudi v inozemstvo.

Železnine se je prej mnogo izdelovalo. Železarstvo je najstarejši obrt na Kranjskem. Že za Rimljanov je slovelo kranjsko železo, posebno bohinjsko. V Bohinju so še sedaj ostanki rimskih topilnic, izmed katerih so bile nekatere utrjene, kakor pri Bitnjah in Starih Fužinah. V srednjem veku so izdelovali železnino posebno okoli Železnikov, Krope, Kamne gorice, pri Javorniku in Jesenicah. Ta obrt je še cvetel pred nekaj desetletji, a je sedaj jako nazadoval. Glavni vzrok tega je visoka cena rude, vedno dražje oglje in huda konkurenca nekaterih sosednjih dežel in držav.

Za izdelovanje železa so najvažnejše tvornice kranjske obrtne družbe na Gorenjskem, in sicer na Jesenicah, na Savi in na Javorniku. Na Jesenicah so izdelali od julija 1900. do konca junija 1901. nad 36.300 ton železnine. Prodali so jo v obliki polizdelkov, kakor v obliki železnih šibk, žic, klincev itd., in sicer 24.785 ton v naši državi, v inozemstvu pa 11.515, in to 5.238 ton žic in klincev in 6.277 ton železnih šibk, pločevine in jekla. Nova valjarna za pločevino na Javorniku je malo izvažala, ker ni imela izdatnih naročil. Imovinska bilanca je izkazala 16,723.874 K. Prodalo se je manj železnine nego prej, ker je težko tekmovati s cenejšo nemško železnino, zatorej je družba omejila izdelovanje železnine pri svojih fužinah na Javorniku, Savi, Jesenicah in v Radovini. L. 1885. je bila kranjska železnina še nad eden milijon gld. vredna, sedaj pa je jedva polovico te vsote. V Ljubljani sta dve večji železolivnici in delavnici za železnino.

Nekdaj važno žrebljarstvo, posebno v Železnikih, Kamni gorici in Kropi je v zadnjih desetletjih jelo precej pešati,

a sedaj zopet bolj napreduje. L. 1885. se je pečalo v teh krajih 1.200 delavcev in delavk z žrebljarstvom, ki je doneslo okoli 250.000 gld. Omeniti je tudi kranjsko nožarstvo in izdelovanje orodja, ki je tudi na glasu. Izdelujejo pa v Ljubljani in po nekaterih drugih krajih nože, vilice, škarje, lovske nože, vrtnarsko orodje i. t. d., v Tržiču kose, srpe, pile, krampe, lopate, kladiva in drugo orodje, ki se prodaja po Kranjskem in sosednjih deželah. Poprej se je pa precej tega blaga izvažalo tudi na Rusko, Turško, v Italijo in Nemčijo.

V kranjski obrtnosti zavzema važno mesto Samassova zvonarna v Ljubljani. Ta zvonarna, ki je bila ustanovljena l. 1767., spada gotovo med najboljše v naši državi. Od leta 1808. so v njej ulili okoli 4000 zvonov, skupno nad 1,600.000 *kg* težkih, in to nad polovico za Štajersko, Koroško, Dolenje Avstrijsko, Primorsko, Hrvaško, Bosno in celo za Egipet in za druge dežele v orijentu. Tudi oltarna posoda in umetna bronznina iz te tvornice slovita po svetu. Samassova zvonarna je bila že na več razstavah odlikovana ne le zaradi dovršene harmonije in čistega glasu ulitih zvonov, ampak tudi zaradi dobrega blaga, iz katerega so zvonovi uliti. Nadalje izdeluje ta tvornica raznovrstne sesaljke, brizgalnice, pipe, zaklopnice, gladnike, možnarje, svečnike i. t. d.

V tkaninskem obrtu so važne bombažne predilnice in tkalnice. Največje predilnice so v Ljubljani, Litiji in Tržiču, ki delajo skupaj na 47.000 vreten. Ljubljanska predilnica ima 10.300 vreten in 250 statev, litijska 22.000 vreten in 150 statev, tržiška pa 15.000 vreten in 240 statev. V teh predilnicah dela okoli 1000 oseb. V Škofji Loki izdelujejo koce, sukno in prtenino. S suknarstvom se pečajo še podrugod na Gorenjskem in Notranjskem. Izdelano blago se ceni na 500.000 K letne vrednosti. Po raznih krajih, posebno v Tržiškem okraju izdelujejo nogavice, rokavice, jopice, konjske komatnice i. t. d. ter jih izvažajo v sosednje dežele.

Čipkarstvo je razširjeno posebno v Idriji. Konec 18. stoletja je uvedla ta obrt v Idriji soproga tedanjega višjega rudarskega uradnika Gerstarta, rojena Čehinja, in pozvala tjakaj nekaj spretnih delavk s Českega. Dandanašnji se peča s čipkarstvom nad 1000 oseb, ki izdelujejo tudi najfinejše čipke,

katere razpečavajo ponajveč po domačih, pa tudi tujih deželah. Delavke pa si s klekanjem čipk razmerno malo zaslužijo.

Z usnjarstvom se bavi približno 180 usnjarnic. Največja je v Ljubljani, manjše pa se nahajajo po raznih drugih krajih. Največ se pečajo z usnjarstvom v Tržiču, kjer ta obrt že dolgo cvete. Usnje se sedaj povečjem razpečava po Kranjskem in sosednjih deželah, a poprej se ga je tudi precej izvažalo. L. 1870. se je na Kranjskem izdelalo usnja v vrednosti 1,547.000 gld.; sedaj se ga pa precej manj izdeluje in se v deželo uvaža. V tedanjem času je bilo tudi še 42 irharjev, a izdelovanje irhovine je močno nazadovalo.

Jako znatno je izdelovanje žimnatih sit in žime posebno v Stražišču pri Kranju in v soseščini. Ta obrt je že star in je v teh krajih že slovel v 16. stoletju. S tem delom se peča okoli 1000 oseb, ki izdelujejo na leto povprečno po 450 metrskih stotov sit in nad 500 metrskih stotov žime. Do l. 1830. so tudi izdelovali žimnato blago za prevleko pohištva. Žime se največ uvaža z Ogrskega, iz Galicije, Rusije in Nemčije. Žimnata sita se izvažajo v Italijo, na Špansko, Francosko, Nizozemsko in v jutrove dežele.

V Ljubljani je tvornica za tobak, ki spada med največje avstrijske tobačne tvornice. V tvornici je nastavljenih 25 uradnikov in 15 delovodij, z izdelovanjem smodk in smodčič pa se peča 2.263 delavk in delavcev. Tobaka, smodk i. t. d. se je l. 1900. razpečalo na Kranjskem 618.335 *kg* in država je za to izkupila 2,850.000 K.

Razvito je slamnikarstvo. V Kamniškem okraju, in sicer v Domžalah, na Viru, v Stobu in Mengišu izdelujejo na leto po približno 1·5 milijona slamnikov iz kranjske in finejše inozemske slame v vrednosti do enega milijona kron. Poleg tega pa tudi delajo pletene preproge, torbe, sejalnice in košare. Ta obrt je že star; v početku prejšnjega stoletja so že iz Kamniškega okraja izvažali slamnike na Nemško. Povzdignilo se je pa slamnikarstvo še bolj od l. 1867., ko so se naselili Tirolci v teh krajih in ustanovili večje tvornice.

Črevljarski obrt je najbolj razširjen v Tržiču ter v Tržiškem in Kranjskem sodnem okraju in v Ljubljani; izdelke

prodajajo po raznih deželah naše države. A tudi ta obrt trpi po konkurenci drugih dežel.

Nekdaj je jako slovel kranjski mlinarski obrt. Izvažali so moko na Primorsko, v Dalmacijo, na Angleško in celo v Afriko; sedaj pa ogrska konkurenca jako škoduje kranjskemu mlinarstvu. V deželi je pet večjih mlinov, izmed katerih je omeniti zlasti veliki Majdičev mlin v Kranju in mline v Jaršah, okoli 1.500 manjših mlinov pa je po raznih drugih krajih. Vrednost v večjih mlinih zmlete moke znaša na leto okoli tri milijone kron, v manjših mlinih pa zmeljejo približno za 10 milijonov kron moke.

Pivovaren je v deželi sedaj osem, in sicer so tri v Ljubljani, po ena pa v Mengišu, Kranju, na Vrhniki, v Senožečah in Kočevju. Največja je l. 1867. ustanovljena Kozlerjeva pivovarna v Šiški pri Ljubljani, ki izvaža pivo celo v Afriko. L. 1861. je bilo na Kranjskem 28 manjših pivovaren. Uvaža se v deželo raznovrstno pivo iz drugih dežel. Omeniti je tudi še tvornico za oslajeno sadje in cikorijo v Ljubljani, tvornico za kavne surogate na Glinicah pri Ljubljani, tvornice za salame v Ljubljani in ljubljanski okolici, tvornici za izdelovanje testenin v Šiški pri Ljubljani in v Ilirski Bistrici, tvornico za pletenino in tkanino na Glinicah pri Ljubljani; nadalje steklarnico v Zagorju, papirnice v Vevčah, Goričanah, Medvodah, Radečah in v Slapu pri Tržiču ter največjo državno tvornico za smodnik v Kamniku.

Kupčija.

Po sedanji Kranjski deželi je bila že v prazgodovinski dobi živahna kupčija; to nam potrjujejo raznovrstni najdeni predmeti iz te dobe. Zlasti na Dolenjskem in Gorenjskem se je našlo na več krajih mnogo nakitov iz jantarja in stekla, ki so k nam prišli po kupčiji iz drugih oddaljenih dežel. Stara grška pripovedka o Argonavtih, ki jih je vodil Jazon ob Crnem morju v Kolhido, da se polaste zlatega runa, razodeva to zgodovinsko dejstvo, da so bile starodavne kupčijske zveze med Grki in našimi pokrajinami. Argonavti so se baje vračali na

ladji „Argo“ po Dunavu, Savi in Ljubljanici do sedanje Vrhnike in potem nesli ladjo do morja.

Rimljani so gradili dobre ceste po deželi in prevažali deželne pridelke in proizvode po Ljubljanici in Savi za svoje vojake, pa tudi v kupčijske svrhe. Imeli so na Kranjskem več tržišč, ki so se ohranila še nekoliko stoletij v srednjem veku. Izprva je bil glavni promet iz Ogleja črez Ljubljano v Celje in iz Ljubljane v Sisek; ko se pa je glavni promet obrnil na Benetke in od tam v južno Nemčijo, je postala bolj važna proga iz Ljubljane črez Škofjo Loko in Kranj na Koroško. Karel VI. je pospešil kupčijo in promet z gradnjo državne ceste, ki veže Dunaj in Trst, in z Ljubeljsko cesto. Mnogo se je v prejšnjem stoletju napravilo važnih cest, železnic in drugih občil.

To pomnoževanje občil, zlasti pa železnic, je pa škodovalo prej živahni kranjski prevozni kupčiji, ki je dajala deželi nad dva milijona gld. letnega dobička. Teh sedaj izgubljenih dohodkov ne more nadomestiti izvozna kupčija zaradi predrage voznine in velike konkurence drugih dežel.

Kranjsko izvaža domače pridelke, kakor n. pr. deteljno seme, med in vosek, in nekatere domače obrtne izdelke, kakor n. pr. leseno blago, slamnike, žimnata sita, parkete, papir in drugo; uvaža se pa navadno kupčijsko blago. Po vsem Kranjskem je približno 4000 trgovskih podjetij, od katerih pač velika večina trguje le v domačih krajih. Veletrštvo ni znatno in ž njim se pečajo le nekatere trgovske tvrdke posebno v Ljubljani. Izmed približno 570 semnjev so najvažnejši ljubljanski in tudi nekateri dolenjski živinski semnji. Največji tržni dnevi so v Ljubljani, znatni so tudi tržni dnevi v Kranju in Novem mestu.

Našo deželo dičijo po prirodnih krasotah sloveče planine in doline in čudesne kraške jame, ki privabljajo od leta do leta vedno več tujcev na Kranjsko, da občudujejo naša čudesa in si v svežem planinskem zraku jačijo zdravje. Naša letovišča vidno napredujejo in bodo še bolj obiskovana, ko bodo tujci tu našli več udobnosti nego doslej. Delajo se priprave za otvorjenje novih letovišč v najdivnejših krajih, in tako se pomnoži promet in odpre deželi nov vir izdatnih dohodkov, ker tujci vsled vedno večje draginje po švicarskih in tirolskih letoviščih sedaj rajši prihajajo v naše kraje.

Občila.

V prospeh kupčije in gmotnega blagostanja so neprecenljive važnosti različna občila. Občila so: ceste, železnice, brodovi, pošte, brzojavi in telefoni.

C e s t e so državne, deželne, okrajne in občinske. Dolžina vseh kranjskih cest meri 5508 *km*.

Na Kranjskem so te d r ž a v n e c e s t e: 1. Dunajska cesta iz Ljubljane v Domžale, Lukovico, Trojane do štajerske meje (43·519 *km*). 2. Tržaška cesta iz Ljubljane skoz Vrhniko, Logatec, Postojino, Razdrto do goriške meje pred Sežano (79·278 *km*). 3. Cesta črez Hrušico; krene od Tržaške ceste pri Kalcih (blizu Logatca) in drži črez Hrušico, Col in Šturje do Goriške ceste (27·200 *km*). 4. Vipavsko-goriška cesta; izhaja od Tržaške ceste na Razdrtem in pelje skoz Št. Vid, Vipavo v Šturje do goriške meje (22·229 *km*). 5. Reška cesta; odstranja se južno od Postojine od Tržaške ceste in gre skoz Št. Peter do istrske meje (37·920 *km*). 6. Istrska cesta; razhaja se južno od Senožeč od Tržaške ceste ter vodi v Divačo na Primorskem (3·200 *km*). 7. Ljubeljska cesta; pelje iz Ljubljane v Kranj, Tržič in na Ljubelj (54·412 *km*). 8. Korenska cesta; loči se od Ljubeljske ceste nad Naklim in drži na Podbrezje, Zapuže, Javornik, Jesenice, Kranjsko goro do koroške meje na Korenu (58·519 *km*). 9. Kokrska cesta; gre iz Kranja skoz Kokro do koroške meje (22·831 *km*). 10. Zagrebška cesta; pelje iz Ljubljane skoz Višnjo goro, Trebnje, Novo mesto, Št. Jernej, Čatež do hrvaške meje pri Bregani (122·057 *km*). 11. Karlovška cesta; pelje iz Novega mesta črez Gorjance v Metliko do hrvaške meje (32·045 *km*). 12) Most črez Savo v Litiji (0·161 *km*).

Dolžina vseh državnih cest znaša 503·371 *km*.

D e ž e l n e c e s t e so: Podkoren-Fužine-koroška meja (9·6 *km*); Lesce-Bohinjska Bistrica (27·4 *km*); Bled-Javornik (10 *km*); Kranj-Kamnik (23·7 *km*); Trata-Škofja Loka (3 *km*); Škofja Loka-Železniki (16·1 *km*); Škofja Loka-Idrija (30·7 *km*); Kamnik-Trzin (13·5 *km*); Kamnik-Tuhinjska dolina-Motnik-štajerska meja (25·2 *km*); Litija-Pljuskava ob Zagrebški državni cesti (15·4 *km*); Radina-Mokronog-Velika Loka (37·6 *km*); Radeče-Krško (34 *km*); Krško-Kostanjevica (12 *km*); Novo mesto-Žužemperk-Ljubljana

(55 *km*); Soteska-Črnomelj (30·7 *km*); Črnomelj-Vinica-hrvaška meja (19·3 *km*); Kočevje-Škofljica ob državni cesti (55·6 *km*); Ribnica-Bloke (21·8 *km*); hrvaška meja-Lož-Planina (42·8 *km*); Logatec-Idrija (22·7 *km*); Reška cesta od Stružnikarja-primorska meja (13·1 *km*); Vipava-Branica (7 *km*); Kočevje-Črnomelj (48 *km*); Gomila-Štamperk (4·7 *km*); Lienfeld-Brod (24·6 *km*); od mosta črez Kolpo pri Gašparju do mosta črez Čabranko pri Zamostcu (10·7 *km*); Valta vas-Toplice-Podturn (6 *km*).

Dolžina vseh 28 deželnih cest znaša 620 *km*.

Upravni stroški in mezde cestarjem za deželne ceste se plačujejo iz deželnega zaklada. Za vzdrževanje teh cest pa donašajo polovico deželni zaklad in polovico okraji in občine, v katerih se nahajajo dotične cestne proge, po razmerju glede okrajnih cest zakonito jim naloženih dolžnosti, in sicer občine na ta način, da namesto njim pripadajoče tlake dajo toliko v denarjih. Le po vremenskih nezgodah nastale poškodbe morajo občine po določeni meri opravljati s tlako.

Stroški za deželne ceste v l. 1899. so znašali 95.186 gld. Te potrebščine so plačali deželni zaklad 53.493 gld., okrajnocestni zakladi 30.493 gld., 11.200 gld. pa se je pokrilo z mitniškimi in drugimi dohodki.

Okrajne ceste, katerih število je od leta do leta večje in katerih dolžina je znašala 1899. l. 1630·31 *km*, oskrbujejo okrajni cestni odbori. Za vzdrževanje teh cest obstoje okrajnocestni zakladi, katerih dohodki so cestne priklade in podpore iz deželnega zaklada. Okrajnocestni zakladi pa prispevajo tudi k stroškom za deželne in dovozne ceste do železniških postaj. L. 1899. so ti zakladi plačali za okrajne ceste 183.352 gld., za deželne ceste 30.493 gld. in za dovozne ceste 214 gld., skupaj 214.059 gld. Dohodkov so imeli 260.965 gld., in sicer 190.042 gld. iz 6—39 % tne cestne doklade.

Železnic ima Kranjsko razmerno mnogo; zlasti so se pomnožile v zadnjem desetletju. So pa v deželi: Južna železnica in nje stranska proga Št. Peter-Reka, Cesarjeviča Rudolfa železnica, Kamniška železnica, Dolenjski železnici in Vrhniška železnica. Lani so začeli graditi Bohinjsko železnico.

Južna železnica vozi skozi Kranjsko od Trbovelj na Štajerskem blizu do Divače na Primorskem. Nje kranjska proga

je 147 *km* dolga, to je četrtina glavne proge z Dunaja v Trst (588 *km*). Takoj po izlivu Trbovljice v Savo prestopa Južna železnica na Kranjsko ter vozi po Savski dolini do Podgrada, kjer krene proti Ljubljanici. Od Trbovelj dalje teče po romantični Savski dragi mimo Zagorja in Save do Litije. Pri gradnji železnice so morali v tej dragi mnogo pečin razstreliti, drugod pa daljše proge nasuti in takorekoč korak za korakom priboriti železnici potrebni tir. Ta draga nalikuje gorenještajerskemu „Gesäuse“ po svojih navpičnih stenah in vršeči Savi. Dolina se pri postaji Savi nekoliko razširja, a od Litije se zopet zožuje do grada Poganka, kjer so lani prejšnji kriti leseni most nadomestili z lepim železnim mostom. Železnica vozi pod gradom Pogankom skozi 121 *m* dolgi predor mimo Kresnic proti Lazom po vedno širši dolini, ki prehaja v Ljubljansko polje. Pri Podgradu dospe železnica do Ljubljanice in vozi črez železni most do Zaloga in odtod naprej v popolnoma premi črti po ravnem polju v Ljubljano.

Iz Ljubljane pelje Južna železnica v južnozahodni smeri na Notranjsko, in sicer mimo Viča in Glinic do postaje Brezovice. Tu prehaja od glavne proge Vrhniška železnica, ki je 12 *km* dolga, in vozi mimo Loga na Vrhniko. Vrhniško železnico gotovo prej ali slej podaljšajo na Primorsko. Od Brezovice gre železnica dalje med osamljenima apnenskima gričema pri Vnanji Gorici in Notranji Gorici po velikanskem, 2280 *m* dolgem in 4 *m* visokem nasipu po Ljubljanskem barju, katero deli ta železniški nasip v dva dela. Železnica zapusti barje in dospe do skrajnega rebra Kranjskega Krasa, po katerem se vzpenja vedno više do velikanskega borovniškega viadukta, ki drži črez globoko deber. Ta viadukt je 512 *m* dolg, 38 *m* visok in 10 *m* širok. Viadukt je zgrajen v dve nadstropji; spodnje nadstropje ima 21 stebrov in 22 predorov, gorenje pa 24 stebrov in 25 predorov. Na drugi strani viadukta je postaja Borovnica, ki leži 320 *m* nad morsko gladino. Naprej se zopet vzpenja železnica, in kmalu opazuješ skalovito kraško puščavo. Železnica vozi skozi globoke skalne zaseke in šilovje črez visoke mostove in velikanske nasipe nad Bistro in Vrdom proti Logatcu. Od Logatca naprej vozi železnica po kameniti in pusti kraški planoti mimo postajališča Planine proti Rakeku in je najvišja pri Ivanjem selu. Nadalje

gre železnica skozi Škocjanski gozd v Postojino, črez Pivko mimo Prestranka in črez razvodje med Pivko in Reko pri Št. Petru.

Št. Peter je važna železniška postaja, ker odtod krene od glavne proge stranska proga Št. Peter-Reka, katere je 24 *km*, torej približno dve petini na kranjskih tleh. Ta stranska proga gre povečjem v južni smeri črez pusti Kras skozi nekatere predore do Kilovč in potem po velikem, do 52 *m* visokem nasipu črez deber pri Bitnjah v Reško dolino, v Trnovo-Bistrico in nadalje črez Reko do Malih Bukovec in naprej na Hrvaško. Južna železnica pa drži od Št. Petra v zavinkih dalje iz Pivške doline v Reško dolino in navzdol skozi šest predorov črez viadukte in nasipe mimo Gorenjih Ležeč proti Divačam.

Cesarjeviča Rudolfa železnica vozi iz Ljubljane v Trbiž in nadalje po Koroškem in Gorenjem Štajerskem na Avstrijsko nad Anižo do Sv. Valentina ob Dunavu, kjer se shaja s Cesarice Elizabete zahodno železnico. Nje proga na Kranjskem je okoli 100 *km* dolga. Iz Ljubljane gre na Gorenjsko v severnozahodni smeri po Ljubljanskem polju v Vižmarje, do Save pri Mednem in skozi kratko deber v Medvode, črez Soro na Trato pri Škofji Loki in po Sorškem polju med vasmi v Kranj. Od Kranja krene železnica skozi ozko Savsko dolino mimo postajališča Sv. Jošta na Podnart-Kropo in odtod dalje ob desnem savskem bregu mimo Otoč črez 78 *m* dolgi železni most in skozi 284 *m* dolgi predor pri Globokem do postajališča pod Radovljico. Odtod pride po kratki vožnji v Lesce-Bled in dalje po nekoliko širši dolini do postajališča Žirovnice ter skoz 81 *m* dolgi predor pri Mostah in črez 22 *m* visoki most nad Završnico do obrtnega Javornika in naprej na bližnje Jesenice.

Nadalje gre železnica na 10 *km* oddaljeno Dovje, kjer se odpira potniku pogled na Mojstrano in v znamenito dolino Vrata. Od Dovjega do Kranjske gore pelje železnica trikrat črez Savo Dolinko mimo Martulikovega jarka pri Logu črez cesto in Pišnico. Od Kranjske gore naprej vozi mimo Podkorenskih bajarjev in med Ratečami in Fužinami črez Savsko-Dravsko razvodje na postajo Rateče-Fužine in odtod črez 26 *m* visoki viadukt nad Črnim potokom in črez 38 *m* visoki viadukt nad Belim potokom na Koroško v Trbiž.

Železni most pri Žirovnici.

Kamniška železnica je 23 *km* dolga in vozi z državnega kolodvora v Šiški po Ljubljanskem polju proti severu mimo Ježice do postajališča Tavčarjevega dvora in nadalje črez Savo na bližnjo postajališče Črnuče in ob znožju Vranščice nekoliko kilometrov po državni cesti dalje v Trzin. Odtod gre železnica v obrtne Domžale in dalje na postajo Jarše-Mengiš v severni smeri mimo postajališča Holmca v Kamnik in od kamniškega kolodvora do državne tvornice za smodnik.[1])

Dolenjski železnici. Glavna proga gre z ljubljanskega južnega kolodvora nekoliko po progi južne železnice, potem pa v velikem loku okrog mesta črez Ljubljanico in Gruberjev prekop med Golovcem in Gradom do dolenjskega kolodvora pod Zelenim hribom. Odtod drži proga ob znožju Golovca mimo postajališč Lavrice in Škofljice ter se potem oddaljuje od barja in zopet približuje goram in gre v velikem loku navkreber skozi dva predora, od katerih je prvi 286 *m*, drugi 245 *m* dolg, in potem črez državno cesto navzdol v Šmarije-Sap in nadalje na Velike Uplje (Grosuplje). Proga iz Ljubljane do Velikih Upelj (Grosuplje) je nad 21 *km* dolga. Glavna proga gre naprej do Straže (61 *km*), stranska proga pa v Kočevje (50 *km*).

Glavna proga drži iz Velikih Upelj (Grosuplje) mimo Žaline in Višnje gore, spočetka v južnovzhodni smeri, potem pa proti vzhodu do postaje Zatičine in mimo Št. Vida do postajališča Radohove vasi in črez 353 *m* visoko sedlo do Velike Loke. Nadalje pa vozi železnica po Temeniški dolini v Trebnje in mimo postajališča Ponikve nekoliko navkreber skozi predor pod Sv. Ano v Mirno peč in po Krški dolini v Novo mesto ter nadalje ob levem bregu Krke do Straže.

Kočevska železnica vozi iz Velikih Upelj (Grosuplje) v Predole, Čušperk (413 *m*) in po gozdnatem gričevju v Dobrepolje (450 *m*), nadalje proti zahodu mimo Ponikev in Rašice v Velike Lašče (527 *m*). Odtod gre po valovitih gozdnatih tleh v Ortnek (536 *m*), po lepi dolini v Ribnico (493 *m*) in po kraških tleh mimo Srednje vasi po široki dolini v Kočevje (471 *m*).

[1]) Vrše se pogajanja zaradi podaljšanja Kamniške železnice na Štajersko ali črez Črno in Gornji grad ali po Tuhinjski dolini in Vransko do proge »Celje-Velenje-Spodnji Dravograd«.

Gradi se Bohinjska železnica kot druga in krajša zveza zahodnih avstrijskih dežel s Trstom. Bohinjska železnica je podaljšek Turske železnice, ki bode zvezana po progi Južne železnice od Mölbrückena do Beljaka s Karavanško železnico in nadalje po Bohinjski železnici z Gorico in Trstom. A tudi za zvezo, ki spaja severne notranjeavstrijske dežele, se začenja tu ob Karavanški železnici nova proga. V Medvedjem dolu (Medjem dolu) se ločita obe novi tržaški progi, in sicer drži ena od Beljaka proti zahodu in druga od Celovca v severni smeri. Obe progi se zopet spajata v Medvedjem dolu pred Karavanškim predorom v skupno progo do Trsta.

Proga Medvedji dol-Bohinj-Trst bode odslej prava zbiralna proga druge tržaške zvezne proge. Karavanška in Bohinjska železnica sta razen proge od Gorice do Trsta pravi gorski železnici. Karavanški predor med Hrušico in Jesenicami bo nekaj nad 8 *km* dolg. Od Jesenic teče železnica mimo Dobrave in Bleda v Bohinjsko dolino do Bohinjske Bistrice in nadalje skozi Sedlo, kjer se gradita dva enotirna predora v primerni razdalji. Blizu 6·2 *km* dolga predora bosta vezala Kranjsko in Primorsko.

Brodarstvo je bilo nekdaj jako važno. Valvasor poroča, da je bila l. 1092. po Ljubljanici ladijska dirka, za katero je dala Ljubljana tri darila, in sicer eden tovor (100—140 bokalov) vipavskega vina, tri vatle sukna in par nogavic. L. 1210. so se izkušali na mostu na čolnih Krakovčani in Trnovčani, da se polaste mosta; zmagovalci so dobili sod domačega vina. V novejšem času je brodarstvo malo važno. Do otvoritve Južne železnice je bilo živahno brodarstvo po Savi in Ljubljanici in nekoliko tudi po Krki od Novega mesta dalje. Ljubljanica je plovna od Vrhnike navzdol do Sela; po njej prevažajo v Ljubljano les, kamenje, opeko in drugo blago. Pri Zagorju in Savi so še sedaj ob desnem savskem bregu sledovi nekdanje steze, po kateri so vlačili ladje proti Zalogu. Močni strmec Save in večkratne povodnji so ovirale plovstvo. Brodarstvo je sedaj malone ponehalo; le od Zidanega mosta navzdol še plovejo plavi, prihajajoč po Savini, na Hrvaško in celo v podunavske dežele.

Poštarstvo je v zadnjih desetletjih jako napredovalo. L. 1861. je bilo le 70 pošt na Kranjskem, l. 1900. pa 265, med temi pet državnih in 162 nedržavnih poštnih uradov in 97 poštnih

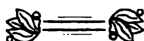
nabiralnih postaj. Na Kranjskem pride ena pošta na 37·57 km^2 in na 1.918 prebivalcev.

Pošte so odposlale in sprejele brez časopisov in poštnih nakaznic 1900. leta 9,131.200 komadov, in sicer: 5,160.540 navadnih pisem, 1,721.470 dopisnic, 566.580 tiskovin, 4.940 uradnih spisov, 189.400 vzorcev in obrazcev, 909.780 poštnine prostih pisem in 38.510 drugih poslatev, 522.950 priporočenih pisem in 17.030 drugih poslanic. Nadalje izkazuje poštni promet 1,505.400 časopisov, in sicer v notranjem prometu 1,413.400, v ogrske dežele 43.700 in iz ogrskih dežel 38.800, v Bosno in Hercegovino 7.500 in iz teh dežel 2000 komadov.

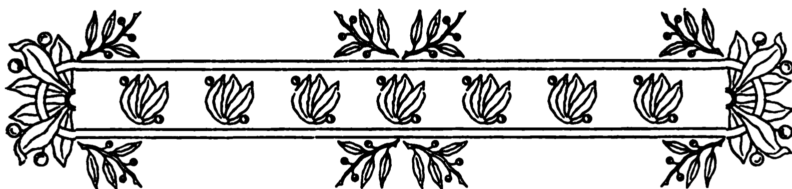
Poslatev po vozni pošti je bilo: 552.400 brez naznačene vrednosti, 111.330 denarnih pisem v vrednosti 11,492.410 kron, 119.250 poslatev z naznačeno vrednostjo 3,270.450 kron. Poštnih nakaznic se je na Kranjskem in Primorskem[1]) sprejelo 999.780 in odposlalo 973.581 komadov. Vplačalo se je na poštne nakaznice v obeh deželah okoli 63 milijonov, izplačalo pa okoli 69 milijonov kron. Vseh poštnih poslatev brez poštnih nakaznic je bilo na Kranjskem nad 11,619.000.

Brzojavstvo se tudi naglo razvija. L. 1861. je bilo na Kranjskem približno 200 *km*, leta 1894. pa že 775 *km* brzojava. L. 1900. je bilo 78 brzojavnih postaj, ki so oddale in sprejele 101.731 brzojavk. Od oddanih brzojavk jih je prišlo l. 1896. na 1000 prebivalcev 158, l. 1900. pa 190. Za brzojavke je dobila država na Kranjskem 82.315 kron, za 1.174 kron več nego l. 1899. Kranjsko in Primorsko skupaj imata 2.225·39 *km* brzojavnih prog in 5.733·41 *km* žice.

Telefon je novejša naprava, ki jako pospešuje promet. Ljubljana je postaja ob progi državnega telefona, ki veže Trst z Dunajem. V Ljubljani je 167 abonentov. Iz Ljubljane se je l. 1901. govorilo 1482krat na Dunaj in v Trst, v Ljubljani sami pa 258.137krat. V Ljubljani so sprejeli po telefonu 2171 brzojavk in jih oddali 3859. Drugi državni telefon na Kranjskem je med Tržičem in Sv. Ano pod Ljubeljem.

[1]) V uradnem izkazu je naznačena skupna vsota teh dežel, ki spadata pod tržaško poštno ravnateljstvo.

Izobraženost.

Šolstvo in znanstvene zbirke.

Neprecenljive važnosti za narodno omiko je šolstvo. Državni ljudskošolski zakon z dne 14. maja leta 1869. je bistveno preustrojil ljudsko šolstvo, katero od tedaj vodi in nadzira država; duhovska oblast pa ima vodstvo in nadzorstvo veronauka. Omenjeni zakon je nekoliko izpremenjen po zakonu z dne 2. maja l. 1883. Ljudski šoli je naloga, otroke nravno-pobožno vzgajati, jim razvijati duševne moči, jih oskrbovati s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi v nadaljno izobraževanje za življenje in jim dajati pravo podstavo, da bodo kedaj vrli ljudje in državljani (§ 1.). Za duševno življenje v naši državi je državni šolski zakon velike važnosti.

Občne ljudske šole. Na Kranjskem je 386 ljudskih šol, in sicer 327 javnih, 31 zasilnih, 14 ekskurendnih in 14 zasebnih. Za šolo godnih otrok je 83.187 (41.865 dečkov in 41.322 deklic); obiskuje jih pa šolo 71.118 (36.414 dečkov in 34.704 deklic), torej 85 od 100 za šolo godnih. Zaradi telesnih hib ne hodi v šolo 762 za šolo godnih otrok; brez pouka jih je 6708. Šolska dolžnost se začenja z dovršenim šestim letom in traja do dovršenega štirinajstega leta.

Izmed javnih ljudskih šol je 210 enorazrednic, 82 dvorazrednic, 53 trirazrednic, 37 štirirazrednic, osem petrazrednic, ena šestrazrednica in ena osemrazrednica. Celodnevni pouk ima 71 javnih in 13 ekskurendnih šol, poldnevni pouk pa 221 javnih, 31 zasilnih in ena ekskurendna šola. Slovenski učni jezik je v 290 javnih, 31 zasilnih in 13 ekskurendnih šolah. Nemški in slovenski pouk je v 10, nemški učni jezik pa v 27 šolah. V zasebne šole zahaja 3385 otrok, izmed katerih je 2695 deklic. V višje šole zahaja ali pa se doma poučuje 1343 otrok.

Meščanske šole. Meščanskim šolam je namen, dajati izomiko, ki presega učni smoter občne ljudske šole, zlasti z ozirom na potrebe obrtnikov in kmetovalcev. Meščanske šole pripravljajo tudi za učiteljišča in za take strokovne šole, za katere ni treba izobraževanja na kaki srednji šoli. Meščanske šole, ki se stikajo s petim letnim tečajem občne ljudske šole, štejejo po tri razrede in so različno uravnane; njih ustroj je natančneje določen v deželnem zakonu.

Na Kranjskem so tri meščanske šole, in sicer ena v Krškem in dve zasebni v uršulinskem samostanu (notranja in vnanja šola) v Ljubljani.

Učiteljišča. L. 1773. se je ustanovila normalska šola, ki se je l. 1867. preustrojila v učiteljsko izobraževalnico. L. 1870. se je ustanovilo učiteljišče. Na Kranjskem imamo sedaj v Ljubljani dvoje učiteljišč, in sicer eno za moške in eno za ženske, ki vzgajata učitelje in učiteljice. Da se gojenci lahko praktično omikajo, obstoji pri vsakem teh učiteljišč po ena štirirazredna ljudska šola kot vadnica in vzornica in pri ženskem učiteljišču tudi otroški vrtec. Za poučevanje in za vajo v kmetijskih delih ima moško učiteljišče poseben velik vrt. V šolskem letu 1900. 01. je bilo na moškem učiteljišču gojencev 102, na ženskem učiteljišču pa 164 gojenk.

Srednje šole. Sem spadajo gimnazije in realke. Na Kranjskem je pet gimnazij, in sicer štiri višje in ena nižja. Po učnem jeziku so štiri višje gimnazije dvojezične, nižja gimnazija v Kočevju pa je nemška. Realk je dvoje, in sicer višja realka v Ljubljani in nižja realka v Idriji. Na gimnazijah je bilo l. 1901. skupaj 76 učiteljev in 1843 dijakov, na realkah pa 24 učiteljev in 545 dijakov.

Prva ljubljanska gimnazija je imela 25 učiteljev in 628 dijakov. Ustanovljena je bila l. 1418. po tedanjem stolnem župniku in nekaterih meščanih kot stolna šola. Od l. 1596. do 1773. so imeli jezuitje gimnazijo. Oba filozofska letnika so l. 1785. odpravili, a l. 1788. zopet otvorili. Druga ljubljanska gimnazija je imela 12 učiteljev in 347 dijakov. Ustanovila se je l. 1889. kot nižja gimnazija, a l. 1900. se razširila v višjo gimnazijo. Novomeška gimnazija, ki obstoji od l. 1854., je imela 16 učiteljev in 256 dijakov. Kranjska gimnazija je imela 16 učiteljev in 504 dijake. Ustanovili so jo kot nižjo gimnazijo l. 1861., a odpravili l. 1878., reaktivirali l. 1880. in zopet odpravili l. 1887. L. 1894. se je ustanovila sedanja višja gimnazija. Nižja gimnazija v Kočevju je imela 7 učiteljev in 108 učencev ter obstoji od l. 1872.

Ljubljanska višja realka je imela 20 učiteljev in 492 dijakov. Ustanovljena je bila l. 1851. kot nižja realka in l. 1865. razširjena v višjo realko. Idrijska nižja občinska realka ima sedaj štiri učitelje in 53 učencev v prvem razredu; ustanovljena je bila l. 1900.

Cesarja Franca Jožefa višja dekliška šola, ustanovljena l. 1896. od ljubljanske mestne občine v spomin cesarjeve petdesetletnice, je imela l. 1901. v treh razredih 97 gojenk.

Strokovne in specijalne šole. V to vrsto spadajo tiste šole, ki pripravljajo za kak določen poklic s posebnim ozirom na praktično zmožnost. V to vrsto šol spadajo: c. kr. strokovna šola za lesni obrt in ženska ročna dela v Ljubljani, ki je bila otvorjena l. 1888. in ima 12 učnih nastavljencev in do 120 učencev; c. kr. strokovna šola za lesni obrt v Kočevju, ki ima šest stalnih in štiri pomožne učitelje in do 93 učencev ter je bila otvorjena l. 1882.; c. kr. učni tečaj za pletenje slame v Domžalah, ki je bil otvorjen l. 1896.; kranjska kmetijska šola na Grmu pri Novem mestu, ki ima sedaj tri stalne in štiri pomožne učitelje in 30—40 učencev in je bila otvorjena l. 1873. (najprej na Slapu pri Vipavi do l. 1886.); c. kr. šola za babice v Ljubljani, ki je bila ustanovljena l. 1810. Nadalje so še: obrtne pripravljalnice, ena obrtna nadaljevalnica, Mahrova trgovinska šola, pevski šoli Glasbene Matice in Filharmoničnega društva, orglarska šola, podkovska šola, gospodinjska šola i. dr.

Znanstvene zbirke, posebno pa razne knjižnice so s šolstvom in duševno izobrazbo v tesni zvezi. V to vrsto prištevamo razen šolskih prirodoznanskih in prirodopisnih zbirk in knjižnic zlasti znameniti kranjski deželni muzej Rudolfinum v Ljubljani, ki se nahaja v lepem, l. 1888. v slogu italijanske visoke renesance sezidanem poslopju. To poslopje se je zgradilo na deželne stroške v spomin šeststoletne združitve Kranjske z Avstrijo. Raznovrstne zbirke so jako bogate in obsegajo redke najdbe iz prazgodovinske dobe, in sicer iz mostiške dobe in keltske dobe, jako številne rimske predmete, in to kamenite sarkofage, spomenike, razno orodje, nakite in denarje. Iz novejšega časa je znamenita zbirka živali, rastlin in rudnin. Po razhodu kranjskega zgodovinskega društva l. 1885. je dobil muzej njega bogato knjižnico, in l. 1887. se je še pomnožil muzejski arhiv z vicedomskim in stanovskim arhivom. V muzejskem arhivu je mnogo starih listin, tiskovin, grbov, zemljevidov, slik in dr. Leta 1885. v Ljubljani umrli mecen Viktor Smolé je zapustil svoje premoženje, cenjeno na 100.918 gld., deželnemu muzeju s pogojem, da uživa do smrti njegova sestra obresti te glavnice. Tudi v Kočevju je prirodopisni muzej. Nekateri zasebniki imajo lepe znanstvene zbirke.

Izmed kranjskih knjižnic je največja licealna knjižnica v Ljubljani, katero so otvorili 15. februarja l. 1793. Javno knjižnico pa je Ljubljana že dobila l. 1700. Licealna knjižnica ima nad 60.000 zvezkov ter hrani mnogo redkih in jako važnih slovenskih knjig in rokopisov. Sem prištevamo tudi razne arhive, kakor n. pr. ljubljanski in novomeški kapiteljski arhiv in mestne arhive, ki hranijo še marsikak zanimiv in redek spis.

Narodna prosveta.

Kranjski Slovenci niso vsi enakega značaja, čeprav so istega rodu. Pod planinami bivajoči Gorenjec ni samo močen in delaven, ampak tudi razumen in vedoželjen; v vinskih goricah živeči veseli Dolenjec je pač šibkejše rasti, toda rahločuten in pri tem tudi bolj lahkomiseln; v burjah peščenega Krasa vzrasli Notranjec je odločen, bolj sam svoj in nekoliko tudi zvit. Da nimajo na značaj slovenskega naroda veliko

vpliva le tla in podnebje, temuč tudi dotika z Nemci na eni in dotika z Lahi na drugi strani, je pač samo ob sebi umevno. Vendar imajo pa Slovenci toliko skupnega na sebi, da se mora ves rod smatrati za enovrstnega.

Sploh so Kranjcu pobožnost in bogaboječnost ter ljubezen do domovine in svojega vladarja že prirojene. Vsakemu tujcu, ki pride prvikrat na Kranjsko, mora množica cerkvá in cerkvic vzbujati pozornost; kajti malo hribov in vrhov je v deželi (na Alpe ne mislimo tu), na katerih ne bi stala kaka lična cerkvica, včasih še celo kar po dve ali tri skupaj. Še več pa jih je v dolinah; malone vsaka vas, vsako selo ima svojo cerkev, še celo v samoti se vidi semtertja kaka cerkvica, ob cestah in razpotjih pa stoji povsod kako znamenje, križ ali sveta podoba.

In če da kmet svojega sina v srednje šole, tedaj ga najrajši pošlje v gimnazijo; kajti skoraj vsakdo želi, da bi postal njegov sin „gospod,“ to je duhovnik, ki ima pri prostem ljudstvu največjo veljavo. Kranjski Slovenec govori o duhovniku, o svojem očetu in svoji materi kakor tudi o svojih sorodnikih in starejših ljudeh sploh vedno v tretji množinski osebi („gospod so prišli,“ „mati so rekli“). Kako kmetje spoštujejo duhovski stan, se vidi najbolje pri novih mašah. Kakor nekdaj v olimpskih igrah ni bil odlikovan samo zmagovalec, ampak so bili deležni te časti tudi njegovi sorodniki in rojaki, tako se čuti z novomašnikom počeščena tudi vsa njegova rodbina, in za njegove starše ni večje sreče, nego kadar prejmejo sv. obhajilo iz rok svojega sina. Tako mnenje potrjujejo tudi pregovori: „Če Bog roke ne raztegne, vsi svetniki ti ne prikoledujejo.“ „Bog ene duri zapre, pa sto drugih odpre.“ „Za staro vero, stare ljudi in stari denar naj ti je vedno mar.“ „Kogar služba božja zadrži, nič ne zamudi“.

Tudi s tem kažejo Slovenci svoj verski čut, kako cerkvene praznike obhajajo, čeprav so se pri tem seveda ohranile še marsikatere poganske šege. Na predvečer božičnih praznikov, Božičev, gre v mnogih krajih hišni gospodar z molitvijo in kajenjem po vseh hišnih prostorih, gospodinja pa škropi okoli z blagoslovljeno vodo. V kotu, kjer navadno visi razpelo, so postavljene jaslice, pred katerimi molijo skupno veseli del rožnega venca, predno gredo spat. Na belo pogrnjeni mizi pa ležijo

trije božičniki, poprtnjaki, eden iz ržene, drugi iz ajdove in tretji iz pšenične moke, vsi ozaljšani z različnimi testenimi okraski. Premožnejši speko „potice“, povite z orehi, medom ali vsaj s suhim sadjem. Kuhano sadje imajo na sveti večer tudi za večerjo, božičnike pa načno na vsak praznik enega; pravi poprtnjak pride šele na sv. Treh kraljev dan na vrsto. Božičnega drevesca narod ne pozna, a ima za to sv. Miklavža, ki je zlasti pri otrocih v velikih čislih. Na večer pred sv. Tremi kralji napišejo s kredo na vsa vrata letno številko in pričetne črke teh svetnikov, n. pr. (19 + G + M + B + 01), in to ostane potem do prihodnjega leta tako.

Od Božiča do Svečnice hodijo otroci od hiše do hiše in pojo božične pesmi, za to dobivajo male darove, največ kake suhe hruške ali kaj takega. Mnenje, da v božični noči živali med seboj govorijo o prihodnosti, da prorokuje svetla božična noč slabo leto, da duše tistih, ki na ta večer umro, naravnost v nebesa splavajo, je razširjeno med vsemi Slovenci. Tako ugibljejo ta večer tudi prihodnost z raznimi praznovernimi pripomočki, n. pr. z ulivanjem svinca. Kakor nihče ne zamudi na cvetno nedeljo prinesti v cerkev svoje butare, ki je spletena iz leskovih vej in okrašena z zimzelenom in z jabolki, tako tudi pride na Svečnico vsak s svečo v cerkev. Tudi blagoslov sv. Blaža (3. febr.) in pepeljenje na pepelnično sredo imajo zelo v čislih.

Še bolj nego Božič pa časti Slovenec velikonočne praznike. Takrat osnažijo vso hišo odznotraj in odzunaj in si omislijo nova oblačila. Bržkone izvira to iz tega, ker je Slovan že po naravi bolj resen in ima vsled tega več razuma za trpljenje Zveličarjevo na Golgati nego pa za njegovo rojstvo; gotovo je, da so ti prazniki bolj proti staroverskih šeg. Vsaka gospodinja podneti na velikonočno soboto ognjišče z blagoslovljenim ognjem in vsak še tako reven kočar si omisli mesa in belega kruha, da ga prinese k blagoslovljenju. Bogatejši imajo cele koše „žegna“. Med „žegnom“ morajo biti krača, klobase, kolač, pirhi, hren, kruh in kos mrzle pečenke. Krača, pravijo, pomeni gospodovo telo, repni olupki („aleluja“) vezi Kristusove, kolač trnjevi venec, pirhi kaplje krvi na Gecemanskem vrtu in na Golgati, klobase rane, hren pa kis in žolč, zadnje krepčilo Jezusovo. Otroci imajo s pirhi posebno veliko veselja, turčajo in sekajo (pirhajo), da je

kaj. Pri turčanju poskušajo trdost lupine, in čigar jajce se bije, ga mora dati nasprotniku. Pri sekanju pa polagajo jajce navadno v klobuk in tedaj ga sekajo z novci. Kdor jajce tako zadene, da obtiči denar v njem, je njegovo, sicer pa izgubi novec. Seveda se pri tem tudi mnogo goljufa; nekateri napolnijo lupino s smolo, a jih malo pretepo, če jih zalotijo na tem napačnem potu.

Kako visoko Kranjec časti Veliko noč, priča tudi to, da mora ta dan biti na vsaki mizi meso, čeprav ga sicer morda celo leto ni. Pregovor pravi: „Na velikonočno nedeljo ptič ptiča ujé, da le meso jé.“ Vsemu, kar je na te praznike blagoslovljeno, se pripisuje neka posebna moč. Vejica na cvetno nedeljo blagoslovljene butare varuje hišo strele, če jo ob hudi uri na ognjišču sežgo. Trska, če so jo še gorečo prinesli na veliko soboto na domače ognjišče, čuva hišo ognja. Lupine od pirhov, raztresene po razpokah po oknih, so najboljše sredstvo proti mravljam in drugemu mrčesu.

Na Kranjskem se je še največ posebnih šeg o Jurjevem ohranilo na Dolenjskem. Po Gorenjskem in Notranjskem pa nimajo več posebnih vraž in običajev o Jurjevem, tudi ne poznajo več „zelenega Jurja,“ to je v zelene bukove veje zavitega dečka, katerega zlasti po Spodnjem Štajerskem vodijo otroci po vaseh in trgih od hiše do hiše in prosijo jajc, slanine in vina. O Jurjevem zažigajo pri Belokranjcih zarana nad živino sveče, ki so ostale na Sveti večer, in streljajo na dvorišču iz pušk na vse štiri strani neba, da „vuk blaga ne ujé.“ Potem šele gonijo živino na pašo. Okoli Adlešič vodijo tudi še „zelenega Jurja“ po vaseh in prosijo pevaje pogač, slanine, jajc, vina in drugih reči. Ta belokranjski običaj opeva pesnik Oton Zupančič v „Pisanicah.“

Na Jurjevo.

(Belokranjski običaj.)

Od hiše do hiše hodimo,
zelenega Jurja vodimo,
on pomlad v deželo prinesel je,
vso zemljo z zelenjem potresel je.
Zima, zima, ajd za peč
celo leto leč!

Ker take darove vam nosimo,
od vas jih v zameno prosimo:
imate kaj bele pogačice?
ne bránimo se tudi kračice,
bodi jajce, bodi hleb,
v naš izgine žep.

To šibo za streho shranite,
da z njo se požara branite,
strahuje poredno vam dečico
in vabi k hiši vam srečico.
Sreča, sreča, pridi k nam,
glej, odprt je hram!

Bogato gorica obródi vam,
bogato se polje oplódi vam,
podéli Bog kruha vam belega,
vsi lica bodite veselega.
Mi zdaj moramo drugam —
hvala, hvala vam!

Tudi pri Trebnjem, Kostanjevici in v krški okolici se je ohranila posebna šega o Jurjevem. Pri Krškem popevajo na večer pred sv. Jurjem fantje pred hišami pesmi o sv. Jurju in dobe za to jajc, slanine in vina ter se potem doma goste. V krški okolici pojo med drugimi tudi to pesmico:

»Mati že po lojtrici lezejo,
nam gvišno špeha režejo;
oče že s ključkom rožljajo,
nam gotovo vinca dajo.«

Razen Poljakov imajo tudi drugi slovanski narodi o Jurjevem posebne šege in običaje, ki so nekoliko slični našim običajem. Južni Slovani praznujejo bolj svečano svetega Jurja nego severni Slovani. Posebno znamenit je „Gjurgjev dan“ pri Srbih, ki imajo še največ starodavnih običajev na ta dan.

Med izprevodi, ki so sicer po deželi v navadi, je pač izprevod v Idriji na dan sv. Ahacija (22. junija) najlepši, — to je tisti dan, ko so baje tam našli leta 1508. živo srebro. Že prejšnji dan okrasijo vse mesto z venci in mlaji ter postavijo oltarje na tistih štirih krajih, ki so v zgodovini rudnika najbolj imenitni. Na predvečer je v gledališču predstava in petje. Drugi dan se prične zjutraj ob deveti uri slavnostni izprevod, h kateremu prihajajo uradniki v uniformah, rudarji v svoji opravi, duhovniki in drugo ljudstvo pa v prazničnih oblekah. Izprevod, ki ga spremljajo veteranci kot častna straža, se vije od cerkve sv. Barbare in sv. Ahacija skozi mesto mimo štirih oltarjev, na katerih se bere sv. evangelij in dá blagoslov z Najsvetejšim, ki pred njim belo opravljene deklice potresajo cvetlice. Dopoldne se konča izprevod s slovesno službo božjo, popoldne pojo litanije in potem je občno razveseljevanje na rudniškem travniku, „Na zemlji,“ kjer ni poskrbljeno samo za različno zabavo, ampak tudi za jedila in pijačo. Zvečer pa prižgo še bengalski ogenj.

„Žegnanje,“ to je tisti dan, katerega je cerkveni patron, se tudi slovesno praznuje. Na Gorenjskem speko v ta namen takozvane štruklje, napolnjene z rozinami, orehi in medom. Imenitni so tudi shodi na božjih potih, in to sosebno na Gorenjskem, kjer jih je celo vrsto: na Šmarni gori, Sv. Joštu, Dobrovi, Brezjah, v Dravljah.

Na praznik sv. Janeza Krstnika so v navadi še stari poganski običaji. Po tleh v sobah potresajo na večer 23. junija praprot, na okna pa obešajo mladike osladja (spiraea filipendula). Ko se dobro stemni, prižigajo po vseh hribih kresove. Zlasti z dolenjskih hribov vidiš mnogo kresov. Znan je v tem oziru Sv. Kum, s katerega je videti na tisoče in tisoče žarečih kresov; ves prizor je res čarobno lep. Zvonjenje in pokanje samokresov se razlega med petje in vriskanje mladine, ki skače črez ogenj in poleg prepeva:

»Gori, gori, svetli kres,
švigaj, plamen, do nebes!
Tukaj imaš prostor svoj,
z nami se raduj nocoj!
V hišah pa pohleven bod',
na ognjišču tvoj je kot,
v streho ne in ne na vas!
Prosimo te, ubogaj nas!«

Po nekaterih krajih prepevajo pa tudi nagajive pesmi. Ob Kolpi hodijo na kresni večer po štiri pevke (kresnice) pod vodstvom piskača od vasi do vasi in pojo; za to se jim mora dati kak majhen dar, sicer se maščujejo s kako zabavljivo pesmijo. Opravljene so kakor koledniki o Božiču ali so pa zavezane kakor orijentalske žene.

Zelo razširjena je tudi vera, da na dan Vnebovzetja Marijinega (15. avg.) sedi na vsakem drevesu kača.

Ob tej priliki bodi omenjeno, da je skoro polovici ženskega prebivalstva na Kranjskem ime Marija, Mica, Micka, Marička, Maruša, Mara, drugi polovici pa Neža, Urša, Katra, Barba, Liza, Špela, Marjeta, Jera, Lojza, Lenka, Lucija. Pri moških zavzemajo prvo mesto Janez, Jože, France, Tone, Matija, Andrej, Martin, Matevž in šele v drugi vrsti imena Štefan, Miklavž, Miha, Peter, Pavel, Grega, Blaž, Lorenc, Florjan, Urban. Ti

svetniki so poleg drugih večjih praznikov pravzaprav kmetu pravi koledar, po katerem šteje naprej ali nazaj, kadar hoče povedati kak datum. Kmet pravi, če ga vprašaš za kako reč, kdaj da se je vršila: ravno dan pred sv. Katarino, ali: osmi dan po sv. Martinu, ali: na veliki četrtek, i. t. d.

Mladi ljudje obhajajo svoj god precej smešno-veselo. Na predvečer se zbere mladina, oborožena z različnimi godali, piščalkami, črepinjami, škafi, železnimi pokrovkami, lonci pred vrati svojega tovariša. Na dano znamenje začno vsi hkratu ropotati vsak s svojim orodjem, da vse vprek leti. Tako počeščeni se za ta „ofreht“ navadno zahvali s tem, da jih prav pošteno polije, če mu že prej ne skrijejo vode. Ta navada je gotovo poganska kakor še marsikatera druga. Tako n. pr., da je petek najbolj nesrečen dan v tednu, katerega se ne sme nobeno delo pričeti, sicer nima teka. Pregovor pravi: „Kdor se v petek smeja, ta se v nedeljo joka.“ Ko na veliko soboto odvežejo zvonove, hiti vse k vodi se umivat, češ, da potem človek ne dobi izpuščajev.

Posebno čudno vero imajo o meteorih. Kadar se meteor zasveti, pravijo, da so nebesa odprta, in upajo, da se gotovo izpolni, česar so v tem trenotku želeli; ko se pa meteor razleti, rečejo, da so se nebeška vrata zaprla. Če koga kača piči, mora prej priti do vode nego kača, sicer mu je gotovo umreti. Križasti pajek more človeku srečo prinesti, ako ga dene v steklenico, v kateri je 90 listkov s številkami; številke, katere zaprede v svojo mrežo, se namreč potem vzdignejo v loteriji.

Splošno razširjena je vera o povodnem možu, katerega se morajo posebno strastne plesalke varovati; ravno tako tudi vera v navje ali movje — to so duše otrok, ki so umrli nekrščeni; v duhove in strahove, med katerimi je mora glavna pošast; v čarovnice, ki nam morejo provzročiti različno zlo, posebno točo, in v čarovnike, med katere prištevajo tudi dijake črne šole. Navje cvili na čuden način po zraku; kdor vrže hitro vode v zrak, ga reši trpljenja. More se izkušajo nekateri s tem ubraniti, da zamaše luknjo pri ključalnici od vrat, strahov sploh s tem, da se prekrižajo. Zvonila čarovnice ne preneso, in zato se mora zvoniti, če se bliža huda ura, da se s tem prepode. Dijakom črne šole se pa nikakor ne more do živega, ker so

baje s samim vragom v zvezi, zato moraš paziti, da pridobiš njih naklonjenost.

Kranjec ljubi svojo domovino nad vse. „Ljubo doma, kdor ga prav ravna“, pravi pregovor, in „Kdor iz dežele gleda, s tem se ni varno na solncu greti“. Zato je svojo domovino tudi krepko branil posebno proti Benečanom in Turkom, kajti Kranjec je tudi hraber, in geslo mu je: „Boljše častno umreti kakor sramotno živeti“. A on ne ljubi samo svoje ožje domovine, ampak tudi državo, h kateri pripada. „Avstrija črez vse“ poje njegov najbolj priljubljeni pesnik V. Vodnik. Da je tudi vladarju vdan iz vsega srca, je že dokazal mnogokrat na torišču časti in slave, tako da Koseski z vso pravico pravi: „Hrast se omaja in hrib, zvestoba Slovencev ne gane“.

Svojo ženo Kranjec ljubi in čisla ter celo pravi, da žena hiši tri ogle podpira, mož pa samo enega. Pri volitvi svoje družice je zelo previden. Navadno si da glede tega svetovati staršem ali, če jih nima več, drugim starejšim sorodnikom; tem prepusti začetek, ki obstoji v ogledu, koliko bi utegnila mlada žena kaj dote imeti. V ta namen gredo starši ali njih namestniki v nedeljo popoldne v hišo izvoljenke, ko so se prej natančno prepričali, da so vse za to odločilne osebe tudi doma. Govorica se prične o vremenu in letini, dalje pa preide na delavne moči, ki jih ima vsaka hiša za delo; seveda se pri tem najbolj hvali marljivost in pridnost domače hčere na eni ter delavnost in poštenost fanta-snubca na drugi strani. Ako se starši snubljene hčere zadovoljni, da bi iz tega kdaj še kaj bilo, pomagajo sami hvaliti domenjenega snubca, ako se pa to ne zgodi, tedaj prišleci takoj vedo, da je bila njih pot zastonj. Nasprotno pa beseda besedo prinese in končno pridejo do tega, da bi ne bilo ravno napačno, če bi se ta dva vzela. Stvar se pri kozarcu vina skoro potem dodobra v red dene. S tem je tudi prvi korak narejen, daljše delovanje in snovanje je prepuščeno samemu fantu.

Fant gre sedaj kako sredo ali soboto zvečer v spremstvu starejšine, starejšega zgovornega moža, ki vodi potem vse ženitvovanje, v hišo svoje izvoljenke, kjer starejšina brez ovinkov pove, čemu sta prišla. Ako so starši in dekle s snubcem zadovoljni, se že kar takoj ta večer domenijo, kdaj naj bo svatba

in koliko bo nevesta imela dote. Ker je bala navadno že vsa narejena in pripravljena, gresta prihodnjo sredo ali soboto zaročenca že k župniku k izpraševanju; seveda se morata za to pridno pripravljati.

Ženin si izvoli dva druga, nevesta dve družici, vsak pa še po enega pozavčina. V začetku je služba pozavčinov najbolj važna. Ta dva gresta torej vsa v trakovih in šopkih od vasi do vasi, od hiše do hiše. V nekaterih krajih je še celo navada, da nosita trobento in boben s seboj, da tem bolj vzbujata pozornost nase. V svoja povabila vpletata razne šale in dovtipe in zabičujeta, da mora gotovo vsak povabljenec priti na svatbo in ne iskati izgovorov kakor povabljenci v sv. pismu. Ker jih povsod dobro pogoste, traja včasih nekaj dni, predno vse opravita. Ko sta ta posel dovršila, ju čaka drugo delo doma. Zaklati morata za svatbo živino, preskrbeti vino, vso mizno posodo in pripraviti vse druge potrebne reči. Pri pojedini sami pa gostom strežeta. Na predvečer določenega dneva se snidejo sosedje v ženinovi hiši, da se domenijo, koliko voz bo treba in kdo bo peljal tega, kdo onega.

Na poročni dan sam je velikanska zmešnjava v hiši. Voz za vozom se pripelje z okrašenimi konji, kraguljčki zvonijo, biči in samokresi pokajo. Po zaužitem zajtrku se izprevod razvrsti in odpravi pod vodstvom starejšine k nevestini hiši. Toda hiša je zaprta, kakor bi ne bilo žive duše doma. Po daljšem trkanju se vendar začuje glas: „Kdo je, kaj hočete?“ Na odgovor starejšine, češ, da so dobri prijatelji, ki tukaj izgubljene ovčice iščejo, ali da so vrtnarji, ki žele tiste krasne cvetke, ki baje tukaj raste, se vrata nekoliko odpro in hišni gospodar se prikaže in začne ž njimi daljši pogovor, oziroma izpit. Z odgovori je menda zadovoljen, kajti odpre vrata in pripelje snubcem staro ženo, češ, če je ta zaželjena cvetica. Starejšina je sicer na videz ž njo zadovoljen, a jo odda godcem ali kakemu gostu in povprašuje še nadalje po pravi. Potem se prikaže nevesta sama in v slovesnem redu se napotijo v cerkev. Nevestina obleka ni bela, ampak deloma bolj svetle, deloma bolj temne barve, vendar pa navadno samo ene barve. Nje lasje so prepleteni s pisanimi trakovi, med katere vtaknejo vejic rožmarina. Čimbolj proti jugu in jugovzhodu, tem več je pisanega na obleki.

Dočim ima nevesta na Notranjskem poleg rožmarina samo še črn žametast trak nad čelom, nosijo Belokranjice šapelj, okrašen z zlatom in steklenimi biseri.

Po končani poroki se vsi odpeljejo tja, kamor se je nevesta primožila ali ženin priženil. Na tem potu jim je še precej težav prebiti, kajti mladi fantje nalože na cesto hlodov ali potegnejo vrv čez pot in ne puste prej svatov naprej, dokler se jim ženin ne odkupi. Kamor pridejo, tam kuharica izroči na hišnem pragu nevesti nož in kruh; ta prime oboje in prereže kruh v znamenje, da bo odslej ona tukaj kruh pekla in rezala. Potem se tisti, ki je na novo semkaj došel, predstavi staršem s prošnjo, naj svojega novega hišnega tovariša prijazno sprejmejo; starši često med ganljivimi prizori seveda tudi to store.

Sedaj se prične obed. V začetku, dokler še jedo, govore samo o vsakdanjih rečeh, šele potem, ko vino jezik razveže, se začne pravo veselje in zabava. Vsi vprek se šalijo in smejejo, pripovedujejo razne smešne dogodke, dajejo zastavice in nazdravljajo drug drugemu. Tudi plešejo in pojo vmes, skratka, vsi postanejo židane volje; to je pa največ zasluga starejšine, ki ve izborno, kako se mora družbo zabavati. Ko je vse najboljše volje, prično pobirati darila za nevesto, kuharico in godce. Pozno v noč gredo bližnji sosedje domov spat, daljni gostje pa dobe ležišč v hiši. Drugo jutro se zopet zbero na pojedino, kajti svatovščina traja pri bogatejših od nedelje ali ponedeljka do petka. Konča se gostija z veliko pogačo in skledo štrukljev. Pri ubožnih je seveda veliko bolj priprosto, a tudi v vseh krajih ne enako.

Kjer nimajo denarja, da bi najeli več godcev, so zadovoljni z enim, ki je potem tudi za šaljivca, poje vmes zabavljice, nabira med raznimi burkami doneske za kuharico in končno še zase. Če se kdo ženi v drugič, se večkrat pripeti, da ga prevzetna mladina med potom spremlja z mačjo godbo. Tudi voglarji, ki oblegajo hišo kot nepovabljeni gostje, se morajo z dobro mero vina potolažiti, da niso presitni. A bodisi gostija imenitna ali priprosta, darila so navadno le svileni robci, še celo poročni prstani so češče srebrni nego zlati. —

Slovenec je, čeprav ne vedno zmeren v jedi in pijači, vendar varčen, ker pravi: „Blago se po niti nabira, po vrvi

zapravlja“ — ali: „Boljše prihranjeno jajce kakor sneden vol“. In ob takih prilikah je res velikokrat jajce prihranjeno, vol pa sneden, kajti Kranjec ni samo častihlepen, ker ve: „Dober glas seže v deveto vas“, ampak se tudi rad malo pobaha pred drugimi, če mora zato tudi sam potem stradati nekaj dni.

Svojega plesa Slovenec nima; na svatbah, semnjih in sicer plešejo navadno polko in nekak bolj divji valček, ki je nekoliko podoben čardašu. Le med Gorjanci in Kolpo plešejo južnoslovanski ples kolo.

Mlada mati opravlja do zadnjega trenotka svoja ne lahka dela; ko pa pride ura, ji pomaga samo mati ali kaka druga starejša žena, mož, če še tako reven, pa skrbi, da ima tedaj otročnica dobrega vina na razpolago. Svoje otroke Kranjec ljubi in se jih tudi večje kope ne ustraši, le tem bolj ceni potem svojo ženo radi tega. Vendar se z otroki ne ukvarjajo ravno posebno dosti; eno leto jih doje, potem jih pa puščajo v sami srajci okoli letati; le mati jih nauči moliti že v zgodnji mladosti. S petim in šestim letom jih rabijo za lažja dela, posebno za pašo, kajti na Kranjskem nimajo črednikov in morajo to službo opravljati starci in otroci.

Slovenec ne pozna lenobe, ki jo imenuje hudičevo mrežo, in zato hoče gospodar, da tudi otroci ne drže križem rok, ker jim poleg tega preostaje še dosti časa za igro in zabavo.

Ko pa pride zima, tedaj je sv. Miklavž, katerega se otroci že dolgo prej vesele, čeprav precej strahu užijejo pred parklji, ki so oblečeni v črne kožuhe ter imajo črne krinke na obrazih in rogove na glavah ter z verigami rožljaje okoli rjovejo. V velikem trepetu odgovarjajo otroci na vprašanja častitljivega Miklavža; po njegovem odhodu se pa vesele daril, katera jim Miklavž prinese pred spanjem, in ne nastavijo v ta namen samo skled in krožnikov, ampak tudi kape, klobuke in škornje. Na dan nedolžnih otročičev hodijo s šibami okoli in „tepežkajo“ vsakoga, od kogar pričakujejo kakšnega darila. Ko je še sneg, narede večkrat sneženega moža s pipo v ustih in palico v rokah, in čim bolj je podoben staremu možu, tem večje je njih veselje.

Ko otrok nekoliko doraste, ga vedno bolj vprezajo v delo. Če mu oče sicer tudi pusti njegovo voljo, češ, „sin moj, um svoj“, mora vendar vsa težja dela opravljati kakor vsak drug,

namreč polje obdelovati, živino opravljati ali z obrtom si kaj pridobivati. Posebno v tem oziru je Kranjec kaj iznajdljiv in vztrajen; v dokaz tega je to, da gre veliko kranjskih izdelkov iz dežele, med temi sita iz Stražišča in lesena roba iz Ribnice. To blago nosijo Kranjci potem tudi sami po svetu okoli. In čudno je videti Ribničana s „suho robo“ na hrbtu: različni škafi, rešeta in druge reči so tako ena na drugo položene, da se tak Ribničan vidi oddaleč, kakor da bi nosil na hrbtu velikanski teleskop.

Najbolj se pa kaže vztrajnost Kranjca pri polšjem lovu, na katerega mora iti po noči, in sicer v jesenskem času, ko je že precej kratek dan. Kadar imajo bukve dosti žira, tedaj se prikaže po Dolenjskem in Notranjskem tolika množica polhov, kakor menda nikjer drugje po vsej Evropi ne — saj po tej živalici ima marsikatera kranjska vas svoje ime. — To priliko Kranjec dobro porabi, češ: „Za pridnega za vsakim grmom kos kruha, pod vsakim kamenom krajcar.“ Kdor zna to stvar na pravem koncu prijeti, lahko ujame nekaj stotin živalic, ki mu donesejo 20 do 40 h ena, in to ni baš malo zanj. Polšja mast je namreč splošno zdravilo za vse zunanje in notranje bolečine, celo za jetiko, meso je jako priljubljena jed, iz kožuhovine pa delajo kučme-polhovke, ki jih že od nekdaj po zimi kmetje nosijo po vsem Kranjskem.

Polšji lov pa je tudi jako romantičen. Predstavljajmo si veličastvo bujnega bukovega gozda, katerega skoro že rumeno listje razsvetljujejo bakle z nekim čudnim svitom, debela debla, ki se nam iz tmine prikazujejo kakor pošast, divjo gonjo polhov od veje do veje, šumenje padajočih luskin bukvice, vmes pa skovikanje sove. To je torišče, na katerem polharji nestrpno čakajo, da bi se jim sprožile pasti, ki so nastavljene okoli polšin in dupel. V pasti, takoimenovane progle ali samostreline, devljejo za vado sveže ali pa posušeno in v olju namočeno sadje. Ujete polhe navežejo na srobot in si jih oprtajo črez hrbet, tako da se to vidi kakor kak plašč.

Kranjec si ne izkuša samo premoženja pridobivati, ampak to, kar si je pridobil, tudi obdržati; on je varčen, a skoposti ne pozna. Za svojo osebo je zmeren in v tem se mora tudi vsa družina po njem ravnati, ker pravi: „Kratka večerja, dolgo

življenje.“ Njegova najbolj priljubljena jed so ajdovi žganci, katere jedo z mlekom ali z maselnikom. Zato in ker ajda skoro povsod zelo rada raste, je veliko sejejo, skoro toliko kakor rži in ovsa skupaj. Mesto riža imajo kašo, ki jo skuhajo za posebne dni na mleku ali ji primešajo češpelj, da nastane iz tega znana češpljeva kaša. Vsakdanji živež sta jim tudi fižol in krompir. Mesa v nekaterih gorskih vaseh vse leto ne vidijo na mizi. Za prvo in glavno prikuho pa služi mesto vsega drugega kislo zelje. Čeprav pa Kranjec živi bolj revno, ne gre berač nikdar prazen od hiše; če pa imajo kakega gosta, tedaj postavijo na mizo, kar premoreta kuhinja in klet, saj je že od nekdaj znano, da so bili Slovani vedno najbolj gostoljubni narod. Posebno na Dolenjskem, kjer so vinske gorice, ne prideš jeseni mimo odprtih zidanic tako hitro naprej. Tu povabijo vsakega na kozarec vina, iz katerega jih je potem seveda več. Če je trta obrodila dobro vino, tedaj se ponašajo in pravijo: takega smo pridelali; če je pa vino bolj slabo, govore: takega nam je Bog dal.

Kako se ta božji dar včasih napačno rabi, vedo dolenjska okrajna sodišča veliko povedati. Dočim se Gorenjci kakor vsi planinci pretepajo iz naravnega nagiba, da pokažejo svojo moč, dobi veselje za pretep Dolenjec takrat, če je izpil nekoliko kozarcev vina preveč. Ta navada je že spravila več ljudi v nesrečo nego vsaka druga reč, kajti Slovenec ne krade, rajši že ropa, če zaide tako daleč.

Po svoji naravi je Kranjec sploh odkrit in pošten človek in ljubi ravnotako pravico kakor sovraži goljufijo. Saj ve: „Kjer laž kósi, tam ne večerja.“ Tudi trdi, da „med pravico in krivico ni srede“ in „mera in vaga v nebesa pomaga.“ Toda dasi je sam pošten, drugim vendar ne zaupa mnogo, posebno proti tujcu je zelo nezaupljiv. Da bi ne bil v kaki kupčiji ogoljufan, se posluži navadno mešetarja. Ta potem govori in kriči za oba; enemu prigovarja, naj nekoliko popusti, drugemu, naj nekoliko primakne, in tako se često prepirajo po cele ure. Včasih gresta prodajalec in kupec že narazen, pa ju mešetar zopet skup spravi, dokler se končno ne domenijo. Seveda postanejo pri tem žejni in gredo v gostilno, kjer kupec in prodajalec dajeta za vino. Ko je kupčija dognana, pijejo „likof“, mešetar pa za svoje delo zastonj pije in še nekaj kronic povrhu dobi od vsakega.

Še bolj, nego se boji ogoljufan biti, se upira proti kratenju svojih pravic. Če Kranjec misli, da ima v kaki reči prav, tedaj ne odneha na noben način, rajši vidi, da pride na boben, samo da nazadnje obvelja njegova. To je tudi vzrok, da pride toliko premožnih hiš na nič. Če je še tako malenkostna tista reč, zaradi katere sta si s sosedom navzkriž, gotovo ga gre takoj tožit, češ, pravica se mora izkazati, če imam jaz prav ali ne. Tudi si včasih sam s silo poišče pravico, če misli, da se mu je zgodila krivica. Sicer je pa proti sosedu zelo postrežljiv in mu v sili vse rad posodi, živino, delavce, in še celo sam mu gre pomagat.

Dasi je Slovenec vobče malo vnet za novotarstvo, vendar je polagoma opustil narodno nošo skoro popolnoma; le nekaj ostankov se je še ohranilo. Še je videti na Kranjskem usnjene hlače dokolenke, visoke škornje, do bokov segajočo kamižolo, mnogogumbni telovnik ter kožuh in polhovko po zimi pri moških, šapelj, veliko belo pečo in svileno ruto pa pri ženskah.

Še bolj nego nekdanja obleka so minile stare navade in šege, a še tisto, kar je ostalo, je vse izpremenjeno. O pustu imajo v nekaterih krajih še to navado, da pusta slovesno pokopljejo, tudi ploh še vlečejo na pepelnično sredo. Še pa je ostala ta navada, da otroka takoj po porodu neso h krstu ter da imajo tudi sedmino po krstu in pogrebu; a druge šege, n. pr. poizvedovanje otrokove prihodnosti z raznimi vražami, so čisto minile. Pač pa je še povsod običaj, da se pri mrliču zbero zvečer vsi sosedje ter molijo in pojo pobožne pesmi. Mrliču denejo kaj njemu ljubega v grob in v zadnje slovo mu vržejo še pest prsti na krsto, potem pa gredo na pogrebščino. Ko se vračajo domov, radi modrujejo, rekoč: „Človeško življenje je kakor kaplja na veji“, ali pa tudi: „Smrt stare pokosi, mlade postreli.“ —

Slovenske narodne pesmi so nekaj mitičnega, nekaj junaškega, nekaj epskega značaja. Mitične so pesmi o povodnem možu in Trdoglavu, junaške so popevke o kraljeviču Marku, vojvodi Janku, kralju Matjažu, Lambergarju, Ravbarju, Lavdonu, epske pa pesmi o lepi Vidi in Mari, Rošlinu in Verjanku i. dr. Pesmi v ožjem pomenu so vojaške in ženitne pesmi, zdravice, pesmi, v katerih prosijo otroci lepega vremena ali spremljajo ptičje petje, in končno pesmi, ki se pojo ob cerkvenih praznikih, pobožne pesmi in legende.

Manj različne so pesmi po obliki. Skoro vse so umerjene na četverostopni jamb in trohaj, le redkoma na tristopni in peterostopni trohaj, večinoma pa so vse skladno ubrane. Rime se nekoliko ponavljajo in tudi ujemanje glasnikov je včasih vmes. Pri mnogih, posebno pri epskih je mera zelo neenakomerna. Če je bila taka že takoj od začetka, ali če se je polagoma pokvarila vsled dolgoletnega ustnega izročila, ali če se je sama ob sebi poizgubila, ker narodno pesništvo vedno bolj pojema, se seveda ne more določiti. Prvo je zelo neverjetno, in zato mislimo pač, da sta le zadnja dva faktorja skupno provzročila, da so stihi propadli. Da tega nesoglasja v stihih nekdaj ni bilo, sklepamo lahko iz tega, ker je snov popolnoma poetična in je zato tudi oblika morala biti nekdaj skladna; saj imajo tudi vsi drugi Slovani svoje narodne pesmi lepo ubrane in sta četverostopni jamb in trohaj z narodnimi pesmimi takorekoč tesno združena, zatorej ni misliti, da bi prvotno te pesmi ne bile docela umerjene.

Kar se tiče postanka teh pesmi, razločujemo tri dobe. V prvo dobo spadajo mitične pesmi o že navedenem povodnem možu in o Trdoglavu, pa tudi božične, spomladanske in poletne pesmi in legende. V drugo dobo v 14. in 15. stoletju spadajo popevke o kraljeviču Marku, vojvodi Janku, kralju Matjažu in slične, morda tudi ženitne in otroške pesmi. Ta kralj Matjaž, v katerem slave pripovedke Ivana Hunjadyja in njegovega sina, ogrskega kralja Matijo Korvina, je poleg kraljeviča Marka najslavnejši junak južnih Slovanov. Neka pesem pravi, da je šel z goslimi v rokah v pekel, da bi rešil iz njega svojo mrtvo ljubico, a ker je ona med potom izpregovorila, se mu to ni posrečilo. Pripovedka pa pripoveduje, da še celo umrl ni, ampak da spi s svojo vojsko v neki jami na Ogrskem. Šele, ko se bo njegova brada sedemkrat ovila okoli mize, pri kateri sedi, tedaj se zbudi, udari na dan s svojimi vojščaki in osvobodi Slovane tujega jarma. O kralju Matjažu je med Slovenci več pripovedk. V tretjo dobo v 16., 17. in 18. stoletju spadajo pesmi o Lambergarju, Ravbarju in Lavdonu, vojaške pesmi in tudi bržkone vse zdravice. Pesnik Anastazij Grün je imenoval vse te prekrasne pesmi odlomke nekdanje obširne politične narodne poezije slovenske, ki se je polagoma domalega poizgubila.

Mnogoštevilnejše so slovenske bajke, pravljice in pripovedke. Tiste, ki pripovedujejo o starih bogovih in narodnih junakih, so znane po vsej deželi izza starodavnih časov; druge, ki se nanašajo na kako imenitnejšo goro, na kak posebno dober studenec, na kako čudno skalo, na kako starejše drevo ali na kake razvaline i. t. d., so se rodile v zadnjih stoletjih. Kakor ob jezerih drugih dežel, se tudi ob Cerkniškem jezeru nahajajo sledovi pravljice o Leandru. Posebno veliko se pa pripoveduje o Kresniku. Kresnik jezdi na sircu, pes s četverimi očmi ga spremlja in mu streže. Njegove lepe krave in kozla z zlato brado mu večkrat ukradejo, ženo siloma odpeljejo, a vse si ve zopet pridobiti. V igrah s kačjo kraljico iz Babilona si pridobi neizmirnih zakladov, toda hudo se mora zato boriti s kačjim kraljem; na potu v domovino ga zasledujejo kače, dolge kakor Drava, on pa premaga vse. V pripovedki o kralju Vojsu morajo njegovi trije sinovi zaporedoma iti iskat zlatih jabolk iz devete dežele. Legenda o sv. Jurju nas spominja Perzeja, rešitelja Andromede.

Veliko vlogo ima vrag v slovenskih bajkah, kjer ga navadno imenujejo škrata. Najrajši biva v gozdu in po pečinah, kjer spi po dne. Opravljen je v zeleno suknjico, na glavi ima pa rdečo kapico. Kdor se v gozdu na glas smeje, mu skoči v lase. Škrat nosi tudi denarje. Neki kovač je našel v svoji delavnici vsako jutro zlatih trsk, dokler ga ni nekoč pri tem nalašč skrivoma opazoval. Včasih se izpremeni kakor Protej v plamen in švigne skoz dimnik na prosto. Čatež je napol človek, napol kozel kakor Pan; večji je od škrata in bolj starikav. Večkrat so ga fantje baje že videli, ko se je solnčil na strmih skalah. Drvarjem nosi hladne vode, planšarjem jagod in ne stori nikomur nič žalega, če se ne delajo norca iz njega. Ako mu „roge pokažejo“, tedaj sproži velikanske skale v dolino in zasuje cela poslopja z ljudmi in živino vred. Vehtra baba je kraljica belih žen. Stanuje najrajša na gozdnatih višinah, po letu pa tudi v globini jezer. Po zimi dela sneg in pšeno. Rada tudi prede; ako ji pastirji natresejo po letu prediva, blagoslovi njih črede. Pastirji so jo že večkrat videli v mraku, kako je splavala črez najvišje vrhe z zlatim vrčem ali vehtro v rokah. Včasih jezdi tudi na kravi. Domovina te pravljice so Kamniške planine, kjer jo otroci v svojih igrah večkrat kličejo.

Rojenice, tri lepe, belo oblečene sestre, so boginje sojenice. One pridejo po noči z gorečimi svečami v rokah novorojenemu otroku odločat njegovo prihodnost, vendar obvelja samo to, kar odloči zadnja, in tej usodi ne uide nihče. Vendar niso vselej vidne; najčešče jih vidi otrokova pestunja, mimoidoči popotnik ali ubožec, kateremu se je dalo prenočišče.

Pri starih bolških pastirjih živi še pripovedka o nastanku peščenih tal v visoki Jezerski dolini pri Sedmerih Triglavskih jezercih. Ta planinska pripovedka je znana tudi na Gorenjskem. Nje snov je pesniško predelal R. Baumbach v svojem spevu, ki ga je naslovil „Zlatorog, planinska pravljica“. „Zlatoroga“ je izvrstno v slovenščino prevedel A. Funtek.

Jezerska dolina in skalnata Komna sta bili nekdaj pravcati raj. Tam so namreč nekdaj stanovale bele žene, krotka in jako ljudomila bitja. Po vseh gorskih rebrih so posejale najlepšo travo, vodile koze siromašnih ljudi na najbolj sočnata zelišča in učile pastirje spoznavati zdravilno moč nekaterih planinskih cvetic. Če pa so kdaj prišle v dolino, so rade pomagale revežem; kamor so stopile, tam je nehala nadloga in beda. V njih varstvu rojenemu otroku se je vedno dobro godilo. Nikdar pa niso trpele, da bi se jim bližal človek, ter so vsak tak poskus s silo preprečile.

Njih snežnobele koze je vodil kozel Zlatorog ter ž njimi čuval bivališče belih žen, s kamenitimi plazovi podeč ljudi, ki so se bližali tem krajem. Koze so pa ščitile bele žene, zlasti jim je bil ljub Zlatorog. Iz vsake kaplje krvi ranjenega Zlatoroga zraste ob skalni steni ali na ledenem snežišču lepa cvetica, Triglavska roža, ki ima čudovito lečilno moč. Zlatoroga zlata rogova sta bila ključ do zakladov, ki jih je čuvala mnogoglava kača v gori Bogatinu. Neki Benečan je iskal zlata v teh krajih in našel košček Zlatorogovega roga, katerega si je Zlatorog ob neki skali oddrgnil. Vse zaklade je mogel s tem dobiti in je iz Bogatina mnogo zlata spravil na svoj dom.

Tudi neki trentarski lovec se je hotel polastiti Bogatinovih zakladov. Tega lovca so ščitile rojenice; hodil je s puško na najvišje vrhove in ustrelil marsikaterega gamza. Ob izlivu Koritnice v Sočo je bila dobro znana gostilna, v kateri so se radi shajali fantje zaradi lepe gostilničarkine hčere, ki pa ni marala

za druge, ker je ljubila trentarskega lovca. Zima se je bližala koncu, ko so prišli bogati benečanski trgovci v to gostilno. Eden izmed njih se je jako prikupil domači hčeri s sladkimi besedami in dragocenimi darili. Vsa družba se je veselila pri sladkem vincu in ob zvokih gosli. V tem hipu je prišel trentarski lovec v gostilno in pozval svojo ljubo na ples, a ta ga je pikro zavrnila, kažoč na podarjeni ji lepi nakit, in mu rekla: „Ti mi nosiš vedno le cvetlice, ko imaš vendarle ključ do Bogatinovih zakladov.“ Razžaljeni lovec pa ji je odgovoril: „Priti hočem do teh zakladov, potem pa lahko dobim grofinjo za ženo, ti pa ostaneš gostilničarka laških kupcev.“

Bridko užaljen zapusti trentarski lovec gostilno in drevi v gore, da zasledi Zlatoroga in dobi zlata rogova. Prehiti ga temna noč in kmalu opazi, da je zgrešil pot. Končno se mu pa posreči, da zaleze kozla in ga tudi smrtno rani. A Zlatorog je hitro snedel rož, ki so zrasle iz njegove krvi, in je bil hipoma zopet zdrav; smeli lovec, oslepljen od bleska zlatih rogov, se je pa prevrnil v prepad.

Po odhodu benečanskih kupcev je postajala gostilničarkina hči vedno otožnejša in je nestrpno čakala, da se povrne trentarski lovec. Ko so se pa vračale lastovice in je Soča vsled skopnelega snega močno narasla, je priplavalo po reki truplo nesrečnega trentarskega lovca.

Ko so pa po leti pastirji zopet prignali svojo čredo na Jezerce, so prišli v prav pust kraj. Užaljene bele žene in ž njimi tudi bele koze so se izselile. Zlatorog pa je z rogovoma opustošil in razdejal bujne pašnike, da ni bilo več sledu o prejšnji rajski dolini. Še dandanašnji se neki poznajo na skalah odtiski njegovih rogov.

O skritih zakladih v gorah, pod razvalinami gradov vedo povsod veliko povedati. Te zaklade čuvajo zaklete device; kdor bi katero rešil, bi dobil tudi zaklad. Toda pravljice govore navadno le o ponesrečenih poskusih, često pa pristavljajo, da za toliko in toliko let vzraste drevo, in iz tega drevesa da narede zibel rešitelju. Na tak način si tolmačijo grb mesta Kamnika — razpadla vrata, med katerimi stoji deklica s kačjim repom. Zatiški pripovedki o kači, ki žre otroke, je najbrž dal povod v glavnem oltarju vzidani grb vojvodinje Viridis iz milanske rod-

bine Sforze Viscontija, ki je bila tamkaj umrla l. 1424. Pravljica o Ahasveru je Slovencem manj znana, a tem bolj poznajo Antikrista. Bajke o Petru Klepcu, Martinu Krpanu, Brdavsu so doma na Notranjskem in v krajih med Savo in Kolpo ter nas spominjajo velikih činov Slovencev v turških, če ne še celo v obrovskih bojih.

Iz velikega števila krajevnih pripovedk naj pa omenimo še nekaj malega. Romarji slišijo včasih pred svitom iz Bleškega jezera glas zvona, ki je padel v vodo, ko so ga v čolnu peljali na otok, ker ga je darilka obljubila Materi Božji „v jezeru.“ Bogata Zagrebčanka je obljubila velik zvon za cerkev sv. Neže na Sv. Kumu. Štiri pare volov je baje vozilo zvon po ozki cesti ob Savi proti Sv. Kumu. Voz se spričo velike teže potere, in zvon se zvali v Savo, kjer neki še sedaj slišijo včasih njega milo zvonjenje. V okolici Vira pri Zatičini je baje stalo nekdaj veliko mesto, katerega sledovi se še vidijo; razdejal ga je knez Artulja. V gozdu na Ruprčvrhu pri Novem mestu vidijo pri svitu lune često pohajati nekega župnika, ki nosi svojo glavo pod pazduho. O sedmih deklicah, ki so se izpremenile v miši, pripovedujejo ob štajerski meji. Pripovedka o Erazmu Predjamskem je obče znana. Bajke, ki se končujejo z dobro pojedino, se nehavajo sledeče ali vsaj podobno: Zvedel sem celo stvar, ko me je pot ravno mimo nanesla; tam so me povabili na gostijo in mi dali iz naprstnika jesti in iz rešeta piti.

Naj tu navedemo tudi bajko iz Istre, ki je tudi drugod znana. V starem času je Bog oznanil po vsem svetu, da hoče ljudem vsako reč podariti, samo prosit ga morajo priti. Tedaj je prišel najprej gospod in prosil: „Bog, daj mi dobro in prijetno!“ Bog mu je rekel: „Bodi ti!“ Potem je prišel puščavnik in tudi prosil: „Bog, daj mi dobro in prijetno!“ Bog mu je odgovoril: „Tega ni več, gospod je to vzel“. „Velja torej potrpeti“, je dejal puščavnik nato. „Bodi ti!“ je odgovoril Bog. Naposled je prišel kmet in zaprosil: „Bog, daj mi dobro in prijetno!“ „Tega ni več, to je vzel gospod“, je dejal Bog. „Ej, treba bo torej potrpeti“, je menil kmet. „Tudi tega ni več“, je rekel Bog, „to je prejel puščavnik“. „Joj meni!“ je zakričal kmet. „Bodi ti!“ je odločil Bog. In od tedaj ima gospod dobro in prijetno, puščavnik potrpljenje, kmet pa gorje in nevoljo.

Slednjič nam je še nekoliko omeniti o bivališčih slovenskega priprostega ljudstva. Kmečke hiše so največ lesene in s slamo krite, nimajo dimnika in so zato zelo okajene, tako da imajo bolj slikovito nego prijazno vnanjost. Kjer ni dimnika, tudi ni pravega ognjišča, in vsled tega morajo vse v peči kuhati. Velika peč zavzema neredko četrtino sobe; na njej rado spi po zimi mlado in staro. Okoli nje so narejene latve, na katerih po zimi suše perilo; tudi obleko obešajo nanje. Ob stenah so klopi, kjer se nahajajo častni sedeži. Manjša čumnata služi za spalno sobo, tudi so tu shranjene vse dragocenosti, kar jih imajo pri hiši. Okna so tako majhna, da se jedva glava pretakne, vrhutega so navadno tudi omrežena. Drva za kurjavo so tako zravnana okoli hiše, da tvorijo takorekoč še eno steno. Zidane hiše so skrbno pobeljene, lično opisane ob vratih in oknih in sploh prijetne vnanjosti. Na oknih ali v vrtičku, na oglu hiše ne manjka cvetic, posebno nageljna ne, ki je najbolj priljubljena cvetka v slovenski deželi.

Dobrodelstvo. Društva.

Dobrodelnih zavodov ima Kranjsko precejšnje število. Med take dobrodelne zavode spadajo bolnice, hiralnice, ubožnice, sirotišča, gluhonemnice in dr.

Deželna bolnica v Ljubljani je bila ustanovljena l. 1786. po ukazu cesarja Jožefa II. Izprva jo je vzdrževala država, za francoske okupacije vojna uprava, od l. 1812. do 1849. mestna občina, potem deželni stanovi in od l. 1862. jo oskrbuje deželni zastop. L. 1895. otvorjena nova velika deželna bolnica, ki ustreza vsem modernim zdravstvenim zahtevam, je stala 720.200 gld. Potrebščina deželne bolnice je znašala 1876. l. 52.355 gld., l. 1898. pa 120.822 gld., od katerih je bilo deželi povrnjenih 43.721 gld. oskrbnih stroškov. V Ljubljani je tudi Elizabetina otroška bolnica. Večje bolnice so tudi v Novem mestu, Krškem, Idriji in v Postojini, po nekaterih drugih krajih pa so manjše bolnice. Na Studencu pri Ljubljani je velika deželna blaznica, poseben oddelek za hirajoče blaznike je tudi v ljubljanski deželni bolnici. Iz porodniškega zaklada plačuje dežela stroške

za porodniški oddelek v deželni bolnici in iz najdenškega zaklada rednino za najdence, ki so pristojni na Kranjskem.

L. 1865. je bilo na Kranjskem 16 oskrbovalnic z 2900 oskrbovanci in 171 ubožnic s 5677 oskrbovanci. Te vrste zavodi so se od one dobe precej pomnožili in se opomogli tudi z več znatnimi ustanovami. Velikih sirotišč je dvoje v Ljubljani: Marianum za dečke in Lichtenturnov zavod za deklice. Sirotinski ustanovni zaklad je imel 1898. l. 412.328 gld. premoženja.

Za podpiranje hiralcev ima dežela tri cesarja Franca Jožefa hiralske zaklade, ustanovljene l. 1883. ob praznovanju šeststoletne združitve Kranjske z Avstrijo, l. 1888. v spomin štiridesetletnice in l. 1895. v spomin petdesetletnice cesarjevega vladanja. Ustanovnih mest je 108 po 100 K in 20 po 60 K. Poleg tega obstoji v Ljubljani hiralnica sv. Jožefa, ki jo oskrbujejo usmiljene sestre.

L. 1900. se je otvorila v Ljubljani gluhonemnica. L. 1830. je Franc Holdheim volil v ta namen glavnico, ki je do konca 1898. l. narasla na 19.380 gld., ljubljanskega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa volilo je pa naraslo na 63.094 gld. Za slepce sta dve ustanovi, in sicer Flödnikova, ki je znašala konec l. 1898. že 99.250 gld., in ilirska ustanova z 8858 gld. Ustanove za kranjske invalide znašajo 25.160 gld. Razen teh ustanov je pa na Kranjskem še mnogo drugih raznovrstnih dobrodelnih ustanov.

Dijaški ustanovni zaklad se je ustanovil l. 1792. L. 1866. je imel ta zaklad 295.219 gld. premoženja in 98 dijaških ustanov in l. 1898. nad 962.000 gld. premoženja in nad 370 štipendij v znesku okroglih 35.000 gld. Iz tega zaklada se podpirajo učenci ljudskih šol in dijaki srednjih in višjih šol. Izmed dijaških ustanov so najznatnejše Knaflove ustanove za kranjske slušatelje na dunajskem vseučilišču.

Glede dobrodelnosti je jako važno in neprecenljive vrednosti tudi delovanje zdravstvenih okrožij, ki so osnovana na podstavi deželnega zakona z dne 24. aprila 1888. l., oziroma z dne 27. oktobra 1900. l. Vsak ubožec, ki je domač v deželi in dokaže uboštvo, ima namreč pravico, da ga takozvani okrožni zdravnik zdravi in mu zapisuje vsa zdravila na račun zdravstvenega okrožja. L. 1900. so zdravstvena okrožja plačala v ta namen 61.070·40 K in vrhu tega deželni zaklad 22.087·81 K

vse okrožno zdravstvo je torej stalo 83.158·21 K. Zdravstvenih okrožij je sedaj 41, katerih vsako ima svojega okrožnega zdravnika. Plače okrožnih zdravnikov so znašale 1900. l. 60.494·93 K in so vpoštete v gorenjem znesku 83.158·21 K.

Kranjsko ima razmerno mnogo društev. Glavnih društev sedež je v Ljubljani. Ta društva skrbe za pouk, zabavo, povzdigo gmotnega blagostanja in za dobrodelne namene. Po deželi je mnogo čitalnic ali bralnih društev, pevskih društev, gasilnih društev, raznih podpornih in bolniških društev, rokodelskih društev i. t. d.

Izmed društev naj bodo omenjena na tem mestu le najvažnejša. Slovenska Matica, ki je bila ustanovljena l. 1863. in je imela 1901. l. 3223 članov, deluje za povzdigo slovenskega slovstva z izdavanjem znanstvenih in leposlovnih knjig. Od l. 1886. obstoji družba sv. Cirila in Metoda v prospeh slovenskega šolstva. Prepotrebna družba ima 144 podružnic in 9220 članov (na Kranjskem 63 podružnic, 3720 članov) ter vzdržuje, oziroma podpira pet šol in 14 otroških vrtcev. Leta 1901. je izdala za vse učne zavode 38.079 K 48 h. L. 1893. ustanovljeno Slovensko planinsko društvo ima namen, spoznavati prirodne krasote slot venskih planin in Krasain olajševati potovanje po slovenskih pokrajinah. Članov ima društvo 1470 in šteje osem podružnic (na Kranjskem tri podružnice). Dramatično društvo se je ustanovilo l. 1867. ter podpira in pospešuje slovensko drammatiko. Za pospeševanje umetnega petja je važna Glasbena Matica, ki ima 890 članov in pevsko šolo.

Za povzdigo kmetijstva deluje že od l. 1816. velezaslužna Kranjska kmetijska družba, ki šteje 112 podružnic in ima okoli 6000 članov. Ta namen ima tudi Gospodarska zveza v Ljubljani z društvi, ki so ž njo v zvezi. Izmed telovadnih društev je najstarejše l. 1863. v Ljubljani ustanovljeni Južni Sokol, ki se je pozneje preustrojil v društvo „Ljubljanski Sokol.“ To društvo je imelo 1901. l. 381 članov. Sokolska društva so tudi v Postojini, Kranju, Novem mestu, Zagorju ob Savi in v Idriji.

Kazalo.

Podobe k besedilu:

Popravek.

Na strani 98. v osmi in deveti vrsti naj se glasi »Sora (Selščica, Sorica) izvira nad vasjo Sorico« namesto »Sorica (Selščica) izvira pod Hočem (1514 *m*) ob goriški meji«.

Slovenska zemlja.

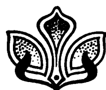
Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statistiškem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

IV. del.

Vojvodina Kranjska.

Ljubljana 1902.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Vojvodina Kranjska.

Zgodovinski opis.

(34 podob).

Spisal

Fr. Orožen,

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Ljubljana 1902.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Predgovor.

S tem podajem javnosti tudi II. del „Kranjskega“, to je zgodovinski opis središča slovenskih dežel. Po določeni zasnovi opisovanja „Slovenske zemlje“ se obravnava vsaka slovenska pokrajina posebej, in po tej zasnovi sem tudi spisal teritorialno zgodovino Kranjskega, četudi bi se po mojem mnenju lažje in pregledneje dala spisati skupna zgodovina slovenskega naroda, ker so slovenske pokrajine malone v vseh dobah imele isto usodo. Po sedanji zasnovi se morajo večkrat ponavljati odstavki, o katerih se je že v prejšnjih delih govorilo in katere bode treba zopet omenjati v zgodovini Štajerskega in Koroškega.

Za kranjsko zgodovino imamo mnogo virov, vendar jih je več treba uporabljati z neko previdnostjo, ker so zlasti starejši viri nejasni in se tudi večkrat ne ujemajo. Izmed rimskih in grških pisateljev imajo poročila, nanašajoča se na našo deželo: Strabo, Plinius, Eutropius, Pomponius, Herodianus, Justinus, Polybius, Dio Cassius, Livius, Appianus, Ptolomaeus, Zosimus, Tertullian, Florus i. dr. Mnogo virov je raztresenih po raznih časopisih in knjigah. Naš deželni muzej Rudolfinum hrani še več neporabljenih rokopisov, ki bodo gotovo važni viri za spisovanje obširnejše zgodovine slovenskega naroda.

V Ljubljani, meseca decembra 1902.

Prof. Fr. Orožen.

Slovstvo za I. del.

Vojaško-zemljepisni zavod: Specijalni zemljevid Kranjskega (1 : 75.000).

Joh. W. Freiherr von Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain.

Fr. Graf Hohenwart: Beiträge zur Naturgeschichte, Landwirtschaft und Topographie des Herzogthums Krain. (Laibach 1838).

Fr. Graf Hohenwart: Auszug aus meinen Alpenreisen-Tagebüchern über die krainischen Hochgebirge.

Hacquet: Oryctographia Carniolica oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain. (Laibach 1778).

Jožef Erben: Vojvodstvo Kranjsko v zemljepisnem, statist. in zgodov. spregledu. (Izdala in založila Matica Slov. 1866).

Josip Ciperle: Kranjska dežela. (V Ljubljani 1899).

Český odbor Slovinského alpského družstva: Julské Alpy.

Zeitschrift des D. u. Ö. Alpenvereins, Kugy: Die Julischen Alpen.

» » » » , *Hess:* Die Steiner Alpen.

Kocbek in Kos: Vodnik za Savinske planine.

Joh. Frischauf: Die Sannthaler Alpen.

Evg. Lah: Slovenske planine. (Letopis Slov. Matice).

Heinrich Costa: Reiseerinnerungen aus Krain.

Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Krain.

I. Franke: Die Gewässer in Krain und ihre nutzbare Fauna. (Realschulprogramm 1892).

Wilhelm Putick: Die Ursachen der Überschwemmungen in den Kesselthälern von Innerkrain. (Wien 1888).

Wilhelm Putick: Die Katavatrons im Kesselthale von Planina. (Wien 1889).

Mayers Reisehandbücher: Die Ostalpen.

Seidl: Das Klima von Krain. (Mitth. des Musealver. f. Krain).

Alfons Paulin: Kranjsko rastlinstvo in živalstvo (v rokopisu).

Jahrbücher der Central-Anstalt für Meteorologie und Erdmagnetismus.

Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums 1900: Die Bergwerksbetriebe Österreichs.

Österr. Statistik: Die Ergebnisse der Viehzählung.

» » » » » Volkszählung.

Voss: Die Mineralien Krains. (Mitth. des Musealv. f. Krain).
Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr. (Wien 1901).
Letopis Slovenskih posojilnic. (Celje 1901).
Letno poročilo Gospodarske zveze. (V rokopisu).
Statistično poročilo obrtnijske in trg. zbornice v Ljubljani.
Statistische Monatschrift. (Wien Alfr. Hölder).
Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung. (Wien 1901, Hölder).
Statistik der Unterrichtsanstalten. (Wien).
Berufsstatistik. (Wien).
Fr. Orožen: Ustavoznanstvo. (Ljubljana 1899).
A. Svetek: Neposredni davki. (V rokopisu).
Catalogus cleri et beneficiorum dioecesis Labacensis 1900.

Mnogo tvarine za kranjsko domoznanstvo se nahaja tudi po srednješolskih programih, raznih časopisih in letopisih, od katerih omenjamo »Planinski Vestnik«, »Zvon«, »Dom in svet« in Matične letopise.

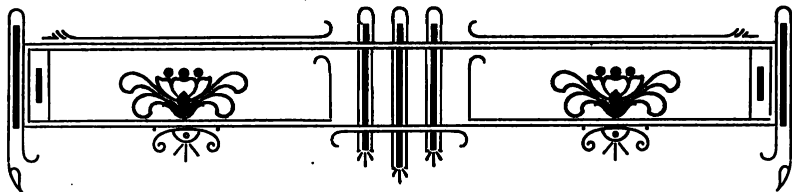
Slovstvo za II. del.

S. Rutar: Prazgodovinske in rimske izkopine po Slovenskem I. 1889, I. 1890. (Letopisa Slov. Matice 1890 in 1891).
Iv. Šubic: Iz davnih dnij. (Koledar družbe sv. Mohorja 1896).
Alfons Müllner: Emona. Archaeologische Studien aus Krain. 1879.
» » Argo. Zeitschrift für Landeskunde.
A. v. Premerstein u. S. Rutar: Römische Strassen u. Befestigungen in Krain. (Wien 1899, Staatsdruckerei).
Karl Deschmann: Führer durch das krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach.
J. W. Fr. v. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain.
Schönleben: Carniolia antiqua et nova. (Labaci 1681).
Thalnitscher v. Thalberg: Epitome chronologica. (Labaci 1714).
Anton Linhart: Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven. (Laibach 1788).
Valentin Vodnik: Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebietes von Triest und der Grafschaft Görz. (Laibach 1809).
Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Krain.
August Dimitz: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. (II. Bände).
August Dimitz: Kurzgefasste Geschichte Krains mit bes. Rücksicht auf Culturleben. (Laibach 1886, Bamberg).
Dr. V. F. Klun: Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain.
» Diplomatarium Carniolicum. (Laibach 1855, Ig. v. Kleinmayer).
Dr. Fr. Kos: Črtice o naši domovini pred prihodom Slovencev. (Letopis Slov. Mat. 1897).
Janez Trdina: Zgodovina slovenskega naroda. (Slov. Matica 1866).

Ignac Orožen: Celjska kronika. (V Celji 1854).
Josip Stare: Občna zgodovina za slovensko ljudstvo. (Družba sv. Mohorja).
Dr. Fr. Krones: Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. (Berlin 1876).
Dr. Fr. Mayer: Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf Culturgeschichte. (Wien 1874).
I. Vrhovec: Die wohllöbliche landesfürstliche Hauptstadt Laibach. (Laibach 1886).
Parapat: Turški boji v 15. in 16. stoletju s posebnim ozirom na Slovence. (Letopis Slov. Matice 1871).
Fr. Levec: Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien. (Realschulprogramm).
Wilh. Urbas: Das Napoleonische Illyrien.
Jos. Apih: Slovenci in 1848. leto. (Slov. Matica, 1888).
Fr. Orožen: Ustavoznanstvo. (V Ljubljani, 1899).
I. Flis: Stavbinski slogi zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina, z dodatkom o zidanji in popravljanji cerkva. (V Ljubljani, 1885).
Ed. R. v. Strahl: Die Kunstzustände Krains in den vorigen Jahrhunderten. (Graz, 1884).
Josip Čerin: Glasbena Matica. (V Ljubljani, 1897).
Denkmäler der Tonkunst, IV. Band. (Wien 1899).
Dr. Karol Glaser: Zgodovina slovenskega slovstva. (Slov. Matica).

Mnogo spisov, tičočih se deželne zgodovine, imajo: Hormayrs Archiv, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, (Steiermark, Kärnten), Illyrisches Blatt, Carniolia, Blätter aus Krain, Mittheilungen des Musealvereines für Krain, Izvestja kranjskega muzealnega društva, Letopisi Slovenske Matice, Zvon, Dom in svet, srednješolski programi in razni časopisi.

Stari vek.

Prazgodovinska doba.

O najstarejših časih in dogodljajih Kranjske dežele imamo le malo virov. Najstarejši viri so po raznih krajih naše dežele šele v zadnjih desetletjih izkopano orožje, orodje, posode in dragotine, katere je mnogo stoletij krila zemlja. To so spomeniki in ostanki iz pradavnih časov, ki nam pričajo o bivanju človeka v tej deželi in o njegovih šegah in navadah. Iz teh izkopin moremo sklepati na omiko tedanjega prebivalstva. Kranjsko se ponaša z mnogimi spomeniki iz onih časov, o katerih nam zgodovina še ničesar ne poroča. Iz te starodavne dobe, ki sega pač nad dva tisoč let pred našim časoslovjem nazaj, še nimamo nikakih pismenih poročil. Ta pred pisanimi viri ležeča dolga doba se imenuje prazgodovinska ali prehistorična doba.

V prazgodovinski dobi je bilo na Ljubljanskem barju ali močvirju veliko jezero, ki se je razprostiralo južnozahodno od sedanje Ljubljane med odrasleki Golovca, Krima, Ljubljanskega vrha, Polhograjskih Dolomitov, Šišenskega hriba in Ljubljanskega grada in je gotovo merilo nad dva štirijaška miriametra. To jezero so polnile kraške ponikalnice, a ker pri Ljubljani še ni bil pretrgan rob ob jezero meječih gora, se ni moglo jezero

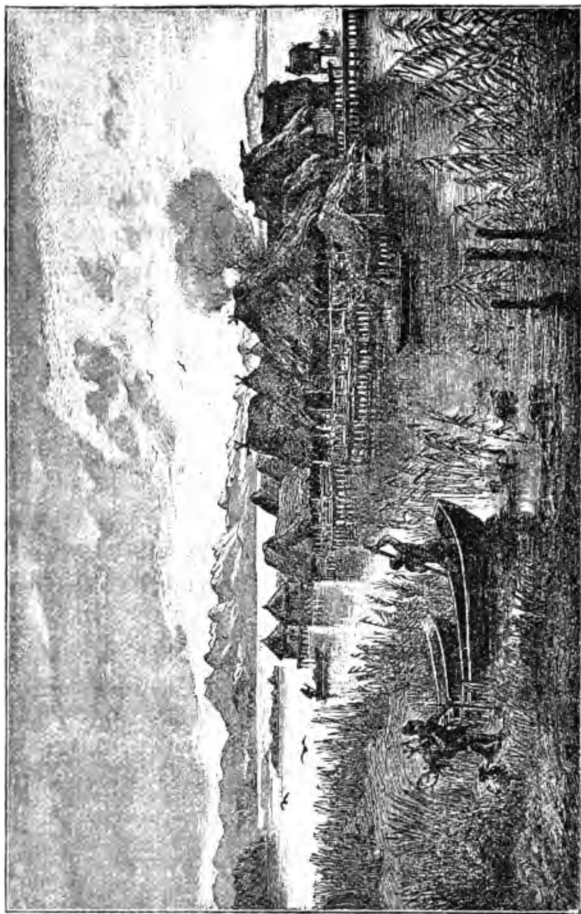
odtakati. V neznani dobi je pozneje voda predrla jezeru odtok, ovirajoči nizki gorski rob pri Ljubljani, in se odtakala v Savsko kotlino. Jezerska tla je potem pokrila debela šotna plast.

Ob tem jezeru so bile najstarejše doslej znane človeške naselbine na Kranjskem. Ker ljudje v tedanji dobi še niso imeli pripravnega orožja in orodja, katero so si narejali iz kamenja ali kosti, da bi se ubranili sovražnikom in divjim zverem, so si postavljali na visokih stebrih ali koleh, katere so zabili v jezersko dno, blizu obrežja ali pa tudi sredi voda na plitvih mestih uborne lesene bajte in se s preprostimi enodrevnimi čolni vozili na obrežje. Tako so nastale stavbe na koleh. V teh stavbah na koleh so bili tedanji prebivalci precej varni pred sovražniki in divjimi zvermi. Na Ljubljanskem barju odkrite stavbe so imele jako na gostem zabite kole; ljudstvo imenuje zato tam izkopane starine „mostišča“, prebivalci tedanje dobe se pa imenujejo po teh mostiščih mostiščarji.

Stavbe na koleh so najprvo odkrili sredi prejšnjega stoletja v Švicarskih jezerih, potem na Irskem in v severni Italiji. Stavbe na koleh so pa tudi našli ob jezerih avstrijskih planinskih dežel in na Ogrskem. Na Kranjskem so našli l. 1854. pri gradnji velikega borovniškega viadukta v Mazijevi opekarnici kameneno kladivo iz serpentina kot prvi znak prazgodovinskih prebivalcev ob nekdanjem jezeru. Dve leti pozneje so našli pri kopanju jarka blizu Zablate pri Notranji Gorici v šotni plasti iz hrasta izdolben enodreven čoln in v bližini tri sekire iz jelenovega roga. Tudi šotarji so pri kopanju jarkov na barju večkrat zasledili čolne, lončene posode i. dr., kar priča o nekdanjih tamošnjih naselbinah.

Leta 1875. je zasledil stavbe na koleh Martin Peruzzi blizu južnega konca Ljubljanskega barja ob okrajni cesti na grad Zonek blizu Studenca. Ko so kopali cestni jarek, našli so prve kole, kateri so stali z vrhnimi konci poldrugi meter pod cestnim robom in so bili zabiti v ilovnato močvirsko dno. Odkrili so nad 3500 kolov, kateri so bili že popolnoma strohneli in prepereli. Koli so bili hrastovi, brestovi, jesenovi, trepetlikovi, topolovi in jelševi in jako na gostem zabiti. Tu odkrite stavbe so obsegale več skupin človeških naselbin. Muzealni preparator Fr. Schulz je potem nadaljeval izkopanja. Kranjski deželni muzej

Rudolfinum v Ljubljani ima jako bogate zbirke in redke najdbe iz prazgodovinske dobe, in sicer iz mostiške in keltske dobe, in tudi jako številne predmete iz rimske dobe. Nepričakovane mostiške najdbe na Ljubljanskem barju in od leta 1878. se

Mostiščarska naselbina na Ljubljanskem barju.

vršeče odkritje predrimskih in rimskih grobov so tudi pospešile zgradbo novega muzealnega poslopja, ker so bili tedanji muzejski prostori že mnogo pretesni.

Med koli so odkrili veliko množino različnih odpadkov in ostankov orodja in jedil, iz katerih sklepamo, da je ta mostiška

naselbina več stoletij in morebiti tudi nad tisoč let trajala. Med ostanki nahajamo raznovrstne reči in sicer poleg izdelkov človeške roke kamenje, iz drugih krajev sem spravljeno, les in oglje, živalske kosti in mnogo različnih rastlinskih plodov. Najdeno orožje pripada različnim dobam in sega nazaj do mlajše kamenene dobe, katere značilni znak je likano kameneno orodje; kovinskega orodja še niso poznali. Tej dobi sledi bakrena doba in za njo bronasta doba. Najčešče pa je orodje in orožje izdelano iz živalskih kosti in pripada vsem tem kulturnim dobam.

Mostiščarji so se največ pečali z ribarstvom, lovom in živinorejo. Pri ribarstvu so uporabljali mreže, izdelane z močnimi iglami iz jelenovega roga, ki so bile obtežene z mnogimi lončenimi uteži; roparske ribe, kakor n. pr. ščuko in sulca, so pa lovili s trnki, katere so delali iz jelenovega roga in so imeli obliko ribic. Ljubljansko jezero je bilo jako bogato raznih rib, kakor n. pr. somov, ščuk, sulcev, krapov in drugih. Našlo se je jako mnogo ribjih kosti, ki to svedočijo.

Tudi lov je donašal mostiščarjem obilo dobička. Našli so jako mnogo kosti jelena, srne, kozoroga, losa in šotnega prašiča, velikansko ohrodje pravola in tura in tudi bobrove kosti. Našli so tudi pasti za bobrovo lov. Naštete živali so povečem popolnoma izmrle, nekaterih pa ni več v naših deželah in žive daleč od nas. Tudi drugod na Kranjskem še dobimo sledove nekdanjih prazgodovinskih orjaških živali. Pri Starem trgu blizu Loža je sloveča Križna jama, v kateri so še dobro ohranjeni okostnjaki medveda brlogarja. Tudi v neki votlini na Mokrici v Kamniških planinah so zasledili več kosti in tudi popolnih okostnjakov tega velikana. Ptičjih ostankov pa se je malo našlo na Ljubljanskem barju.

Veliko število najdenih živalskih kosti svedoči, da so se prazgodovinski prebivalci tudi pečali z živinorejo, zlasti z ovčarstvom, a imeli so tudi koze, šotno kravo in šotnega prašiča. Zasledili so ostanke dvojnih pasjih pasem. Za kameneno dobo je značilen mali pes šakalove pasme; iz poznejše dobe pa je večji pes, potomec indiškega volka. O konju pa doslej ni sledu.

S poljedelstvom se pa niso pečali mostiščarji, vsaj doslej še nimamo najdeb, ki bi pričale za poljedelstvo. Zasledili so mnogo lešnikov, drenulj, medvedovih hrušek in malin, ki so bile mostiščarjem priljubljena jed. Mnogo je bilo povodnega oreha ali raška, katerega sedaj ni več na Kranjskem. Rašek ima mnogo moke v sebi in je surov in kuhan užiten ter je nadomestoval tedanjim prebivalcem neznano žito. Oblačili so se mostiščarji v živalske kože.

V prvi dobi so orodje in orožje izdelovali iz kamena in živalskih kosti. Kamenenega orodja in orožja se je malo našlo in sicer le nekaj sekir, kladiv, dlet, nožev, sulic in žag. Male nože in sekirice so izdelovali iz nefrita in zelenjaka, torej iz tujega kamena, katerega ni blizu najti, bruse iz peščenca, sulice pa iz kresilnika. Zraven kamenenega orodja so tudi zasledili bruse, oslice in kamene za mlenje. Največ orodja je iz jelenove kosti in sicer razne sekire, kladiva, bodala, igle in šivanke. Iz zoba divjega prašiča so bili tudi noži narejeni. Tudi so precej spretno delali rožene gumbe, razna motovila, obešala za obleko in druge potrebščine. Ženskam so služili kot lišp prevrtani zobje medvedovi, merjaščevi in zajčevi.

Napredek kaže podelovanje kovin in sicer iz čistega bakra in iz brona, to je zlitina bakra in kositra. Najmanj so zasledili bronastih izdelkov. Ostanki glinastih modlov svedočijo, da so mostiščarji doma lili navadno orodje, kakor na primer kladiva in sekire; ličnejše predmete so pa kupovali od potujočih trgovcev iz Italije in sicer najbrže od Etruščanov, a tudi od potujočih Feničanov.

Jako razvito je bilo lončarstvo. Lončeno blago so izdelovali s prosto roko, a prav lično, in so mu brez lončarskih krogov in stružnic dali lepo okroglo obliko. Našlo se je mnogo lepo izdelanih tankih skledic in loncev, ki imajo drugo obliko nego sedaj navadni. Nekateri imajo pripravne ročke, drugi so pa imeli ob robu luknjice za vrvice, s katerimi so obešali posodo. Na mnogih posodah se nahajajo lepi okraski, ki so z iglo vrezani. Izdelovali so lončene lijake in žlice, s katerimi so lili bronaste predmete, a tudi raznovrstne igrače so zgotavljali.

Izdelovali so tudi leseno orodje, katerega se je tudi nekaj zasledilo. Našla se je lesena skleda, žlica iz tisinega

lesa, neka past, otročji čolniček i. dr. Odkril se je tudi precej velik čoln, ki je bil izdelan iz enega debla, a je na zraku razpadel v jako mnogo kosov.

O končni usodi stavb na koleh nimamo poročil, pač pa sklepamo iz dejstva, ker se ni našlo nobeno pogorišče, da so mostiščarji zapustili svoja selišča v dobi, ko je jezero predrlo gorski rob pri Ljubljani in se je potem odtekalo, upadlo in se zmerom bolj zablatilo. Na mestu nekdanjega jezera je nastalo močvirje, in stavbe na koleh so bile malone po kopnem pristopne. Ribarstvo je skoraj popolnoma nehalo, in to je bržkone napotilo mostiščarje, da so se začeli izseljevati. Nekdanje jezero se je vedno bolj zablatilo, in ko je voda popolnoma izginila, so začeli rasti mahovi. Mostišča so prišla vedno niže pod površje, in delala se je šota po nekdanjem jezeru. Mogoče je tudi, da so mostiščarji zapustili svoja selišča šele ob prvem prodiranju Rimljanov, ki so zgradili prvo cesto črez nekdanje jezero.

Neko zgodovinsko jedro o kranjski pradobi nahajamo v grški pravljici o Argonavtih, katere je vodil Jazon, sin tesalskega kralja, v solnčno Kolhido ob vzhodni obali Črnega morja, da se tam polaste zlatega rūna. Nazaj so se vozili po Istru (Dunavu), Savi in Ljubljanici, ob kateri je baje Jazon ustanovil mesto Emono (sedanjo Ljubljano), do sedanje Vrhnike. Odtod so nesli ladjo Argo do morja in zopet brodili po Jadranskem in Jonskem morju domov. Iz te pravljice sklepamo, da so bile že v davnih časih kupčijske zveze med skrajnim evropskim vzhodom in zahodom in da je pri tem bilo Kranjsko važna postojanka vsled svoje ugodne zemljepisne lege in plovnih rek.

V hallstattski dobi so začeli na Kranjskem izdelovati železo. Ta doba se imenuje po gorenjeavstrijskem Hallstattu, kjer so odkrili nad 1000 prazgodovinskih grobov in našli nad 6000 izkopinskih reči. V tej dobi so železne sulice, sekire in noži izpodrinili bronasto orožje; bronaste so pa še dragotine in posode, katere so prav lepo izdelane. Poleg teh bronastih izdelkov se pa najdejo tudi železne imitacije, ki so pa močno zarjavele. V kranjskem deželnem muzeju je jako bogata zbirka kovinskih reči iz te dobe.

Kranjsko je bilo že v tej dobi po rodovitih krajih dobro naseljeno. Od keltskih rodov so stanovali na Kranjskem Karni

Prazgodovinske posode, orodje, orožje in maliki, izkopani na Ljubljanskem barju.

in Tavriščani. Zadnji so prišli iz sosednjih planinskih dežel ter se razširili po Kranjskem do italijanske meje. Glavno skladišče

za brodarstvo po Ljubljanici in Savi je bil baje tavriščanski Nauportus pri Vrhniki. Že tedaj so kopali železno rudo na Kranjskem, in sledove za izdelovanje železnine nahajamo na Ajdovskem gradcu nad Bitnem, v Lepencah in na Rudnem polju v Bohinju, severno od Bleda ob vznožju planine Belščice, in blizu Črnomlja. V Ajdovski jami na Škofskem hribu pri Moravčah in v Pečarjevem grabnu pri Mokronogu so pa bržkone že tedaj izkopavali svinčenec.

Po hribovitem svetu stanujoči prebivalci so se najrajši naselili na gorah in gričih po takozvanih gradiščih, katera so utrjevali z nasipi, jarki in ozidjem proti sovražnim napadom. V gradiščih so tudi opravljali bogoslužje. Omenjenih gradišč je bilo mnogo na Kranjskem. Taka gradišča so bila pri Vipavi in na Pivški planoti, pri Šmihelu blizu Hrenovic, pri Slavinah in Slavini, v Reškem gričevju, pri Zemonu blizu Ilirske Bistrice, na Tržišču pri Cerkniškem jezeru, na Križni gori in na Gradčku ob južnovzhodnem koncu Loške doline. Nadalje so bila gradišča ob robu Bloške planote, na Sloki gori nad Škocijanom, v Gradišču nad Robom, na Ilovi gori, Veliki Koren pri Valični vasi, nad Koriti in na Adamovem vrhu pri Dvoru. Gradišče Mladovina pri Cesti nad Krškim spada med najstarejša na Kranjskem in sega od dobe mostišč do konca rimske dobe. Še v nobenem drugem kranjskem gradišču se niso našli predmeti iz tako stare dobe in sicer tolkači iz jelenovega roga in sveže okrašene lončene črepinje, ki so enake onim iz Ljubljanskega barja. Zasledili so tudi meč iz dobe mostišč, bronaste ostroge, ostanke rimskih kopeli in druge predmete. Veliko gradišče je tudi bilo na 220 *m* visokem griču nad Podzemljem. Gradišča so se tudi nahajala na Šmarjetni gori nad Kranjem, nad Št. Vidom pri Ljubljani, na raznih višinah nad Savsko dolino in tudi drugod po Kranjskem. Med ozidjem je črna prst večkrat nekaj metrov globoko zmešana z ogljem, črepinjami, živalskimi kostmi in drugimi odpadki, nad kadunjami („martele“) pa so stale lesene bajte gradiščanskih prebivalcev.

V bližini gradišč so takozvane gomile, kjer so branitelji gradišč pokopani. Take gomile se nahajajo posamez, ali pa v manjših in večjih skupinah in so razne velikosti. Ko so prišli Rimljani na Kranjsko, so občudovali velikanske gomile pri

velikem gradišču Novem svetu pri Viru blizu Zatičine in imenovali svojo bližnjo postajo „ad acervos“ ali „Acervone“ (pri gričih). Narodna pripovedka pravi, da je tam nekdaj stalo veliko mesto. Na mestu cerkve, „na gradišču“, je bil baje velik grad, katerega je z mestom vred razdejal knez Artulja. Vsa okolica je zelo zanimiva po svojih imenih, pripovedkah in izkopinah. Mnogo gomil je na Rovišču pri Studencu v Krškem okraju, pri Dobravi severnovzhodno od Žužemberka, na Adamovem vrhu pri Dvoru in na Grmu pri Podzemlju. V mnogih gomilah so le posamezne osebe pokopane, v nekaterih večjih so pa bili rodbinski grobovi. Na Vinjem Vrhu pri Škocijanu so našli glavarja s konjem pokopanega, na Adamovem vrhu sta bila tikoma groba dveh vojakov, od katerih je bil eden sežgan, in pri Podzemlju je bilo v dveh velikih gomilah več stotin mrličev pokopanih, od nekaterih pa je bil pepel v žarah.

Največ predmetov iz hallstattske dobe se je našlo na Tržišču pri Cerknici, na Magdalenski gori pri Šmarijah, v gomilah pri Št. Marjeti, Slepšku in Ostrožniku v Mokronoškem okraju. Zlasti pa slovi velikansko grobišče pri Vačah, severno od Litije. Po narodni pripovedki je baje na mestu grobišča nekdaj bilo veliko mesto. Nad vasjo Klenikom se nahajajoče grobišče je največje na Kranjskem. Izkopali so nad 1000 grobov, in v deželnem muzeju je cela vrsta velikanskih žar, v katerih so ležale skledice in posode. Največ izkopin iz te dobe imajo deželni muzej, dunajski dvorni muzej in knez Ernest Windischgrätz. Zasledili so mnogo bronastih predmetov, ki nalikujejo ponajveč onim v Hallstattu najdenim, a tudi železne sulice, kopja, bodala, dleta, nožičke in druge predmete; manjka pa za to dobo značilnih kratkih mečev, katerih so na Kranjskem le enega zasledili v neki gomili na Grmu. Našlo se je več bronastih čelad, ki so v drugih deželah jako redke.

Pravi kras našega muzeja pa je v grobišču pri Vačah najdena jako umetno izdelana dragocena „situla“, to je posoda iz srebrne pločevine, na kateri so upodobljeni ljudje in živali, pravi umotvor stare etruščanske kovinske tehnike. Knez E. Windischgrätz hrani lepo zaponko za pas, na kateri se borita dva jezdeca in nekaj drugih oseb. Raznovrstne oblike imajo igle (fibule), od katerih je znana sloka

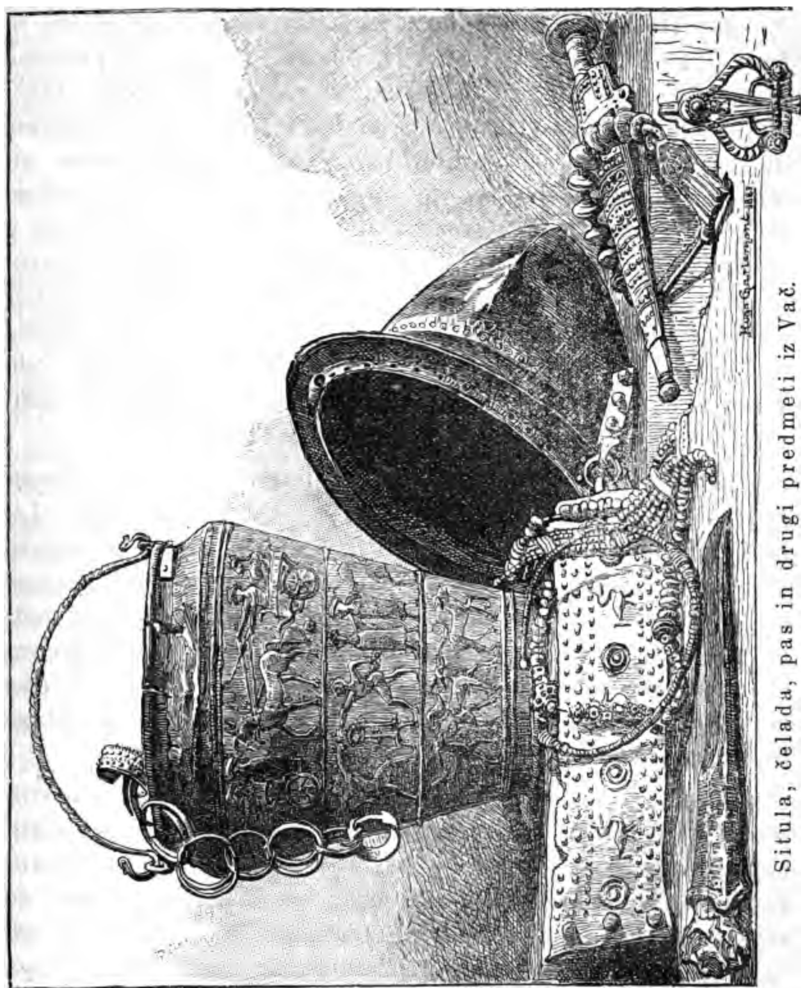
igla, ki se je doslej le na Kranjskem našla in se zato nazivlje „vaška ali kranjska fibula“. Pasi iz brona ali železne ploščevine so ali gladki ali pa imajo okraske. V grobovih bogatinov so tudi našli zapestnice in druge dragotine. Lasnice in prstani so precej enolični, a razne oblike imajo uhani. Ženske so imele kot ovratno lepotičje bisere iz jantarja in iz enobojnega ali mnogobojnega stekla. Z jantarjem so najbrže tržili po naših krajih Veneti, s steklom pa Feničani. Zlata se je malo našlo. Moški so nosili bronaste ovratnike. Ženske so imele lepe bronaste iglenice, lončena vretena in uteže za statve. Poleg že naštetih predmetov se je še našlo več drugih bronastih posod in orodja. Kakor pri stavbah na koléh nahajamo tudi v tej dobi lončene otroške igrače. Hallstattska doba se končuje s petim stoletjem pred Kristom.

L a t e n s k a d o b a je bila neposredno pred rimsko dobo, in ž njo se končuje kranjska prazgodovinska doba. Ta doba se imenuje po plitvini La Tène v Neuchâtelskem (Nöšatél) jezeru v Švici, kjer so izkopali mnogo za to dobo značilnih predmetov. V tej dobi je dobilo železo popolno veljavo za narodovo življenje.

Izdelovanje železa je v primeri s prejšnjo dobo bolj dovršeno. Značilni za to dobo so železni meči z dolgimi, ravnimi ostrinami in dolgim ročajem. Po rimskih pisateljih opisani upogljivi, dolgi galski meči, katere so Galci (Kelti) nosili na verigah, so popolnoma slični kranjskim mečem iz te dobe. Bolje izdelane so tudi sulice in bolj dovršene sekire. Od dragotin je značilna latenska fibula, drugo obliko imajo tudi zapestnice, in pasi so sestavljeni iz verižic in obročkov. Očividna je sličnost na Kranjskem najdenih predmetov iz te dobe s predmeti, katere so zasledili po nekdanjih bivališčih Galcev v zahodni Švici, v Franciji in Italiji. Na Kranjskem najdeni predmeti svedočijo, da so Galci iz severne Italije skozi Kranjsko potovali v Panonijo in Macedonijo in bržkone dalje časa na Kranjskem bivali.

Najvažnejša grobišča iz te dobe so nad Slepškom pri Mokronogu, v Žužemberškem okraju pri Valični vasi, na Ostrožniku pri Mokronogu in na Grmu pri Metliki. Na Slepšku so ležale za cerkvico sv. Križa v cilindričnih, v dolomitno skalo vsekanih luknjah na tleh sežgane človeške kosti, zasute z drobnim

peskom, v katerem so bili povečem pokvarjeni železni in bronasti predmeti. Nekaj latenskih predmetov so tudi zasledili na Planini v Vipavski dolini, v Šmihelu pri Postojini, na Ulaki pri Starem trgu v Loški dolini in na Grmu pri Podzemlju.

Situla, čelada, pas in drugi predmeti iz Vač.

Iz te dobe je na Kranjskem prvi galski srebrni denar, ki je posnet po tetradrahmah macedonskega kralja Filipa II. Na sprednji strani se nahaja gostolasna človeška glava in

biserni šapelj, na zadnji strani pa konj ali jezdec. Včasih je na denarju tudi ime „Adnamat.“ Taki denarji so se našli v Šmihelu, pri Vrhniki in v Zatiškem okraju. Lončene posode z ročaji so bolj preprosto s prosto roko izdelane.

Prazgodovinske in rimske izkopine svedočijo, da je v prazgodovinski in rimski dobi po naših deželah vedno eno in isto prvotno prebivalstvo bivalo, ki je vse kulturne premembe preživelo, pa se vendar ni maknilo od svojih stanovališč in grobišč. To ljudstvo je bilo sicer večkrat podjarmljeno, in naselili so se zmagovalni narodje po naših deželah, ali temeljna množica ljudstva je ostala vedno tista. To prvotno ljudstvo je sicer menjavalo običaje, stanovanje in orožje, ali v verskih in narodnih nazorih se je le malo izpreminjalo. Razkopavanja tudi dokazujejo, da je bilo Kranjsko že več kakor tisoč let pred Kr. tako gosto naseljeno kot dandanašnji. Selišča so bila sicer redkejša, obsežnejša nego naše sedanje vasi. Celo v krajih, ki so sedaj precej oddaljeni od glavnih občil, našli so se spominki prazgodovinskega prebivalstva.

Prvotni prebivalci kranjski so bili po poročilu grškega zgodopisca Herodota Ilirci, h katerim prištevamo Istrane, Liburnijane in Japode, ki so prebivali po Notranjskem in večjem delu Dolenjskega. Ilirci so se najprej pečali z lovom, pozneje pa na višji stopinji omike so se poprijeli poljedelstva in tudi rudarstva. Izmed ilirskih mest se omenja leseno in z zidovjem obdano mesto Metullum blizu vasi „Metlje“ pri Ložu in Terpo (zahodno od Loža) blizu vasi Trpča v deželi Japodov, ki so bivali med kranjskim Snežnikom in reko Zermanjo.

Okoli leta 388. pred Kr. so pa Galci ali Kelti zapustili preobljudeno Galijo ter se prerili med ilirske narode. Od galskih narodov nahajamo na Kranjskem Tavriščane, ki so ustanovili Emono in Navport; ob morski obali, ob Tulmentu in Soči do savskih izvirov Karne, ki so ustanovili Tergeste (Trst); ob Savi in Krki s središčem Neviodunom (pri Krškem) pa Latobike. Kelti so ustanovili noriško kraljevino v Vzhodnih Alpah ter se tu pečali s poljedelstvom in rudarstvom, kar nam potrjujejo razne najdbe in zapuščeni rudniki. Kelti so tudi tržili s severnimi in južnimi deželami in so jim prodajali

sužnike, živino, kože, smolo, borovino, med, vosek in železo; v zameno so pa dobili vino, lepotino in druge predmete. S severa so prevažali jantar skozi Kranjsko v Italijo in Grško. Dobre ceste po planinskih deželah in na Krasu so pospeševale promet; tako n. pr. je držalo dvoje dobrih cest črez sedanjo Cerknico in Hrušico do keltskega pristanišča Navporta na mestu sedanje Vrhnike. Če tudi nimamo keltskih pismenih spomenikov iz te dobe, nas vendar še spominjajo keltskega izvora nekatera imena gora in voda, kakor n. pr. Alpe in Sava.

Rimska doba.

S prihodom Rimljanov v našo deželo se začenja šele zgodovinska doba za Kranjsko. Karne je leta 173. pred Kr. ob Timavu premagal rimski poveljnik Apij Pulcher (Appius Pulcher), ki je tudi porazil istrskega kralja Epulona (Aepulo) in potem zahteval talce od vseh sosednjih narodov. Karni, Istrani in Japodi so bili potem nekoliko časa prijatelji in zavezniki Rimljanov. Pozneje so jih pa zatirali rimski oblastniki, zlasti pa K. Kasij (C. Cassius). Zatorej pošljejo poslance v Rim, da se pritožijo zaradi tega krivičnega ravnanja. Rimski senat bogato obdari poslance in pošlje legate, da odpomorejo pritožbam. Ker se pa krivice ponavljajo, se zopet uprejo. Rimljani so se jih le težko branili, ker so se tačas na jugu bojevali, da podjarmijo Macedonijo in Dalmacijo. Šele leta 128. pred Kr. je rimski konzul Emilij Skaver (Aemilius Scaurus) pribojeval Rimljanom južno od Alp ležečo deželo, in tako je prišla Vipavska dolina in sosednja kraška pokrajina pod rimsko oblast.

Leta 58. je dobil Julij Cezar namestništvo v tostranski ali cisalpinski Galiji in ž njo tudi upravo Kranjskega. Cezar je prišel l. 57. pred Kr. v naše kraje, in po njem se imenuje del Južnih Apneniških Alp „Julijske Alpe". Navali Japodov proti rimskima mestoma Tergestu (Trst) in Akvileji (Oglej) in hrepenenje, „da spoznava te kraje in narode", privedlo ga je k nam. Nameraval je prodirati skozi Kranjsko proti Dunavu, a njegove vojne v Galiji in zoper germanske razrode, domača vojna in nje posledice in končno prezgodnja silovita smrt so preprečile te namene.

Po Cezarjevi smrti (l. 44. pred Kr.) so se vzdignili po Alpah bivajoči narodje zoper rimsko oblast, a njegov posinjence Oktavian je sam vodil rimske legije zoper uporne Japode in Latobike in se polastil utrjenih gradišč ob gorenji Pivki. Prodiral je potem v Loško dolino po cesti, ki je držala skozi gozdove ob Kranjskem Snežniku (mons Albius), in je dolgo oblegal japodsko mesto Metullum na griču Ulaki pri Starem trgu. To mesto je branilo proti Rimljanom 3000 junakov, ki so dolgo odbijali vse rimske navale. Oktavian je bil pri obleganju dvakrat ranjen, a končno so hrabri branitelji podlegli rimski premoči. Japodi so mesto zažgali in umrli s svojci v gorečem mestu. Mesto Terpo so Rimljani že prej podjarmili. Oktavian je na to podjarmil ob Krki bivajoče Latobike in se končno polastil ob ustju Kolpe ležečega mesta Segeste, kjer se je potem ustanovilo rimsko mesto Siscia. S tem je bila končana vojna. Rimska pesnika Vergilij in Horacij slavita Oktaviana, ker se je polastil noriških gradišč in vrhov.

Leta 33. pred Kr. je bila vsa Ilirija v rimski oblasti, a podjarmljeni prebivalci so še dvakrat, in sicer l. 15. pred Kr. in 6—9. po Kr., skušali otresti rimski jarem. Leta 6. po Kr. so se uprli Panonci in Dalmati, katere sta vodila Bato in Pines. Prebivalci sedanje Kranjske so se pridružili upornikom, katerih je 80.000 mož prodiralo v Italijo. Cesar Oktavian Avgust je poslal zoper upornike svoja pastorka Tiberija in Druza. Bato se je vdal, Pines pa je bil ujet. Rimljani so z grozovito silo zatrli upor in razširili rimsko oblast do Dunava, ki je postal mejni veletok rimskega cesarstva v letu Avgustove smrti (14. po Kr.). Po panonski vojni je Klavdij Druz premagal Noričane, Karne in Tavriščane, ki so večkrat napadali Akvilejo.

Od tedaj je vladal mir po naših deželah približno 200 let. Rimljani so ta čas uporabili za uredbo novopridobljenih dežel in najprvo ustanovili več vojaških naselbin, in tem so šele sledile meščanske naselbine. Najvažnejša naselbina je bila Emona na mestu sedanje Ljubljane in sicer ob križišču cest, ki so od Dunava in iz Jutrovih dežel držale v Italijo. Vsled te lege je imela Emona velik strategičen pomen. Že v času panonsko-dalmatinske vojne (6—9 po Kr.) je bila utrjena Emona, v kateri so Rimljani talnike podjarmljenih narodov zapirali. Še bolj so

utrdili Emono l. 14. po Kr., ko se je ustanovila „colonia Julia Emona“. Ustanovitev meščanske naselbine je že bila določena za cesarja Avgusta, a dovršena za cesarja Tiberija med l. 14. in 18. po Kr. Ob Avgustovi smrti so imele tri panonske legije svoje poletno taborišče ne daleč od Navporta, in večji oddelki teh vojakov so se uporabljali pri zgradbah v Emoni in zunaj mesta.

„Na mirju“ so ostanki razvaljenega zida rimskega tabora, ki je bil približno 420 *m* širok in 510 *m* dolg in je zavzemal 2142 *ha*. Civilno mesto se je razprostiralo ob obeh bregovih Ljubljanice in se je naslanjalo na utrjeni Grad. Druga utrdba je bila Podturnom. Našli so se ostanki vodovoda, mozaična tla, razvaljeno zidovje s slikanimi stropi, kopeli, poškodovani kipi i. dr. K mestnemu okrožju je tudi spadalo Ljubljansko barje do Vrhnike in Iga in okolica do izliva Ljubljanice v Savo.

Od Emone je držala cesta v južnozahodni smeri, približno ob sedanji Tržaški cesti v Navport pri Vrhniki, ki je bil tudi za Rimljanov važna postojanka za promet z Italijo. Staro gradišče za Navport na Hribu pri Vrhniki je bilo jako važno in je varovalo prehod v Tergeste in Akvilejo. Od tega gradišča pelje rimska cesta južno proti preseki med Ljubljanskim in Cesarskim vrhom in se vzpenja skozi Raskovec. Tu je presekal cesto deloma še nekoliko ohranjeni, 10 *km* dolgi rimski zid, pri narodu „Ajdovski zid“ imenovan, ki začenja nad Vrdom in drži črez železnico in staro državno cesto proti Zaplani in je imel pročelje proti Navportu ter bil na več mestih zavarovan z utrjenimi stolpi.

Južnozahodno od Navporta je držala cesta skozi Longaticum (Logatec) in ad Pyrum in Alpe Julia (Hrušica) v Akvilejo. Na progi Emona-Celeia so bile na Kranjskem glavne postaje: Savio fluvio (Črnuče), ad Quarto decimum (pri Mengišu), ad Publicanos (Lukovica) in Atrans (Trojane).

Velike važnosti je tudi bila cesta iz Emone v Siscijo (Sisek). Ta cesta je držala skozi „porta principalis dextra“ črez Ljubljanico in sedanji Gruberjev prekop, ob Golovcu mimo Rudnika, Lanišča, Šmarij, Male Stare vasi, Spodnjega Brezovega, blizu Višnje gore v rimsko postojanko Acervone, ki je bila zahodno od Stranske vasi. Odtod je peljala rimska cesta ob

levi strani sedanje Dolenjske železnice do Trebnjega, kjer je bila utrjena postaja Praetorium Latobicorum z vojaško posadko. Mnogotere starinske izkopine pa svedočijo, da je tam tudi bila neutrjena nevojaška naselbina. Od Trebnjega je držala cesta črez Poljane in Št. Jur, pod Hmeljnikom in blizu Gorenjega Kamenja črez Kapiteljski marof pri Novem mestu in potem proti severovzhodu v Crucium pri Jelšah zahodno od Št. Petra.

Nadalje je šla cesta v severnovzhodni smeri črez Grič, Gorenje Kronovo, Belo cerkev, Drago, črez potoke Mlako, Raduljo in Račno, skozi Krakovščino in Veliko vas v Drnovo (južno od Krškega), kjer je bil rimski Neviodunum. To mesto je bilo važno križišče ceste iz Emone v Siscijo s stranskima cestama, od katerih je ena držala v Krško dolino, druga pa v Celje (Cęleia). Od Drnovega je držala rimska cesta, ob kateri se je našlo mnogo grobov, črez Brege, Vihre, Skopice, Krško vas do Krke. Ob stočju Krke in Save je najbrže bil rimski Municipium Latobicorum. Cesta je peljala dalje mimo Čateža, Dolenje Ribnice in Obrežja do Bregane ob hrvaški meji in naprej na Hrvaško. Pri Prilipu pa je bila bržkone postaja Romula.

Razen naštetih glavnih rimskih cest so bile na Kranjskem še stranske ceste, katere so uporabljali do 19. stoletja. Važnejše so bile: Longaticum (Logatec) — Planina — Postojina — Unec — Planina nad Vipavo — Castra (Ajdovščina); Emona — Golo — Selo — Metlje — Stari trg pri Ložu — gradišča v Pivški dolini — Tergeste (Trst); Ad malum — gradišča pri Knežaku in Zagorju — Parje; Nauportus — Laze — Rakitna — Lugeon (Cerkniško jezero); Lugeon — Prezid — Colapis (Kolpa).

Pri Zagorju in Savi so še ob desnem savskem bregu sledovi nekdanje vlačilne steze, po kateri so do otvoritve Južne železnice vlačili ladje po Savi proti Zalogu. Da so to vlačilno stezo uporabljali tudi že Rimljani, pričajo severnozahodno od Krškega pri Pijavškem najdeni miljniki, na katerih so z imeni navedeni cesarji: Maximius (238 po Kr.), Trebonianus Gallus (252), Constantius Chlorus in Maximinus Daza (306). Pri Radečah je bil most črez Savo.

Usoda naše dežele je bila pod rimsko oblastjo odvisna od usode rimske države, in ko je začela ta propadati, so prišle tudi za Kranjsko velike nadloge. Pred Emono so se uprle l. 14. po Kr. rimski oblasti VIII., IX. in XV. legija, skupaj približno 18.000 mož. Vzrok temu uporu ob začetku vlade cesarja Tiberija je bila premajhna mezda in strogo in naporno življenje rimskih vojakov, ki so morali gore pogozdovati, močvirja osuševati, mostove in ceste pri Navportu delati. Druz je prišel z oddelkom pretoriancev, da bi ukrotil upornike, a se jih je komaj rešil. Tu je preplašil upornike nepričakovan lunin mrk, a tudi zgodnja huda zima in druge vremenske nezgode so vplivale na uporne legije, da so se zopet vdale. Rimljani so že leta 20. premestili IX. legijo v Afriko, VIII. pa l. 47. v Mezijo. V naši deželi je torej le še ostala XV. legija, Apollinaris imenovana.

Za vlade cesarja Nerona je zapustila Emono XV. rimska legija in odšla v Jutrovo deželo. Po Neronovi smrti so bili od vojakov oklicani kot cesarji Galba v Hispaniji, Oton (Otho) v Rimu in Vitelij v Germaniji. Rimske legije, nastanjene po naših deželah, so se izrekle za Otona in po njegovi smrti za Flavija Vespazijana, pod katerim je vladal mir po Kranjskem. Iz partske vojne se vračajoča zmagonosna rimska vojska je l. 168. zatrosila kugo po Iliriji. Istodobno so Markomani in Kvadi črez Dunav pridrli do italijanskih mej in oblegali Akvilejo. Mark Avrelij in Ver sta jih sicer večkrat premagala, a v veliki bitki so bili Rimljani premagani. Sedaj se uprejo zoper rimsko oblast vsi narodi od ilirskih mej do Galije, a končno jih užuga cesar Mark Avrelij. Za cesarja Avrelijana so bili premagani skozi Norik v Italijo prodirajoči Markomani. Poleg Markomanov so tudi Gotje večkrat plenili po naših deželah.

Prebivalci mesta Emone so bili vedno zvesti pravim rimskim vladarjem, in nekateri teh so imeli v Emoni spomenike, kakor n. pr. Lucij Ver, Mark Avrelij, Septimij Sever in Konstantin Veliki. Upirali so se pa Emonci samosilnikom in zbežali iz mesta in ga zažgali, ko se mu je bližal leta 238. samosilnik Maximin Tračan, ki se je napotil proti Rimu in je bil od svojih vojakov pri Akvileji ubit. Veliko slavlje se je praznovalo v Emoni, ko je premagal Konstantin Veliki svoje

sovladarje in postal rimski samovladar. Njegov nasprotnik Licinij je prej dal podreti Konstantinove kipe v Emoni. Cesar Valentinian I. je prišel l. 364. v slovesnem sprevodu v Emono, kjer se je mudil nekaj dni, in leta 388. je osvobodil Emono cesar Teodozij, ko je bil premagal pri Sisciji proticesarja Maksima. Rimski pisatelj Pakat pripoveduje o pripravah in slovesnem sprejemu cesarja Teodozija v Emoni, kako so vsi stanovi, krščanski škofje in poganski duhovniki tekmovali, da bi bil sprejem čim sijajnejši. Leta 394. je Teodozij zopet potoval skozi Emono v vojni zoper proticesarja Evgenija, katerega je bil premagal ob reki Frigidu (Hubel pri Vipavi). Leta 408. se je zahodnogotski kralj Alarih utaboril pri Emoni in se odtod napotil v Italijo. To je zadnja zgodovinska vest o Emoni.

Za rimsko državo pa je nastala velika nevarnost s preseljevanjem narodov, ki loči liki temen oblak stari vek od srednjega veka in se je začelo l. 375., ko so divji Huni pridrli iz Azije v sedanjo Rusijo in s tem primorali druge narode, da so zapustili svoja tedanja bivališča. Rimska oblast na Kranjskem je začela propadati. To preseljevanje narodov je bilo tudi za sedanje Kranjsko usode polno, ker so razni narodi prihajali črez Kranjsko v južne dežele in posebno v Italijo ter o tej priliki plenili in pustošili po naši deželi. Za preseljevanja narodov je nehala rimska oblast v deželi Julijskih Alp.

Ker so se razni narodi pri preseljevanju posluževali rimskih cest, so trpele ob takih cestah ležeče naselbine več nego one, ki so bile oddaljene od glavnih občil. Marsikatero cvetočo naselbino so ti divji narodi uničili, da pozneje ni bilo več sledu o njej. V teh burnih časih se je zgradilo mnogo gradišč in nasipov po naših Alpah. V taka zavetišča je bežalo ljudstvo pred divjimi narodi, ki so drli skozi Kranjsko proti jugu ter plenili našo deželo. Največ je pretrpela Panonija, ki je izgubila več lepih mest in mnogo prebivalcev. Sv. Hieronim pravi okoli l. 400., da se že nad 20 let preliva rimska kri med Carigradom in Julijskimi Alpami, in našteva ropajoče narode in opustošene pokrajine. Opisuje divjanje zoper prebivalstvo in krščanske cerkve in končuje: „Povsod je žalost, povsod zdihovanje in povsod podoba smrti. Rimski svet se je podrl . . .“

Rimljani so l. 430. del Panonije odstopili hunskemu kralju Rovi. Njegov naslednik Atila je ustanovil svojo državo v Panoniji, in rimski cesarji so mu odstopili tudi Posavje. Leta 451. je bil sicer premagan na Katalavenskem polju v Galiji, a že naslednje leto je zopet zahteval rimsko cesaričino Honorijo za soprogo, a brezuspešno. Zato se je Atila l. 452. napotil črez Emono v Italijo in razsajal po sedanjem Kranjskem ter razdejal primorsko rimsko mesto Akvilejo. Po poročilu nekaterih zgodopiscev je baje o tej priliki tudi razrušil Emono, kar pa ni zgodovinsko dokazano. Mogoče je torej, da je prizanesel tedaj že manj važnemu mestu Emoňi in le plenil po okolici in da je Emona še dalje časa životarila.

Rimski dostojanstvenik.

Po Atilovi smrti (l. 453.) so se Panonije do Norika in Dalmacije polastili Vzhodni Gotje, ki so imenoma priznavali rimsko nadoblast. Po Panoniji naseljeni Rimljani so s časom prenehali občevati s svojimi rojaki v Italiji. Boljše rodbine so še o pravem času zapustile Panonijo, ostali so pa bili osamljeni

in so napol podivjali med barbarskimi narodi. Mnogo jih je izgubilo osebno svobodo, ker so jih zmagovalci prodali v sužnost. Leta 474. se napoti del Vzhodnih Gotov pod Videmirom v Italijo, pod njegovim sinom pa v Galijo; del Gotov pa se napoti v vzhodno Ilirijo.

Razne izkopine iz rimske dobe so prav poučne za kulturno stanje tedanjega časa. Izmed izkopin omenjamo miljske kamene, kamenite spomenike z napisi, kamenite krste, mozaična tla i. dr. Najznamenitejša izkopina iz te dobe je v deželnem muzeju se nahajajoči bronasti in močno pozlačeni kip rimskega dostojanstvenika v malone človeški velikosti na korintskem kapitelu, ki se je našel l. 1836. v Ljubljani pri kopanju temelja za kazinsko poslopje. Naš muzej pa hrani še bogato zbirko fibul, zapestnic, korald, prstanov, uhanov (tudi zlatih), lončenih posod, svetilk, večjih in manjših steklenic itd. Največ izkopin se je dobilo v Ljubljani, Vrhniki, pri Sv. Lovrencu nad Polhovim Gradcem, pri Trojanah, Trebnjem, Drnovem, Gribljah pri Št. Jerneju in tudi drugod.

Izkopine na Drnovem (Neviodunum) so poučljive za način, kako so Rimljani v prvih stoletjih po Kr. pokopavali mrtvece. V prvem stoletju so mrtvece sežigali in njih pepel shranjevali v lepih žarah, katere so z drugimi posodami in nakrasninami devali v zidane grobove, katere so pokrivali z velikimi kamenitimi ploščami. V grobovih iz drugega stoletja so ostanki sežganih mrtvecev v velikih skledah v ali lončenih žarah, ki so posebnost za Neviodun. V drugem in tretjem stoletju niso devali pepela obenem z ostanki koščic v grob, nego so ga zakopavali zraven njega od zunaj. Iz tretjega stoletja nahajamo iz velikih opek sestavljene grobove, a iz druge polovice omenjenega stoletja imamo že kapelicam slične zidane grobove, v katerih so pokopavali vse člane ene družine. V Neviodunu so bile posebne lončarnice, kjer so izdelovali žare in druge lončene posode.

V Trojanah (Adrans) je našel starinoslovec J. Pečnik na Konškovih vrtih več sob s prav lepo stensko slikarijo, a žal, da so se slike razdrobile. Na Brvarjevem vrtu se je našlo prostorno rimsko kopališče z mramornim tlakom. Na raznih krajih so se tudi našli rimski novci iz dobe raznih rimskih

cesarjev. Te najdbe nam svedočijo, da je bila tam važna rimska postojanka.

Za Rimljanov naše Kranjsko glede na upravo ni bilo celota, ampak je bilo razdeljeno in razkosano v več rimskih pokrajinah. Na Kranjskem so se dotikale Italija, Norik in Panonija. Severnozahodni del Gorenjskega je pripadal k Noriku (Noricum), ostalo Gorenjsko z mestom Emono in del Notranjskega k Panoniji (Panonia superior), ostali del Notranjskega pa k Veneciji (Venetia) in Istri (Histria). Ko je cesar Hadrian (117—138) razširil italsko mejo še severnovzhodno od Emone do gore Atransa pri Trojanah, torej do sedanje kranjskoštajerske meje, je pripadala Emona k Italiji. Za vlade cesarjev Diokleciana in Maksimiana (okoli l. 300.) je spadalo malone vse Kranjsko h gorenji Panoniji, v kateri sta nastali dve novi pokrajini in sicer Valeria in Savia. Pokrajina Savia je bila ob Savi in je segala do Drave na severu in do Dalmacije na jugu. K tej pokrajini je od Kranjskega spadala dežela od Emone do Kolpe.

Stari zemljepisci in pisatelji nam omenjajo v zemljepisnem oziru nekatere gore in vode s tedanjimi imeni. Severno od Beneške nižine nahajamo ob povirju Tulmenta Alpes Carnicae (Karnske Alpe), katerih se drže ob povirju Soče in Save Alpes Juliae (Julijske Alpe) v širšem pomenu. Od teh drži skozi Kranjsko v južnovzhodni smeri ena panoga približno do Cerkniškega jezera (Lacus Lugeus), Ocra Mons pri Strabonu in Ptolemeju imenovana, to so Alpes Juliae v ožjem pomenu, v prejšnji dobi tudi Alpes Venetae imenovane. Mons Tullus je naš Triglav. Med Cerkniškim jezerom in Ljubljansko ravnino je Ptolemejev Karvankas na jugu Ljubljanskega barja. Apenninus je mejno pogorje med sedanjim Kranjskim, Koroškim in Štajerskim. Ob meji istrski sta Carusadius (Kras) in Albius mons (Kranjski Snežnik). Od rek se navajajo: Sontius (Soča), Aquilis (Ljubljanica), Savus (Sava), Corcoras (Krka), Colapis (Kolpa), Frigidus (Hubel) in Timavus (Reka).

Državna in vojaška uprava je bila spočetka združena, in se je šele za cesarjev Diokleciana in Konstantina ločila. Rimska uprava je bila cenena, kajti uradniki niso imeli nikake plače. Občina je bila urad prve stopnje in je upravljala razne reči.

Državnega dolga še niso poznali, in davki niso bili visoki. Na podlagi katastra je bil uravnan zemljiščni davek, ki je iznašal dva odstotka dohodkov z malo doklado pridelkov. Vsako peto leto se je pobiral obrtni davek. Za carinske reči je bila na Kranjskem postaja v Trojanah (Atrans).

Rimljani so tudi nabirali vojake po naši deželi in jih uvrščali v svoje legije in tudi med pretoriance, t. j. med cesarsko telesno stražo. Ti vojaki so služili po raznih deželah, a v poznejšem nevarnejšem času so služili v domovini, da branijo deželo proti navalom barbarskih narodov. Vplivali so tudi večkrat na izvolitev cesarjev. Iz njihovih vrst sta prišla dva krepka vladarja, Avrelian in Prob, na cesarski prestol. Na Kranjskem je bila najvažnejša strategična postaja Emona z utrjenim Gradom. Dobro utrjena mesta so še bila: Praetorium Latobicorum, Neviodunum in zlasti v dobi zadnjih rimskih cesarjev Nauportus. Rimske ceste so bile v prvi vrsti vojaške ceste, katere so gradili vzorno in trajno rimski vojaki. Za rimske ceste na Kranjskem so se največ trudili Julij Cezar, Avgust, Trajan, Hadrian, Mark Avrelij, Septimij Sever in Konstancij II.

K občilom spadajo tudi državne pošte, za katere so skrbele občine. V nekaterih krajih je pošta menjala konje, v večjih krajih je bilo skrbljeno za prenočišče potnikov. Poštne postaje s prenočiščem (mansiones) so bile na Kranjskem: Atrans (Trojane), Longaticum (Logatec) in severno od Mengiša pri miljniku „mutatio ad quartodecimum“.

Tudi glede na gmotno blagostanje naše dežele se kaže rimski vpliv. V Panoniji rojeni cesar Prob je zboljšal vinogradarstvo s tem, da je uvedel nove in boljše vrste trt. Rimljani so zboljšali rudarstvo. Rudniki so bili sicer državna lastnina, a ponekod so jih Rimljani tudi dajali v najem drugim podjetnikom. Kranjsko rudarstvo je že jako staro, nekateri plavži so bili že v prazgodovinskem času. Svinčenca so dobivali Rimljani v Bohinju pri Ajdovskem gradu, južnozahodno od Mokronoga v Ajdovskih jamah in pri Moravčah v Škofskem hribu. Tudi kranjska obrtnost je v nekaterih strokah že slovela v starem veku. Za Rimljanov so na Gorenjskem izdelovali železnino, na Dolenjskem pa prtenino. V naših gozdovih se je

sekal les za ladje. Živino, kože, volno in sukno so izvažali v Italijo, od tam pa k nam uvažali olje, vino in pomorsko blago. Ljubljanica (Aquilis), Sava (Savus), Krka (Corcoras) in Kolpa (Colapis) so služile kot plovne reke prometu; znane brodarske postaje so bile pri Krškem, Mokricah in Čatežu ob Savi.

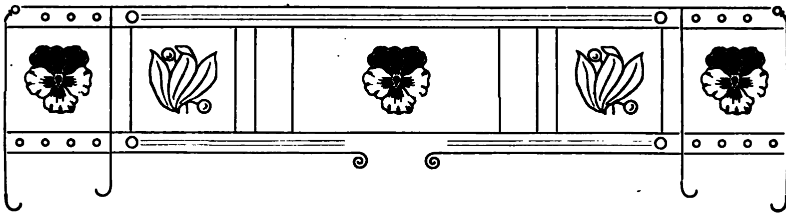
Po Rimljanih so se pri nas razširili tudi latinski jezik in rimski odnošaji. Boljši krogi so že v prvem stoletju pod rimsko oblastjo govorili latinski poleg domačega jezika. Rimljani so bili izkušeui v staviteljstvu, imeli so umetniški čut ter se sploh ponašali z višjo omiko. Naravno je torej, da so omikani Rimljani tudi glede na duševno izobraženost vplivali na svoje podložnike v rimskih pokrajinah.

Vera je ostala podložnikom, in ponekod so Kelti in Rimljani častili skupno keltska in rimska božanstva. Oboževali so rimske bogove Jupitra, Herkula, Neptuna, Bakha in Eskulapa in boginje Cerero, Diano, Luno in Hekato. Od domačih božanstev so bila važnejša: Vodna boginja Aequorna, ki je imela tempelj v Navportu, vodni bog Savus kot božanstvo glavne deželne reke, vodna boginja Adsaluta (Savina), Genius loci, Noreia, Sedatus in Silvanus. Rimljani so strogo prepovedali krvave človeške žrtve. Iz drugih oddaljenih krajev so pa vojaki tudi s sabo prinesli svoja božanstva. Perzijskega boga solnca in vojne Mitra so častili v Trojanah (Atrans), Trebnjem (Praetorium Latobicorum) in Drnovem (Neviodunum); egiptovski Serapis je imel svoje častilce v Emoni, sirski Jupiter (Baal) pa med Latobičani. V Rožancu pri Črnomlju je v skalo vsekana podoba človeške velikosti, ki predočuje bika, premagajočega boga Mitra.

Rimski cesar Probus.

Tudi krščanstvo se je že zgodaj udomačilo v naši deželi navzlic hudemu preganjanju po nekaterih rimskih cesarjih. Iz rimskega mesta Akvileje je prišlo največ oznanjevalcev krščanstva v naše kraje. Sv. Mohor in dijakon Fortunat sta oznanjevala novo vero na Kranjskem že okoli l. 51. po Kr. Ker pa je del Kranjskega pripadal Iliriji in Panoniji, se je bržkone razširjalo krščanstvo tudi s Salone in Sirmija. De Rubeis trdi, da je Emona že okoli l. 50. imela škofa. Emonski škof Maksim je zaradi preganjanja kristjanov za cesarja Decija pobegnil v Liburnijo in tam kot mučenik umrl l. 252. Leta 284. je umrl v Emoni dijakon Pelagij kot mučenik, ko so za cesarja Numeriana preganjali kristjane. Na Kranjskem je bila tedaj škofovska stolica v Emoni, ki ni več spadala k Panoniji, ampak k Italiji. Emonska škofija je bila podrejena akvilejskemu patriarhu. Prvih emonskih škofov ne poznamo po imenu. Za dobo od l. 252.—579. so zgodovinsko dokazana imena peterih škofov. V ljubljanski stolni cerkvi so štiri velike sohe emonskih škofov, in sicer so tile: Maximus († 252), Castus († 368) Florus († 397) in Gennadius († 503).

Srednji vek.

Od Odoakarja do prihoda Slovencev.

(476—568).

Odoakar je črez Dunav in Norik prodiral v Italijo in l. 476. premagal zadnjega zahodnorimskega cesarja Romula Avgustula in se polastil Italije. Premagal je l. 487. na čelu Herulov, Skirov in Turcilingov sovražne Ruge, ki so podjarmili Noričane in zasedli dežele med Dunavom, Dravo in Savo. Njih kralja Favo (Feletheus) in kraljico Giso je odpeljal kot jetnika v Italijo. Od Rugov zapuščena bivališča so zasedli Langobardi. Odoakar je modro in pravično vladal do l. 493. Italijo v širšem pomenu, ki je segala do Save. Kralj Vzhodnih Gotov Teodorik se je z Goti in Rugi napotil v Italijo. Šel je skozi Panonijo in sedanje Kranjsko in bržkone o tej priliki razdejal Neviodun. Rimski prebivalci tega mesta so se umaknili na varnejši kraj in sicer na prazgodovinsko gradišče pri Malnicah ob desnem bregu Krke, kjer se še nahajajo sledovi rimske trdnjave s stolpi in nadpisnimi kameni. Premagal je Odoakarja pri Akvileji in Veroni in ga l. 493. v Raveni ujel in ubil.

Teodorik Veliki je ustanovil veliko Gotsko državo, ki je segala še preko Alp in torej obsegala tudi notranji Norik in od Panonije črez Dolenjsko do Mitrovice se raztezajočo

pokrajino Savijo, to je deželo ob Savi. V Posavju so tedaj vladali precej ugodni odnošaji. V tem času je bil v tej pokrajini kraljev namestnik Fridilad (okoli 510). Domačini so se pritoževali zoper svoje gospodarje, da jim preveč od pridelkov jemljejo in sploh krivično ž njimi ravnajo. Na to pritožbo je poslal Teodorik svojega sodnika Severiana, da pravično uredi davčne zadeve in razmere med gospodarji in domačini. Stari barbari, to so oni prebivalci, ki niso bili Gotje ali Rimljani, niso imeli nikakega posestva, če si niso Rimljanke izbrali za ženo. Provinciali so bili torej posestniki zemljišč, in poleg njih so še bili podložniki, ki niso imeli zemljišč. Teodorik je vladal pravično in je skušal po obstoječih zakonih zadovoljiti prebivalce. Kralj se je celo zanimal za stroške pri javnih vožnjah in za plačo, katero naj bi dobival rimski sodnik. Prvotni prebivalci so bili s tem vladarjem precej zadovoljni. Ko je pa Teodorik umrl l. 526., so se razmere mnogo poslabšale. Za njegovih naslednikov je propadala gotska oblast v Panoniji, katero so pozneje zasedli Langobardi. Leta 555. so Bizantinci uničili po dolgoletni vojni Vzhodnogotsko kraljestvo. V tej vojni je tudi Kranjsko mnogo trpelo.

Z Bizantinci so bili zavezani Langobardi, ki so že l. 546. zasedli Kranjsko pod kraljem Avduinom in v tej deželi vladali do l. 568. O tem langobardskem gospodstvu nimamo nikakih zanesljivih poročil. Langobardi so bili bolj divji nego drugi germanski narodi, in zaradi tega so se razmere v deželi poslabšale. Langobardski kralj Alboin je dal svojemu sorodniku Gizulfu vojvodino furlansko, kateri je tudi pripadalo Kranjsko. Bizantinski namestnik v Italiji Narz (Narses) se je sprl z bizantinsko cesarico in se s tem maščeval, da je poklical v Italijo Langobarde, ki so pod kraljem Alboinom l. 568. črez Hrušico in Vipavsko dolino odkorakali v Italijo. Obri (Avari) so potem zasedli od Langobardov zapuščeno Kranjsko.

Obri in Slovenci.

Odhod Langobardov iz sedanjih slovenskih pokrajin v Italijo je odločilnega pomena tudi za kranjsko zgodovino. V tem času (če ne že prej), torej v drugi polovici šestega stoletja, so

prišli z Obri tudi Slovenci od dolenjega Dunava v naše kraje in zasedli pokrajine ob Soči, Savi, Kolpi, Dravi in Muri, to je sedanje Kranjsko, Primorsko, Hrvaško, Koroško, večji del Štajerskega in dolenjega Ogrskega in več krajev na Italijanskem. Na Toblaškem polju na Tirolskem so se bojevali konec šestega stoletja Slovenci z Bavarci; s početka srečno, a končno so zmagali močnejši Bavarci in tako ustavili prodiranje Slovencev. Od Bavarcev premagani Slovenci so poklicali Obre na pomoč.

Slovenci so bili potem odvisni od Obrov, nomadskih divjakov, ki so se kaj radi bojevali in v svojo zabavo grozovito plenili in pustošili. Slovenci so težko prenašali obrski jarem. Obdelovali so polja svojih tlačiteljev, ki se niso pečali s poljedelstvom, a morali so jim tudi v boju pomagati. Obri niso imeli mest, svoj plen so spravljali v okroglih trdnjavah, kjer so stolovali njih vladarji. Za njih vlade so se porušile zadnje rimske in gotske zgradbe, in najbrže je tedaj Emona popolnoma propadla in izginila iz zgodovine. Kjer je stala Emona, sezidali so si Slovenci Ljubljano. Od l. 595. naprej se Slovenci večkrat omenjajo v zgodovini.

Slovenski kralj Samo.

Leta 601. so z Obri in Langobardi združeni Slovenci napadli bizantinsko Istro ter jo oplenili in opustošili. Nekaj let pozneje so poslali Obri Langobardom na pomoč Slovence, ki so se uspešno bojevali zoper Bizantince v Italiji. Leta 611. so prišli Slovenci mimo Gorice in Kormina na Furlansko in premagali vojvodo Gizulfa, ki je bil v boju ubit. Obri so o tej priliki plenili po Kranjskem in Furlanskem. Slovenci torej niso prišli v planinske pokrajine kot svoboden narod in so se le

težko uklanjali surovim in krvoločnim Obrom, katerim je vladal okoli leta 600. kakan Bajan. Na žalostno obrsko gospodstvo še sedaj spominjajo pripovedke o psoglavcih (grški κυνοκέφαλοι).

Samo je rešil Slovence iz strašnega položaja. Slovenci so se uprli zoper svoje obrske tlačitelje, in njim se je pridružil Samo l. 623. Ta upor zoper Obre je bil nevaren, ker je v tem času tudi frankovski kralj Dagobert v zvezi z Langobardi in Alemani napadel slovenske pokrajine. Samo premaga Obre in v tridnevni bitki pri Vogastisgradu ob Muri (l. 631.) frankovskega kralja Dagoberta, kateremu so tudi pomagali Langobardi in Alemani. Samo je vladal Slovencem, Moravanom in Čehom od l. 623. do l. 658. Posledica te zmage je bila začasna neodvisnost Slovencev od prejšnjih gospodarjev, ki so se morali umakniti iz slovenskih pokrajin. Z letom 623. se začenja za Slovence nova doba, namreč doba samostalnosti, ki je trajala poldrugo stoletje. Pod Samovim poveljstvom so Slovenci, Čehi in del polabskih Slovanov premagali Obre in Franke. Dokler je kralj Samo živel in krepko vladal svojo kraljevino, se je obdržala ta velika slovanska država, ki je zopet razpadla po njegovi smrti v več manjših državic.

Kje je bila Karniola in kaj je obsegala? Langobardski zgodopisec Pavel Diakon (Paulus Diaconus) omenja leta 738. prvikrat „Carniola“ kot slovensko deželo. Večina zgodopiscev meni, da je Karniola današnje Kranjsko. Karniola pa ni nič drugega nego mala „Carnia“ in je bila langobardskemu zgodopiscu Goriško, posebno njega srednji in severni del. Polagoma pa se je Karniola tudi imenovala bolj vzhodno ležeča pokrajina, kjer so ob obeh straneh Julijskih Alp stanovali prebivalci iste narodnosti. Neka listina cesarja Otona II. pravi, da se Karniola po domače tudi imenuje „Chrainamarcha“. „Krajina“ je bilo torej domače slovensko ime, „Carniola“ pa prejšnje, starejše ime. Splošno se je potem pri učenjakih uporabljalo ime „Carniola“ za Kranjsko in „Carniolenses“ za Kranjce.

Tudi po Samovi smrti so se furlanski vojvodje bojevali s sosednjimi Obri in Slovenci. Boj se je vnel na Kranjskem, kjer so od langobardskega kralja na pomoč poklicani premagali upornega furlanskega vojvodo najbrž ob reki Vipavščici. Blizu Čedada so Langobardi premagali Slovence in jih v beg

zapodili. Leta 705. so se pa Slovenci srečno bojevali zoper furlanskega vojvodo Ferdulfa, katerega so ubili in baje vse furlansko plemstvo potolkli. Furlanski vojvoda Pemon zbere l. 718. novo vojsko in gre ž njo skozi Goriško proti Kranjskemu in Istri, da se maščuje nad Slovenci. Pemon premaga Slovence pri Lovrani v Istri, a se ž njimi pogodi na bojišču. Okoli l. 737. se je Pemon zameril langobardskemu kralju Liutprandu in je hotel zbežati v deželo Slovencev, a se je sprijaznil s svojim kraljem. Tudi njegov sin se je bojeval s Slovenci, a malouspešno. Okoli l. 738. je udrl furlanski vojvoda Ratchis v kranjsko deželo, domovino Slovencev. Tako so se Slovenci več ali manj srečno branili proti Langobardom.

Velika nevarnost je Slovencem potem pretila od Obrov, ki so zopet z veliko silo napadli Slovence leta 748. V veliki stiski se obrne korotanski vojvoda Borut do Bavarcev za pomoč. Bavarci mu radovoljno ustrežejo in premagajo Obre, a kot plačilo so morali Slovenci pripoznati bavarsko, oziroma frankovsko nadoblast in jim dati več zastavljencev, med njimi Borutovega sina Karasta (Gorazda) in stričnika Hotemarja (Kajtimarja). Tako so dobili Bavarci nadoblast nad Korotanijo (Karantanijo) v nekdanjem Noriku, ki je obsegala tudi večji del sedanjega Kranjskega. Začelo se je pa tudi širiti krščanstvo med korotanskimi Slovenci in sicer največ po prizadevanju solnograških škofov. Slovenci so bili še v sedmem in osmem stoletju po Kristu malikovalci.

Po letu 580. ne izvemo ničesar več o emonskih škofih in iz tega sklepamo, da je v onem času prenehala emonska škofija. V drugi polovici šestega stoletja v Panonijo in Norik došli Slovenci, ki so zasedli vso deželo do Istre, Venecije in Retije, so bili še vdani poganstvu in so zatirali krščanstvo z vsemi sredstvi. Preganjali so duhovnike, podirali cerkve in v suženjstvo prejemali prejšnje krščanske prebivalce. Še sedaj se nazivlje ponekod na Kranjskem „krščenica“ služeča dekla. Bridko se pritožuje zaradi teh razmer papež Gregorij Veliki v pismih, katera je pošiljal Maksimu v Salono in Marinianu v Raveno. Navzlic preganjanju pa se je še vendar semtertja ohranila krščanska vera, in od konca sedmega stoletja so se zopet akvilejski patriarhi trudili, da razširijo krščansko vero med

sosednjimi Slovenci. Ko pa je bil frankovski meč premagal slovenske poganske bogove, zmagoval je tudi polagoma križ zoper malike. Ohranjeno je še pismo slavnega Alkuina iz dobe cesarja Karola Velikega, v katerem vzpodbuja akvilejskega patriarha Pavlina, da naj razširja krščanstvo med Slovenci.

Boruta je nasledil njegov sin Karast, katerega so Bavarci na zahtevanje frankovskega kralja nazaj v domovino poslali. Karast je bil na bavarskem dvoru krščansko vzgojen in se je trudil, da se razširi krščanstvo tudi med Slovenci. Vladal je pa le tri leta. Njegov bratranec Hotemar (Kajtimar) mu je bil naslednik. Hotemar je bil veren kristjan in se je trudil, da bi povečem še poganske Slovence pridobil za krščanstvo. Podpiral ga je solnograški škof Vergilij, ki mu je dal škofa Modesta in več duhovnikov, da bi razširjevali krščanstvo med Korotanci. Slovenci pa do tujih duhovnikov niso imeli mnogo zaupanja. Poganski Slovenci so se mu trikrat uprli, a užugal jih je s pomočjo drugih že pokristjanjenih Slovencev. Hotemar je umrl l. 769.

Vladuh (Valjhun, Valdungus) je bil posebno vnet pospeševatelj krščanstva, in za njegovega vladanja so se zopet vzdignili poganski Slovenci zoper njega in duhovnike ter jih pregnali iz dežele. Bavarski vojvoda Tesel III. (Thassilo) je prišel l. 722. črez Tirolsko v Korotanijo in premagal upornike. Še enkrat so se uprli poganski Slovenci, a so bili končno premagani. Odslej se je krščanstvo vedno bolj širilo med Slovenci na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, in ustanovila se je v teh deželah solnograška cerkvena nadoblast. Bavarski vojvoda Tesel III. se je hotel iznebiti frankovske nadoblasti, a frankovski kralj Karol Veliki ga je premagal, zaprl v samostan in združil Bavarsko s frankovsko državo. Tako so tudi Slovenci prišli pod frankovsko oblast l. 789.

Frankovska oblast do združitve Kranjskega z Bavarskim.

V tem je začel Karol Veliki vojno zoper Obre, ki so še gospodovali večjemu delu sedanjega Kranjskega. Leta 788. so pustošili Obri ob Dravi in Savi ter pridrli do Furlanije, a

premagal jih je Karolov sin Pipin. L. 791. je prišel Pipin črez Kranjsko na Štajersko in premagal Obre.

L. 795. je prodiral hrabri korotanski vojvoda Vojnimir, ki je vladal Slovence, med Furlanskim in Panonijo naseljene, s furlansko-frankovsko vojsko vojvode Erika od Akvileje črez Kras in sedanje Kranjsko mimo Kostanjevice in črez Savo na Ogrsko do glavne obrske utrdbe med Dunavom in Tiso.. Veliko utrdbo so vzeli v prvem naskoku in tako uničili nekdaj veliko obrsko moč. Obri so se še sicer trikrat uprli, a so bili premagani in se končno vdali Karolu Velikemu l. 803. S tem se je popolnoma nehala obrska oblast, in Obri izginejo popolnoma s pozorišča.

Po združitvi Bavarskega s frankovskim kraljestvom in po uničenju Obrov je Karol Veliki v Regensburgu uredil novo pridobljene dežele. Ustanovil je dve mejni pokrajini in sicer Furlansko in Vzhodno mejno pokrajino. Furlanska mejna pokrajina je obsegala južno Dolenjo Panonijo med Dravo in Savo, sedanje Koroško, zahodno Štajersko, Kranjsko, vzhodno Tirolsko, Liburnijo, Istro, Dalmacijo in Furlansko, in vladal jo je mejni grof Erik, ki je bil l. 799. po zvijači ujet in ubit pri obleganju utrjenega „Tersatica“ (Reka). Kakor druge dežele, je tudi sedanje Kranjsko Karol Veliki razdelil v glavarstva in krajine. Tako je nastalo glavarstvo Chreina (približno sedanje Gorenjsko), krajina Chreina med Ljubljanico in Krko, Slovenska krajina med Savo, Krko in Kolpo. Nadalje so še bile: Metliška, Pivška, Kraška in Istrska krajina. Del Kranjskega je pripadal k furlanski vojvodini.

V cerkvenem oziru je Karol Veliki l. 811. določil Dravo kot mejo med akvilejskim (oglejskim) patriarhatom in solnograško nadškofijo. Kranjsko je torej spadalo pod Akvilejo razen malega dela, ki je ostal tržaški škofiji. To uredbo je tudi potrdil Karolov sin Ludovik Pobožni. V tem času je prišlo mnogo frankovskih in bavarskih plemenitašev na Kranjsko, kjer so si povečem na gričih in gorah zgradili svoje gradove.

Kakor je znano, se je trudil cesar Karol Veliki, da bi po njem uvedena nemška imena mescev prišla v veljavo po njegovi državi, a zaman. V Slovencih so se pa ohranila stara imena

za mesce. Tako se n. pr. ozirajo na kmetijstvo imena: mali traven, veliki traven, rožni cvet, mali srpan, veliki srpan, kimavec, vinotok in listopad; na prirodne pojave: prosinec (solnce prosija), sušec ali brezen in gruden (grudnat); na cerkveno leto pa svečan.

Erika je sledil Kadolah, ki je vladal od l. 799.—819. in za njim Balderik (819—828). Karol Veliki je pustil vladarstvo slovenskih dežel domačim poglavarjem, knezom in županom, da so le plačevali davek in pomagali Frankom v vojni. Domače poglavarje so nadzorovali kraljevi namestniki, ki so skrbeli za red in mir po svojih deželah in v vojni vodili njih vojaška krdela. Po Karolovi smrti leta 814. pa se je še omejila ta nemala samostalnost domačih poglavarjev, in to je povzročilo več uporov med Slovenci.

Vojvoda Ljudevit, ki je vladal panonske Slovence med Dravo in Savo, torej tudi Kranjsko od Metlike do hrvaške meje, se je pri cesarju Ludoviku Pobožnem pritožil zoper Kadolaha zaradi kratenja slovenskih pravic in svoboščin, a ni ničesar opravil. Zaraditega se je Ljudevit uprl zoper Franke, a v začetku ni bil srečen ter se je moral Balderiku umakniti. Kmalu zbere novo vojsko, premaga Balderika l. 819. in reši Hrvaško tujega gospodstva. Leta 820. se je zopet začela vojna zoper Ljudevita, in sicer so Franki tri vojske poslali zoper njega. Prva je prodirala iz Italije črez Julijske Alpe, druga skozi Korotanijo in tretja črez Bavarsko in Gorenjo Panonijo. Te tri vojske so se združile in pustošile slovenske dežele. To je pa preplašilo Kranjce in Korotance, ki so se zopet vdali. frankovski oblasti. Ljudevit se je še branil v nekaterih trdnjavah, potem se umaknil v Srbijo in končno bežal v Dalmacijo, kjer ga je Ljudemisel zavratno umoril l. 823.

Ljudevitov upor je povzročil bistvene upravne izpremembe. Na mesto domačih korotanskih knezov so prišli bavarski grofje, in Korotanija je postala del od Ludovika ustanovljene bavarske vojvodine. Dežela ob desnem dravskem bregu pa je ostala pod nadzorstvom furlanskega vojvode.

Korotanija pod bavarsko oblastjo.

Leta 827. so pridrli Bolgari ob Dravi navzgor, pustošili po Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in v teh deželah nastavili bolgarske poglavarje. To nesrečo sta baje zakrivila vsled malomarnosti mejni grof Vzhodne krajine Gerold II. in furlanski vojvoda Balderik. Cesar ju je odstavil, furlansko mejno grofijo pa je razdelil v štiri okrožne grofije, in sicer so bile: Korotanija (s Kranjsko), Furlansko, Dolenja Panonija (med Savo in Dravo) in Istra z Liburnijo.

Korotanci so bili že pod Ljudevitom popolnoma odvisni od Frankov, panonski Slovenci ob Kolpi so pa še imeli l. 838. svojega vojvodo Ratimirja, ki se je vzdignil zoper frankovsko oblast. Premagal ga je mejni grof Vzhodne krajine Radbod. Iz Velikomoravske dežele izgnani knez Pribina, ki je v tej vojni spremljal Ratimirja, je pobegnil h grofu Salahu, ki je bil oblastnik Posavske krajine („marchiae juxta Souvam“) in je stoloval v gradu Rajhenburgu ob Savi. Verjetno je, da je k tej krajini tudi spadala dežela Karniola med Savo in gorenjo Sočo, ki je bila pozneje posebna krajina „Chreina marcha“.

Po smrti Ludovika Pobožnega in vsled verdunske pogode (l. 843.), ki je razdelila veliko frankovsko državo v tri države, je pripadlo Kranjsko Vzhodnofrankovskemu kraljestvu Ludovika Nemškega. Leta 854. je postavil Ludovik svojega sina Karlmana kot namestnika na Kranjskem in Koroškem. Ko sta l. 867. Ciril in Metod potovala v Rim, obiskala sta tudi kneza Dolenje Panonije Kocelja (Hecila), ki je poslal poslanstvo do papeža prosit, naj mu pošlje Metoda kot misijonarja. Papež je posvetil Metoda v škofa za Moravsko in Panonijo. Leta 871. je začel Metod vpeljavati slovensko liturgijo, kar pa ni bilo po volji nemški duhovščini, ki je Metoda tožila v Rimu. Dokler je Kocelj živel, se je obdržal Metod med Slovenci. Po Koceljevi smrti (l. 874.) je šel Metod na Moravsko, Vihing je postal pomožni škof v Nitri. Po Metodovi smrti (l. 886.) je Vihing med Slovenci odpravil slovensko bogoslužje in zopet uvedel latinske obrede.

Po smrti Ludovika Nemškega (l. 876.) je dobil njegov sin Karlman Bavarsko kot kraljestvo in s tem tudi poleg

drugih dežel Kranjsko. Njegov sin Arnulf je bil upravitelj Korotanije in Panonije in je te deželi tudi upravljal po Karlmanovi smrti (l. 880.) pod cesarjem Karolom Debelim. Ko se je Karlman leta 877. bojeval v Italiji zoper cesarja Karola Plešastega, so bili v frankovski vojski tudi kranjski, štajerski in koroški Slovenci.

Kranjsko je mnogo trpelo l. 882. po strahoviti kugi, a že nasleduje leto jo je pustošil velikomoravski knez Svetopolk (Svatopluk). Karol je prišel sam v Panonijo in se je zoper Svetopolka bojeval s pomočjo vojvode Bratislava (Braclav), ki je vladal nekdanjo Ljudevitovo deželo med Dravo in Savo. Poleg Bolgarov so se tudi Madjari zavezali zoper Svetopolka, katerega pa niso mogli premagati. Svetopolk je umrl l. 894. nezmagan in neodvisen od Vzhodnofrankovske države. Po njegovi smrti pa je razpadla njegova velika država.

Tudi po krvoločnih Madjarih so Slovenci mnogo trpeli. Posebno ko so Madjari drli skozi sedanje Kranjsko v Italijo, razsajali so strahovito po naših deželah. Iz Italije so se vračali črez Kranjsko in Vzhodno krajino na Bavarsko, in o tej priliki so jih Slovenci premagali l. 901. Vendar pa ta zmaga ni imela odločilnih nasledkov. Leta 911. je z Ludovikom Otrokom izmrla karolinška vladarska rodovina. Madjari so še večkrat prišli na Kranjsko plenit in pustošit. Leta 919. je bila pri Ljubljani bitka z Madjari, ki so sicer zmagali, a s tako velikimi izgubami, da so kmalu zapustili Kranjsko. Kranjci in Korošci so se l. 922. bojevali pod vojvodo Bertoldom v bitki pri Merseburgu. Bertold Koroški je tudi Madjare premagal l. 944. s bavarsko-korotansko vojsko na Velskem mahovju. Njegov sin vojvoda Henrik je prepodil Madjare l. 948., 950. in 951. iz Vzhodne krajine in tako ubranil Slovensko-korotansko krajino. Oton I. je l. 955. Madjare premagal v odločilni bitki na Liškem polju, kjer se je hrabro bojevala tudi bavarsko-korotanska vojska.

Velika zmaga na Liškem polju je osvobodila naše dežele hudih madjarskih nadlog in privedla na Kranjsko mnogo nemških naseljencev. Mejni grofje so zopet prevzeli upravo mejne grofije Chreina l. 974., in tedaj se imenuje v neki listini prvi po imenu znani mejni grof Popon. Ta kranjska mejna grofija ali krajina pa je obsegala le približno sedanje Gorenjsko ali

severnozahodni del sedanje Kranjske. Mejni grofje so stanovali v Goričanah pri Medvodah in se imenovali mejni grofje kranjski. Južnovzhodni del Kranjskega je pripadal Hrvaški, južnozahodni del pa nekaj Istri, nekaj Furlaniji.

Cesar Oton II. je l. 974. podaril brižinskemu škofu Abrahamu Loko, mnogo posestev v škofjeloški okolici, ob Žabnici in ob Sori. V teh listinah nahajamo imeni „Carniola“ in „Creina marcha“, a tudi slovenska imena, n. pr. Sabniza (Žabnica), Celsah (Selce), Zourica (Sorica), Lubnic (Ljubnik), med njimi tudi kot središče „Lonca“ (Loka). Brižinski škofje so naselili Nemce na svojih kranjskih posestvih. Imenovani škof Abraham je dalje časa bival v Loki. Leta 1807. so našli v Monakovem med knjigami brižinske knjižnice tri slovenske spise v duhovni knjigi „Vademecum“ škofa Abrahama. Ti spisi obsegajo 1. očitno izpoved, katero moli ljudstvo za duhovnikom, 2. opominjanje pred izpovedjo in 3. izpovedno molitev. Ti spisi se imenujejo Brižinski odlomki.

Narodna izobraženost starih Slovencev.

Slovenci so bili mirnega značaja in so se že v najstarejših časih najrajši bavili s poljedelstvom, živinorejo in čebelarstvom. Pečali so se tudi s kupčijo in dobivali prekmorsko blago celó iz Indije in Jutrove dežele in sicer črez Carigrad. Bili so visoke in krepke postave, večjidel rujave polti in temnih las. Stari Slovenci so bili delavni, odkritosrčni, prijazni in nad vse gostoljubni. Radi so se razveseljevali in prepevali. Slovenska žena je bila vedno zvesta svojemu možu in spoštovana. Dve glavni napaki očitajo grški zgodopisci našim pradedom in sicer, da so se med sabo radi prepirali in čezmerno ljubili tujezemstvo. Stanovali so v trdno zgrajenih hišah in imeli lesene utrdbe. Kot orožje so imeli kopje, meč in pušico, vendar se niso radi bojevali.

Podlaga državnim naredbam je bila patriarhalno zjedinjena rodbina ali zadruga, ki je obsegala vse tiste ljudi, ki so izvirali od istega pradeda in imeli skupno gospodarstvo. Vsaka zadruga je imela svojega glavarja ali starešino, ki se je odlikoval po posebni zmožnosti in kreposti in je vodil

gospodarstvo. Zadrugarji so ga morali ubogati in spoštovati. S časom se je zadruga tako pomnožila, da se je nekoliko zadrugarjev ločilo od stare zadruge in v bližini ustanovilo novo zadrugo, ki je ostala s staro v prijateljski zavezi. Zaveza takih zadrug ali vasi, ki so nastale iz ene prvotne zadruge, se je imenovala župa, in nje prebivalci so bili eno pleme. Zadružne starešine ene župe so se zbirali na skupno posvetovanje in volili župnega poglavarja ali župana. Vsako pleme je imelo svoj grad, ki je služil kot zavetišče ob času vojne.

Kadar se je kako pleme jako pomnožilo, preselil se je del tega plemena v drugi kraj ali deželo. Pred odhodom so se priporočili bogovom in vzeli sabo podobe umrlih starešin. V novi domačiji so dali goram in vodam ona imena, katera so imeli taki zemljepisni predmeti v stari domačiji. Zato nahajamo še sedaj po slovenskih deželah gore, vode in mesta z istimi imeni, n. pr. Hum, Lisec, Javornik, Bistrica, Reka, Črni potok, Poljane, Videm, Trnovo, Zagorje itd. Plemena so se zjedinjevala v večje celote in si izbrala skupnega glavarja ali kneza.

Stara ustava se je v teku stoletij izpremenila. V vojni so izbirali spretne može kot vojvode, ki so navadno tudi po sklenjenem miru obdržali svojo oblast. Po zakonu so bili vsi Slovenci enaki, četudi so bile bolj spoštovane tiste rodbine, iz katerih so volili župane, a imeli niso večjih pravic od drugih zadrugarjev. V starih časih Slovenci niso imeli sužnikov v tem smislu, kakor so jih imeli Grki, Rimljani in drugi. Imeli so sicer ljudi, zlasti vojne ujetnike, ki niso bili slobodni in so jim morali služiti, a Slovenci so žnjimi dobro ravnali in jih čez nekoliko časa oslobodili. Tak osvobojenec se je imenoval ognjiščanin in je smel z drugimi zadrugarji za tistim ognjiščem sedeti.

Stari Slovenci so oboževali prirodo in razlikovali dobre bogove in hudobna bitja (bese). Kar je dobrega na svetu je od bogov, kar je slabega pa od besov. Bogovi so gospodovali od pomladi do jeseni, besi pa v jeseni in zimi. Najvišji bog je bil Svarog, stvarnik nebes in zemlje, svetlobe in toplote, kot Perun tudi povzročitelj bliska in groma. Svarogov najstarejši sin je bil Dažbog (solnce), mlajša sinova pa Ogenj in Mesec. Od osebnih bogov je bil Veles bog čred, Vesna boginja

spomladi, Živa in Lada boginji rodovitnosti, Triglav bog zemlje, morja in zrakà, Morjana boginja zime in smrti, Kurent bog razuzdanosti.

Nižje vrste boginje so bile Rojenice (Sojenice), tri lepo belo oblečene sestre, ki so prebivale v votlinah in novorojencem določevale usodo. V rokah držé goreče sveče in so večinoma nevidne, najčesteje jih vidi pestunja, potnik in berač, kateri je v hiši prenočil. Vile so bele žene, ki na belih konjih jahajo in se dele po svojem bivališču v zračne, pogorske ali zemske in povodnje Vile. Vehtra-Baba je kraljica belih žen ter stanuje najrajša na gozdnatih višinah, po leti tudi po jezerskih globinah. Zoperno ji je lajanje psov. Po zimi dela sneg. Če ji pastirji potresejo lanu, rada prede in jim blagoslavlja črede. Pastirji jo vidijo včasih na višinah z zlatim vrčem ali pa tudi z vehtro v roki.

Škrat je popolnoma kosmat ter ima zeleno suknjico in rudečo kapico, ki ga dela nevidnega. Stanuje najrajši po gozdovih in razpoklinah in spi po dnevi. Ne smej se glasno v gozdu, kajti skoči ti v lase. O njem tudi pravijo, da v hišo denarje nosi. Čatež je na pol človek, na pol kozel in večji od škrata. Stanuje na strmih pečinah in donaša drvarjem hladne vode, planšarjem borovnice in brusnice in ti nič žalega ne stori, ako ga ne zasmehuješ. Če ga pa dražiš, vali velikanske skale v doline in uničuje hiše, ljudi in živali. Gospodarčki so dobri hišni duhovi. Znani so tudi Povodnji mož, Divji mož, Šent (šentajoči škrat), Gestrin (hud vodni duh) i. dr.

Kakor v grškem bajeslovju gora Olimp, tako so tudi v slovenskem bajeslovju važne gore kot bivališče bogov in boginj. Triglav je bivališče triglavega boga zemlje, morja in zraka. V Savinskih planinah je Ded (priimek gromonosnega boga Peruna), Baba (boginja zemlje, tudi Mangart v Julijskih Alpah se je v prejšnjih časih često nazivljal „Baba“), Devica (kar je grška boginja Palas Atena) in drugi. V gorah so tudi skriti narodni junaki kakor n. pr. kralj Matjaž.

Slovenci so verovali, da je človeška duša neumrjoča. Ko se je duša ločila od telesa, letala je po drevju, dokler ni bilo telo sežgano ali pokopano. Potem se je duša preselila na drugi

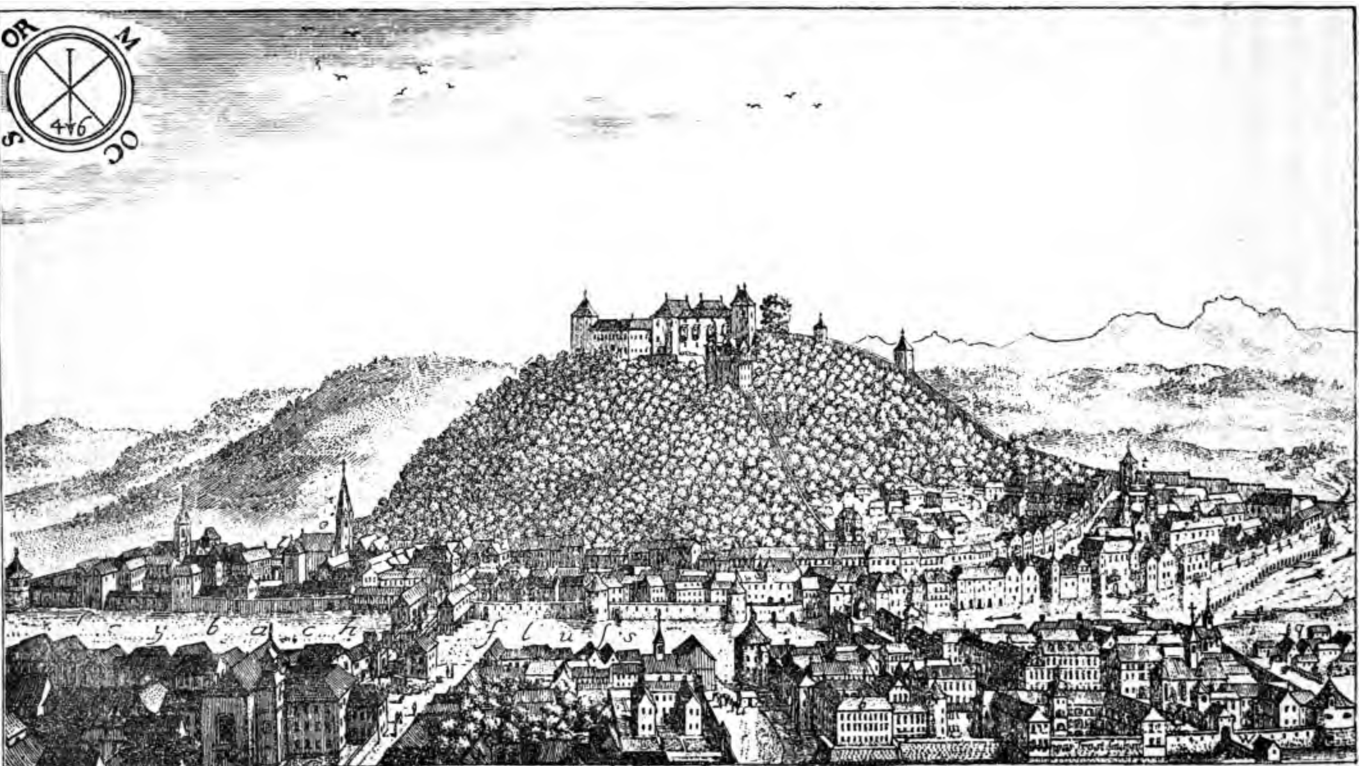
svet, in sicer so prišli pravični v nav, kjer so gospodarili bogovi, grešniki pa v črno noč, kjer so bivali besi. Posebnega duhovskega stanu Slovenci niso imeli, rodbinski starešine so opravljali božjo službo in darovali bogovom.

Največji praznik je bil ob času zimskega solnčnega obrata (o našem božiču). One dneve, ki so se imenovali kračuni, so stari Slovenci darovali podzemeljskim in vodnim bogovom. Kurenta so slavili pred pustom z raznimi burkami in veselicami. Ko je konec zime sneg skopnel, sežigali so podobe boginje Morjane (babo žagati) od radosti, da je nje vlade konec. Potem so okoli nosili podobo boginje Vesne kot začetek pomladi. Ob poletnem solnčnem preobratu so sežigali krese Solncu in Ognju na čast.

Hudo so se Slovenci upirali pokristjanjenju, a končno so morali opustiti pogansko vero in stare bogove. Slovenci so prišli pod solnograško cerkveno oblast.

Za Karola Velikega je bila meja med solnograško in akvilejsko cerkveno oblastjo reka Drava. Tako je prišlo Kranjsko pod akvilejski patriarhat, le mali del je pripadal k tržaški škofiji. V tem času so se zgradile najstarejše cerkve v deželi in sicer šentpetrska v Ljubljani, v Mengišu, Kamniku, Cerkljah, Škofji Loki, Kranju, Radovljici, Cerknici, Metliki, Ribnici, Trebnjem, Krki, Beli cerkvi in Št. Vidu pri Zatičini.

Pod frankovsko in bavarsko oblastjo je Kranjsko glede uprave bilo posebna pokrajina. Kakor v drugih frankovskih pokrajinah je bilo tudi Kranjsko razdeljeno v dekanije (desetine) in centene (stotine), ki so imele posebna sodišča, shajališča in župane. Tudi na Kranjskem so bili določeni gradovi in posestva za kralja, ako je prišel v deželo. Taki gradovi so bili Ljubljanski grad, Kranj in Krško. Karol Veliki je poslal svoje poslance (missi regis) na Kranjsko, da so razsojali prepire in vzprejeli od podložnikov prisego zvestobe. Kakor drugod v frankovski državi so se tudi na Kranjskem mnogi slobodni posestniki odtegnili vojaški dolžnosti s tem, da so svoja posestva odstopili kakemu velikašu in jih od teh zopet dobili v fevd ali najem. Taki fevdniki so torej postali iz prej slobodnih državljanov. Karol Veliki je tudi dal popravljati važnejše rimske ceste in

Ljubljana v Valvasorjevi dobi.

s tem povzdignil promet. V tej dobi je tudi nastala Ljubljana na mestu stare Emone. Sicer se ne da natanko določiti, kedaj je nastala Ljubljana, a iz Valvasorjevega poročila, da je l. 1006 kuga v Ljubljani pomorila 17.000 ljudi, sklepamo, da je ob koncu tu omenjene dobe Ljubljana že bila znatno mesto.

Kranjsko pod koroškimi vojvodi.

(976—1077.)

Cesar Oton II. je l. 976. ločil Korotanijo od Bavarskega in jo podelil kot nemško vojvodino Henriku Mlajšemu, Bertoldovemu sinu. S Korotanijo združeno Kranjsko se je torej zopet priklopilo k nemški državi. V tedanjem času pa Kranjsko še ni imelo današnjega obsega, ampak se je raztezalo le črez Gorenjsko. Korotanska - slovenska krajina, Dolenje Štajersko, del Dolenjskega, Kranjsko med Furlanskim in Koroškim in istrska Slovenska krajina, to je Notranjsko in Srednje Kranjsko z Metliko in Črnomljem, so bili deli Slovenske krajine nemške države. Leta 952. se je odcepila od Italije Nemška istrska mejna krajina, ki je obsegala Istro in južni in vzhodni del Kranjskega.

Koroški vojvoda je upravljal sedanje Koroško, krajine Verono, Istro in Kranjsko in Korotanski krajini. Sedanje Kranjsko je bilo v tedanji dobi razdeljeno v krajine in pokrajine, katere so vladali razni nemški grofje. Kranjsko krajino je vladal grof Valtilo (989—1004), in njegova krajina je mejila na Verhardovo Ljubljansko pokrajino, ki se je raztezala med Ljubljano in Loko. Tretji grof v teh krajih je bil Udalrik (1011); okoli l. 1040. imenujejo listine Eberharda kot kranjskega mejnega grofa. Prvi znani istrski mejni grof je bil Udalrik (1062—1072), ki je tudi upravljal Kranjsko krajino. Kranjski grofje so sprva stolovali v Goričanah, pozneje pa v Kranju.

Iz te dobe imamo prva zgodovinska poročila o starih kranjskih plemenitaških rodbinah. Turjačani (Auersperg) so prišli iz Švabskega. Valvasor pravi, da se je Odoricus Turjaški na strani akvilejskega patriarha Popona l. 1016. bojeval zoper Lombarde in da sta Adolf in Konrad Turjaški z Otonom Gallen-

berškim spremljala cesarja Henrika III. l. 1046. v Rim. Stare kranjske plemenitaške rodbine so tudi Ostrovrharji (Schärfenberg), Gallenbergi in Osterbergi. Ti plemenitaši so se baje bojevali tudi zoper Madjare, ki so l. 1041. pustošili slovenske krajine, in zoper hrvaškega vojvodo (poznejšega kralja) Zvonimira l. 1074.

Na Kranjskem so dobili v tem času obširnejša posestva cerkveni dostojanstveniki, in sicer nemški škofje brižinski in briksenski in akvilejski patriarhi, ki so po slovenskih krajih širili svojo oblast.

Brižinski škofje so že l. 974. dobili velika posestva v škofjeloški okolici. Nemški cesarji so pa razširjali brižinska posestva na Kranjskem. Oton III. jim je l. 989. potrdil dotedanja posestva in natanko določil njih meje. Henrik II. je podaril l. 1002. škofu Gottschalku Stražišče pri Kranju in je dal l. 1011. škofu Adalbertu 30 posestev med Selščico in Poljanščico. Ta posestva je razširil škof Egilbert s tem, da je nekatera bavarska posestva zamenjal za kranjska posestva. Brižinski škofje so tudi dobili nekatera posestva v Istri. Poleg naštetih posestev so imeli v 13. stoletju brižinski škofje tudi vartenberški okoliš, posestva ob srednji Krki in malone vse sedanje Kočevsko. Prvi nemški naseljenci brižinskih škofov so bili Bavarci, potem Korošci iz Gorenje Beljanske doline in Tirolci iz Bistriške doline (Pustertal).

Briksenski škofje so dobili l. 1004. od nemškega cesarja Henrika II. Bled in sicer grad in 30 posestev v okolici. Henrik III. jim je dal l. 1040. še druga posestva med Savo Bohinjko in Savo Dolinko, Henrik IV. pa l. 1073. gozdno in lovsko pravico v Bohinju in gorenji Savski dolini. Mejni grof Udalrik jim je podaril posestvo Leše in Bohinjsko Bistrico. Briksenski škofje niso toliko skrbeli za svoja posestva kakor brižinski škofje.

Akvilejski patriarh Popon je dobil leta 1028. po cesarju Konradu II. ves Kras z Vipavo, Postojino, Cerknico, Ložem in pokrajino južno do Reke. Henrik III. je dal patriarhu 30 posestev v Kranjski krajini l. 1040.; Henrik IV. pa je podelil l. 1077. patriarhu Sigehardu in njegovim naslednikom Kranjsko, Slovensko krajino in Istrsko mejno grofijo. Izmed posvetnih

velikašev je dobil v tej dobi Anzo od Henrika IV. l. 1062. neko posestvo v Kranjski krajini.

Izmed drugih dogodljajev se poroča o hudem potresu v Ljubljani l. 1000. in l. 1006. o strašni kugi po Kranjskem, ki je baje v Ljubljani in okolici pomorila 17.000 ljudi. Leta 1057. je romalo več stotin Ljubljančanov v sveto deželo. Na potu so jih Arabci okoli 150 ubili ali pa v sužnost odpeljali.

Mnogovladarstvo do smrti vojvode Ulrika.

(1077—1269.)

V prejšnjem poglavju smo pravili, da so cerkveni knezi brižinski, briksenski in akvilejski dobili po nemških vladarjih posestva na Kranjskem; a ta posestva niso postala popolna lastnina (alodi) dotičnih cerkvenih dostojanstvenikov, ampak dobili so ta posestva le v najem ali kot fevd. Cesarju je namreč pripadal v podjarmljenih deželah oni svet, ki ni bil obdelan ali ni imel gospodarja. Cesar je pa taka posestva dajal v najem ali kot fevd svojim privržencem in prijateljem, ki so se zanj krepko bojevali, ali pa tudi cerkvenim dostojanstvenikom in samostanom. Takega sveta brez gospodarja pa je bilo mnogo po slovenskih pokrajinah, kajti v bojih z Obri in drugimi sovražniki se je pogubilo mnogo Slovencev, in na njih mesto so se naseljevali tujci, zlasti Nemci.

Akvilejski patriarhi so s presledkom malone 300 let vladali na Kranjskem. Ko je patriarh Sigehard že l. 1077. v Regensburgu nagle smrti umrl, odvzel je cesar Henrik IV. patriarhatu Kranjsko, Slovensko krajino in Istro in je dal te dežele Henriku iz rodovine Eppensteincev, bratu koroškega vojvode Luitpolda, ki je tudi pospeševal naseljevanje Nemcev po slovenskih pokrajinah. Že l. 1093. pa je zopet dobil Kranjsko akvilejski patriarh Ulrik I., brat koroškega vojvode Henrika Eppensteinskega.

Poleg akvilejskih patriarhov pa so še drugi oblastniki imeli v 12. stoletju velika posestva po sedanjem Kranjskem. Solnograški stolni kapitelj je imel Krško v svoji oblasti; koroški Ortenburžani so gospodovali Ljubljani,

Gorenjskemu in Dolenjskemu tja do Gorjancev. Bavarski plemiči Andehs-Meranski pa so vladali Črnomelj, Metliko in Kočevje, katera mesta so bila prej pod hrvaško oblastjo, in kot zvesti pristaši cesarja Friderika I. so dobili l. 1173. Kranjsko in Istro kot državni fevd. Ko je pa bil andehs-meranski grof Henrik l. 1209. od cesarja preklican, ker je bil obdolžen sokrivstva na umoru kralja Filipa Švabskega, izgubil je Kranjsko in Istro. Te deželi je dobil Ludovik Bavarski, a že l. 1210. je dobil akvilejski patriarh Volfker zopet Kranjsko, in tako je prišlo Kranjsko tretjič kot državni fevd v patriarhsko last. Preklicanemu Henriku pa se je posrečilo, da je dokazal svojo nedolžnost na kraljevem umoru, in tako je dobil zopet Kranjsko nazaj. Po njegovi smrti (1228) se je potezal za Kranjsko brat Oton VII. Burgundski, a je opustil svoje zahteve glede na Kranjsko v korist svojemu bratu Bertoldu, ki je bil akvilejski patriarh. Tako so stalno dobili leta 1230. akvilejski patriarhi Kranjsko. Že l. 1228. je dobil patriarh Bertold Črnomelj in Metliko.

Koroški grofje Sponheimski, ki so po Eppensteincih podedovali vojvodsko dostojanstvo, dobili so tudi njih kranjska posestva, katerih središča so bila Ljubljana, Kranj in Kostanjevica. Ta posestva so pozneje Sponheimci pomnožili z drugimi posestvi. Bogenski grofje, Heunburgovci in Sternbergovci, vetrinjski in šentpavelski samostan na Koroškem in disenski samostan na Bavarskem so tudi imeli posestva na Kranjskem. A tudi več plemenitaških nemških rodbin, n. pr. Turjačane, nahahajamo že v sredi 11. stoletja med večjimi posestniki na Kranjskem. Tako je imela oni čas dežela celo vrsto posvetnih in duhovnih gospodarjev.

Polagoma so pa manjše cerkvene in posvetne fevdnike nadkrilili Babenberžani in Sponheimci, ki so si največ posestev na Kranjskem pridobili. Babenberžan Leopold VI. Slavni je kupil l. 1229. od brižinskega škofa Gerolda mnogo posestev na Dolenjskem okoli Hrvaškega Broda pri Kostanjevici in okoli Škocjana. Ta posestva je dobil kot fevd za 1.650 mark srebra od brižinske škofije, ki je ta posestva pridobila po smrti andehsmeranskega Henrika, mejnega grofa Istrskega. Friderik II. Bojeviti, zadnji Babenberžan, je dobil od cesarja Friderika II.

vsa na Kranjskem ležeča bogata posestva Andehs - Merancev, zlasti mejno grofijo Kranjsko, in je ta posestva tako pomnožil, da se je že v pismu z dne 19. maja l. 1232. podpisal za gospodarja Kranjskega (Dominus Carnioliae), čeprav so razen njega vedno še drugi gospodovali na Kranjskem.

Leta 1236. je cesar Friderik II. preklical Babenberžana Friderika II. Vsled tega sta pustošila v družbi nezadovoljnih plemenitašev njegova kranjska posestva akvilejski patriarh Bertold in koroški vojvoda Bernhard (1201—1256) iz sponheimske rodbine, ki se je že l. 1235. prisvojil naslov „gospodar Kranjskega in Slovenske krajine (Dominus Carnioliae et Marchiae). Toda Babenberžan Friderik II. si je zopet prisvojil izgubljena kranjska posestva. Ko je pa l. 1246. s Friderikom II. pomrl viteški rod Babenberžanov, pripadla so njega kranjska posestva zopet brižinskemu škofu.

Sedaj se je še bolj množil ugled in bogastvo Sponheimcev, ker se je polastil vojvoda Bernhard kranjskih brižinskih posestev, katera je imel Babenberžan Friderik II., in jih je tudi po krivici obdržal. Bernhard je pozneje zapustil ta posestva svojemu sinu Ulriku II., ki se je l. 1248. oženil s Friderikovo udovo Agnezo in ž njeno doto pomnožil svoja kranjska posestva. Bernhard je ustanovil več samostanov na Kranjskem. Že l. 1223. so se naselili vitezi nemškega reda v Črnomlju in Metliki; l. 1234. se je ustanovil frančiškanski samostan v Ljubljani, l. 1234. tudi cistercijanski samostan v Kostanjevici, kjer je tudi Bernhard s svojo soprogo Juto pokopan; l. 1255. pa je bil ustanovljen samostan kartuzijancev v Bistri.

Vojvoda Ulrik (1256—1269) se je imenoval „po božji milosti vojvoda koroški, gospodar Kranjskega in Slovenske krajine“. Ulrik je imel večji del Kranjskega in tako se mu je posrečilo, da je postal kranjski deželni knez. Po leti je navadno prebival v Ljubljani v Podturnskem gradu. Kot deželnega glavarja v Ljubljani je imenoval Rudelina s Hrušice, ki je l. 1261. stoloval na ljubljanskem Gradu. Ulrikova druga soproga Agneza je umrla l. 1262. in je zapustila nekdanja kranjska posestva svojega prvega soproga Friderika II. Bojevitega ogrskemu kralju Beli IV., a navzlic temu je Ulrik do svoje smrti obdržal ta posestva. Ulrik je bil za Kranjsko blagohoten

gospodar in cerkvi in samostanom jako naklonjen. Ker je bil brez otrok, imenoval je l. 1268. svojega sorodnika, češkega kralja Otokarja II., za dediča svojih dežel in pravic s pogojem, da Otokar pripomore njegovemu bratu Filipu, nadškofu solnograškemu, na akvilejski patriarhski prestol. Filip je bil sicer izvoljen, a v Rimu ni bil potrjen.

Kranjsko pod Otokarjem II. do bitke na Moravskem polju.

(1269—1278.)

Po Ulrikovi smrti se je polastil Kranjskega češki kralj Otokar II., opiraje se na Ulrikovo oporoko. Pravi dedič Kranjskega pa je bil Ulrikov brat Filip, tedanji solnograški nadškof, kateremu se je pridružilo več kranjskih plemenitašev, mest in trgov. Za Filipa se je potegovalo petero mogočnih kranjskih plemenitašev, in sicer že prej omenjeni deželni glavar Rudelin s Hrušice, Gerold in Oton Turjaški, Herman Rabensteinski in Gerloh Hertenberški. A tudi Otokar II. je imel svoje pristaše na Kranjskem in sicer brižinskega škofa, Gebharda Lilienberškega, Konrada Loškega, Konrada Galla in Ortolfa Krškega.

Filipu je mnogo kranjskih fevdnikov priseglo zvestobo in potem se je podal z vojsko na Furlansko, da se tam tudi polasti Otokarjevih posestev. Tako je nastala vojna med Filipom in Otokarjem, ki se je l. 1270. z vojsko podal na Kranjsko. Prišel je skozi Savinsko dolino na Kranjsko in oblegal Ljubljano, katero je vzel z naskokom. Posadki je prizanesel in ji dovolil slobodni odhod z orožjem, a mestu ni bil tako prizanesljiv. Potem se je Otokar brez upora polastil vseh važnejših kranjskih gradov, med njimi tudi Kostanjevice in Kamnika in opustošil posestva Filipovih pristašev. Ko si je bil pridobil Kranjsko in Slovensko krajino, postavil jima je Ulrika Havsbaškega kot glavarja in loškega župnika Henrika kot tajnika.

Otokar se je potem podal črez Gorenjsko po Dolini mimo Fužin na Koroško, kjer je bilo mnogo njegovih pristašev, posebno med duhovniki. Filip se je pomiril z Otokarjem in mu dal vse svoje dežele, gradove in mesta. Tudi Ulrikova vdova

se je odpovedala svojim kranjskim posestvom. in tako je postal Otokar vladar v tej deželi. Otokar je odlikoval Kranjce, izmed katerih je nekatere tudi vzprejel med svoje dvorjane. Filip se je še enkrat uprl v zvezi z ogrskim kraljem Štefanom V. zoper Otokarja, a brezuspešno. Otokar se je pobotal z Ogri, in Filip je izgubil Furlansko. Končno se je pa tudi Filip sprijaznil z Otokarjem, ki ga je postavil za svojega namestnika (vicarius) na Koroškem, Kranjskem in Slovenski krajini.

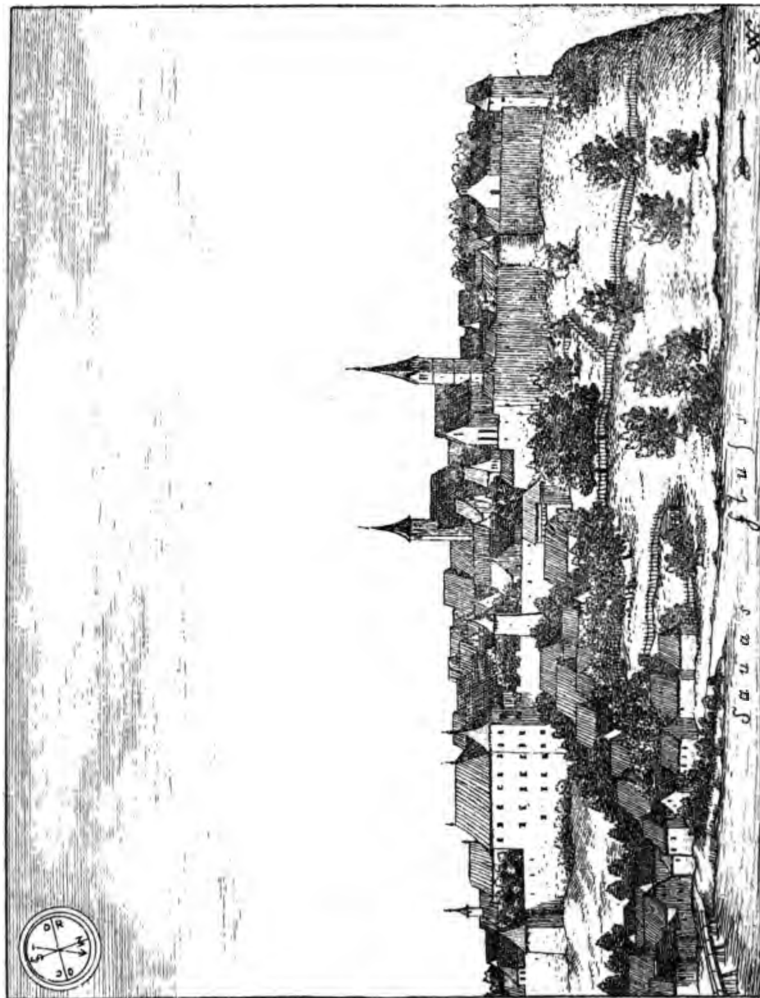
L. 1272. je umrl nemški kralj Rihard Kornvalski, ki je bil samo imenoma nemški vladar in ni mogel kraljeve oblasti izvrševati. Dne 29. septembra l. 1272. je bil od sedmerih izbornih knezov soglasno izvoljen kot nemški kralj Rudolf Habsburški, in tako se je končala brezvladna doba. Ta volitev je bila odločilnega pomena tudi za Otokarja, ki je bil tedaj na vrhuncu svoje slave. Leta 1273. so se Kranjci zopet bojevali z Ogri, ki so jih pa v bitki pri Laau na severnem Dolenjem Avstrijskem premagali in ubili njih poveljnika Ulrika Dürenholza. Sedaj je postal Ulrik Havsbaški samostalen glavar Kranjskega in Slovenske krajine, h kateri je v oni dobi pripadala tudi Savinska dolina.

Otokar ni pripoznal izvolitve Rudolfa Habsburškega nemškim kraljem, ker se je njegovemu poslancu zabranila udeležba pri tej volitvi. L. 1275. je Rudolf Koroško in Kranjsko podelil kot fevd solnograškemu nadškofu Filipu, ki se pa nikdar ni mogel polastiti podeljenih mu dežel. Na avgsburškem državnem zboru se je sklenilo, da ima Otokar državi zopet povrniti Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko. O tem sklepu ga je obvestil norimberški grof Friderik. Ker pa Otokar tega ni hotel storiti, preklical ga je Rudolf in začel vojno proti njemu v zvezi z Majnhardom Tirolskim in Albertom Goriškim. Otokarja zapuste njegovi prijatelji, plemstvo in narod, ker je strogo vladal. Albert Goriški je vzel Kranjsko, in v dunajskem miru 25. novembra l. 1276. se je odpovedal Otokar Avstrijski, Štajerski, Koroški, Kranjskemu in Slovenski krajini.

Rudolf je proglasil za te dežele splošni mir v soglasju z državnimi knezi, stanovi, ministri in plemenitaši. Ta listina obsega določbe o povračilu škode, katero je povzročila vojna,

o preosnovi starega pravnega reda, določbe o državnem in kazenskem pravu, o odpravi novih mitnic, carine itd.

Rudolf je postavil Majnharda Tirolskega kot glavarja Koroškega, Kranjskega in Slovenske krajine in ker je bil

Kranj v Valvasorjevi dobi.

Majnhardu dolžen 20.000 mark, zastavil mu je Kranjsko in Slovensko krajino, katerih so se lastili koroški vojvode do l. 1335.

L. 1277. opominja Rudolf svojega namestnika in uradnike na Kranjskem, naj nikakor ne kratijo imovine in pravic brižinskih škofov na Kranjskem. Brižinski škof Konrad je istega leta prepustil Rudolfovima sinovoma vse svoje cerkvene fevde na Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, ki so jih prej imeli avstrijski deželni knezi.

Otokar pa ni mogel pozabiti svojega ponižanja in je le čakal ugodne prilike, da si zopet pribori odvzete mu dežele. Dne 31. oktobra 1277. je odpovedal kralju Rudolfu mir. Velikega posvetovanja v Gradcu zaradi vojne z Otokarjem sta se tudi udeležila kranjska plemenitnika Ostrovrharja Henrik in Viljem. Zadnji Ostrovrhar Viljem je bil ubit l. 1293. v bitki pri Grebinjah na Koroškem, kjer je pomagal grofu Ulriku Heneburškemu v boju zoper Korošce in Goričane. Rudolf je zbral hitro svojo vojsko, v kateri je bilo blizu 500 Kranjcev in sicer je vodil 200 Kranjcev Ulrik Heneburški, Majnhard Tirolski pa 300 bojevnikov, ki so bili po veliki večini Kranjci. Odločilna bitka med Rudolfom in Otokarjem je bila dne 26. avgusta l. 1278. na Moravskem polju. Kralj Rudolf se je bojeval na čelu onega oddelka, v katerem so bili Kranjci, in je le s hudim naporom premagal Otokarja, ki je bil v bitki ubit.

Od bitke na Moravskem polju do stalnega združenja Kranjskega z Avstrijo.

(1278—1335.)

Po bitki na Moravskem polju je bil Rudolf gospodar Štajerskega, Koroškega in Kranjskega, in tako so postali Habsburžani stalni vladarji v naši deželi. V jeseni l. 1279. je prišel kralj Rudolf na Štajersko in vzprejel v Judenburgu tudi cerkvene dostojanstvenike in plemenitaše iz Kranjskega, ki so se mu poklonili in prisegli zvestobo. Uredil je upravo novo pridobljenih dežel in jim dal kot načelnika grofa Majnharda Tirolskega. V tem je umrl nadškof Filip, ki je bil zakoniti dedič Koroškega, Kranjskega in Slovenske krajine. V oporoki je zapustil mesto Ljubljano akvilejski cerkvi.

Na shodu v Judenburgu je sklenil kralj Rudolf s heneburškim grofom Ulrikom in njegovo soprogo Agnezo, hčerjo Gertrude Babenberške, posebno pogodbo, po kateri se je omenjena zakonska dvojica za svoto 16.000 mark srebra odpovedala vsem pravicam do fevdov in alodov na Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem.

Leta 1281. je Rudolf imenoval svojega starejšega sina Albrehta kot državnega upravitelja na Štajerskem, Kranjskem in v Slovenski krajini. Na državnem zboru v Nürnbergu je pa proglasil splošen mir, ki je torej tudi veljal za Kranjsko in Slovensko krajino.

Jako važen je pa državni zbor v Avgsburgu, kjer je Rudolf v soglasju z izbornimi knezi dne 27. decembra l. 1282. svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu podelil kot fevd Avstrijsko, Štajersko, Kranjsko in Slovensko krajino v onem obsegu, kakor sta jih imela Babenberžana Leopold VI. in Friderik II. in zraven še posestva, katera je pridobil češki kralj Otokar II. Tačasno Kranjsko s Slovensko krajino vred je obsegalo le kakih 7700 km^2. Slovesno se je izročila novima vojvodoma med drugimi tudi kranjska belo - modro - rdeča deželna zastava. Toda deželni stanovi teh dežel niso soglašali z dvojno vlado in so že l. 1283. pri kralju Rudolfu dosegli, da je bil Albreht sam njih vladar.

Koroško je kralj Rudolf odločil tirolskemu grofu Majnhardu, ki ga je izdatno podpiral v vojni z Otokarjem II. A tej podelitvi so se več let ustavljali izborni knezi. Šele 1. februarja l. 1286. je mogel Rudolf podeliti vojvodino Koroško grofu Majnhardu Tirolskemu „zaradi dotedanjih njegovih velikih zaslug in prihodnjih še večjih zaslug in z ozirom na dejstvo, da s pomnožitvijo državnih knezov rimska država pridobi večjo moč in kras“.

Kranjsko s Slovensko krajino pa je bilo zastavljeno vojvodini Koroški za posojilo 20.000 mark srebra in je s Koroško pripadlo grofu Majnhardu, ki je vladal Kranjsko od l. 1286.—1295. Vendar pa ima darilna listina izrecno opombo, da sta Kranjsko in Slovenska krajina last Albrehta Avstrijskega in njegovih naslednikov. Majnhard je prišel l. 1286. na Kranjsko in v Slovensko krajino, da se

polasti onih mest in gradov, ki so že prej pripadali h Koroškemu in katere mu je zastavil kralj Rudolf. Za njegovega vladanja je bil mir po Kranjskem, le l. 1290. so Ogri napadli Slovensko krajino, a premagal jih je Majnhardov brat, goriški grof Albert II.

Po smrti Majnhardovi je vladal njegov sin Henrik (1295—1335) in sicer sprva s svojima bratoma Otonom in Ludovikom († 1305) in od l. 1305. sam. Bojeval se je kot zaveznik Albrehta Avstrijskega s svojimi Tirolci, Korošci in Kranjci v bitki pri Goellheimu l. 1298. zoper Adolfa Nasovskega in l. 1301. in 1302. zoper nadškofa Moguntinskega in Kolinskega.

Henrik je bil oženjen z Ano, hčerjo češkega kralja Vaclava II. L. 1306. je z Vaclavom III. izmrl na Češkem premislidski rod v moški vrsti, in Čehi so izvolili Albrehtovega sina Rudolfa za svojega kralja, a ta je že umrl l. 1307. Sedaj se je Albreht potegoval za svojega drugega sina Friderika, a Čehi so izvolili Henrika za kralja. Nemški kralj Albreht Avstrijski je preklical Henrika in začel vojno zoper njega. V tej vojni sta se Albrehtova zaveznika, goriški grof Henrik in Ortenburžan Majnhard, bojevala na Kranjskem in se polastila Višnje gore, Kranja in Kamnika, a Ljubljana se jima je ubranila. V tem pa je bil Albreht od svojega stričnika zavratno umorjen (1308). Kmalu potem se je Henrik pogodil s Friderikom Avstrijskim. Henrik je še vladal na Češkem do l. 1310., potem so ga odstavili in izvolili Ivana Luksemburškega za češkega kralja.

V solnograškem miru l. 1311. sta Henrik Koroški in Friderik Avstrijski določila, da se je odpisalo 14.000 mark od dolžne svote 20.000 mark, za katere sta bili Kranjsko in Slovenska krajina zastavljeni. Henrik je torej imel deželi le za 6000 mark zastavljeni; Albrehtova vdova se je pa še zavezala, da plača sama 2000 mark srebra. Vsled tega mira se je tudi odcepila Savinska dolina od Slovenske krajine in pripadla Štajerskemu.

V tem času je Kranjsko mnogo trpelo po raznih nezgodah. L. 1309. so deželo pustošile kobilice, in l. 1312. je bila huda lakota, da so celo iz Sicilije v Kranjsko uvažali žito. Henrik je prišel večkrat na Kranjsko in pomagal v bedi. L. 1313. je v Ljubljani potrdil zatiškemu samostanu pravice in svoboščine,

in istega leta mu je v Ljubljani umrla češka soproga Ana. L. 1317. je v Kamniku potrdil pravice nunskemu samostanu v Velesovem. Ko je bil naslednje leto zopet v Ljubljani, skušal je pomiriti Turjačane in Ortenburžane, ki so se strastno sovražili in med seboj bojevali. To se mu je pa šele l. 1320. posrečilo. Tega leta je tudi določil, da ima ljubljansko plemstvo meščanstvu enake dolžnosti glede na davke in obrambo. L. 1335. je Henrik umrl brez moškega zaroda, in tako je dobil avstrijski vojvoda Albreht II. Koroško, Kranjsko in Slovensko krajino.

Habsburžani na Kranjskem do smrti Rudolfa IV.

(1335—1365.)

Po smrti Henrika Koroškega sta se polastila Kranjskega habsburška vojvoda Albreht II. Modri (1335—1358) in Oton Veseli (1335—1339). L. 1335. je prišel Oton s svojo vojsko na Koroško, kjer so se mu na Gosposvetskem polju po starem slovenskem običaju klanjali podložniki in kjer je tudi delil fevde. Potem se je podal na Kranjsko in l. 1336. obiskal svoja rodbinska (nekdanja brižinska) posestva na Dolenjskem in znova potrdil prejšnjega deželnega glavarja Friderika Sovneškega, ki je tudi imel več posestev na Dolenjem Štajerskem in Kranjskem.

V tem pa je češki kralj Ivan Luksemburški v zvezi z Ogri začel vojno zoper Albrehta II. in Otona ter zahteval Koroško in Kranjsko za svojega sina Ivana Henrika, ki je bil od l. 1330. oženjen z Margareto Širokoustno, hčerjo Henrika Koroškega. Avstrijska vojvoda sta pa bila zavezana z akvilejskim patriarhom in goriškim grofom. V Otonovi vojski je bilo tudi mnogo Kranjcev, ki so se srčno bojevali zoper kralja Ivana. Vojna pa ni dolgo trajala, in že l. 1336. se je sklenil mir v Ennsu na Gorenjem Avstrijskem. V tem miru se je češki kralj odpovedal vsem pravicam do Koroškega in Kranjskega s Slovensko krajino.

Tako se je končal prepir zaradi dediščine Henrika Koroškega ugodno za habsburška vojvoda, in Kranjsko je bilo stalno

združeno z Avstrijo. Vojvodi Otonu se je kranjsko plemstvo poklonilo že l. 1336. v Št. Vidu pri Zatičini, hromemu Albrehtu pa šele l. 1338. v Ljubljani, kjer je nunskemu samostanu v Velesovem potrdil osnovno pismo in ga oprostil mitnine in carine. Na povratku s Kranjskega je v Gradcu potrdil Kranjcem njih svoboščine in pravice. Vojvoda Oton Veseli je umrl l. 1339.

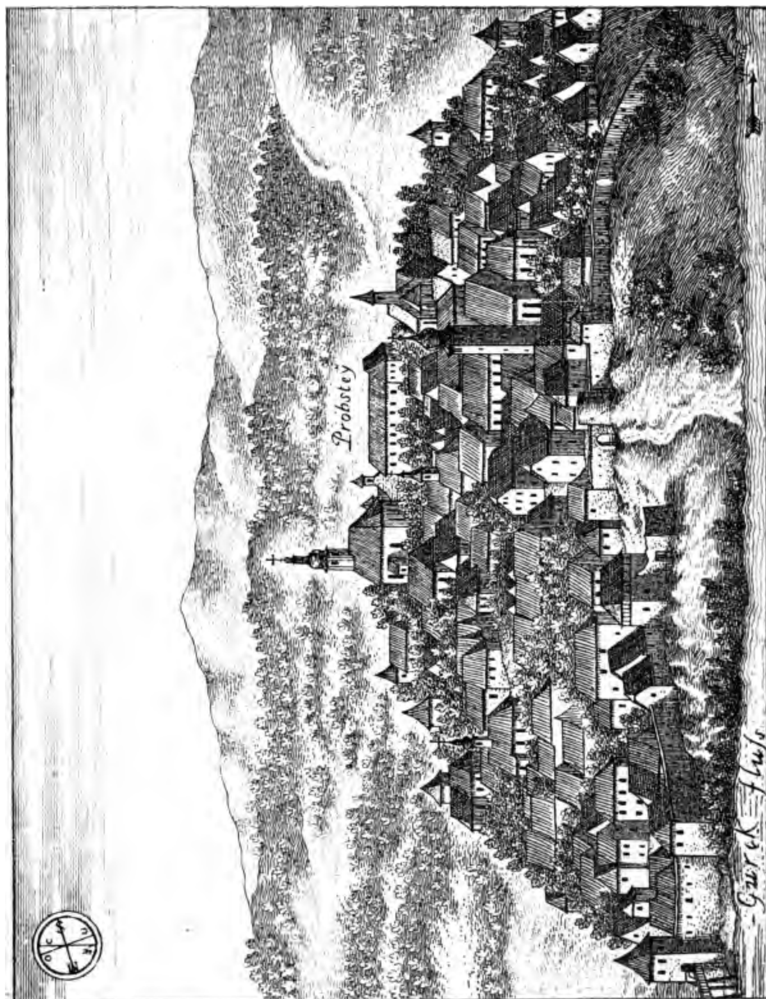
Albreht II. je modro in pravično vladal, a v tej dobi je Kranjsko zadelo več nesreč. L. 1339. so deželo pustošile kobilice, l. 1348. je bil velik potres in črna kuga, ki je še več let razsajala. Kot zaveznik akvilejskega patriarha se je bojeval l. 1350. v Furlaniji, in spremljali so ga tudi kranjski vitezi. V Ljubljani je potrdil nemškemu viteškemu redu njegove pravice in svoboščine. Umrl je l. 1358.

Rudolf IV. Ustanovnik (1358—1365) je mnogo storil za Ljubljano in Kranjsko sploh, in zagotovljeno mu je častno mesto v kranjski deželni zgodovini. Sklical je prvi veliki knežji shod v Ljubljani l. 1460. in ustanovil Rudolfovo (Novomesto). Kranjsko odposlanstvo je vzprejel v Gradcu l. 1360. in potrdil pravice in svoboščine Kranjske dežele in Ljubljanskega mesta, cistercijanskega samostana Zatiškega in kartuzijanskega samostana Bistriškega. Pospeševal je mesta in trge in skušal odpraviti vse ovire njih brzemu razvoju.

Dne 27. marca je prišel v Ljubljano, kjer se mu je prebivalstvo slovesno poklonilo. Tedaj je v Ljubljani zboroval znameniti veliki knežji shod, ki se je posvetoval o važnih politiških zadevah. Posvetovali so se na shodu o uredbi akvilejskega patriarhata in o razmerah z Benetkami, o pridobitvi Tirolskega, o združenju goriških posestev z Avstrijo in o drugih rečeh.

Na tem shodu so bili navzočni ti-le cerkveni dostojanstveniki, posvetni knezi in drugi velikaši: Akvilejski patriarh Ortolf, solnograški nadškof in legat rimskega prestola Pavel, brižinski škof Pavel, pasovski škof Gottfried, krški škof in nadvojvodov kancelar Ivan, briksenski škof Ulrik, kijemseški škof Ludovik, lavantinski škof Peter, mejni grof Majnhard Brandenburški, koroška, palatinska in goriška grofa Majnhard in Henrik, grof Oton Ortenburški, celjska grofa Urh in Herman,

koroški glavar grof Ivan Pfanberški, Aufensteinca Friderik in Konrad, Friderik Walsee s Štajerskega, gornjeavstrijski glavar Eberhard Wallsee, štajerski komornik Rudolf Liechtensteinski,

Rudolfovo v Valvasorjevi dobi.

Friderik, Urh in Oton Stubenberški, kranjski glavar Leopold pl. Stadeck in njegov brat Rudolf, Ivan Turso Ravheneški, avstrijski deželni maršal Herman Landenburški, dvorni upravnik Henrik Hegenberški, dvorni maršal Vilgraim Streym, dvorni

točar Kunrih Crunn, nadkuhar Albreht Otensteinski, ključar Albreht Schenk in starešina Viljem Schenk Libenberški.

Na tem zuamenitem ljubljanskem shodu se je za bivanja Rudolfovega v Ljubljani vršilo dedno poklonstvo na Kranjskem od 27. marca do 3. aprila. Za svojega bivanja v Ljubljani je Rudolf IV. izdal več listin, v katerih je nekaterim kranjskim samostanom in plemenitašem potrdil pravice in svoboščine.

Že na ljubljanskem shodu so se posvetovali zaradi Postojine in Vipave, kateri je akvilejski patriarh Ludovik della Torre zase zahteval. Postojino in Vipavo je dobil Rudolf IV. Patriarh je stavil nove zahteve, in zaradi teh je začel Rudolf IV. vojno s patriarhom. Avstrijska vojska 4000 mož je prodirala skozi Kranjsko na Goriško in Furlansko in je premagala patriarha, ki je l. 1362. sklenil z avstrijskim vojvodom dunajski mir in mu odstopil notranjski Loški grad, kranjsko in šentpetersko župnijo v Ljubljani in vse akvilejske fevde na Kranjskem in v Slovenski krajini.

Rudolf IV. je skušal svoja kranjska posestva pomnožiti po dedni pogodbi, katero je sklenil l. 1363. z goriškima grofoma Albertom IV. in Majnhardom VII. in leta 1364. posebej z Albertom IV. Goriški grofje so imeli fevdna posestva na Krasu, Vipavo, Senožeče, Prem, Postojino in Idrijo; v Slovenski krajini so imeli Metliko, Črnomelj, Žužemperk, Višnjo goro, Šenberg in Mehovo. Vsled te pogodbe imajo vsa ta posestva pripasti avstrijskim vojvodom, ako bi goriški grof umrl brez potomcev. To se je zgodilo že l. 1374. s smrtjo Alberta IV.

Leta 1364. je za Rudolfa IV. postalo Kranjsko vojvodina. Rudolf se je dotlej imenoval „gospod Kranjskega“, tedaj pa je opustil ta naslov in se nazival „vojvoda Kranjski“. Tako so ga že imenovali 8. maja leta 1364. mejni grofje Brandenburški.

Leta 1365. je ustanovil Novomesto (Rudolfovo) in mu podelil mestne pravice z ustanovnim pismom dne 7. aprila. Dal je mestu važne pravice in svoboščine, sedež v deželnem zboru. Po svojem ustanovitelju se je mesto imenovalo Rudolfovo in je kmalu postalo središče Dolenjskega in važna trdnjavica zoper turške navale. Oni svet, na katerem se je ustanovilo

Rudolfovo, dobil je vojvoda v zameno od zatiškega cistercijanskega samostana.

V tem času je nastala tudi kočevska nemška naselbina. Ljubljanski škof Hren je našel v škofjeloškem brižinskem arhivu listino, ki pravi, da je cesar Karol IV. podaril grofu Frideriku Ortenburškemu 300 rodbin premaganih Frankov in Turinžanov kot tlačane, ker jih bi sicer kot upornike moral na drug način kaznovati. Te rodbine je naselil večinoma po sedanjem Kočevskem. Neka listina akvilejskega patriarha Ludovika II. della Torre z leta 1363. ima naredbe za dušno pastirstvo za nove naselbine v Kočevju, Poljanah, Kostelu, Osilnici in Gotenici, v krajih, „ki so bili dotlej neobdelani in neobljudeni“.

Koncem svojega življenja se je moral Rudolf IV. še bojevati zoper akvilejskega patriarha in furlanske plemenitaše, katerim ni ugajal dunajski mir. V Ljubljani se je zbirala Rudolfova vojska, in od tam so se pošiljale vedno nove nadomestilne čete v vojno. A Rudolf IV. je že umrl 27. julija 1365. v Milanu, kjer ga je bil Barnaba Visconti slovesno vzprejel. Rudolf IV. je bil pravičen in krepek vladar, ki je pospeševal z novimi pravicami in svoboščinami mesta in meščanstvo.

Kranjsko pod Albrehtom III. in Leopoldom III. do smrti Ernesta Železnega.

(1365—1424.)

Po Rudolfovi smrti sta prevzela vladarstvo avstrijskih dežel njega še mladoletna brata Albreht III. († 1395) in Leopold III. († 1386). Furlanska vojna še ni bila pri kraju in nje posledice je čutilo tudi Kranjsko; kajti sovražniki so pridrli na Notranjsko in se polastili Hasberškega gradu, katerega so potem Ljubljančani naskočili, a bili odbiti z velikimi izgubami. Za tedanje in druge velike usluge Ljubljančanov, odpravil jim je Albreht III. neko mitnico, ki je bila v kvar prevozni kupčiji. Meseca maja l. 1366. je cesar Karol IV. vojvodoma Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko podelil kot fevd, in

po cesarjevem posredovanju sta vojvoda sklenila mir z novim akvilejskim patriarhom Markvardom.

O Vseh Svetih l. 1370. so se kranjski stanovi v Ljubljani poklonili Albrehtu III. in Leopoldu III., ki sta dala Ljubljani prvi občinski zakon, po katerem je dvanajstero porotnikov mestnega svetovalstva svobodno volilo mestnega sodnika. L. 1371. sta kupila Albreht III. in Leopold III. Postojinski grad, a ga že drugo leto zastavila celjskemu grofu Hermanu. L. 1374. so pripadli Kranjskemu po smrti goriškega grofa Alberta IV. še Pivka, Metlika in Črnomelj. S Kranjskim se je pa tudi združila Gorenja in Dolenja Kraška pokrajina. Še tega leta so se vojvodoma v Ljubljani poklonili stanovi omenjenih pokrajin skupno s stanovi Kranjskega, Slovenske krajine in Istre takorekoč kot zastopniki ene dežele. Novim podanikom sta vojvodi potrdila prejšnje pravice in svoboščine.

Tako so Habsburžani združili mnogo, prej med duhovne in posvetne oblastnike razdeljenih, kranjskih pokrajin. Za novo vojno v Furlaniji l. 1378. so postavila kranjska mesta 700 mož, in sicer Ljubljana 515, Kranj 75, Kamnik 50, Loka in Radovljica po 30.

Leta 1379. sta si razdelila Albreht III. in Leopold III. avstrijske dežele. Albreht III. je dobil Avstrijsko in je bil začetnik avstrijske vrste; Leopold III. pa je dobil Štajersko, Koroško, Kranjsko, Tirolsko in prednjeavstrijske dežele ter je bil začetnik štajerske vrste.

Leopold III. se je bojeval zoper padovanskega vladarja Franca Kararskega, in v tem malouspešnem boju so ga Kranjci krepko podpirali. Na Kranjskem je poravnal prepire plemenitašev s cerkvenimi dostojanstveniki, ki so imeli posestva na Kranjskem. Kranjski deželni glavar Konrad Kreig se je bojeval zoper solnograškega nadškofa in pasovskega škofa, a končno ga je Leopold III. odstavil in kranjsko deželno glavarstvo poveril Hugonu Devinskemu l. 1385. Leopold III. je pospeševal mesta in je bil posebno naklonjen Ljubljani, katero je branil proti deželnemu glavarju in drugim plemenitašem in ji osigural mestno sodstvo. Kamniku je potrdil l. 1382. pravico, da ima za meščane sodstvo le njih mestni sodnik. Leopold III. je bil ubit l. 1386. v bitki pri Sempahu v Švici.

Po Leopoldovi smrti je vladal njegov brat Albreht III. vse avstrijske dežele do svoje smrti l. 1395., ker so bili sinovi Leopolda III. še mladoletni. Tudi Albreht III. je bil za Kranjsko pravičen in dober gospodar, ki je ščitil mesta in njih trgovino.

Med Albrehtovim sinom Albrehtom IV. in Leopoldovim najstarejšim sinom Viljemom je nastal prepir, kdo naj vlada avstrijskim deželam. Kranjsko je bilo v tem prepiru najbrž nobenostransko, ker se v nobenem poročilu ne omenja. Vojvoda sta se končno v Holenburški pogodbi sprijaznila; vojvoda Viljem je med drugim tudi dobil slovenske dežele.

Viljem (1395—1406) je prišel že drugo leto v Ljubljano, kjer so se mu poklonili deželni stanovi. Kamniku je potrdil od Leopolda III. dano sodno pravico in nemškemu redu njegove svoboščine. Leta 1396. se je Viljem pogodil s svojim bratom Leopoldom in je vladal Avstrijsko, Štajersko, Koroško, Kranjsko, Slovensko krajino, Trst, Pordenone, Istro in Metliko, Leopold pa ostale dežele. Dne 28. septembra istega leta je bila nesrečna bitka pri Nikopolju, v kateri je turški sultan Bajesid premagal ogrskega kralja Sigmunda. Še onega leta so prvič pridrli krvoločni Turki v slovenske pokrajine. V tej bitki so stali v središču kristjanske vojske med drugimi tudi štajerski in kranjski Slovenci, katerim je poveljeval kranjski deželni glavar, celjski grof Herman.

Tudi Viljem je podpiral meščanstvo. Bil je o Vseh Svetih l. 1396. v Ljubljani in je nemškemu redu potrdil svoboščine. Naslednje leto pa je Ljubljančanom potrdil samostalno sodstvo in pravico, da smejo po bližnjih gozdovih sekati drva za kurjavo. L. 1403. se je Viljem v Ljubljani slovesno poročil z Jovano, hčerjo Karola Malega Neapolitanskega. Že l. 1402. sta Viljem in njegov brat Ernest skupno vladala Štajersko, Koroško, Kranjsko, Slovensko krajino in Metliko. L. 1406. je umrl Viljem, ki je skrbel za mir in red v deželi in ščitil pravice svojih podanikov.

Po Viljemovi smrti sta njegova brata Leopold IV. in Ernest Železni (1406—1424) skupno vladala našim deželam do Leopoldove smrti (1411). L. 1408. so Turki prvič pridrli na Kranjsko. Dne 9. oktobra so napadli Metliko in Črnomelj in grozno razsajali po obližju teh mest in po Slovenski krajini. Pomorili so mnogo kristjanov, druge pa odpeljali v

sužnost. Tedaj so se začeli hudi časi in nadloge za Kranjsko deželo, v katero so divji Turki v dobi 83 let štiriindvajsetkrat prihrumeli v večjem številu, v manjših trumah pa še večkrat. Na Kranjskem je težko najti kraja, kjer ne bi divjali krvoločni Turki, ki so še sedaj v narodu v groznem spominu.

Ernest Železni je bil po smrti svojega brata Leopolda IV. samovladar na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Kot cesarjev zaveznik se je tudi Ernest bojeval z Benečani. Leta 1412. je prodirala 40.000 mož broječa cesarska vojska iz Zagreba črez Ljubljano na Furlansko. Celjski grof Herman je posredoval mir med cesarjem Sigmundom in Benečani. Vojvoda Ernest je prišel l. 1414. s svojo močno soprogo Cimburgo v Ljubljano, kjer so se mu poklonili kranjski stanovi. Potrdil je svoboščine bistriškega kartuzijanskega samostana in obiskal svojo mater Virido iz milanskega rodu Sforza Visconti. Ta je živela na gradu pri Pristavi nad Zatičino, ko je bil njen soprog Leopold III. padel v bitki pri Sempahu.

S to vojvodinjo je v zvezi pripovedka o kači, ki žre otroke. „Doječa kmetica, žena zatiški grajščini podložnega kmeta, je nekoč na grajščinski njivi plela zel in v zibeli spečega otroka postavila v brazdo, da ga o potrebi lahko doji. Tu se pa priplazi iz bližnjega gozda velika kača, vzame otroka iz zibeli in ga hoče odnesti. Po otročjem kriku opozorjena mati zagleda svojega otroka v žrelu velike kače in v tej nevarnosti moli k najsvetejši devici, zaščitnici samostanske cerkve. Otrok pade nepoškodovan iz kačinega strupenega žrela. Na glavnem oltarju vzidana kača izpričuje še dandanašnji ta čudež.“ Povod tej pripovedki je najbrž ona kača iz milanskega grba.

Ko so l. 1416. pridrli roparski Madjari na Kranjsko in pustošili deželo tja do Polhovega Gradca, ukazal je vojvoda, da se Ljubljana močno utrdi. To utrjenje glavnega mesta je bilo jako potrebno tudi zaradi pretečih turških navalov. Ernest je pa tudi drugače skrbel za procvitanje dežele. Z njegovo pomočjo so n. pr. l. 1418. tedanji stolni župnik Hewgenreuter in nekateri meščani ustanovili stolno šolo, iz katere je nastala prva gimnazija na Kranjskem. Pospeševal je tudi mesta Ljubljano, Kamnik, Kranj in druga.

V najboljši dobi je umrl ta priljubljeni vladar l. 1424.

Friderik V. (III.).

(1424—1493.)

Ernest Železni je zapustil tri sinove: Friderika, Albrehta in Ernesta. Ernest je umrl že leta 1432. Friderik V. je postal polnoleten šele l. 1438. Njegovo vladanje je polno usode polnih dogodljajev za Kranjsko. Potrdil je svoboščine kranjski duhovščini in kartuzijanskemu samostanu v Pletrjah. Turki so zopet ponovili svoje roparske napade na Kranjsko l. 1425. ali 1429. Poročila o tem drugem turškem navalu na Kranjsko se ne ujemajo glede na čas. Nad 8000 Turkov je prišlo črez Kolpo. Napadli so Metliko ter se je polastili. Na daljnjem potu proti Rudolfovemu je turška druhal morila, zažigala in plenila cerkve. Pri Rudolfovem pa sta kranjski deželni glavar Ulrik Schenk in koroški deželni glavar grof Štefan Monfortski na čelu 4000 mož popolnoma premagala Turke, ki so izgubili nad polovico svoje vojske. Turki potem 40 let niso več prišli na Kranjsko.

Kranjci so se tudi udeležili v vojski vojvode Albrehta V. vojne zoper Husite, v kateri se je odlikoval marsikak kranjski vitez, n. pr. Dietmund Lamberg.

L. 1437. se je vnel prepir med grofom Štefanom Modruškim in celjskim grofom Urhom II., ki je plenil več vasi okoli vojvodske grajščine Kostanjevice, trpinčil prebivalce in jim vzel živino in drugo imetje.

Albreht V. je umrl l. 1439. Pri njegovem pogrebu sta bili Kranjsko in Slovenska krajina zastopani po posebnem stanovskem odposlanstvu.

Po njegovi smrti je Friderik V. postal nemški cesar in je bil v vrsti cesarjev Friderik III. Med Friderikom in njegovim bratom Albrehtom VI. je kmalu potem nastala vojna, v kateri je bil na Albrehtovi strani mogočni celjski grof Urh II., ki je imel spretnega vojskovodjo, Čeha Jana Vitovca. Celjanom se je vdalo več dolenjskih gradov, med njimi Pelče, Turn in Gomila pri Radečah. Izmed Slovencev so bili na cesarjevi strani skoraj le Ljubljančani in Istrani, med plemenitaši pa posebno grof Turn in Turjačan.

V celjski oblasti je bil notranjski **L o ž**. Cesarski vojskovodja Krištof Fladniški pošlje odposlanstvo z zahtevo, da se vda loška posadka. Ker se Lož ni hotel vdati, naskoči ga cesarska vojska. Celjska posadka v Ložu odpre mestna vrata in plane na cesarske, se zopet hitro umakne v Lož, a cesarski za njimi. Ko je bil del cesarske vojske že v Ložu, zaprejo Celjani vrata in pobijejo ujete cesarske vojake. Sedaj naskoči posadka zunaj mesta ostali del cesarske vojske in jo premaga. Krištof Fladniški še enkrat naskoči Lož, a brezuspešno; neki čevljar ga pri naskoku ubije. Še l. 1439. se je cesarska vojska polastila Loža in ga zažgala. Od onega časa Lož ni več dobil prejšnje veljave. Pri M o k r o n o g u so Celjani premagali cesarsko vojsko in se polastili mokronoškega gradu.

Leta 1442. oblegajo Celjani L j u b l j a n o, katero je branil Juri Apfaltrer in sicer z velikim uspehom. Ljubljančani so zaprli vrata in se branili za močnim zidovjem proti sovražnim oblegovalnim strojem. Ker se Celjani niso mogli polastiti Ljubljane, pustošili so po okolici in zažgali Jurija Apfaltrerja Podturnski grad. Dan pred kresom so Celjani zopet odrinili. Veliko bedo so v okolici tudi povzročile k o b i l i c e, ki so uničile vse pridelke. Cesar Friderik III. je še tistega leta v Frankfurtu zvestim Ljubljančanom potrdil stare svoboščine in jim dal več novih pravic; smeli so svoja pisma in listine pečatiti z rudečim voskom.

Tudi K r a n j je bil na cesarski strani, a se je moral vdati Urhu II., ki ga je nenadoma napadel. Ko se je pa oddelek cesarske vojske približal Kranju, uprli so se meščani zoper Celjane, in cesarski vojskovodja Turn se je zopet polastil mesta. Tudi R u d o l f o v o so Celjani z močno silo oblegali, a so z velikimi izgubami morali oditi.

V D u n a j s k e m N o v e m m e s t u s e j e c e s a r l. 1443. p o m i r i l z bratom Albrehtom VI. in celjskim grofom. Cesar in celjski grof sta obljubila, da si povrneta v vojni pridobljena posestva. Cesar je poknežil celjske grofe in sklenil ž njimi dedinsko pogodbo, da dobé, ako bi Habsburžani prej izmrli, poleg drugih posestev tudi Metliško grofijo, Mehovo, Rudolfovo, Kostanjevico, Postojino in Vipavo; ako pa bi Celjani prej izmrli, pripade Habsburžanom Celjska, Ortenburška in Sternberška

grofija. Že drugo leto je prišel cesar v velikem spremstvu s svojim tajnikom Enejem Silvijem Piccolominijem (poznejšim papežem Pijem II.) v Ljubljano, kjer so ga deželni stanovi prav slavno vzprejeli. Cesar je potrdil vse mestne pravice in svoboščine, a tudi svoboščine drugih mest in samostanov in se je potem podal v Kamnik.

Leta 1447. so zopet kobilice veliko škodo povzročile v naših krajih, a dve leti pozneje je morila huda kuga po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Ko sta celjski grof Urh II. in Eizinger l. 1452. cesarja Friderika III. oblegala v Dunajskem Novem mestu, prišli so mu tudi Kranjci na pomoč. Sovražniki so z veliko silo naskočili mesto in se ga skoraj polastili, da ni znani orjaški vitez Andrej Baumkircher tako dolgo zadržaval sovražnike, da so cesarski zaprli mestna vrata.

Zadnjega celjskega grofa Urha II. so l. 1456. umorili v Belem gradu. Njegova bogata zapuščina je dala zopet povod hudim bojem. Na Kranjskem so bila v oblasti celjskih grofov kot lastnina, fevd ali pa zastavljena ta-le posestva: Lož, Stekperk, Postojina, Polhov Gradec, Koprivnek pri Moravčah, Kamnik, Smlednik, Goričane, Kranj, Naklo, Turen ob Kokri, Katzenstein, Radovljica, Pusti grad in Fužine (Bela peč); Ig, Čušperk, Višnja gora, Ortnek, Ribnica, Rudolfovo, Žužemperk, Mehovo, Metlika, Poljane, Krupa ob Krupi, Kostel, Kočevje, Friedrichsteinski grad pri Kočevju, Vinica, Krško, Kostanjevica, Radeče in Zibnik.

Urhova udova Katarina si je hotela siloma pridržati malone vsa ta posestva navzlic temu, da je imel cesar vsled dedinske pogodbe pravico do celjskih posestev. Cesar je dobil sprva celjskega vojskovodjo Vitovca za se, a kmalu se mu je izneveril in napadel v Celju bivajočega cesarja, ki se je le težko rešil v gorenji celjski grad l. 1457. Kranjci so poslali cesarju konjike in pešce na pomoč, a Vitovec je po kratkem obleganju zapustil Celje. Cesar se je podal potem na Kranjsko, da se tam polasti celjskih posestev. V Kranju je dal upravo Ribnice Andreju in Juriju Lambergerju, Lož Martinu Schnizenbaumu, Pemont v Istri Hermanu Ravbarju, Ortnek Juriju in Janezu Lenkheimerju, Metliko pa Andreju Hohenwartu, kateremu je še ranjki celjski

grof bil dolžen 2600 gld. S tem in z drugimi dohodki jih je cesar odškodoval za to, kar bi imeli še dobiti za umrlim Urhom II.

Ko je bil cesar odpotoval na Kranjsko, jo udari tudi Vitovec skozi Tuhinjsko dolino na Kranjsko, kjer se je že cesarska vojska polastila več celjskih posestev. Vitovec je oplenil in razdejal Škofjo Loko, premagal Kranj in se napotil proti Radovljici, katero je cesarski poveljnik Gašpar Lamberški zažgal in potem zapustil. Celjani zasedejo Radovljico, a kranjska deželna bramba jih prisili, da se zopet umaknejo na Štajersko. Na tem povratku jih napadejo Kranjci večinoma z vilami in koli med Blagovico in Trojanami in Vitovcu precej vojakov pobijejo, a Vitovec plane na Kranjce, pobije okoli 40 kmetov in se zopet umakne v Savinsko dolino.

Ko je bil v Pragi umrl češki in ogrski kralj Ladislav, pogodila sta se s cesarjem l. 1458. vdovela celjska grofinja Katarina in Vitovec. Katarina je odstopila celjska posestva in je dobila letni dohodek 2000 goldinarjev in Krško kot vdovsko bivališče, a pozneje se je preselila v Dubrovnik; Vitovec pa je bil povzdignjen v baronski stan in je tudi dobil več posestev. Tako so dobili v oblast Habsburžani večinoma med Krko in Kolpo ležeča posestva nekdaj mogočnega celjskega rodu. V vojni cesarja Friderika III. z ogrskim kraljem Matjažem Korvinom so Madjari tudi na Kranjsko pridrli in zasedli Klevevški grad pri Mokronogu, a Kranjci so jim kmalu zopet grad vzeli in jih prepodili iz dežele.

Friderik III. je l. 1461. ustanovil ljubljansko škofijo z 10 korarji, in nje prvi škof je bil Žiga Lambergar. Prej sta imeli Kranjsko in Slovenska krajina posebnega akvilejskega arhidijakona. Papež Pij II. je to ustanovo že naslednje leto potrdil in napravil ljubljansko škofijo in škofa neodvisnega od akvilejskega patriarha in drugih metropolitov ter škofijo neposredno podredil papežu. L. 1463. je papež dal cesarju za večne čase pravico, da sam imenuje ljubljanskega škofa, ki pa oddaja korarska mesta in dostojanstva. Tako je dobilo Kranjsko po malone devetstoletnem prestanku zopet svojega škofa.

Ljubljanska škofija je tedaj obsegala le del Gorenjskega, dve dolenjski župniji in nekatere koroške in štajerske župnije; ostali del Kranjskega pa so obdržali akvilejski patriarhi in za

njimi goriški nadškofje in nekoliko tudi tržaški škofje. Tudi po novi razdelitvi škofij l. 1787. in 1791. še ni imela ljubljanska škofija (od leta 1787. do leta 1806. nadškofija) vseh sedanjih kranjskih župnij. Do l. 1787. je imela le 28 kranjskih župnij, 71 podrejenih duhovnij in 86.500 duš. Šele od leta 1833. se ujemajo kranjske politične in cerkvene meje, ko je bila lavantinska škofija odstopila motniško župnijo. Tri leta prej je dobila ljubljanska škofija dekaniji Hrenovice in Trnovo od tržaške škofije in vipavsko dekanijo od goriške nadškofije.

Leta 1462. se je moral cesar bojevati zoper svojega brata Albrehta VI. in uporne Dunajčane. Tudi v tem boju so cesarja podpirali Kranjci. Pri obleganju Dunaja so se odlikovali kranjski vitezi, in sicer Schaumburg, Črnomaljski, Turjačani, Apfaltrer, Gallenberg, Lamberger, Ravbar, Paradeyser, Hohenwart, Sicherberger, Neuhaus, Zellenberger, Gall, Semenič, Gräzer, Predjamski, Loški in več drugih, katerih imena so zabeležena na listini z dne 12. januarja l. 1463. S to listino je cesar v priznanje velikih zaslug kranjskih stanov premenil kranjski grb, da je pri belo-modro-rdečih kranjskih deželnih barvah namesto bele postavil zlatožolto barvo. Turjačani, ki so že imeli nadkomorništvo, so dobili dedno maršalstvo, cesarski metliški stotnik Andrej Hohenwart dedno stolništvo in brata Juri in Gašper Črnomaljski dedno točarstvo. Cesar Friderik III. je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjskega v vojvodino Kranjsko.

Četudi je cesar v boju z Matjažem Korvinom in s svojim bratom slabil svoje moči, dal je vendar utrditi razna mesta proti turškim navalom, tako n. pr. Ljubljano, Kamnik in Metliko. Metličanom je prepustil polovico davkov za utrjénje mesta l. 1464. Istega leta je papežev legat ljubljanskemu škofu dovolil, da pobira poseben turški davek in s tem ukrene, kar je treba zoper Turke. Cesar je odredil petletni mir za notranjeavstrijske dežele in opominjal prebivalstvo, da pridno moli in hodi na božja pota, da Bog odvrne preteči turški naval. Papež Pavel II. je l. 1468. odredil odpustke za vse, ki se bojujejo v Slovenski krajini v obrambo Metliške grofije zoper Turke. Tudi notranjeavstrijski deželni stanovi so se na skupnih deželnih zborih l. 1462. v Lipnici in l. 1468. v Gradcu pripravljali na

obrambo proti turškim navalom, a s premajhnim uspehom. Na nemških državnih zborih so se sicer mnogo posvetovali, kako bi užugali Turke, a ta posvetovanja so bila brez pričakovanih posledic. Slovenske in sploh jugoslovanske dežele so povečem same se ustavljale turškim navalom in bile v pravem pomenu branitelji kristjanske vere in omike zoper krvoločnega sovražnika.

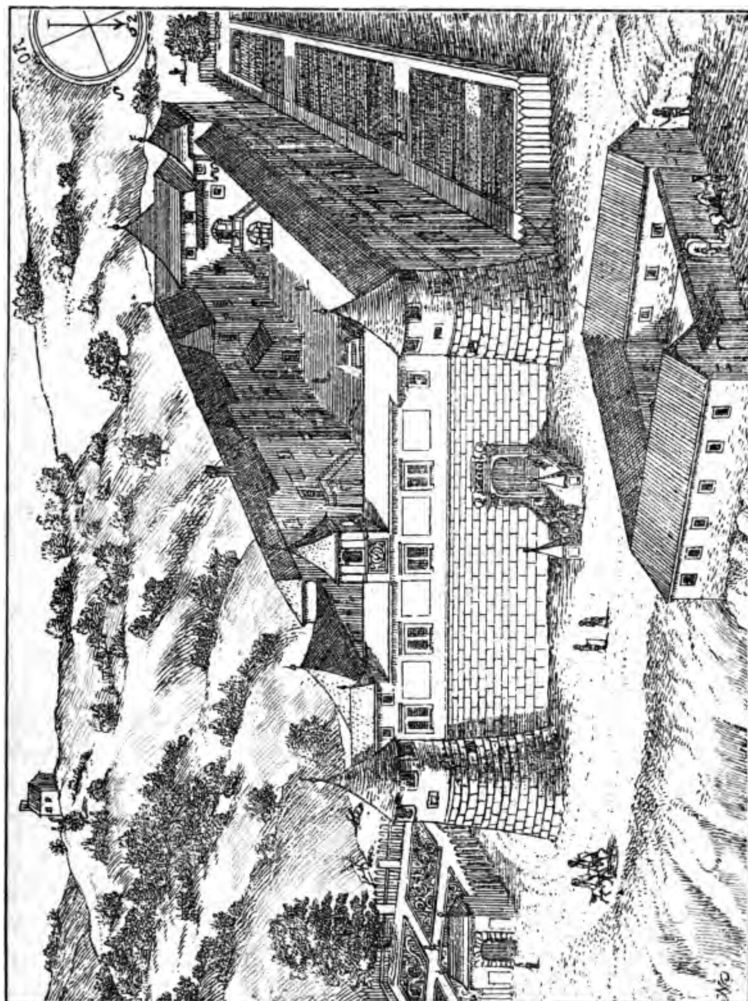
Nesrečno je bilo za Kranjsko leto 1469., v katerem so Turki dvakrat prihruli na Kranjsko. Stari turški paša Vejh Beg je pridrl čez Uno in Kolpo s 10.000 vojaki o Binkoštih pred Metliko, pustošil okolico in razdejal mesto in frančiškanski samostan „Pri treh farah“. Frančiškani so potem v Rudolfovem zgradili nov samostan. Prebivalci so našli zavetišče v utrjenem metliškem gradu stotnika Andreja Hohenwarta. Pri Metliki so se Turki razdelili v tri oddelke. Z enim oddelkom je paša ostal pri Vinici ob Kolpi, da zavaruje umikanje na Turško.

Drugi oddelek je odrinil proti Kočevju, požigal in ropal po tem trgu in okolici, prodiral po Ribniški dolini in prišel pri Igu na Ljubljansko ravnino ter razdejal grad Matenjo, Šmarje in druge vasi. Prišli so tudi pred Ljubljano in zažgali zunaj obzidja se nahajajočo stolno cerkev. Ta oddelek je prišel do Preddvora, kjer so nekemu starčku obesili mlinski kamen na vrat, da se je kar zgrudil. Tretji oddelek jo je udaril čez Gorjance proti Rudolfovemu in Kostanjevici, se utaboril pri Št. Jerneju in oplenil najstarejši kranjski trg Dobravo.

Hitro se oborože kranjski stanovi, vsaka hiša mora postaviti enega moža in kmalu pelje Andrej Hohenwart okoli 20.000 mož proti Turkom. A Turki se nevarnosti umaknejo z velikim plenom nazaj v Bosno, ko so bili grozovito razsajali zlasti po Slovenski krajini. Odgnali so v sužnost 9000 kristjanov, po nekem poročilu celo 20.000, in pomorili okoli 6000 ljudi. Vejh Beg je baje 500 zalih dečkov in deklic podaril sultanu Mohamedu II. Pri tem napadu so bili Turki le 14 dni na Kranjskem, a gotovo dalje v Slovenski krajini.

Ob početku zime so še enkrat prišli Turki na Kranjsko ter pustošili Krško in okolico. Odpeljali so tudi mnogo kristjanov v sužnost. V letih 1369. in 1470. so turške čete ropale in morile na Primorskem.

Med najhujše turške navale spada oni v letu 1471., v katerem je Izak paša trikrat pridrl na Kranjsko. Pri prvem napadu so Turki skoraj brez ovire pustošili in ropali

Turjaški grad v Valvasorjevi dobi.

ter 20.000 ljudi odpeljali v sužnost in jih zaprli po svojih trdnjavah. Kmalu potem je zopet pridrlo 10.000 Turkov na Kranjsko in sicer do Ljubljane. Odpeljali so zopet okoli 20.000 ljudi s seboj. Tretjič je prišel Izak-paša s 15.000 vojaki

črez Vinico na binkoštni pondeljek do Rašice pri Velikih Laščah in se tam utaboril. Odtod je poslal manjše oddelke proti Turjaku, Ljubljani, Igu in v Preserje, sam pa je odrinil z glavno vojsko proti **Ljubljani** in pod noč tja dospel. Goreče vasi v okolici so bile Ljubljančanom znamenje preteče nevarnosti in so še pravočasno zavarovali mesto. Turki so oplenili dvoje predmestij.

Pred mestnim obzidjem je turški paša svojo vojsko razdelil v tri oddelke. Prvi oddelek je prodiral ob Savi proti Kranju in nadalje ob Kokri, razdejal grad Frauenstein nad Velesovem, vas in samostan dominikank Velesovo in nune oskrunil ali odpeljal. Druga druhal je drla proti Kamniku, razdejala v Mekinah samostan redovnic sv. Klare in prišla črez predhribje Kamniških planin v Savinsko dolino in do Celja, kjer so požigali, pomorili in v sužnost odgnali okoli 30.000 ljudi. Tretja druhal je plenila in morila po Dolenjskem okoli Zatičine, Mehovega in Metlike. Upepelili so kartuzijanski samostan v Pleterjah in cistercijanski samostan v Zatičini, kjer je opat z nekaterimi menihi pobegnil, ostale menihe pa so Turki privezali konjem za rep in jih tako za sabo vlačili, dokler se niso ubili. Upepelili so 40 cerkva, pet trgov in 200 vasi in odpeljali v sužnost 5000 ljudi. Iz Dolenjskega so Turki o sv. Rešnjem Telesu odrinili na Ogrsko in Erdeljsko. V jeseni so še razsajali po Krasu in Vipavski dolini in ujeli 500 ljudi.

Odslej so se Slovenci bolje zavarovali zoper turške napade in so zlasti skrbeli za to, da jih niso Turki več tako iznenadili kakor prej. Ker Kranjci niso dobili pomoči zoper Turke ne od države, ne od cesarja, morali so si sami pomagati. Turški navali so bili posebno zaradi tega tako pogibelni, ker so povečem na brzih konjih iznenadili kristjane. Kranjci so zažigali **grmade** kot znamenje pretečega turškega navala. Ko so se Turki bližali prvi slovenski vasi, zažgali so prebivalci na bližnjem griču ali gori grmado in to so posnemali od gore do gore po vseh slovenskih pokrajinah. Tako se je po teh grmadah kmalu izvedela preteča nevarnost. Pod vodstvom deželnih stanov so se zbirali prebivalci in hiteli na kraj največje nevarnosti. Še sedaj se imenujejo nekateri vrhovi „Grmada“ in nam značijo kraje, kjer so zažigali take grmade.

Če so se Turki bližali s Petrinje ali Siska dolenjski Kostanjevici ali Metliki, naznanjali so to goreče grmade na Mehovem, na Gorjancih, Hmeljniku pri Mirni peči, Št. Petru pri Žužemperku, na Vrh Trebnjem, Primskovem, starem Višnjegorskem gradu, Magdalenski gori pri Šmarijah in na Ljubljanskem gradu.

Ob prihodu Turkov od Kolpe pri Vinici so zažigali grmade na Plešivici pri Adlešičih in na Prelibeljski gori pri Knežji Lipi, na Friedrichsteinu pri Kočevju, pri Sv. Ani nad Ribnico, na Orteneku ali Grmadi, na gorah pri Velikih Laščah, pri Sv. Ahacu, na griču pri Sovneku in na Ljubljanskem gradu.

Notranjsko je dobilo znamenje preteče nevarnosti po gorečih grmadah na Šilertaboru, na gorah pri Senožečah in Vipavi, na Soviču pri Postojini, na starem Loškem gradu, na Grmadi pri Ložu, na Grmadi pri Planini, na Vrhniških gorah in na Ljubljanskem gradu.

Gorenjskemu se je dalo znamenje z Ljubljanskega grada, na Šmarni gori, na Kamniškem Starem gradu, pri Velesovem, na Šmarjetni gori, pri Sv. Petru nad Begunjami, na Bleškem gradu, v Jesenicah in na Fužinah.

Da se varujejo iznenadenja in si rešijo življenje in premoženje, so zgradili na Kranjskem od l. 1471. počenši takozvane tabore; to so stolpi in utrdbe na vzvišenih krajih, katere so prebivalci lahko branili in ki so jim služili kot zavetišče. Tudi nekatere cerkve so utrdili in obdali z obzidjem in na ta način izpremenili v tabore. Ko so se Turki bližali, so znosili prebivalci svoje blago v tak tabor. Ženske in otroci so molili v cerkvi, moški so se pa postavili za obzidjem v bran, ker jih je v slučaju turške zmage čakala smrt ali sužnost. Ker pa Turki niso dolgo oblegali takih taborov, so bili ti dobro zavetišče. Še dandanašnji imamo več krajev, ki se nazivljejo „Tabor“; od teh še nekateri obstoje, drugi so pa razvaljeni. Na Kranjskem je bilo okoli 70 „taborov“ v obrambo zoper Turke.

Po Krasu pa, kakor n. pr. v Suhi krajini, Dobravi, Ribniški dolini, v okolici Planine, Cerknice in Postojine in drugod, so pribežali prebivalci pred turškimi roparji z živino in drugo premičnino v skrite kraške jame in votline, ki so jim služile v varno zavetišče, kar tudi pričajo narodne pripovedke.

Cesar Friderik III. je v znak hvaležnosti pogumnim in požrtovalnim Kranjcem podelil več mestnih pravic in druge svoboščine. Leta 1471. je postalo Kočevje mesto, l. 1477 pa so dobili Krško, Višnja gora in Lož mestne pravice; Kranju in Kamniku pa je cesar potrdil stare pravice in jim tudi še podelil nove pravice.

Leta 1472. so Turki zopet dvakrat pridrli na Kranjsko, kjer so po stari navadi grozovito divjali. Pustošili so po Notranjskem in prvič prišli v Cerknico, kjer so sežgali župno cerkev. Potem so odrinili proti Ljubljani in se pred mestnim obzidjem utaborili na treh krajih, in sicer na Poljanah, v Šiški in v jami za sv. Krištofom. Plenili so po okolici in zažgali šentpetersko cerkev, ki je bila zunaj obzidja. Topovi z Grada so jih prepodili in rešili Ljubljano hudega zla. V spomin na ta dogodek so hodili odslej Ljubljančani vsako leto na velikonočni ponedeljek popoldne v slovesnem izprevodu iz šentpeterske cerkve k Sv. Krištofu. V Lovševi jami ali turški jami za cerkvico, kjer je sedaj pokopališče, je bila potem veselica za ljubljansko mladino. Ljubljančani so jim metali namesto razbeljenih svinčenih krogel jabolka in pomaranče. V spomin na lakoto, katero je povzročilo sicer le en teden trajajoče turško obleganje, jedo na velikonočno nedeljo po starih hišah v Ljubljani in tudi drugod po deželi repne olupke „alelujo“ za prikuho. V jeseni so Turki zopet prihruli na Kranjsko in pustošili pokrajine ob Savi in Slovensko krajino.

Leta 1473. so Turki desetikrat prišli na Kranjsko. Prišli so črez Žumberk na Dolenjsko, oplenili Mirno peč in Trebnje, odrinili proti Ljubljani in mimo mesta drli proti Št. Jurju pri Kranju in dalje skozi Kokrsko dolino na Koroško. Večina se je vrnila z velikim plenom skozi Štajersko, drugi pa črez Žumberk domu. Turkom so služili pri tem in drugih napadih trije pregnani duhovniki in Korošec Zwitter kot voditelji, in tako so Turki dobro poznali pota in utrdbe v naših krajih.

Notranjeavstrijski stanovi so v Wolfsbergu in Judenburgu sklepali o korakih, kako bi se uspešno branili turškim navalom. Isto so storili štajerski deželni stanovi v mariborskem deželnem zboru konec l. 1474.

Kranjski deželni stanovi so potožili svojo bedo in zlo papežu Sikstu IV. v posebnem pismu, ki nam kaže v pravi luči tedanje žalostne razmere. Pismo se glasi: „Nihče nam ne pomaga; osemkrat so Turki deželo plenili, požigali in pustošili; če ne dobimo kmalu pomoči, ne preostaje drugega nam prebivalcem Kranjskega, Slovenske krajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogih drugih kristjanskih dežel, gradov in krajev, ki z nami mejijo in so enako bedo pretrpeli, kakor da zapustimo deželo, mesta in gradove in odrinemo iz domovine. Že štiri leta traja ta strašna vojna, in ker se Turek baha, da mora ves svet podvreči svoji oblasti, ne preostaje nam drugega, ali prepodimo sovražnika iz dežele, ali jo zapustimo, ali pa se pokorjavajmo Turkom. Zato in da se ne bi sosednje kristjanske dežele za nami zapletle v to vojno in enake bede, kličemo glasno na pomoč, da ne bodemo zapuščeni in da čuje božja previdnost naš slab in tožeč glas in nam podeli dober svet in pomoč.“

„Če se sovražniki polaste naše dežele, so jim odprte ceste, in zadržavale jih ne bodo niti gore niti vode, da ne priderejo v laške in nemške dežele, in bati se je, da pridejo celo v Rim. Zadržavala jih niso doslej niti velika pogorja, ki nimajo ne cest ne stez, niti plovne reke, katerih ne moreš prejezditi, ampak le preplavati; in tako kličemo in prosimo pomoči, da se ne bodo mohamedanski sovražniki bahali in utrdili v mnenju, da se ni bati kristjanske pomoči in da zoper Turke ni sile, ki bi jih mogla zadržavati in pred njimi rešiti kristjansko kri. In potem prosimo, da bi si k srcu vzeli razno nečast, katero je izkazal hudi sovražnik z grdim uničevanjem svetih zakramentov in s pustošenjem božjih hiš, nesrečno moritev božjih služabnikov in mnogo tisoč ljudi v zadnjih letih, žalostno in nesrečno ločitev, ki se vrši med ženami, zakonskimi, njih otroki in prijatelji, katere odvajajo s seboj nage, bose, lačne in žejne kakor hudodelnike, uklenjene v železo in verige, z zvezanimi rokami na hrbtu. Tudi se poslužujejo nečloveških sredstev zoper uboge žene in device ter z veliko brezsrčnostjo sekajo in morijo starčke in nedolžne otročiče, katerih ne morejo seboj vzeti. Vzeli in zažgali so vse, kar so imeli kristjani, ki nimajo niti strehe niti varnega zavetišča, kjer bi se umirili pred grozovitimi

sovražniki. Uboge žene z malimi otroki morajo bežati v temni noči, v močnem in težkem dežju in viharju in nimajo ničesar, da bi se pokrili. O, to je mraz in trpljenje, groza in beda; naše bede ne more nihče popolnoma pojmiti, niti opisati, niti razlagati!"

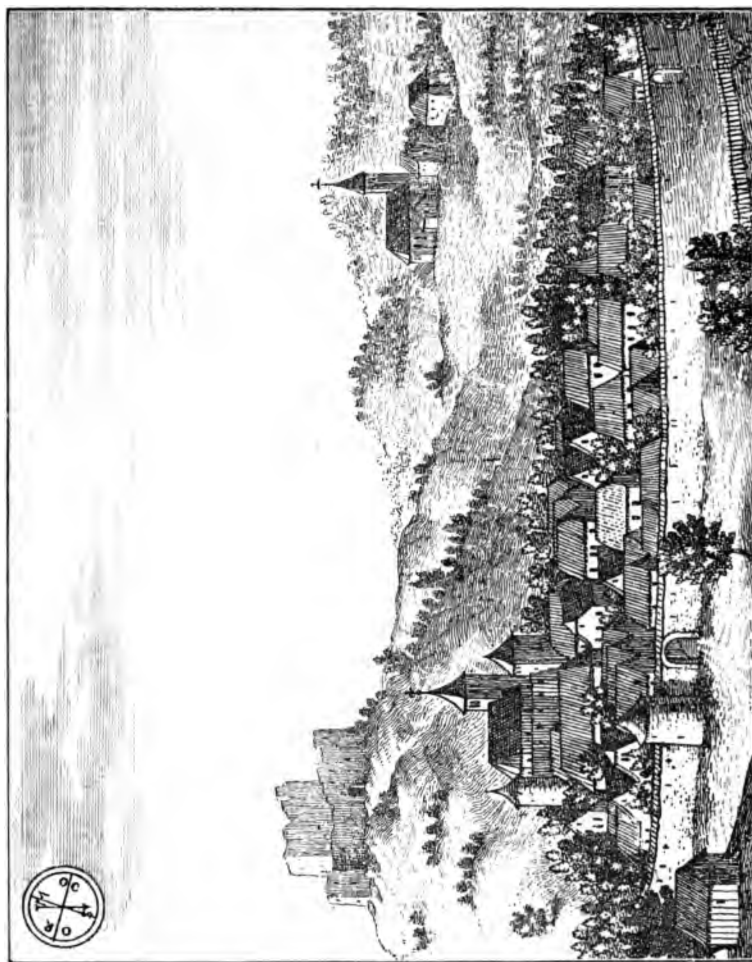
V jeseni leta 1474. je napadlo 16.000 Turkov Ogrsko in Hrvaško. Na povratku so se delili v dva oddelka. Eden oddelek je moril in plenil ob Savi, drugi je prišel do Metlike, pustošil okolico, a prizanesel mestu in se s 3000 ujetimi kristjani vrnil v Bosno. Med ujetimi sta bila bržkone tudi dva viteza Kozjaka.

Vzpričo nove turške nevarnosti je cesar leta 1475. sklical v Maribor skupni deželni zbor notranjeavstrijskih dežel, katerega so se udeležili cerkveni dostojanstveniki, plemenitaši in poslanci mest in trgov. Določil se je splošni davek v obrambo zoper Turke, in odbrali so se za vsako deželo poveljniki. Za Kranjsko je bil določen mehovski glavar Ludovik Kozjak. Kot vrhovni poveljnik notranjeavstrijskih dežel (Štajerskega, Koroškega in Kranjskega) pa je bil imenovan radgonski glavar Žiga Pollheim.

Tega leta so Turki trikrat pridrli na Kranjsko, in sicer pozvani po grofu Ivanu iz Studenca in kranjskem plemiču Šnepergerju, ki sta se uprla cesarju. Prvič so prišli po sv. Jurju z veliko silo in plenili in ugrabili mnogo ljudi o priliki shoda na Magdalenski gori pri Šmarijah. Tudi na Krasu so ropali in morili in povzročili veliko škodo.

Sredi avgusta so prihruli na Dravsko polje na Štajerskem, a se umaknili notranjeavstrijski vojski proti Brežicam ob Savi. Tudi Kranjci so prišli na pomoč. Glavni poveljnik Žiga Pollheim napade z malo četo 450 mož 12.000 Turkov pri Cesargradu ob Sotli, a je bil poražen. Več kranjskih vitezov, kakor Gall, Mordaks, Mindorfer in Juri Ravbar, je padlo v tem boju; ujeti pa so bili med drugimi Oton Semenič, Andrej Hohenwart in kranjski poveljnik Ludovik Kozjak. Za svoje osvobojenje sta plačala Hohenwart 600, Kozjak pa 2000 cekinov. Andrej Hohenwart je umrl l. 1503. v Celji kot poveljnik gorenjega Celjskega gradu. Konec septembra je pridrlo 4500 Turkov na Kranjsko, in kot kažipot jim je služil že prej omenjeni Korošec Zwitter. Mimo Krškega in Kostanjevice so prodirali na Gorenjsko

do Kranja in Radovljice z namenom, da pridejo črez Karavanke na Koroško; a Korošci so varovali vse prehode, in Turki so se morali umakniti, a po Kranjskem so še en mesec ropali in morili.

Lož v Valvasorjevi dobi.

Tretjič v tem letu so prišli Turki pod poveljstvom Ahmet-paše iz Bosne o sv. Miklavžu v Muljavo pri Zatičini, kjer je bil pri Marijini cerkvi velik shod. Ugrabili so 4200 ljudi in jih odvedli v sužnost v Bosno; tudi so jih mnogo pobili, ki so se jim ustavljali.

Tudi l. 1476. so Turki dvakrat pridrli na Kranjsko. Prišlo je 4500 Turkov črez Hrvaško na Dolenjsko blizu do Krške vasi. Ker niso mogli črez Savo, so se tam utaborili, a že drugega dne odrinili proti Pleterjam, kjer so brezuspešno naskakovali tamošnjo pristavo, in naprej mimo Rudolfovega črez Cerknico v Postojino in Vipavo. Pustošili so po Vipavski dolini in se vračali črez Črni Vrh in Žir proti Škofji Loki. Drugi oddelek se je vračal s Tolminskega po Poljanski dolini črez Polhograjske Dolomite v Logatec in Vrhniko, plenil po ljubljanski okolici in zažgal šentpetersko cerkev. Na povratku na Notranjsko so Turki zažgali Lož in se z mnogimi ujetniki in bogatim plenom umaknili črez Bloško planoto, Ribniško dolino in Kočevje v Bosno.

Drugič v tem letu so prišli Turki v jeseni na Kranjsko. Valumbeg Markučevič je pripeljal 7.000 do 10.000 Turkov na Gorenjsko, prodiral ob Savi Dolinki in naprej črez Kranjsko goro in Fužine na Koroško. Ko so to deželo oplenili, so se vračali črez Štajersko in se pri Krškem podali črez Savo in razsajali po okolici. En oddelek se je umaknil z bogatim plenom v Bosno, drugi pa je prodiral črez Kočevje, Ribniško dolino, Bloško planoto in Cerknico na Notranjsko, ropal okoli Loža in Postojine in se končno črez Istro vrnil v Bosno.

Leta 1477. je prišla turška vojska 32.000 mož in je ves mesec morila in plenila po Slovenski krajini in odpeljala mnogo ujetnikov. Ko so hoteli pri Krškem črez Savo na Štajersko, utonilo je okoli 500 Turkov. Potem so Turki odšli na Goriško. Cesar je ukazal, da se utrdi Vipava in da Ljubljana vzprejema begunce z dežele.

Naslednje leto je cesar naložil notranjeavstrijskim židom turški davek 3000 funtov vinarjev in ljubljanskim okoličanom in židom ukazal, da sodelujejo pri utrjenju Ljubljane. Tudi to leto so pridrli iz Bosne Turki na Kranjsko, a o tem turškem navalu nimamo natančnih poročil.

Tudi l. 1480. je Kranjsko trpelo po turških grozovitežih, ki so razdejali Cerknico in marsikako vas na Notranjskem; potem so pa morili in plenili po Dolenjskem in prišli do Save, kjer so razsajali okoli Krškega. Tega leta je tudi huda kuga pomorila mnogo ljudi po Kranjskem.

Že l. 1482. so bili Turki zopet na Kranjskem, a o tem navalu poroča kronist Unrest samo, da so prišli na Kranjsko, povzročili veliko škodo in odpeljali mnogo ljudi. Večji pa je bil turški naval v naslednjem letu, ko je prihrulo 7000 do 8000 Turkov na Kranjsko in so tam 13 dni morili in plenili. Z 9000 ujetniki so se vračali v Bosno, a Turke so ob Uni Srbohrvatje in kranjski plemiči popolnoma premagali. Zmagovalci so osvobodili vse ujetnike in se vrnili z bogatim plenom.

Tudi v vojni cesarja Friderika III. z Matjažem Korvinom je trpelo Kranjsko. V tej vojni je bil Erazem Predjamski (Lueger) na strani ogrskega kralja. Erazem je l. 1483. na cesarskem dvoru na Dunaju z mečem ubil maršala Pappenheima, ker je žalil spomin njegovega nesrečnega prijatelja Andreja Baumkircherja, ki se je bil uprl cesarju in bil l. 1471. v Gradcu obglavljen. Erazem je zbežal na svoj Predjamski grad na Notranjskem in tu strahoval okoličane. Tržaški glavar Gašper Ravbar je bil od cesarja pozvan, da ga ukroti, a Erazem se je branil v skalnem nepristopnem gradu. Cesarska vojska je vso zimo grad oblegala. Končno je Ravbar podkupil Erazmovega slugo, ki je po noči z lučjo naznačil ono mesto, kjer je Erazem spal. Tja so streljali, in razstreljena skala je ubila drznega viteza. (Glej: I. del Kranjske, str. 200.)

Nekaj let je bilo Kranjsko prosto turških navalov. L. 1488. so Turki pridrli iz Hrvaškega na Kranjsko in s seboj odpeljali mnogo ujetnikov v Bosno. Istega leta so spremljali kranjski vitezi cesarja na Nizozemsko, da osvobode cesarjeviča Maksimilijana, katerega so imeli Nizozemci v mestu Brüggu zaprtega. Tudi l. 1489. so Turki pustošili po Kranjskem in mnogo ljudi zadavili. V tem letu je prišel tudi cesar na Kranjsko, podelil Kamniku mnogo svoboščin in ustanovil večno mašo na Ljubljanskem gradu.

Štiriindvajstikrat so Turki l. 1491. napadli Kranjsko. Pridrli so konec septembra do Metlike in se odtod podali črez Mehovo, Rudolfovo in Hmeljnik proti Beli cerkvi in se tam utaborili. Odtam so hoteli prodirati na Štajersko in Gorenjsko, a preprečili sta to nakano močno narasli Sava in Krka, v katerih je utonilo mnogo Turkov. Okoli 10.000 mož broječ oddelek je ostal pri Beli cerkvi in plenil po okolici in po

Krškem polju, posebno Hmeljnik, Rudolfovo, Presek, Kostanjevico, Otočec in Mehovo. Drugi oddelek pa je drl proti Soteski, Žužemperku in Šmarijam proti Ljubljani in odtod črez Čušperk v Dobrepolje, Suho krajino, Turjak, Ribnico in Kočevje in črez Bloško planoto v Nadlišek. Z Nadliška so dirjali črez Cerknico, Hasberg in Logatec na Hrušico, kjer so jih v zasedi skriti kranjski vitezi in deželna bramba obkolili in popolnoma porazili ter jim odvzeli ves plen. Istega leta je bil tudi hud potres po Kranjskem.

Mnogo je pretrpela dežela po turških navalih in drugih nezgodah za vladanja cesarja Friderika III., ki je umrl l. 1493. Cesar se je tudi Kranjcem za njih zvestobo in veliko požrtvovalnost večkrat hvaležnega izkazal in dal raznim mestom nove pravice in svoboščine.

Notranje in kulturne razmere v srednjem veku.

Na pragu novega veka ozrimo se še enkrat na srednji vek in si oglejmo v glavnih potezah pridobitve in stanje narodne izobraženosti. To razmotravanje ni posebno veselo za Kranjsko, kajti marsikake ovire so našo deželo zadrževale v napredku in mnogo zla je pretrpela dežela za preseljevanja narodov, potem po drugih sovražnih napadih in proti koncu te dobe zlasti po krutih Turkih.

Ko so se bili Slovenci osvobodili obrskega jarma, so prišli pod frankovsko oblast, pod katero se jim je bolje godilo nego prej. Del Kranjskega je bil odslej posebna mejna pokrajina, ki je bila razdeljena v desetine in stotine s svojimi sodišči, shajališči in župani. Frankovsko upravo so kot kraljevi namestniki nadzirali posebni grofje (comites), ki so ščitili cerkev, vdove in sirote, skrbeli za pravično sodstvo in vzprejemali prisego zvestobe do vladarja. Slovensko običajno pravo je polagoma izginilo, in namesto tega se je udomačilo frankovsko pravo. Tudi na Kranjskem se je razvijalo fevdstvo (najemništvo), in tako se je zmanjšalo število popolnoma svobodnih prebivalcev. V tej dobi je tudi nastala Ljubljana, ki je sicer mnogo pretrpela po Madjarih, a se je pozneje zopet ojačila. Franki so tudi pospeševali trgovino in zboljšali občila.

Habsburžani so razširili svoje vladarske pravice na Kranjskem s tem, da so sklepali pogodbe zaradi odstopa onih delov naše dežele, ki so bili v oblasti inozemskih cerkvenih in posvetnih knezov. Največji kranjski posestniki so bili brižinski in briksenski škofje in akvilejski patriarhi. Habsburžani so dobili brižinske fevde in tudi akvilejska posestva, Slovensko krajino, l. 1374. pa Pivko, Metliko in Črnomelj. Namesto Kranja, kjer je bil vladni sedež, je stopila zdaj Ljubljana. L. 1456. so dobili še posestva med Krko in Kolpo. V bruseljski pogodbi l. 1522., sklenjeni med cesarjem Karolom V. in njegovim bratom nadvojvodo Ferdinandom, so se združile z vojvodino Kranjsko: Slovenska krajina, Metliška grofija, Pivka, Istra in Kras. Kranjsko je tako postalo samostalna dežela s svojim deželnim glavarjem.

Številno plemstvo je imelo mnogo dednih posestev ali alodov in posojenih posestev ali fevdov. Ubožnejši plemenitaši so stopili v službo pri bogatejših plemenitaših, vojvodu, škofih in drugih dostojanstvenikih, od katerih so dobili fevde in se imenovali vazali ali dvorniki (ministeriales). Plemenitaši in vazali so bili pod sodno oblastjo fevdnega gospoda, kateri se je ž njimi tudi o važnih rečeh posvetoval. Take skupščine je skliceval deželni knez, in s tem je dobilo plemstvo posebne predpravice. Tako je nastal deželni zbor, v katerem so bili s početka le plemenitaši in redko tudi višji cerkveni dostojanstveniki in mestni sodniki kot zastopniki vladarskih mest.

Stanovstvo se je vedno bolj razvijalo. Deželna ustava z leta 1336. loči kranjske deželne stanove v gospode, viteze in dvornike. Deželni zbor se je prvotno le izvenredno sklical zaradi dovoljevanja davkov, zakonodavstva in prisege zvestobe. S časom se je pa razširil delokrog deželnega zbora in s tem se je tudi razširil vpliv deželnih stanov. Vladar je imel te-le pravice: On zastopa deželo proti inozemstvu, je nadpoveljnik v vojni, najvišji sodnik, vzprejema prisego zvestobe, podeljuje plemstvo in odlike, razpolaga z deželnimi posestvi in premoženjem in je fevdni gospod vsega zemljišča. Deželni stanovi so pa dovoljevali davke in deželno brambo, se udeleževali pri zakonodavstvu in upravi; imeli so pravico zahtevati od vladarja, da jim potrdi predpravice. Poseben stanovski odbor je izvrševal sklepe deželnega zbora.

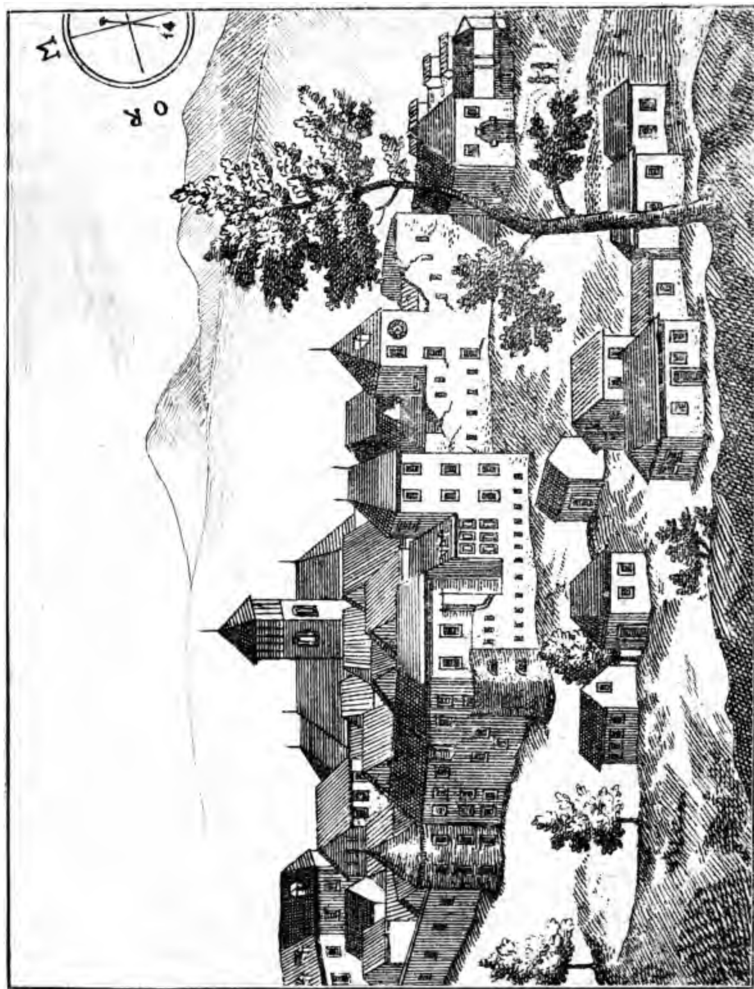
Navadno je kranjski deželni zbor o deželnih potrebščinah sam zboroval, od leta 1410. pa so večkrat kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi zborovali na skupnih deželnih zborih. Na skupnih deželnih zborih sklenjeni zakoni se imenujejo „libele“ (deželna pisma). Važnejše take libele so se zabeležile v takozvanih deželnih potrditvah (Landhandfesten). Te so sestavljene iz listin, ki imajo potrditev in razširjenje stanovskih pravic in tvorijo v skupnosti deželno pravo. Za Kranjsko važnih libel imamo več, posebno konec srednjega in spočetka novega veka.

Od raznih upravnih delov sta bili v srednjem veku najvažnejša denar in davkarstvo. V listinah 14. in 15. stoletja se omenjajo različni novci, ki so krožili po Kranjskem. Taki novci so bili: Beneški cekin, denar in sold, ogrski zlati goldinar, akvilejski vinarji. marke, denarji i. dr. Ker se je denar večkrat menjal in poslabšal in so se z menjanjem navadno le sebični mešetarji pečali, je določil Rudolf IV. l. 1359. novo uravnavo denarstva, po katerem so bile enote: marka, goldinar in vinar. Pozneje pa je denarstvo zopet propadlo, in vse odredbe zastran kovanja denarjev niso ničesar izdale. Za cesarja Friderika III. so tudi zasebniki dobili pravico denar kovati in ti so poslabšali denar. V deželo je prišlo mnogo ponarejevalcev denarja, ki so mnogo ljudi oškodovali. Stanovi so se večkrat v tem oziru pritoževali, a še za cesarja Maksimilijana I. ni bilo denarstvo v redu.

V srednjem veku še niso ločili državnih od osebnih vladarskih dohodkov. Leta 1402. se je uvedel še poseben dohodninski davek, po katerem je bilo treba plačati dvanajst vinarjev od vsakega funta dohodninskega davka. Začasne davke pa je Kranjsko večkrat plačevalo v vojnah in drugih nezgodah. Za Maksimilijana I. se je preustrojila uprava, in po znanih inšpruških libelih so dobile tudi naše dežele poseben računski urad, kateremu so bili podrejeni v posameznih deželah vicedomi, ki so oddajali prebitke omenjenemu računskemu uradu.

Najvažnejša vladarska pravica je bila najvišja vojna oblast. Za deželno brambo so bili zavezani vsi plemenitaški veleposestniki in duhovni graščaki s svojimi dvorniki, nadalje meščani in kmetje vladarskih in patrimonialnih trgov in občin. Deželni stanovi pa niso bili zavezani za vojne, ki so se vršile

izven deželnih mej. Deželni vladar je bil torej v tem oziru odvisen od deželnih stanov, kateri so tudi poziv na vojsko smatrali kot svojo pravico. Šele Maksimilijan I. je osnoval

Metlika v Valvasorjevi dobi.

stalno vojsko. Iz leta 1518. je posebna naredba glede deželne obrambe, ki določuje, da ima vsaka dežela svojega vojaškega poveljnika in da si dolenje- in gorenjeavstrijske dežele medsebojno pomagajo s 100 oboroženimi konjeniki. Poleg tega so

pa na Kranjskem in po sosednjih pokrajinah zgradili utrjene tabore v obrambo proti turškim navalom.

Sodstvo so imeli vladar, deželni stanovi in nekatera mesta. Avstrijski pravni red se nahaja v neki listini vojvode Albrehta II. l. 1338. Stanovske deželne- in fevdne sodnije in tudi mestne sodnije niso bile odvisne od političnih oblasti. Na Kranjskem je bila ljubljanska deželna sodnija, kateri na korist je l. 1525. Ferdinand I. odpravil narodne županijske sodnije. Plemenitaši in neplemenitaši Slovenske krajine in Metliške grofije so dobili od vojvode Albrehta III. l. 1374. posebne sodnijske pravice. Od drugih sodnij je bila neodvisna ljubljanska mestna sodnija. Nižje sodstvo črez kmečko ljudstvo so imele graščine. Tudi cerkveni dostojanstveniki, ki so imeli posestva na Kranjskem, so dobili posebne sodnijske pravice. Akvilejski patriarhi so dobili l. 1366. za svoja kranjska posestva takozvane „constitutiones“, ki so veljale kot pravno načelo in se naslanjale na langobardsko in rimsko pravo.

Kmetje so bili podložni graščakom, za katere so morali tlačaniti in jim plačati razne davke. Plačevali so davke v v denarjih in pridelkih, kakor n. pr. žito, piščeta, jajca, sir, vino i. dr. Kmet se je smel izseljevati le s privoljenjem graščakovim. Pri svatbah in krstih je večkrat graščak določil svoto, katero so morali zapraviti v njegovi gostilni. Kmetom so tudi deželni stanovi nalagali one davke, katere je vladar semtertja od njih zahteval. Že iz prejšnjega nam je znano, koliko so kmetje pretrpeli po Turkih in graščakih in da se je njih stanje po raznih uporih le še poslabšalo. A nad kmeta so prišle še razne druge nadloge, ki so ga trle in pomnožile njega bedno stanje.

Zaničevani so bili židje, ki so se pečali s kupčijo, meničnim poslom in oderuštvom. Vojvoda Albreht II. in Oton sta jim prepovedala, da ne smejo od posojenega funta več ko tri vinarje na teden vzeti, in Albreht III. jim je zabranil trgovino z zlatom in srebrom in menjanje denarjev. Židje so se že zgodaj na Kranjskem udomačili. Valvasor poroča, da so l. 1213. v Ljubljani na mestu prejšnje pogorele sinagoge zgradili mnogo lepšo in sicer na Židovski stezi ali pa v Židovskih ulicah. Tržili so zlasti z Benetkami, Ogrsko in Hrvaško.

Cerkvene razmere so se že za Karola Velikega tako uredile, da so južno od Drave ležeče pokrajine pripadale akvilejskemu patriarhu. Prejšnja emonska škofija je že v šestem stoletju nehala. Akvilejskega patriarha je od 13. stoletja počenši nadomestoval poseben arhidiakon v Ljubljani. Najstarejše kranjske župnije so iz enajstega stoletja, in sicer: Stara Loka (1074), Bela cerkev (1074) in Št. Vid pri Ljubljani (1085). V dvanajstem stoletju so nastale župnije: Št. Vid pri Zatičini (1132), Preddvor (1156), Mošnje (1156), Komenda (1156) in Cerklje (1158). Iz trinajstega stoletja so: Kamnik (1207), Kostanjevica (1220), Stari Trg (1221), Št. Peter v Ljubljani (1221), Šenčur pri Kranju (1222), Kranj (1226), Metlika (1228), Črnomelj (1228), Nevlje (1232), Mengiš (1238), Velesovo (1238), Št. Jernej (1248), Sv. Križ pri Kostanjevici, Stari Trg pri Poljanah, Trebeljno (1248), Vodice (1256), Sv. Miklavž v Ljubljani (1258), Škocijan (1260), Dobrepolje (1260), Cerknica (1261), Tržič (1261).

Najstarejši kranjski samostan je baje ustanovil l. 1120. nekje v Bohinju briksenski škof Hugo, ki je zadnji čas svojega življenja v tem samostanu preživel. Natančnejih poročil o tem samostanu nimamo. Leta 1136. je bil zgrajen cistercijanski samostan v Zatičini. Viteški red templjarjev se je baje že l. 1167. naselil v Ljubljani in je imel posestva na Krasu, v Postojini, Vipavi in Metliki. L. 1200. so bili templjarji pregnani iz Ljubljane. Leta 1221. se je ustanovil samostan dominikank v Velesovem, l. 1234. cistercijanski samostan v Kostanjevici, leta 1255. kartuzijanski samostan v Bistri, leta 1300. samostan redovnic sv. Klare v Mekinah in l. 1331. v Škofji Loki. Že l. 1237. se omenja v neki listini nemški viteški red na Kranjskem. Že l. 1223. se je nemški viteški red naselil v Črnomlju in Metliki, v Ljubljani pa najbrže še prej po odhodu templjarjev.

Mestne pravice in svoboščine so dobila kranjska mesta razen Idrije in Radovljice v zadnjih stoletjih srednjega veka, in sicer Ljubljana in Kamnik s početka 13. stoletja, Novo mesto l. 1365., Črnomelj in Metlika s početka 15. stoletja, Kranj l. 1414., Škofja Loka l. 1431., Kostanjevica l. 1435., Kočevje l. 1471., Lož, Višnja gora in Krško pa l. 1477. po cesarju Frideriku III. Poleg Ljubljane sta zlasti zgodovinsko važni mesti Kranj, kjer

je bil sedež kranjskih okrožnih grofov, in Metlika, ki je bila nekoč glavno mesto Slovenske krajine.

Naša mesta so torej dobila mestne pravice po habsburških vladarjih, meščani so dobili samoupravo in sodstvo in druge svoboščine in imeli v svojih vladarjih močne zaščitnike zoper kake neopravičene zahteve plemenitašev. Zlasti Ljubljana je dobila mnogo pravic, od katerih je najvažnejša svobodna volitev sodnika in svetovalcev. Druga mesta so pa v dobi turških navalov posebno služila kot pribežališča in središča obrambe za okolico in so tako z utrdbami tudi dobila mestne pravice.

Glede na obrtnost in kupčijo je Kranjsko slovelo že v starem veku. Že za Rimljanov je bila znana dolenjska prtenina in gorenjska železnina. V srednjem veku pa so se posebno v Škofji Loki in okolici pečali z izdelovanjem nevaljanega sukna in platna, drugod po Gorenjskem, zlasti v Železnikih in Tržiču, so tržili z domačo železnino, katero so izvažali tudi v Italijo.

Rimljani so zgradili dobre ceste ne le za vojaštvo, ampak tudi v kupčijske svrhe. Nekatera rimska tržišča so se še v prvih stoletjih srednjega veka ohranila. Glavni promet je držal iz Akvileje črez Ljubljano v Celje in v Sisek, pozneje pa je bila važneja gorenjska proga skozi Škofjo Loko in Kranj na Koroško. Ljubljanska kupčija se je vedno bolj razvijala in si je tudi pridobila Reko, kamor se je izvažalo turjaško železo, od tam pa uvažalo kolonijalno blago. Ljubljana je tržila z živino na Ogrsko, z železom na Koroško, a važna je tudi bila menjalna kupčija z Reko in Benetkami. Tudi ljubljanski obrtniki so imeli marsikako predpravico, tako so n. pr. ljubljanski krznarji dosegli, da so inozemski krznarji za kupčijo s kožuhovino v Ljubljani plačevali še poseben davek in niso smeli na drobno kožuhovine kupovati. Tudi po drugih mestih je cvetela kupčija, posebno v Škofji Loki, Kranju in Kamniku.

V srednjem veku je tudi bilo važno brodarstvo, zlasti po Savi in Ljubljanici. Po Valvasorjevem poročilu je bila l. 1092. po Ljubljanici ladijska dirka, l. 1210. pa tudi po Ljubljanici tekmovalni boj med Krakovčani in Trnovčani. (Glej I. del „Vojvodine Kranjske“, str. 239).

Živahna kupčija in množeče se blagostanje sta tudi vplivali na staviteljstvo, slikarstvo in kipotvorstvo. O starokrščanskem in bizantinskem slogu ni sledu na Kranjskem, a tudi romanski slog se je razmerno pozno začel razvijati. Romanska cerkev ima obliko križa v tlorisu in okrogle obloke. Apsida je velika in se imenuje kor. Spomeniki predgotske dobe so malone brez sledu izginili. Od cerkvenih stavb še obstoji polokrogla apsida v cerkvi sv. Klemena v Mojstrani in v tri nadstropja zidana cerkvica na Malem gradu v Kamniku, ki je tvorila del utrdbe in ima jako močno zidovje. Znani kranjski zgodovinar Hicinger meni, da so že v devetem stoletju stale te kranjske cerkve: Št. Peter v Ljubljani, v Škofji Loki, v Kranju, v Radovljici, v Cerkljah, v Mengišu, v Kamniku, v Cerknici, v Št. Vidu pri Zatičini, v Beli cerkvi, v Krškem, v Trebnjem, v Ribnici in v Metliki. Najstarejša samostanska cerkev v Zatičini in templjarska v Ljubljani sta bili gotovo zgrajeni v romanskem slogu. Iz poznejše ali prehodne dobe romanskega sloga so bile bržkone samostanske cerkve v Kostanjevici, nemška cerkev v Ljubljani, v Velesovem, v Bistri in cerkev sv. Petra v Metliki.

Tudi za gotski slog starejše dobe imamo le malo spomenikov. Gotovo se je marsikatera cerkev zgradila v 13. in 14. stoletju, ker se je tedaj ustanovilo več novih župnij in podružnic, a potem je v žalostni dobi turških navalov bila razvaljena marsikatera cerkev. Ob koncu 13. stoletja se je vršil pri cerkvenih stavbah prehod iz romanskega sloga v gotski slog. Cerkve so dobile drugo lice in sicer šilaste loke pri portalih ali svodih, a imajo še težke in močne slope.

Najstarejša gotska stavba je v Svibnjem, zahodno od dolenjskih Radeč. Cerkev je bila zgrajena l. 1324. in ima kot posebnost dve ladji in sicer eno večjo in eno manjšo na levi strani. Iz te prehodne dobe so bile tudi prejšnje, sedaj že prenovljene, cerkve v Stari Loki, Trebnjem in Starem Trgu pri Ložu. Med najstarejše kranjske gotske cerkve, pri katerih je srednja ladja višja od stranskih ladij, spadata tudi župni cerkvi v Mošnjah in Šmarjah. Zanimiva je gotska cerkev v Crngrobu pri Škofji Loki s tremi gotskimi vrati in tremi ladjami. Ladje so vse enako visoke; na stranskih stenah je eno okno

šilasto, drugo četverokotno, slopovi so pa težki in močni. V gotskem slogu sta bili zgrajeni v Ljubljani tedanji cerkvi sv. Petra (zgrajena l. 1385.) in cerkev sv. Nikolaja, katero je uničil požar l. 1386. Med najimenitnejše gotske stavbe 14. stoletja pa spada strogo gotska cerkev v Pleterjah. Večina drugih gotskih cerkva je iz 15. in 16. stoletja, tako n. pr. v Cerknici (l. 1482.), v Kranju (l. 1491.), v Radovljici (l. 1492.), v Št. Rupertu (l. 1497.), v Leskovcu (l. 1500.), v Škofji Loki (l. 1538.), in v Dvoru pri Polhovem Gradcu (l. 1563.).

Te cerkve so stavili večinoma tujci, čeprav se v tej dobi tudi imenujejo slovenski stavitelji, kamenoseki in kiparji. Stavitelja sta bila ljubljanski Peter in Andrej iz Loža, kamenosek in kipar Ivan iz beneškega Št. Petra; Kunavar je zgradil škofjeloško cerkev.

Proti koncu srednjega veka in s početka novega veka so tudi krasili cerkve z nazidnimi slikami, katere so pa v poznejši dobi žalibog večinoma pobelili. Slike iz te dobe nahajamo v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, v Suhi pri Škofji Loki, v Praprečah, v Krtini pri Dobu, pri sv. Primožu pod Malo planino in tudi drugod. Iz te dobe sta edini dve oljnati sliki iz cerkve v Kranju, kateri hrani sedaj c. kr. belvedere na Dunaju. Malo se je ohranilo tudi drugih umotvorov, ki so manjše važnosti. Izmed teh omenjamo pečate nekaterih mest in kranjskega deželnega muzeja, dva lepa keliha v Kranju, nekaj monštranc iz konca te dobe, drobnoslikarije v ljubljanski licealni knjižnici iz rokopisa bistriškega „De civitate Dei“ in prepis spisa „B. Gregorii Moralium“ v kranjskem župniškem arhivu.

O kranjskem šolstvu v srednjem veku imamo le malo poročil. Višjo izobrazbo so dobivali Kranjci v Čedadu, kjer je poznejši akvilejski patriarh sv. Pavlin poučeval gramatiko (latinščino). Potem so zahajali kranjski dijaki na italijanska vseučilišča v Padovi, Vicenci in Trevisu in proti koncu srednjega veka v Prago in na Dunaj. Tudi po samostanih so živeli učeni menihi, kakor n. pr. zatiški cistercijanec magister Horandus okoli l. 1230. Za vojvode Ulrika je v Ljubljani živel znani astronom in astrolog Ljubljančan Johannes Lezicius.

V šentpetrskem župnišču v Ljubljani je okoli l. 1262. poučeval učitelj (sholasticus) Nikolaus. Leta 1418. je potrdil vojvoda Ernest Železni po tedanjem ljubljanskem stolnem župniku Hewgenreuterju in nekaterih meščanih v Ljubljani preustrojeno stolno šolo, ki je že bila ustanovljena za vladanja akvilejskih patriarhov. Na tej šoli se je poučevala gramatika (latinščina), retorika (stilistika) in dialektika (pričetki logike). Ta šola je bila torej prva kranjska gimnazija. V petnajstem stoletju je imel svojo šolo tudi nemški viteški red v Ljubljani; pri ljubljanskem stolnem kapitolu je bil l. 1493. učitelj Mihael Füller. Nižje šole tudi nahajamo v Orteneku, Škofji Loki in v Vipavi; v vipavski in orteneški šoli se je poleg nemščine poučevala tudi slovenščina.

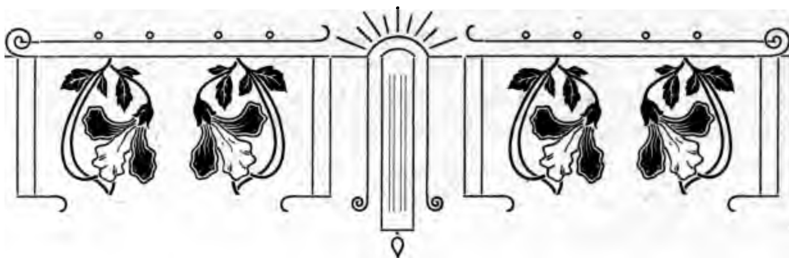
Slovensko slovstvo v srednjem veku je še bilo jako uborno, in le nekaj sledov tega slovstva imamo zabeležiti. Brižinski odlomki so važni v jezikovnem oziru. Našli so se v samostanu sv. Korbinijana v Brižniku (Freisingen) ob reki Izari na Bavarskem in se sedaj hranijo v monakovski kraljevi knjižnici. Pisani so z latinico in obsegajo homilijo in dva obrazca izpovednih molitev, katere molijo verniki z duhovnikom. Ti odlomki so iz 10. ali mogoče tudi iz 9. stoletja. Na Koroškem je bil slovenski jezik posebno v sredi 13. stoletja še splošno običajen.

Nemški pesnik Ulrik Lichtensteinski pravi v svoji knjigi „Frauendienst“, da ga je, ker je bil kot Venera oblečen, ob prihodu na Koroško tedanji koroški vojvoda Bernard sprejel z besedami: Buge was primi gralwa Venus (Bog Vas sprejmi, kraljeva Venus)! Istodobna poročila štajerskega kronista Otakarja in koroškega kronista Janeza iz Kloštra tudi potrjujejo, da je imel slovenski jezik posebne predpravice pri slavnostnem umeščenju koroških vojvodov in je bil splošen občevalni jezik. Med petim in osmim stoletjem je tudi nastal Svetoivanski evangelij, ki obsega sedem zvezkov v zlatih platnicah. Večji del rokopisa je v Pragi, ostali del pa je prišel v Čedad in končno v Benetke. Toliko o karantanskih ali noriških Slovencih.

Vse drugačne so bile v početku kulturne in slovstvene razmere pri panonskih Slovencih. Tu je največje važnosti delovanje slovanskih apostolov Cirila in Metoda. Svetopisemski in obredoslovni spisi so se poslovenjevali, in tako so nastali

najstarejši glagoliški in cirilski spomeniki na panonski zemlji. To blaženo slovstveno in kulturno delovanje pa ni dolgo trajalo in se je nehalo kmalu po Metodovi smrti (l. 885.) Njegovi učenci so morali zapustiti deželo in so se podali k Bolgarom. Cerkvene in politične razmere vseh Slovencev so se jako poslabšale. Sicer imamo tudi iz naslednjih stoletij še nekaj slovstvenih spomenikov, a ti so manjše važnosti. Omenili bi na tem mestu stari slovenski „rokopis Kranjskega mesta“ iz l. 1493., ki obsega štiri slovenske prisege za kranjskega župana, kranjske svetovalce in porotnike. Za razvoj slovenskega slovstva pa je bila odločilna reformacija v šestnajstem stoletju.

Novi vek.

Maksimilijan I.

(1493.—1519.)

Cesar Maksimilijan I. je bil poleg drugih jezikov zmožen tudi slovenščine, katere se je najbrž naučil že kot otrok od Volkarta Turjačana, ki je živel na cesarskem dvoru, ali pa od Celjana Tomaža Prekokarja, ki je bil Maksimilijanov učitelj in cesarski svetovalec in je umrl l. 1491. kot kostniški škof. Zgodovinski roman „Weisskunig", ki opisuje Maksimilijanovo vzgojo in njegove vojne, pa pravi, da se je naučil slovenščine od nekega kmeta, ki mu je večkrat prinašal redko sadje. „Zadnji vitez", kakor se nazivlje Maksimilijan, je bil pogumen vladar, ki je razumel duh tedanjega časa. L. 1498. je ustanovil v Innsbrucku splošno vlado za avstrijske dežele v sporazumljenju z deželnimi stanovi. Kranjski stanovi so se v to svrho zbrali v Ljubljani. Leta 1501. je ustanovil posebno vlado za dolenjeavstrijske dežele, to je za Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko.

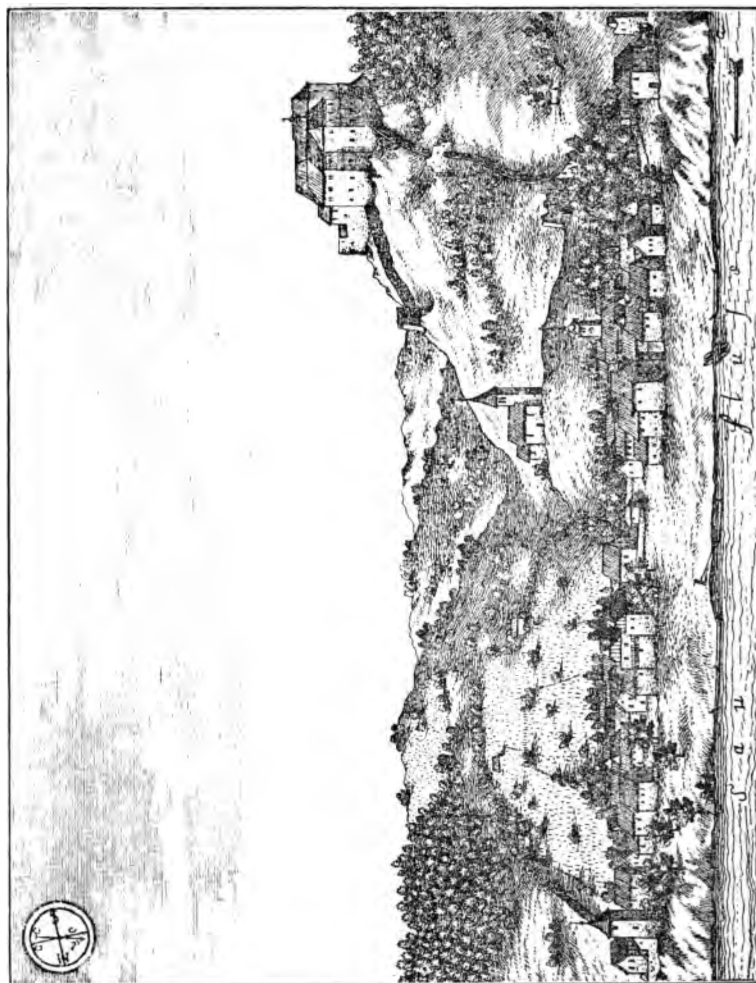
V prvih letih njegovega vladanja so Turki večkrat pridrli na Kranjsko in celo pred Ljubljano in zlasti hudo pustošili po Slovenski krajini. Leta 1493. je prišlo 8000 Turkov

pod poveljstvom Jakuba paše črez Hrvaško na Dolenjsko in do Ljubljane. Kranjska deželna bramba pod Viljemom Turjačanom in Gašperjem Ravbarjem in hrvaška deželna bramba pod banom Derenčenijem in Frankopanom, skupaj 7000 mož, je zasledovala umikajoče se Turke do prelaza Adbine, kjer so se Turki ustavili. Kristjani zahtevajo njih nepogojno podajo, a Turki se dalje še pogajajo s kristjanskimi poveljniki in v tem obkolijo kristjansko vojsko in jo porazijo. Padlo je blizu 6000 kristjanov, in paša je poslal 5700 odrezanih nosov v Carigrad. Med mrtvimi in ujetimi je tudi bilo mnogo Kranjcev. Na Kranjskem je nastala huda beda in pomanjkanje živil.

Leta 1495. je bil zopet v Mariboru deželni zbor notranjeavstrijskih dežel, ki se je posvetoval zaradi pretečih turških navalov. Taki navali so se večkrat ponavljali od l. 1496. do l. 1498. Posebno l. 1497. so veliko trpele okolice Ribnice, Cerknice, Logatca, Vrhnike in Zatičine. Naslednje leto je prišel Ali-paša iz Dalmacije črez Primorsko na Notranjsko in moril in plenil do ljubljanskega obzidja in se končno črez Kolpo z mnogimi ujetniki vrnil v Bosno. Odslej so Turki redkeje napadali Kranjsko.

Maksimilijan I. se je l. 1508. zapletel v dolgotrajno vojno z Benečani (1508—1517.), ki je zahtevala velike žrtve in v kateri je posebno Notranjsko mnogo trpelo. Benečani so mu namreč ob svojih mejah zaprli pot, ko je hotel v Rim potovati, da ga tam papež venča za cesarja. Ker ni mogel priti v Rim, pridejal si je slovesno naslov izvoljenega rimskega cesarja, in ta naslov so imeli vsi njegovi nasledniki. V tej vojni je bil v Ljubljani glavni stan cesarske vojske, v kateri je vodil ljubljanski škof Krištof Ravbar s podpoveljnikoma Markom Zatiškim in Ivanom Turjačanom poseben oddelek. Cesarska vojska je bila v Kadorski dolini na Furlanskem premagana. Benečani so poplavili Primorje in pridrli do Postojine. Cesarski poveljnik vojvoda Henrik Brunšviški je zopet pridobil Idrijo, in od tedaj je bil škof Krištof Ravbar deležnik idrijskega rudnika. Tudi se polaste cesarski Vipave, a Benečani jo zopet pribore in pomorijo prebivalce. Kranjec Bernard Ravnahar in grof Frankopan premagata manjši sovražni oddelek in se zopet polastita Premskega gradu.

V naslednjem letu se je posebno odlikoval Žiga Herberstein, ki se je rodil l. 1486. v Vipavi, kjer se je v tamošnji šoli tudi naučil slovenščine. Na Dunaju je dovršil srednje šole

Krško v Valvasorjevi dobi.

in vseučilišče in dobil dostojanstvo bakalavreja. Že kot mladenič se je bojeval na Ogrskem, l. 1509. pa je premagal in ubil benečanskega poveljnika Contarinija, ki je prišel z bogatim plenom črez Učko. Žiga Herberstein je služil Maksimilijanu I.,

Ferdinandu I. in Maksimilijanu II. in je postal imeniten državnik, ki je petdesetkrat potoval po raznih deželah in bil malone na vseh evropskih dvorih. L. 1517. je prišel kot cesarski poslanec v Moskvo na dvor ruskega cara Vasilija II. Ivanoviča. Tam je s pomočjo slovenščine čital ruske letopisce, posebno Nestorja, in tako prvi seznanil zahodno Evropo z rusko zgodovino. Leta 1557. je izdal svojo „Moskovijo", v kateri je zemljepisno in zgodovinsko opisal Rusijo. Ta knjiga je doživela več natiskov in bila preložena na več jezikov. Umrl je l. 1566.

Huda je bila zopet vojna l. 1511., ko je benečanski poveljnik Civrano moril in plenil po Notranjskem in pridrl do Postojine. Grof Frankopan mu hiti naproti, zvabi ga v zasedo in ga pri Senožečah tako potolče, da se reši le poveljnik z nekaterimi vojaki. Ljubljanski škof Krištof Ravbar se polasti Vidma in Gradišča. Benečani sicer osvobode Videm, a se brezuspešno trudijo, da bi zopet pridobili Gradišče, katero so branili Kranjci pod poveljstvom junaškega Ivana Apfaltrerja proti mnogo močnejšemu sovražniku. Benečanski poveljnik pošlje poslanca v Gradišče in zahteva, da se vda posadka, a ta ubije benečanskega poslanca. V obleganem mestu se je tudi odlikoval Volfgang Lamberg, ki je z oddelkom posadke planil na Benečane in jih mnogo pobil. Junaška posadka je hrabro odbijala vse naskoke, in ko ji je prišel grof Frankopan na pomoč, so opustili Benečani obleganje in se umaknili iz tega kraja. Potem je Frankopan s Kranjci oblegal trdnjavo Marano ob morju in se je polastil leta 1513. Naslednje leto so ga pa Benečani ujeli in izročili Francozom, katerim je pobegnil na Avstrijsko.

Že prejšnje leto je morila kuga po Kranjskem, a l. 1511. je bil grozovit potres 24. in 26. marca, ki je zlasti v Ljubljani povzročil mnogo škode. Podrla se je nemška cerkev in več drugih poslopij, mnogo hiš pa je bilo tako poškodovanih, da so prebivalci bežali v predmestja in okolico. Po deželi so se podrli stari Kamniški grad, Kamnik, Škofjeloški grad, Tržiški in Bleški grad, Dobrava, Postojinski grad, Polhov Gradec, Hasberg in Turjak. Ponovila se je zopet kuga, nastala je huda lakota, in prišli so zopet turški krvoločneži, ki so morili in plenili po Metliki in dirjali skozi Kočevje na Kras.

Benečanska vojna pa je še dalje trajala, in Kranjsko je cesarju vedno več vojakov in davkov dalo za to vojno. Cesar je l. 1513. in 1514. sam prišel v Ljubljano, da zbere novo vojsko proti Benečanom. Na čelo tej vojski je postavil grofa Nikolaja Salma, ki je prodiral na Furlansko. Vojna se je vlekla še nekaj let brez odločilnega uspeha. V Salmovi vojski je služil marsikateri kranjski vitez in se odlikoval po svojem junaštvu. Med temi nahajamo Ivana Turjačana, Obričana, Ravbarje, Herbersteina in druge. L. 1517. se je cesar pomiril z Benečani in jim je prepustil vse tiste kraje, katere so imeli tedaj v svoji oblasti. Med vojno z Benečani so bili na Kranjskem leta 1515. nevarni kmetski upori ali punti.

Za Maksimilijanove vlade so se kmetje l. 1503., 1513. in 1514.—1516. uprli ali spuntali zoper graščake, in nastale so nevarne kmetske vojne. Vzroke tem uporom je iskati v žalostnih socialnih razmerah, v pomnoženju in povikšanju bremen, katera so graščaki nalagali svojim podložnikom. Vsled mnogokratnih turških navalov, ki so od Kranjcev zahtevali velike žrtve zaradi obrambe, je dežela postala vedno ubožnejša; število prebivalcev se je močno zmanjšalo, ker so jih Turki mnogo pomorili ali pa v sužnost odpeljali, in marsikatera kmetija je bila zapuščena in neobdelana. Navzlic vedno večji bedi so vlada in graščaki še vedno višje denarne prispevke zahtevali od svojih podložnikov. Tudi benečanska vojna je pomnožila zlo v prebivalstvu, ki je bilo jako nezadovoljno z vedno večjimi davki. Graščaki so skušali pomnožiti svoje dohodke z novimi davki, roboto in drugimi zahtevami. Tudi tam, kjer so Turki uničili setev, zahtevali so nekateri graščaki od svojih podložnikov žitnico. Nadlegovali so kmete zlasti znani Erazem Predjamski in še huje Ostrovrharji, ki niso imeli nobenega usmiljenja do kmetov. Kmetje so tožili, da se davki krivično po dvakrat in celo trikrat pobirajo in da se jim nalaga preveč robote, ki jim še za kosilo časa ne pusti. Zahtevali so odpravo vseh teh krivičnih bremen in se zavzeli za svojo „staro pravdo“.

Kmetski upori so se začeli l. 1503., a so bili brezuspešni. Ker kmetje še niso bili pripravljeni na veliko vstajo in jim je manjkalo prave organizacije in vodstva, je bil upor kmalu zadušen, in kmetje so morali zopet tlačaniti svojim gospodarjem.

Ker pa graščaki niso odpravili ožigosanih krivic, so se kmetje zopet uprli l. 1513. in 1514., a tedaj se je že težje zadušil upor.

Nevaren je bil kmetski upor l. 1515., ko so se kmetje v kočevskem okraju uprli zoper svojega krutega graščaka Jurija Turna in njegovega oskrbnika Stržena ter oba ubili. To je bil začetek velikemu uporu, ki se je hitro širil po Kranjskem. Upor se je razširil črez Mokronog, Rako, Turnski grad, Terično vas, Polhov Gradec, Škofjo Loko, Železnike, Radovljico, Bled in Bohinj. Kmetje so ustanovili kmetsko zavezo, ki je štela okoli 20.000 članov po Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem. Uporniki so radi prepevali puntarsko pesem:

»Le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna!«

Na Gorenjskem je dobil upor tudi verski značaj. Kmet Klander je trdil, da občuje s svetim duhom; blagoslavljal je kmetom podobe in križe v sveti vojni za staro pravdo. Bohinjci so prosili svojega gospodarja, briksenskega škofa, da odpravi krivice in jim pomore do stare pravde. Da bi se ubranili krivic, so se spuntali. Obenem so pa zagotavljali, da hočejo zvesti ostati cesarju in le zopet pridobiti staro pravdo. Uporniki so tudi duhovništvo in mesta pozivali, da se ž njimi združijo. Trg Železniki se je pridružil upornikom, in zato mu je brižinski škof vzel svoboščine.

Kranjski stanovi so prosili cesarja za posredovanje, in ta je poslal svoje poslance v Ljubljano, da pomirijo kmete, katerih se je zbralo v Ljubljani okoli 6000. Vsa prigovarjanja niso nič pomagala. Kmetje sklenejo, da odpošljejo posebno odposlanstvo do cesarja, ki mu naj razloži vse nadloge in ga prosi pomoči zoper tlačitelje. Odposlanstvo dobi v Avgsburgu cesarja, ki potrpežljivo posluša pritožbe in obljubi, da pomore kmetom in zaukaže graščakom, da ravnajo s svojimi podložniki po stari pravdi. Obenem pa opominja kmete, da odlože orožje in se razidejo. Odposlanstvo mu to obljubi, a doma kmetom pravi, da je cesar ž njimi glede graščakov enakih misli. Upornim kmetom se pridružijo tudi nekatera mesta.

Tudi Novomeščani se združijo z uporniki in na nekem shodu pri mestu se določi načrt, po katerem uporniki udarijo

na nekatere gradove. Najprej naskočijo grad Težko vodo pri Novem mestu in ga razrušijo. Potem planejo na Mehovski grad, se ga polaste in pomore oba graščaka Mindorferja in 15 vitezov, ki so se junaško branili, in jih vržejo črez obzidje. Nato še plenijo in uničijo Čušperk, Rako, Turnski grad, Mokronog, Boštanj, Rukenštanj in Mirno. Brezuspešno pa oblegajo Ortenek, Ribnico in Črnelo pri Kamniku. Večkrat so ujete graščake oblekli v kmetsko obleko in jih vprašali, kako se počutijo v trdih prtenih hlačah in kocastem jopiču.

Ker se je kmetski upor tudi širil po sosednjem Štajerskem in Koroškem in se kmetje navzlic večkratnim cesarjevim ukazom niso hoteli raziti in mirovati, izvolili so stanovi notranje-avstrijskih dežel kot vrhovnega poveljnika skupni vojski Jurija Herbersteina, ki je imel v svoji vojski tudi 200 kranjskih konjenikov. Herberstein napade kmete pri Celju ter jih porazi in hiti navzdol po Savski dolini in pri Rajhenburgu črez Savo na Dolenjsko, kjer zaduši kmetski upor. Štajerski deželni glavar Žiga Dietrichstein pa zgrabi slabo oborožene kmete pri Brežicah ter jih ugonobi. Begunce so večinoma pobili in mnogo ujetnikov obesili. Ko je cesarska vojska tudi na Gorenjsko prišla, so zbežali na Beneško tamošnji voditelji upornih kmetov, med njimi tudi kmet Klander in radovljiški „krofasti krojač“.

Tako se je nehala ta velika kmetska vojna, in kmetje so zdaj nekaj let mirovali. Postali so zopet podložni svojim graščakom, ki so jih povečem mnogo hujše zatirali nego prej. Kmete so hudo kaznovali, in vsak kmet je moral od posestva plačevati svojemu gospodarju v večni spomin puntarski davek; po deset goldinarjev so pa plačevali oni meščani in tržani, ki so se pridružili upornim kmetom. Graščaki so zatiravali kmete, ki so morali dajati hudo žitnico in mnogo tlačaniti. Kadar je gospodar potreboval kmeta, je moral priti in tako dolgo ostati, da se ni dovršilo delo. V takih razmerah je kmet zanemarjal posestvo in imel vsled tega majhne dohodke, ki so mnogokrat jedva zadostovali le najnujnejšim potrebščinam.

Cesar Maksimilijan I. se je trudil, da bi izboljšal usodo kmetskega stanu, a je imel le malo uspeha. Deželni stanovi so se pogajali s cesarjem zaradi potrebnih preosnov in so med

drugim zahtevali, da se razdenejo tabori po deželi in se ustanovi orožarna na Ljubljanskem gradu. A prejšnji nedostatki so ostali navzlic obljubljenim preosnovam in so nekaj let pozneje zopet povzročili kmetske upore.

Za Maksimilijanovega vladanja so se večkrat zbrali stanovski deželni zbori in se niso posvetovali samo o nujnih zadevah, ampak tudi o preosnovi notranjih reči. Že na solnograškem stanovskem zboru l. 1509. so zahtevali kranjski poslanci preosnovo uprave in posebne določbe v svrho obrambe proti sovražnikom. Cesar jih je zagotovil, da se ne bode nikdar vojskoval brez vednosti dežel. Stanovi so se tudi potezali za svojo neodvisno pravosodstvo proti cesarjevim zahtevam. Določilo se je tudi, da imajo deželni stanovi za slučaj odsotnosti ali smrti deželnega kneza ukrepati o vsem, kar je koristno deželam in v prid deželnemu knezu ali njega dedičem. Solnograške obravnave so se dognale na graškem stanovskem zboru, kjer se je tudi ukrenilo, da se pošlje posebno odposlanstvo do cesarja v Avgsburg.

Na avgsburškem stanovskem zboru l. 1510. so Kranjsko zastopali deželni glavar Ivan Turjaški, Bernard Ravnahar, kostanjeviški opat Arnold in ljubljanski mestni svetovalec Peter Geyer. Na zahtevanje Kranjcev je cesar dovolil 600 gld. za plačo deželnih odbornikov. Ustanovila se je osrednja vlada deveterih plačanih plemenitih vladnih svetnikov posameznih dežel, katerim ima predsedovati maršal ali nadglavar. Odpravili so vladno sodišče, fiskal in odvisnost pravosodstva od cesarja in zahtevali peneznika in drugo. Manjše važnosti je za Kranjsko graški stanovski zbor l. 1512., na katerem so Kranjsko zastopali ljubljanski škof Krištof Ravbar, deželni glavar Ivan Turjaški, vitez Gašper Lamberg, kostanjeviški glavar Urh Wernecker in ljubljanski župan Ivan Standinat. Ti poslanci so opozarjali na bedo na Kranjskem sploh in na velikansko škodo, katero so Turki povzročili v Metliški grofiji in Slovenski krajini. Cesar je obljubil, da hoče ugoditi pravičnim željam deželnih stanov.

Na stanovskem zboru v Innsbrucku l. 1518. so se kranjski stanovi pritoževali zoper mesta in deželne sodnike, zaradi slabih cest in prevelikih plemenitaških bremen. Nadalje so

tožili, da vlada preveč podpira kmete zoper graščake, da manjka orožarne in da so tabori, Metlika in Kostanjevica v slabem stanu.

Postojina v Valvasorjevi dobi.

Cesar je odgovoril, da se hoče kolikor mogoče ozirati na izražene želje in pritožbe. Sklepi stanovskega zbora v Innsbrucku so temelj avstrijskega državnega prava. Početkom l. 1519. je

umrl cesar Maksimilijan I. v Welsu na Gorenjem Avstrijskem Bil je tudi med Slovenci posebno priljubljen, ker se je ž njimi pogovarjal v domačem jeziku, dobrohotno razmotrival narodove težnje in skušal po možnosti pomagati zatiranim kmetom.

Karol V. in Ferdinand I. do razdelitve habsburških dežel.

(1519.—1522.)

Po smrti Maksimilijana I. sta podedovala avstrijske dežele njegova vnuka Karol in Ferdinand, sinova njegovega sina Filipa Lepega, ki je umrl na Španskem l. 1506. Oba dediča sta tedaj živela daleč od avstrijskih dežel, in sicer Karol na Španskem, Ferdinand pa na Nizozemskem. Že prej je Maksimilijan I. določil, da imajo po njegovi smrti začasno vladati tedanji vladni svetniki, med katerimi sta bila tudi Kranjca Ivan Lambergar in dunajski škof Juri Slatkonja, ki si je pridobil velike zasluge za povzdigo cerkvenega petja. Kakor druge dežele, tako tudi Kranjci niso bili zadovoljni s to vlado, ki je kmalu sklicala deželne zbore. Kranjski deželni zbor se je že zbral 31. januarja in poudarjal, da se mu ni treba pokorjavati novemu vladarju, dokler ne potrdi deželnih svoboščin. Deželni zbor je sklenil, da naj do prihoda novega vladarja upravljata deželne dohodke vicedom in deželni blagajnik. Dohodki se smejo le v veliki sili, n. pr. v vojni, uporabljati. Deželnemu glavarju so dali štiri svetovalce, brez katerih ni smel ničesar ukrepati.

Na shodu v Brucku ob Muri se je določilo poslanstvo, ki se naj pokloni novemu vladarju. Za to poslanstvo so bili med drugimi določeni tudi Kranjci Trojan Turjaški, vitez Juri Schnitzenpaumer in Niklas Turn. To poslanstvo je potovalo iz Beljaka na Špansko in je bilo v Barceloni od novega vladarja milostno vzprejeto. Trojan Turjaški je govoril v imenu Kranjcev. Vladar je odgovoril: „Prepričan sem, da bodete pri nas ostali kot zvesti podložniki. Vedno hočem ostati Vaš milostni kralj in kmalu pridem k Vam.“ Na to je odgovoril Trojan Turjaški: „Vaše veličanstvo bode zmerom pobožne in zveste podložnike našlo v teh deželah.“ Kralj seže

poslancem v roko in jih po svečanem obedu obdari z darili in odpusti.

V tem pa je Karol že prevzel vlado in podredil upravo avstrijskih dežel državni vladi v Avgsburgu in imenoval svoje zastopnike, katerim imajo priseči zvestobo poslanci avstrijskih dežel. Dne 11. julija l. 1520. so kranjski deželni stanovi prisegli zvestobo cesarskima zastopnikoma, šentpavelskemu opatu Urhu in ortenburškemu oskrbniku Mandoerferju. Nekaj mescev pozneje je pa Karol potrdil kranjske svoboščine in svoboščine vitezov in drugih stanov v Slovenski krajini, Metliški grofiji in Istri. Kranjsko je poslalo do osrednje vlade v Avgsburgu posebno odposlanstvo, da tam predloži svoje želje in pritožbe. To odposlanstvo je bilo tudi pri cesarskem venčanju v Aachenu, a se je vrnilo z majhnimi uspehi.

Kranjski stanovi so prosili Ferdinanda, da vzame v svojo službo Hrvate „te viteške ljudi“, ki le težko branijo mali del svoje kraljevine med Uno in Kolpo proti Turkom in vsak dan plačujejo s krvjo prazne hiše in tla, katera so odvzeli sovražniku. Tako so Kranjci hoteli varovati svojo deželo in obenem tudi povzročili ustanovitev Hrvaške vojne krajine. L. 1522. so Kranjci tudi preustrojili opazovalnice, ki so naznanjale preteče turške navale. Bili so pripravljeni pešci in konjeniki, ki so brzo sosednjim krajem izporočali pretečo nevarnost, ki se je tudi še s streljanjem in grmadami naznanjala. Ta uredba je bila prav potrebna zaradi boljše obrambe proti Turkom.

Ferdinand I.

(1522.—1564.)

Karol V. je vladal širno državo, o kateri se je smelo trdilo, da ji nikdar solnce ne zahaja. Ker mu ni bilo mogoče, da bi sam vladal vse prostrane dežele, sklenil je dne 28. aprila l. 1521. na avgsburškem državnem zboru prvo delitveno pogodbo s svojim ljubljenim bratom Ferdinandom I. Po tej pogodbi je dobil Ferdinand I. Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko, Karol pa druge dežele. Ker so se pa iz Kranjskega izločile Slovenska krajina, Istra,

Kras, Trst in Reka, ki so se priklopile španskim deželam v Italiji, niso hoteli kranjski stanovi priseči zvestobo novemu vladarju in so v kranjskem deželnem zboru l. 1521. zahtevali, da se ne ruši celokupnost kranjskih pokrajin. To energično postopanje kranjskih stanov je imelo uspeh. V drugi delitveni pogodbi, dne 30. januarja leta 1522., so se zopet priklopile Kranjskemu in Avstriji prej odvzete pokrajine. Deželni stanovi so potem prisegli zvestobo novemu vladarju pred Ferdinandovimi odposlanci.

Že l. 1522. so zopet Turki navalili na Kranjsko. Pridrli so skozi Ribniško dolino do Pivke na Notranjskem. Na cvetno nedeljo so prišli v Slavino, kjer je bilo ravno sveto opravilo. Krvoločneži udero v cerkev in umore duhovnika pred oltarjem in mnogo drugih ljudi. Potem pa se umaknejo črez Postojino, Ribnico, Cerknico in Kočevje na Hrvaško. Neovirani so tri dni po Kranjskem morili in plenili. Narodna pripovedka dostavlja, da so Turki ob meji zopet udrli med božjo službo v neko cerkev. Ljudstvo pa je bilo oboroženo in je planilo na Turke ter vse pobilo razen turškega poveljnika. Ta se je v stolpu skril pod veliki zvon, a zvon se utrga, in poveljnik pogine v strašnih mukah, ko si je bil odgriznil desno roko, s katero je bil prebodel duhovnika v Slavini. L. 1523. so Turki zopet udrli črez Hrvaško na Dolenjsko, pobili več tisoč ljudi in jih mnogo odpeljali v sužnost. Posebno je trpela Metlika in nje okolica. Tudi naslednje leto je 15.000 Turkov ropalo po Kranjskem in Hrvaškem, a premagal jih je baje nadškof Tomori.

Kmetski upor z l. 1525. ni prišel do prave veljave, ker je deželni glavar Jožef Lambergar hitro zbral okoli Kranja 300 konjenikov in brzo zadušil ta nekrvavi upor. Kranjsko plemstvo pa je tudi poslalo pomožne čete na Gorenje Avstrijsko in Štajersko zoper uporne kmete, zoper katere se je vojskoval Žiga Ditrichstein. Te čete so vodili Ivan Kacijanar, Gašper Ravbar, Franc Tanhausen in škof Krištof Ravbar. Kmetje so oddelek Kranjcev iz zasede napadli v Radstadtskih Turah, Gašperja Ravbarja ujeli in obglavili.

Po nesrečni bitki pri Mohaču l. 1526., v kateri je ogrski kralj Ludovik II. podlegel sultanu Sulejmanu II., so bili zopet turški navali nevarnejši za Kranjsko. Ferdinand I. je odredil,

da se v slučaju nevarnosti spravijo zvonovi z dežele v mesta in gradove in da se ne sme žito in živina izvažati v Italijo. Tudi je prepovedal tujcem nabiranje vojakov na Kranjskem. Sploh se je marsikaj ukrenilo v boljšo obrambo dežele.

Ivan Kacijanar je bil rojen v nekdanjem gradu „Katzenstein“ (kjer je sedaj c. kr. ženska kaznilnica) v Begunjah na Gorenjskem in se je že odlikoval v prej omenjeni kmetski vojni. Vojskoval se je potem srečno na Gorenjem Ogrskem proti Ivanu Zapoljskemu za Ferdinanda I., kateremu je pridobil malone vse Gorenje Ogrsko. Ivan Zapoljski je moral bežati na Poljsko. Ker se je pa Ferdinand I. hotel pogoditi s sultanom, je poslal do njega posebno odposlanstvo, za katero sta bila določena Janez Hobordanac iz Zlatnika in Žiga Višnjegorski. Višnjegorski so imeli na Kranjskem obširna posestva, od katerih je bila najvažnejša Višnja gora. To odposlanstvo ni moglo doseči, da se bi sultan mirno pogodil z Avstrijo. Po dolgem in brezuspešnem pogajanju sta se vrnila poslanca s sultanovim pretilnim odgovorom v Innsbruck, kjer so šele po petmesečnem trudu preložili sultanovo turško pismo na španski jezik.

Že l. 1527. so Turki plenili in požigali po Metliški okolici, a v letu 1528. so bili štirje hudi turški navali na Kranjskem. Nepričakovani so prišli po navadnem potu skozi Kočevje in Ribnico dne 9. marca pred Postojino, a topovi s Postojinskega gradu jih prisilijo, da se umaknejo. Pod Šilertaborom oropajo florentinske trgovce in jim vzamejo 20 tovorov svile, vrednih 20.000 gld. Umikali so se skozi Cerknico, Lož, Šneperk, Bloke, Nadlišek, Ortenek, Ribnico, Kočevje in Kostel z mnogimi ujetniki. Pri Kostelu je ostalo 500 Turkov, ki so iz zasede napadli pri žetvi delujoče ljudi in jih ujeli okoli sto.

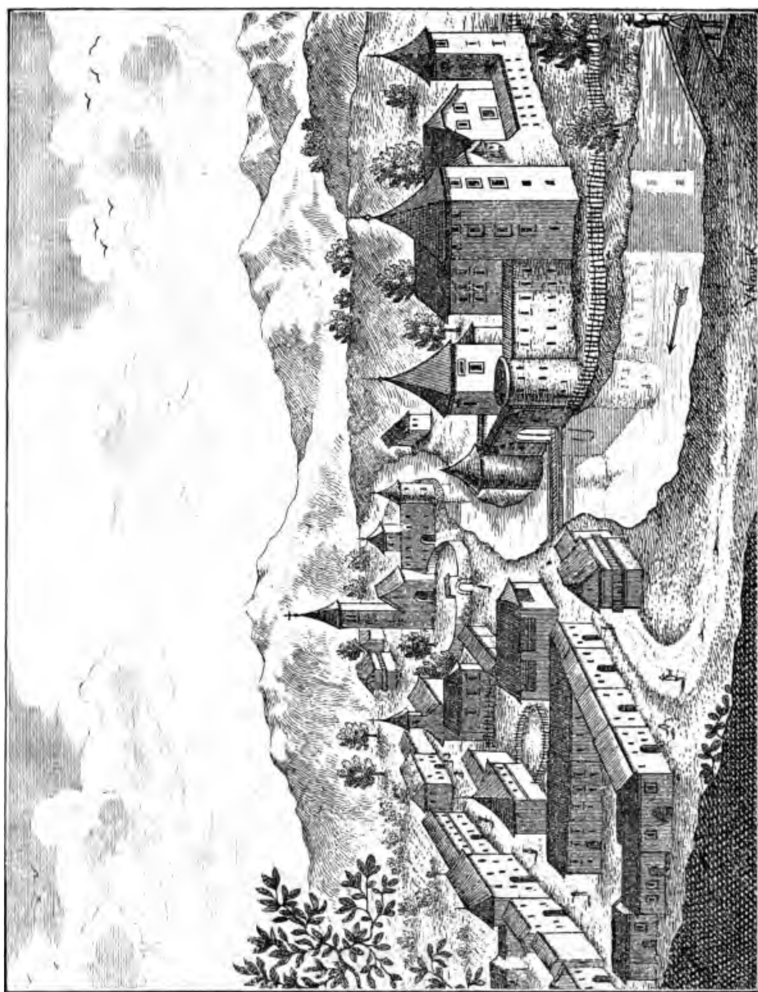
Že 8. julija je 6000 Turkov v drugič udrlo na Kranjsko. Prišli so črez Kostel, Kočevje, Ribnico, Ortenek in Turjak na Ljubljansko barje ter se utaborili pri Šmarjah in plenili okoli Ljubljane, katere si pa niso upali napasti. Nikolaj Turn zbere majhno vojsko in prepodi iz ljubljanske okolice Turke, ki se na razne kraje umikajo. Eden oddelek se umakne črez Trebnje in Žužemperk proti Novemu mestu, drugi oddelek pa v Bistriško dolino. Po Bistriški dolini ropajoče Turke so povečem

pobili Goričani, Trzinci in Mengišani, a mnogo jih je tudi padlo pri Holmcu, ko so naskakovali tamošnji tabor.

Kranjski stanovi so prosili pomoči pri sosednjih deželah, ki so poslale vojake in denar za obrambo proti Turkom. Korošci, Štajerci, Goričani, Gorenjeavstrijci in Hrvatje so po svojih močeh pomagali Kranjcem. Poveljnik kmetske brambe je bil Friderik Paradajzar, vrhovni poveljnik pa Kranjec Bernardin Ričan. V tretjič vdere 5000 Turkov proti Metliki, a nad nje gre dobro urejena vojska pod Ričanovim poveljstvom. Dne 5. oktobra nastane pri Volanskem gradu bitka s Turki, katere je vodil bosenski paša. Po dveurnem boju so bili Turki premagani in so izgubili 700 mrtvih in ranjenih, paša je bil hudo ranjen. Turki so ujete stare može in ženske povečem pomorili, drugim ujetnikom so pa nekateri usmiljeni Turki prizanesli in jih poskrili, da jih po bitki odpeljejo v Bosno; a po nesrečni bitki so jim ti ujetniki ušli. Četrtič v tem letu so prišli Turki po Vseh svetih na Dolenjsko pred Metliko in od tam poslali ropajoče oddelke na Mehovo, Novo mesto, Hmeljnik, Stari grad, Gracarjev turn, Št. Jernej, Turnski grad in Žumberk. Ker pa je Kolpa vsled močnega deževja jako narastla in so se Turki bali, da se v slučaju nesrečne bitke ne bi mogli umakniti črez reko, so zapustili že po enodnevnem ropanju zopet Kranjsko.

Ko so l. 1529. Turki oblegali Dunaj, nahajamo med dunajskimi branitelji mnogo slavnih junakov s Kranjskega, od katerih se je posebno odlikoval Kacijanar. Njemu so bila v bran zročena takozvana „koroška vrata“ mestnega obzidja. Na tej strani je glavna turška moč trikrat zaporedoma izkušala prodreti v mesto, a Kacijanar se junaško brani s svojim oddelkom, in Turki morajo po srditem boju odnehati. Končno so se Turki umaknili na Ogrsko. Poleg drugih cesarskih poveljnikov je tudi polkovnik Kacijanar s konjeniki udaril za Turki na Ogrsko, jih pri umikanju hudo nadlegoval in jim marsikako škodo povzročil. Vrnil se je z mnogimi turškimi ujetniki in bogatim plenom. Izmed mnogih Kranjcev, ki so junaško branili Dunaj, omenjamo le nekatere: Nikolaj Turn je bil poveljnik oddelka pehote in 200 Špancev; Nikolaj Schnitzenbaum je vodil 160 kranjskih težkih konjenikov; Ivan Leisser je bil poveljnik

oddelka strelcev, Erazem Obričan in Ivan Apfaltrer sta bila vojna svetnika; Bernard in Gašper Ričan sta vodila Čehe; Juri Purgstall, Krištof Lamberg in Erazem Scheyrer so se bojevali

Ribnica v Valvasorjevi dobi.

kot stotniki pehote. Ljubljančan Peter Stern se je udeležil obleganja kot „latinski“ vojni tajnik in je to obleganje opisal v posebni knjigi.

7*

Med branitelji Dunaja nahajamo torej tudi Krištofa Lamberga iz slavne rodovine, ki je imela mnogo posestev na Kranjskem. Lambergi so se odlikovali kot državniki, vojskovodje in cerkveni dostojanstveniki. Krištof Lamberg je postal mitična oseba v slovenski narodni pesmi („Pegam in Lambergar"), ki njemu pripisuje dejanja vseh Lambergov. Po narodni pesmi obljubi cesar (Maksimilijan I.) temu junaku vse, kar si želi:

»Kar češ imet', naj se zgodí,
Kar dolgo le tvoj rod živí.«

V mnogoletni vojni za Ogrsko, ki se je začela po bitki pri Mohaču med Ferdinandom I., sultanom Sulejmanom in Ivanom Zapoljskim, je tudi mnogo trpelo Kranjsko, ker so Zapoljski in Turki iz Hrvaškega z novimi napadi pretili Kranjski. L. 1530. so Turki petkrat napadli Slovensko krajino in Kranjsko, plenili okoli Kočevja in Ribnice ter nad 3000 ljudi v sužnost odpeljali. 2000 oboroženih kmetov je preprečilo nadaljnje prodiranje Turkov na Kranjsko. To leto je tudi odposlal Ferdinand I. do sultana posebno odposlanstvo, katero je vodil Jožef baron Lamberg. Ta se je odlikoval med vsemi Lambergi zlasti kot državnik. Jožef Lamberg se je rodil l. 1489. v Orteneku, kjer se je v ljudski šoli naučil slovenščine, kar mu je pozneje mnogo koristilo. Vzgojeval ga je potem štajerski deželni glavar Rupert Rajhenburški, a kot sedemnajstletni mladenič je že prišel na cesarski dvor. Udeležil se je v spremstvu cesarja Maksimilijana I. benečanske vojne in je v kmetski vojni l. 1513. do 1515. pogumno branil grad Ortenek. Od l. 1545. je bil kranjski deželni glavar. Umrl je l. 1554. v Ljubljani in je pokopan v stolni cerkvi.

Omenjeno odposlanstvo je spremljal kot „latinski" tolmač štajerski Slovenec Benedikt Kuripešič iz Gornjega grada in je to potovanje zanimivo opisal v posebni knjigi. V odposlanstvu je bil tudi Nikolaj Jurišič. Velikega vezirja Ibrahima je Lamberg po ukazu avstrijske vlade nemški nagovoril; Kuripešič je to latinski tolmačil, a Turki niso ničesar razumeli, dokler ni govora Jurišič ponavljal v hrvaškem jeziku. Tudi pred sultanom je Lamberg moral govoriti nemški, četudi bi bil rad govoril

slovenski, da bi ga razumeli hrvaščine vešči Turki. Zopet je Jurišič s hrvaščino pomagal iz zadrege. Odposlanstvo so Turki šest tednov obdržali v Carigradu, in Lamberg je šele februarja l. 1531. prišel v Linc, da poroča Ferdinandu I. o neuspešnem potovanju. Še enkrat je šel Lamberg l. 1535. s poslanstvom na Turško, a je prišel le do Niša. Odtam je moralo poslanstvo spremljati turško vojsko in sultana do Oseka, in šele odtod se je vrnil Lamberg z neugodnim poročilom po petmesečnem napornem potovanju zopet v Linc.

Kranjske stanove je jako skrbelo, kako bi naselili Uskoke, to je bosenske begunce, ki so vsled krvoločnosti Turkov pobegnili na Dolenjsko in na Kras. Naseljevali so jih od l. 1530. počenši po Gorjancih posebno v žumberškem in mehovskem okolišu, kjer se je izselilo zaradi večkratnih turških napadov mnogo prebivalcev v druge kraje. Gorjanci se od tedaj imenujejo tudi Uskoki po omenjenih turških uskokih ali beguncih, ki so prišli v te kraje. Od leta do leta je prišlo vedno več uskokov in leta 1541. jih je bilo že nad 3000 okoli Metlike, Žumberka in Kostela. Uskoki so dobili polja, žito in živino in so bili za živila prosti mitnine in carine. Njih uprava je bila po vojaškem načinu urejena, in načelovali so jim stotniki. Uskoki so bili izvrstni vojaki, ki so bili vedno pripravljeni na boj in so branili proti Turkom mejo ali granico. Tako je nastala Žumberška vojaška granica.

Novo nakano Sulejmanovo proti Dunaju je preprečil l. 1532. hrvaški junak Nikolaj Jurišič, ki je junaško branil trdnjavo Kisek in tako prisilil Turke, da so se zopet umaknili. Turški oddelek 16.000 mož pod poveljstvom Kasim-bega se je odcepil od glavne turške vojske in plenil med Dunavom in Alpami. Da se združi z glavno turško vojsko, se sedaj tudi Kasim-beg umika proti Dolenjeavstrijskim Alpam. Pri Dunajskem Novem mestu ga dohitita Kacijanar in Nikolaj Turn ter vržeta Turke črez reko Švarcavo. Kranjski konjeniki pod poveljstvom Pavla Bakiča in Jurija Turjačana so se posebno odlikovali in ubili 3000 Turkov. Ostali Turki so se umaknili proti štajerski meji, a pod Kacijanarjevim glavnim poveljstvom stoječa vojska je v prelazih Dolenjeavstrijskih Alp ugonobila še več tisoč Turkov. Vsega skupaj je padlo baje 9000 Turkov. Kacijanar je

potem s svojo vojsko zasledoval glavno turško vojsko na Štajerskem, napadel od Gradca čez Muro se umikajočega sultana pri Bernici in mu pobil 8000 Turkov.

Turki se umaknejo proti Mariboru, katerega brani Žiga Višnjegorski in trikratni zaporedni turški naskok junaško odbije. Sultan se umakne z izgubo 6000 mož čez Dravo skozi Vinico v Slavonijo. Tudi tega preganjanja se je udeležilo kranjsko konjeništvo pod Pavlom Bakičem. Da bi imel Višnjegorski večjo vojsko, bi bil lahko pokončal sultanovo vojsko, ki je odpeljala okoli 30.000 ljudi iz slovenskih pokrajin. Predno se je sklenil mir, sta udrla Kacijanar in Višnjegorski v Bosno do turške trdnjave Udbine in se s požigom in ropom maščevala nad Turki. Kranjske viteze je vodil Žiga Višnjegorski. Pod vodstvom Pihlarja vzamejo Slovenci več gradov, pobijejo mnogo Turkov, dobe mnogo plena in rešijo tudi mnogo kristjanov iz turške sužnosti. Ko se Pihlar zopet umakne, plane za njim 3000 Turkov, a on jih v soteskah ubije 2000 in se vrne s 500 ujetniki. Mirovna pogajanja so ustavila zmagovito prodiranje Kacijanarja, katerega je Ferdinand I. poslal v Požun, da se pogodi z Zapoljskim. Dne 1. oktobra l. 1533. se je na Kranjskem proglasil s Turki sklenjeni mir, ki pa ni dolgo trajal.

V tem so utrjevali mesta in gradove, kakor Kočevje, Žužemperk, Krško in posebno Ljubljano, in jih preskrbeli z obilnim strelivom. Leta 1536. so se zbrali poslanci dolenjeavstrijskih dežel in Goriškega na Dunaju in nekaj pozneje v Pragi. Na tem zboru so avstrijski poslanci naglašali hudo nevarnost, ki vedno preti slovenskim deželam po Turkih, in da je nevarnost tudi za češke dežele velika, ako onemorejo Slovenci. Češke dežele so obljubile izdatno podporo.

Leta 1537. je Kacijanar zbral 24.000 mož, med temi 8000 konjenikov, da se polasti turške trdnjave Oseka ob Dravi. Dobil je vojake iz raznih dežel, in sicer je bilo poleg Slovencev največ Čehov, Hrvatov, Nemcev in Madjarov. To vojsko je vodil skozi Hrvaško v Slavonijo, a primanjkovalo ji je živeža. Zagrebški škof je prej obljubil, da bode skrbel za živila, a ni izpolnil v polni meri svoje obljube. V tem oziru slabo preskrbljeni vojaki so tudi mnogo trpeli po turških na-

padih in pomrlo jih je okoli 8000. Tudi niso bili poveljniki edini, kar je mnogo škodovalo strogemu redu. Pred Osekom sklene Kacijanar, da se umakne njegova vojska na Hrvaško in se tam okrepča; zato ukaže vsem poveljnikom, da se o polnoči s svojimi oddelki tiho umaknejo, da Turki ne opazijo umikanja. A večina poveljnikov pobegne že zvečer, in zjutraj je bil Kacijanar z malo vojsko osamljen. Vnel se je boj s številnejšimi Turki, ki so uničili malone vso kristjansko vojsko. Turki so med drugimi ujeli Lenarta Lamberga, a Nikolaj Turn se je težko ranjen rešil. Glavo malo prej ubitega Pavla Bakiča so Turki poslali v Carigrad.

Kacijanarja so dolžili, da je zakrivil ta poraz, in ga zaprli na Dunaju kot veleizdajalca. Ker ni bilo pričakovati nepristranske preiskave, je pobegnil iz zapora na Hrvaško v utrjeni grad Kostajnico ob Uni, ki je bil lastnina grofov Nikolaja in Ivana Zrinjskega. Grof Nikolaj Zrinjski je menil, da je Kacijanar res izdajalec, ter je pri neki gostiji zabodel Kacijanarja, in ko se je ta hotel še braniti, sta ga ubila Zrinjskega slugi leta 1538. Nesrečna usoda Kacijanarjeva je vzbudila po raznih deželah in državah mnogo sožalja.

Po Kacijanarjevem porazu je bil N i k o l a j J u r i š i č najvišji poveljnik dolenjeavstrijskih dežel in Hrvaškega in tudi kranjski deželni glavar. Na s t a n o v s k e m z b o r u v L i n c u leta 1538. so kranjski poslanci opozarjali na slabo zavarovano mejo proti turškim navalom, opisovali bedo na Kranjskem in se potezali za to, da se ugodi starim pritožbam. Njih prizadevanja so bila malone brezuspešna. Naslednje leto je Ferdinand I. izpolnil kranjskim stanovom dano obljubo glede boljših obrambnih naprav ob meji in je namesto tedanjega poveljnika hrvaške granice, bolehnega Erazma Turna, imenoval I v a n a L e n k o v i č a. V tem letu je ogrska kraljica Ana odstopila trdnjavico Bihač kranjskim stanovom. Leta 1540. so Turki plenili po kočevski okolici, ki je tudi mnogo trpela po hudi suši.

Potem so se Turki na Ogrskem polastili več trdnjav in tudi glavnega mesta. Prišli so pa zopet l. 1543. na Kranjsko in plenili okoli Metlike v času, ko je tudi huda k u g a razsajala po Kranjskem. V bitki na L o n s k e m p o l j u l. 1544. so se poleg Hrvatov in Štajercev bojevali tudi Kranjci pod poveljstvom

Nikolaja Zrinjskega. Navzlic premirju so jih Turki zavratno napadli in premagali. Naslednje leto pa so Turki zopet pustošili po Dolenjskem od Št. Jerneja do Krškega ter besno divjali po Krškem polju.

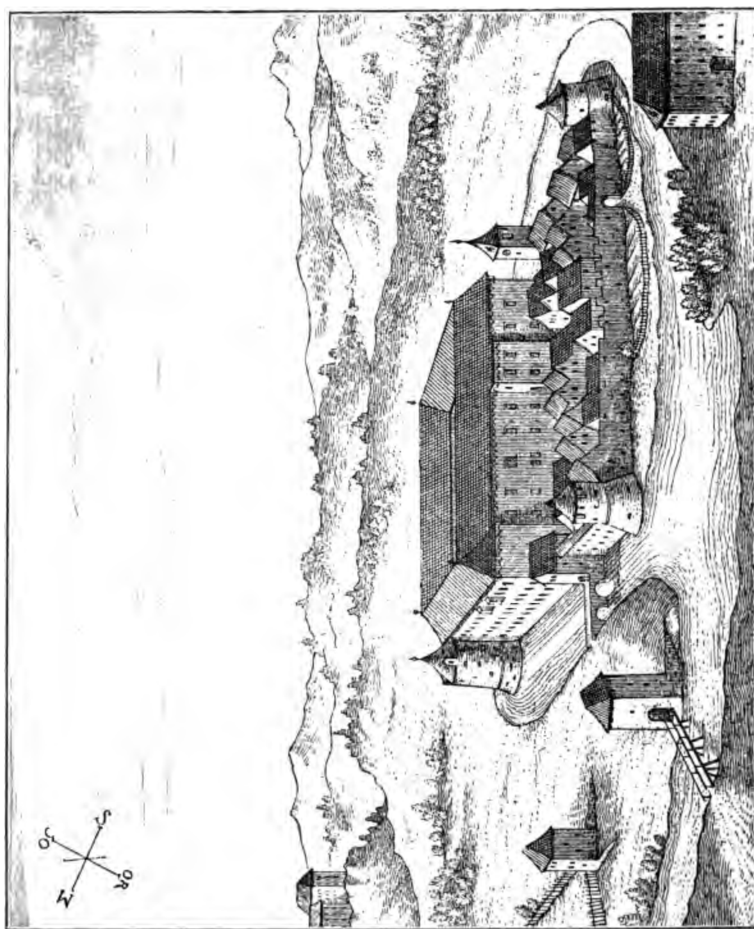
Tudi l. 1546. je bilo Kranjsko v velikih stiskah, ker je trpelo po novih turških napadih, a je dobilo od drugih dežel le neznatno pomoč. Turki so pustošili kočevsko okolico, Ribnico, Ortenek, Nadlišek in Bloke in pridrli celo blizu Ljubljane. Kranjski brambovci so pri Vinici premagali manjši turški oddelek. Naslednje leto so turške čete dvakrat pridrle do Novega mesta, a plenile in morile tudi okoli Metlike in se končno z mnogimi ujetniki umaknile v Bosno. Turški roparji so še večkrat prišli črez mejo in pustošili po Dolenjskem. Kranjci se pa niso bojevali samo proti Turkom, ampak tudi drugod. Tako jih nahajamo v cesarski vojski, ki se je l. 1547. bojevala zoper protestantsko šmalkaldsko zavezo.

Kranjsko pa je v tej dobi mnogo trpelo tudi po kobilicah in kugi. Leta 1547. so prišle požrešne kobilice v velikanskih množicah v deželo ter šest tednov po raznih krajih uničevale ozimino in druge sadeže ter tako povzročile velikansko škodo. To nadlogo so hoteli ljudje uničiti z dimom, ognjem, zvonjenjem, streljanjem in drugimi sredstvi, seveda brezuspešno. Iz Ogrskega in Jutrovih dežel pa je zopet prišla na Kranjsko morilna kuga, ki je razsajala l. 1553. po Istri in na Krasu, l. 1554. in 1557. v Kranju in leta 1563. in 1564. v Ljubljani in pomorila mnogo prebivalcev. Mnogo ljudi je zbežalo na bližnje gore in tam ustanovilo nove naselbine.

V tem pa so kranjski stanovi na zborih v Ljubljani, Celju in Dunaju zahtevali boljše zavarovanje meje proti Turkom. Na regensburškem državnem zboru l. 1556. so štajerski, koroški, kranjski in goriški poslanci zopet zahtevali pomoči zoper Turke, a nikjer ni poročila, da bi bili sploh kaj dosegli. V ogrskih bojih so se večkrat odlikovali Kranjci. Pri Baboči sta se odlikovala Ivan Lenkovič in Krištof Sigersdorf. Prvi se je bojeval na čelu 300 huzarjev, Sigersdorf pa je vodil 600 pešcev, a je v težkem zmagovitem boju padel.

L. 1557. je pridrl bosenski paša Ferhard na Hrvaško in pustošil deželo med Zagrebom in Ivaničem. Lenkovič je pri-

čakoval dušmanina pri Sv. Heleni in ga premagal s 1000 konjeniki, med katerimi je bilo 300 Kranjcev, in malobrojno pehoto z bojnim geslom „V temu ime božje“. Turkov je padlo 2000, in zmagovalec je uplenil mnogo konj in blaga.

Kočevje v Valvasorjevi dobi.

Herbart Turjaški je bil eden najslavnejših junakov in poveljnikov v tej dobi in se je pod Lenkovičevim vodstvom izuril v spretnega vojskovodjo. Že kot osemnajstletni mladenič se je bojeval s Turki in postal l. 1548. stotnik v Senju, kjer je l. 1557. s posadko 340 mož premagal 4200 Turkov. Vsled tega

je postal poročnik hrvaške granice in bil kot tak namestnik glavnega poveljnika. Že naslednje leto so zopet pustošili Turki okoli Kočevja in Ribnice, a l. 1559. je pridrlo nad 15.000 Turkov jež in peš na Kranjsko. Pustošili so metliško okolico, a se pred kranjsko brambo umaknili proti Kočevju in Ribnici. Potem pa dirjajo črez Bloke in Nadlišek na Kras in plenijo okoli Cerknice, Unec in Ivanje selo. Turški oddelek napade cerkev sv. Mihaela nad Jakovico, a se je ne more polastiti. Turki zgrabijo Klanški tabor na Krasu, a Kraševci jih prepodijo v beg. Konec januarja so bili v Pivki in potem so plenili okoli Blok in Nadliška. Tu jih premaga Herbart Turjaški in ulovi 600 Turkov. V jeseni tega leta jih še enkrat premaga, in potem se umaknejo Turki pod poveljstvom Malkoč- bega zopet v Bosno.

Leta 1560. so Turki plenili po Notranjskem, a Herbart Turjaški jo udari z več sto Slovenci črez mejo v Bosno, kjer požge več vasi in vzame Turkom 20.000 ovac. Srditi Turki pod Deli-Mehemedom in Hasan-agom udarijo za Herbartom, ki je v tem že spravil svoj plen v varen kraj. Herbart premaga po kratkem boju Turke, ki izgube tudi svoja poveljnika, mnogo konj in blaga. Sedaj pa se vrne 700 konjenikov in 500 pešcev pod vodstvom Vida Holeka ter zopet napadejo Turke, jim vzamejo tabor Čičič, katerega zažgo, in se umaknejo z bogatim plenom.

A Turki niso dolgo mirovali. Že l. 1561. so napadli z zidovjem in stolpi obdani Kostel ob Kolpi, in zopet se je zbrala narodna bramba in pritisnila Turke na turško ozemlje. L. 1563. so Turki zopet prišli na Dolenjsko in se pomikali proti Novemu mestu. Kmalu pa jih spodita Herbart Turjaški in Lenkovič proti Kostanjevici, ki je bila vsled svoje otoške lege ob Krki važno branišče zoper turške navale. Tu se vname hud, a slaven boj. Mnogo Turkov pade in mnogo jih utone v Krki, le malo se jih reši v Bosno. Da bi se maščevali za ta poraz, prišli so zopet l. 1564. na Kranjsko, plenili okoli Postojine, a se kmalu umaknili na Dolenjsko, kjer so morili in požigali okoli Ribnice in Kočevja.

L. 1564. je umrl Ferdinand I. Za njegovega vladanja je Kranjsko mnogo trpelo po turških navalih, a tudi po kobilicah in hudi kugi. Širila se je pa v tem času tudi protestantska vera po deželi in našla mnogo pristašev.

Reformacija na Kranjskem za Ferdinanda I.

Lutrova vera ni imela le na Nemškem mnogo pristašev, ampak se je razširila tudi po drugih državah in deželah. Na Avstrijskem je Ferdinand I. že zgodaj prepovedal razširjenje Lutrovih spisov in odpravil zlorabe in nedostatke v katoliški cerkvi. Navzlic temu se je kriva vera jako hitro širila po avstrijskih deželah. V goratih krajih so bili rudarji prvi spoznavalci nove vere. Plemenitniki so pošiljali svoje sinove v Wittenberg ob Labi, kjer je začel Luter novo vero oznanjevati. Odtod so se po končanih naukih vračali v domovino z luteranskimi propovedniki. Meščani in kmetje so se pridružili luteranstvu, in celo več katoliških duhovnikov, menihov in redovnic je izstopilo iz katoliške cerkve. V nekaterih deželah so bili protestantski stanovi v večini, in po uradih so odločevali protestantski uradniki. Lutrova vera se je tako razširila, da je pretila velika nevarnost katoliški cerkvi.

Tudi Slovenci so se kmalu poprijeli nove vere. Novo versko gibanje je bilo na Kranjskem dvojne važnosti in sicer kot versko dejstvo in za narodno jezikovni razvoj. Glede na narodno jezikovni razvoj je postalo reformacijsko gibanje na Kranjskem velikega pomena za vse slovenske dežele in celo za sosednje Hrvaško. Središče protestantskemu gibanju je bila Ljubljana, glavna delavnica Tibinge na Virtemberškem, glavni zastopnik reformacije na Slovenskem pa Primož Trubar.

Kakor smo razvideli iz dosedanje zgodovine, so bili v začetku 16. stoletja za Slovence hudi in žalostni časi. Kruti Turki so napadali slovensko zemljo in jo pustošili, plemenitniki in graščaki so pa stiskali in zatiravali kmeta, ki se je brezuspešno potegoval za svojo staro pravdo. V takih razmerah se ne čudimo, da so se Lutrovi nauki tako hitro razširili med Slovenci, ki so od nove vere pričakovali boljšo bodočnost. Stiskani kmetje so sebi v prid tolmačili Lutrov nauk o „evangelijski svobodi“ in se s tem hoteli osvoboditi plačil, raznih dolžnosti in zatiravanj od strani graščakov. Že l. 1525. se je v Ljubljani ukoreninila Lutrova vera, katero sta posebno pospeševala energični Primož Trubar in neustrašni Pavel Wiener.

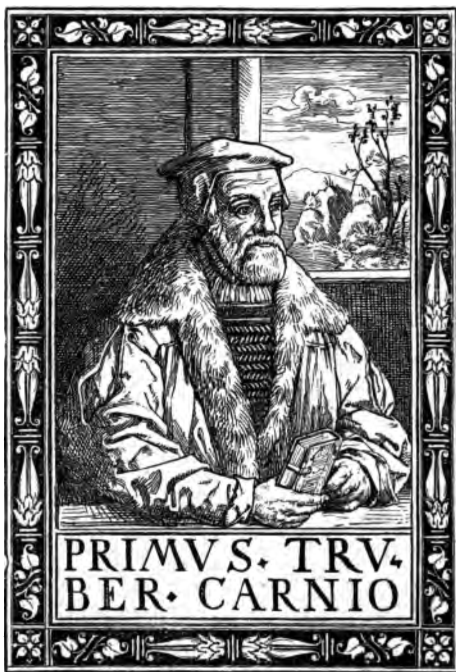
Primož Trubar se je rodil l. 1507. na Rašici pri Velikih Laščah na Dolenjskem. Šolal se je na Reki, kjer se je naučil hrvaščine in laščine, potem v Salzburgu in na Dunaju. Od doma ni imel podpore in ni mogel obiskovati vseučilišča. Njegov oče je bil turjaški podložnik in baje v kmetski vojni l. 1515. na nekem drevesu obešen. Po nekem drugem poročilu pa je bil Trubarjev oče javni notar. Tržaški škof Peter Bonhomo ga je l. 1527. vzprejel v svojo kantorijo kot diskantista in ga je posvetil v duhovnika. Ta škof je bil Trubarjev pokrovitelj in dobrotnik. Že kot mlad duhovnik je bil Trubar pristaš Lutrov in reformacije, za katero se je poganjal do svoje smrti.

Svoje življenje je sam na kratko opisal v pismu na kranjske deželne stanove. V tem pismu se nazivlje: Primus Trubar bivši, redno poklicani, nasvetovani in potrjeni ljubljanski korar, župnik v Loki pri Radečah, v Laškem trgu in Št. Jerneju, kaplan pri Sv. Maksimilijanu v Celju, slovenski propovednik v Trstu, po prvem preganjanju propovednik v Rotenburgu ob Tavberi, župnik v Kemptnu in Urahu, potem zopet propovednik čestitih slavnih kranjskih deželnih stanov in v goriški grofiji v Rubiji, in po drugem preganjanju župnik v Laufnu (ob Nekarju) in sedaj v Derendingu pri Tibingah.

L. 1531. so pozvali Trubarja kot slovenskega propovednika v stolno cerkev v Ljubljani. Tu se je potegoval za to, da bi tudi neduhovniki vzprejemali sveto obhajilo v podobi kruha in vina. Nato mu je ljubljanski škof Ravbar prepovedal propovedi v stolni cerkvi, kjer ga je z veseljem poslušalo meščanstvo in plemstvo. Ljubljanski magistrat mu je potem dovolil propovedi v špitalski cerkvi sv. Elizabete. Lutru so se pridružili korarja Pavel Wiener in Hasiber in kaplan špitalske cerkve Andrej Latomus. Korar Wiener se je pozneje oženil in neumorno deloval za razširjenje luteranstva. Kranjski deželni glavar Jurišić je šele l. 1540. dosegel, da je bil Trubar izgnan iz Ljubljane in se je moral podati na svojo župnijo v Loko pri Zidanem mostu, kjer je bil umeščen istega leta.

Novi ljubljanski škof Franc baron Kacijanar je hotel zlepa odvrniti Trubarja od krivoverstva in ga je že l. 1542. imenoval

za ljubljanskega korarja, a ni dosegel svojega namena. Kacijanarjev naslednik Urban Tekstor je Trubarja poveril s slovenskimi propovedmi v stolni cerkvi najbrž tudi zaradi tega, ker je bil Trubar odločen nasprotnik prekrstnikov. Pavel Wiener je imel nemške propovedi v stolni cerkvi. Trubar je ostal pri svojih nazorih in je v svojih propovedih strastno zagovarjal Lutrove nauke. Stolni kapitelj ga je l. 1546. imenoval za župnika v Št. Jerneju na Dolenjskem in hotel na ta način Trubarja zopet pridobiti, a tudi to ni pomagalo. Škof Urban se je odločil za brezobzirneje postopanje zoper Trubarja in njegove privržence, ker ga je nagnjenje kranjskih stanov in Ljubljančanov k novi veri jako vznemirjalo. Začela se je preiskava, ki je tudi dognala, da sta Trubar in Wiener delila sv. obhajilo v podobi kruha in vina.

Primož Trubar.

Ferdinand I. je izdal povelje, da naj se zapro Trubar, Mertlic in Dragolic, ker imajo protestantske knjige. Trubar je pravočasno pobegnil v Norimberg na Bavarskem in je ob tej priliki izgubil svoje premoženje in mnogo knjig. Povečem že protestantski kranjski deželni stanovi so posredovali za Trubarja pri kralju Ferdinandu I. in dosegli, da se je vrnil l. 1548. na Kranjsko, toda s pogojem, da opusti oznanjevanje krive vere. Trubar pa ni odnehal in je zopet širil protestantsko vero. Moral je kmalu zopet pobegniti iz domovine na Nemško v Norimberg, kjer mu je neki protestantski propovednik preskrbel službo protestantskega propovednika v Rotenburgu ob

Tavberi na Virtemberškem. Tu je ostal štiri leta in se prvikrat oženil. L. 1552. se je preselil v Kempten.

Tudi v tujini je delal na to, da bi razširil protestantsko vero med Slovenci. Izprevidel je, da je v to svrho treba spisovati v slovenskem jeziku učne in vzpodbudne knjige ter jih razširjati med Slovenci. Dotlej ni bilo še nobene slovenske tiskane knjige, Trubarjevo delo je bilo torej prav težavno. Podpirali so ga pri njegovem delovanju virtemberški vojvoda Krištof in njegov kancelar Mihael Tiffernus, bivši koprski škof P. P. Vergerius, štajerski baron Janez Ungnad in drugi.

Mihael Tiffernus je bil l. 1488. rojen na Kranjskem, kot otrok ujet od Turkov in po Erazmu Stichu v Laškem trgu rešen iz turške sužnosti. Vzgojen je bil v Laškem trgu in se je pozneje učil na dunajskem vseučilišču, kjer je postal magister. L. 1529. je postal učitelj tedanjemu virtemberškemu princu Krištofu v Dunajskem Novem mestu, ga spremljal na več potovanjih in končno prišel s Krištofom v Stuttgart, kjer je umrl l. 1555. Ta vplivni mož ni bil le učitelj, ampak tudi zvest prijatelj Krištofu, katerega je v Dunajskem Novem mestu obvaroval turške sužnosti. Tiffernus je zapustil svoje premoženje za štiri ustanove v korist bogoslovja se učečim Kranjcem. Po Valvasorjevem poročilu je bil Tiffernus tudi profesor bogoslovja v Tibingah, torej duhovnik.

V tedanji dobi so sinovi kranjskih plemenitnikov in tudi drugih slojev prihajali na nemška vseučilišča, zlasti v Tibinge, manj pa v Wittenberg in Jeno. V Tibingah se je v dobi od l. 1530. do 1614. neki šolalo 113 Kranjcev, v Wittenbergu dvajset in v Jeni štirje. Iz teh vseučilišč so prihajali torej povečem protestantsko vzgojeni možje na Kranjsko nazaj in svoj vpliv uporabljali v razširjenje protestantske vere. V Tibingah sta se natisnili l. 1550. prvi Trubarjevi slovenski knjigi: „Abecednik in Katekizem“ in sicer z nemškimi črkami. Trubar se imenuje na teh knjižicah „Philopatridus Illyricus“; izmišljeno je tudi ime tiskarne: „Gedruckt in Sybenburgen durch den Jernei Skuryaniz“. Trubar se je v Kemptenu seznanil z Vergerijem, ki ga je napotil, da je poslovenil evangelij sv. Matevža, ki je izšel v Tibingah na troške vojvode Krištofa.

Trubar je sveto pismo poslovenjeval z mnogimi ovirami, ker ni bil vešč ne hebrejščini, ne grščini, in je zato moral poslovenjevati iz latinščine. Od leta 1560. je bil v zvezi s Ferdinandovim sinom, prestolonaslednikom Maksimilijanom (II.), ki je bil naklonjen protestantom, in z baronom Janezom Ungnadom, ki je kot protestant l. 1556. zapustil Štajersko in se naselil na Virtemberškem. Ungnad je svoje dohodke daroval za izdavanje svetega pisma v slovenskem in hrvaškem jeziku in je ustanovil v Urahu prvi biblijski zavod, kjer sta tudi pod Trubarjevim vodstvom sveto pismo prelagala na hrvaški jezik Štefan Konzul in Anton Dalmatin.

V tem se je pa na Kranjskem vedno bolj širila protestantska vera navzlic neumornemu delovanju škofa Urbana Tekstorja zoper krivoverstvo. V Ljubljani so širili novo vero stolni prošt dr. Lenart Mertlic, generalni vikar Juri Dragolic in že omenjeni kanonik Pavel Wiener in drugi, v Kranju Rakovec in Jernej Knafelj, v Lescah Peter Kupljenik in na Bledu Krištof Fašing. Posebno v Kranju je bilo mnogo protestantov, katere je pa večinoma škof zopet pridobil za katoličanstvo. Na Dolenjskem so bili vneti oznanjevalci protestantske vere: V Višnji gori Ivan Kočevar, v Kočevju župnik Lenart pl. Ziglfest, v Črnomlju Švajger, v Metliki Tulščak, v Novem mestu Gregor Vlahovič, na Krškem Ivan Weiksler, v Radečah sprva Primož Trubar sam, potem pa Gregor Maček in Ivan Kočevar (Gočevarčič). Manj nego drugi so se vnemali Notranjci za protestantsko vero, ki je bila še najbolj razširjena v Vipavski dolini.

Že l. 1556. so kralja Ferdinanda I. prosili deželni stanovi, da bi jim dovolil očitno spoznavanje nove vere. Ferdinand sicer tega ni storil, a vendar ni mogel ubraniti razširjenja protestantstva, ker je imel tudi drugod mnogo posla glede verskih novotarij in je tudi potreboval deželne stanove pri ponavljajočih se turških napadih. Najbolj je napredovalo protestantstvo v Ljubljani, ki je imela poleg protestantskih propovednikov tudi protestantske učitelje. Tedanji ljubljanski škof Petrus pl. Seebach ni tako odločno nastopil zoper protestante kakor njegov prednik, in l. 1560. ga je cesar Ferdinand I. moral opominjati, da naj stoluje v Ljubljani in nastavi nemškega

propovednika, da ne bodo deželni stanovi imeli povoda, nastavljati protestantske propovednike.

Kranjski deželni stanovi so l. 1561. zopet poklicali Trubarja v domovino, ker so ga potrebovali za bogoslužje in ureditev protestantske cerkve in šole. Po trinajstletni odsotnosti se je Trubar povrnil na Kranjsko, kjer je deloval od junija do avgusta. Škof je sicer izposloval zaporni ukaz zoper Trubarja in druge protestantske duhovnike, a deželni stanovi so preprečili izvršitev tega ukaza. Že meseca avgusta je Trubar zopet šel na Nemško v Urah, kjer mu je dal virtemberški vojvoda novo župnijo. Vzel je s sabo uskoka Popovića in Maleševca, da bi mu pomagala pri prevajanju protestantskih knjig na hrvaški jezik.

Kranjski stanovi so pa Trubarja pregovorili, da se je poleti l. 1562. z ženo in otroki zopet povrnil na Kranjsko, kjer je tedaj že nadvladala protestantska vera. Škof je tožil Trubarja pri cesarju in zopet dosegel zaporni ukaz zoper njega, a tudi sedaj so ga deželni stanovi ščitili in tožili škofa. Cesar je opustil nadaljnje korake, in Trubar je neoviran propovedoval in opravljal protestantsko božjo službo v Ljubljani in včasih tudi drugod. V Ljubljani se je ustanovila l. 1563. protestantska gimnazija, katero je vodil Lenart Budina. Kranjski protestantje so l. 1564. uredili svojo cerkev. V Urahu so se v tem tiskale slovenske in hrvaške knjige, a Trubarjev mecen Ungnad ni doživel izdanja glavnega dela, slovenskega in hrvaškega svetega pisma; umrl je l. 1564. Dve leti pozneje so zaprli tiskarno v Urahu. Istega leta je umrl tudi cesar Ferdinand I. Ob Ferdinandovi smrti je bilo protestantsko gibanje na Kranjskem na svojem vrhuncu.

Nadvojvoda Karol, notranjeavstrijski vladar.

(1564—1590).

Pred smrtjo je Ferdinand I. razdelil avstrijske dežele med svoje tri sinove. Najstarejši sin Maksimilijan II. je dobil Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, češke in ogrske dežele in je tudi postal nemški cesar; Ferdinand je dobil Tirolsko in Prednje Avstrijsko, Karol pa Notranje Avstrijsko, to je Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Primorsko s Pazinsko grofijo. Karol je

bil ustanovitelj takozvane notranjeavstrijske habsburške vrste in je stoloval v Gradcu. Kranjski stanovi so mu še pred Ferdinandovo smrtjo v Ljubljani prisegli zvestobo; zahtevali so svobodno bogoslužje, a tej zahtevi se Karol ni vdal.

Vojvodina Kranjska je od l. 1564. do 1740. obsegala Gorenjsko, Srednje Kranjsko ali Notranjsko in Dolenjsko (Slovensko krajino) s Kočevsko grofijo. Notranjsko je obsegalo konfinije: Metliško grofijo, Pivko, Postojinsko- in Vipavsko glavarstvo in Avstrijsko Istro (Pazinsko- in Kastavsko grofijo). Enklavna posestva (osredke) so imeli naslednji cerkveni deželni stanovi: Brižinska škofija (Loko), Briksenska škofija (Bled), Tržaška škofija, Pičanska škofija in Nemškega viteškega reda komende.

Po Trubarju zasnovana cerkvena ustava je bila povod razporu protestantov z nadvojvodo Karolom, ki je naglašal, da spada ureditev cerkvene ustave med njegove vladarske pravice. Poslal je stanovom pismeni ukaz, da morajo Trubarja in druge protestantske propovednike izgnati. Stanovi so prosili cesarja Maksimilijana II., da prepreči izvršitev tega ukaza. Cesarjevo posredovanje in v Ljubljani razsajajoča kuga sta v toliko pomogli, da je bil Trubar šele l. 1565. izgnan. Virtemberški vojvoda mu je podelil župnijo v Laufenu ob Nekarju in potem v Derendingenu pri Tibingah, kjer je bil bliže slovanske tiskarne. Zapustil je v Ljubljani precejšnjo knjižnico, katero so prevzeli deželni stanovi in ž njo ustanovili prvo javno knjižnico. Leta 1566. je prišel Trubar še enkrat z nadvojvodovim dovoljenjem na malo časa v domovino, katero je potem za vedno zapustil. Umrl je v Derendingenu l. 1586. po kratki bolezni v starosti 79 let. Trubar je bil potrpežljiv in požrtvovalen ter je rad pomagal zlasti onim, ki so bili preganjani zaradi vere.

Znani jezikoslovec Crusius mu je napravil latinsko nagrobnico, v kateri pravi:

»Vir tumulo hoc sanctus de Slava est gente sepultus,
Primus, qui Christi, praeco fidelis erat . . .
Transtulit in patriam divina volumina linguam
Sparsit in Eoas dogmata sancta plagas«.

(Tukaj v tem grobu je pokopan sveti mož slovanskega rodu,
Primož, ki je bil zvest glasnik Kristov . . .
Prevel je na domači jezik svete knjige
Ter je razširil v vzhodne kraje svete dogme.)

Kranjski stanovi so mnogo storili v obrambo proti Turkom, in ker jih je država pri tem vedno manj podpirala, nosili so sami to težko breme. Tako so l. 1566. v to svrho dovolili 63.000 gld. in se sami tudi za vojno službo za dva do tri mesece ponudili za slučaj, če se tudi nadvojvoda Karol osebno poda v vojno. Maksimilijan II. se je na Ogrskem bojeval zoper Turke, in v njegovi vojski so bili tudi kranjski plemenitniki in kmetje. Vojna ni bila srečna navzlic junaški obrambi Sigeta po Nikolaju Zrinjskem in hrabrosti kranjskih bojevnikov. Poveljnik hrvaške granice Herbart Turjaški in stotnik kranjskih plemenitnikov Jošt Jožef Turn sta s 3000 konjeniki in štirimi oddelki pešcev prekoračila reko Uno in oblegala Novi grad in Kostajnico in o tej priliki premagala in ujela močnejšega požeškega pašo z mnogimi Turki, topovi in pratežem. Turki so pa ujeli Krištofa Apfaltrerja in ga odvedli v Carigrad. Potem so se pa Kranjci s pomočjo nadvojvodovo polastili Požege, jo zažgali, ujeli mnogo Turkov in se vrnili z bogatim plenom.

Naslednje leto je prišel nadvojvoda Karol v Ljubljano, da si ogleda obrambne naprave. Izdal je v Gradcu konfirmacijsko pismo, v katerem je potrdil pravice in svoboščine Kranjskega, Slovenske krajine, Metliške grofije in Istre. Tudi je dal zatiškemu samostanu pravico, da sme po vseh kameralnih gozdovih drva sekati in ribariti po vseh vodah na Kranjskem in v Slovenski krajini.

Trubarjevo pregnanstvo ni imelo zaželjenega uspeha, kajti protestantska vera se je tudi še odslej širila po Kranjskem in po slovenskih deželah sploh. Glavna opora novi veri so še zmiraj bili deželni stanovi. Leta 1569. je bilo na Kranjskem 24 protestantskih propovednikov, katere so stanovi na svoje stroške nastavili in vzdrževali. Tudi v Tibingah, Urahu in pozneje tudi v Ljubljani natisnjene slovenske protestantske knjige so jako pospešile protestantstvo na Slovenskem. Ljubljansko tiskarno je ustanovil Janez Mandelc l. 1575., a jo opustil l. 1582. Med vsemi knjigami je najimenitnejše sveto pismo, katero je poslovenil Juri Dalmatin. Ta se je rodil v Krškem okoli l. 1550. v ubožnih razmerah in se je izobrazil v Tibingah. Sveto pismo je bilo natisnjeno leta 1584. v Tibingah in sicer

s podporo kranjskih, koroških in štajerskih deželnih stanov. Pri tem delu mu je pomagal Bohorič, ki je spisal prvo slovensko slovnico. Dalmatin se je vrnil na Kranjsko in je dobil od turjaškega grofa župnijo Škocijan, kjer je umrl l. 1589.

Nadvojvoda Karol je potreboval pomoči in podpore deželnih stanov zlasti zoper Turke in je zato molčé dovolil versko svobodo deželnim stanovom in njih rodbinam. Odločno je pa postopal nadvojvoda zoper razširjenje nove vere po mestih, trgih in vaseh, kjer je prepovedal protestantske propovedi. Izgnal je propovednike iz Metlike, Novega mesta, Krškega, Višnje gore in Radeč. V Krškem je tedanji župnik Polydorus de Montagnana (poznejši novomeški prošt) kot vnet zagovornik katoliške cerkve izgnal iz cerkve protestantskega propovednika, a povečem protestantski meščani so se uprli župniku, ki je moral bežati. Nadvojvoda je sodnika in dva meščana poklical v Gradec in jih tam zaprl.

Tudi povečem protestantska Vipavska dolina je v tem času z malo izjemo postala zopet katoliška. Na Gorenjskem so se huje upirali izgnanju protestantskih propovednikov, katere so ščitili graščaki in deželni stanovi. Tudi brižinski in briksenški škof sta jela izganjati protestantske propovednike iz svojih kranjskih posestev. Propovedniki v Lescah, Radovljici in na Bledu so se dalje časa upirali izgonskim ukazom, ker so imeli vplivne zaščitnike, ki so znali zavlačevati izvršitev dotičnih vladnih ukazov.

Leta 1573. je bila zadnja velika kmetska vojna, kot posledica neznosnega ravnanja graščakov s svojimi podložniki. Pravo središče te kmetske vojne je bilo na Hrvaškem, kjer so se zatirani kmetje uprli Francu Tahu, posestniku Susedgrada pri Zagrebu in Stubice v Zagorju. Tahi je siloma uvrščeval mladeniče med vojake, oskrunjeval žene in dekleta in zatiral tudi duhovnike in plemenitnike. Kmetje se pritožijo na Dunaju pri kralju Maksimilijanu (II.), ki pošlje na Hrvaško poslanca, da preiskuje vso zadevo, in izjavijo, da bodo odslej služili le kralju in onemu, katerega določi kralj za gospodarja, če ni Tahove krvi. Ta izjava je silno razkačila Taha in druge graščake, ki so sklenili vojno zoper kmete. A tudi kmetje so se oborožili in poslali svoje poslance po Hrvaškem, Štajerskem in

Kranjskem, da bi se po teh deželah spuntali kmetje zoper graščake. Hrvaški ban je skušal kmete pomiriti, a brezuspešno.

Tudi slovenski kmetje na južnem Štajerskem in Kranjskem so se dvignili in zahtevali svojo „staro pravdo“. Kmetje so nameravali v Zagrebu ustanoviti novo vlado, davke sami pobirati, da jih nihče ne prevara, in tudi brambo turške granice sami opravljati. Priznali so cesarjevo in nadvojvodovo oblast. Vse uporne kmete je vezala določena prisega, njih znak je bil bršlin okoli klobuka. Kot poziv k pristopu h kmetski zavezi je krožilo petelinje pero po deželi. Upornike so vodili Matija Gubec, Andrej Pasanac, Mihael Gušetić in Ilija Gregorić. Kmetska uporna vojska je v kratkem narasla na 20.000 mož. Poveljnik upornih kmetov, ki so bili oboroženi s kosami, cepci, sekirami, puškami in drugim orožjem, je bil Ilija Gregorić, rodom Kranjec iz Ribnika pri Črmošnjicah in naseljen v Vrdovcu pod Susedom. Ilija je bil izurjen vojščak, ki se je bojeval zoper Turke in bil ujet, a je pobegnil iz turške sužnosti; izgotovil je vojni načrt in razdelil vojsko na šest oddelkov.

En oddelek kmetske vojske je imel prodirati čez Krško proti Novemu mestu in ustanoviti v Krškem glavno orožišče; Ilija je nameraval iz Klanjca v Zagorju udariti na Brežice ob Savi, kjer je bilo naravno središče kmetskega upora, in potem ob Savi in Savini do Celja in odtod poslati en oddelek čez Ljubljano na Primorsko do morske obali, sam pa bi peljal en oddelek čez Rogatec v Cesargrad blizu Sotle. Večji oddelek pa je imel ostati okoli Stubice, da brani deželo zoper turške napade. Podložniki Cesargrada so prvi začeli boj, se polastili gradov in mest, ki so bila slabo utrjena, in prisilili ujetnike, da so jim prisegli zvestobo.

Na Kranjskem se je začela vojna pri Krškem. Mestni oskrbnik je dal upornikom brod, na katerem so prišli v Krško, kjer so se jim pridružili prebivalci. Odtod se je napotilo 2000 upornikov proti Novemu mestu, a prišli so le blizu Kostanjevice. Baron Turn je tu zbral žužemperške uskoke in kranjske konjenike, broječe okoli 500 mož, in udaril na uporne kmete, ki so se umaknili v Krško. Tu jih je v mestu obkolil in povzročil neusmiljeno klanje, pri katerem je bilo ubitih nad

300 kmetov. Mnogo upornikov je utonilo v Savi, ujetim kmetom pa je dal Turn odrezati ušesa, nosove in roke.

V tem se je Ilija Gregorić polastil Brežic, ki so bile slabo utrjene. Ko je izvedel o nesrečnem boju pri Krškem, se je začel umikati na Hrvaško, a združena ogrska in štajerska vojska ga je popolnoma porazila pri Št. Petru pod sv. Gorami. Vsi podpoveljniki so padli v boju, Ilija je zbežal v gore, 500 kmetov je bilo ujetih. Tudi hrvaški uporniki so podlegli. Ilijo Gregorića in Mihaela Gušetića so ujeli na Štajerskem in potem na Dunaju obglavili. Ujeli so tudi Matijo Gubca, katerega so zaničljivo imenovali „kmetskega kralja“, in Andreja Pasanca. Na trgu sv. Marka v Zagrebu so posadili Gubca na železni prestol, mu dali razbeljeno železno krono na glavo in njegovo telo raztrgali na štiri kose.

Tako se je žalostno končala kmetska vojna, ki je imela nejasen program političnosocialnega gibanja. Ne da bi se odpravile opravičene pritožbe, ampak postopalo se je kakor navadno še rajše s hudimi kaznimi. Marsikdo je strogo obsojal Taha in drugih graščakov silovitosti, in ko se je bilo še tisto leto bati novih kmetskih nemirov, so skušali odpraviti po nasvetu nadvojvode Karola najhujše nedostatke in začeli pregledavati urbare in graščinsko sodstvo.

V tem pa je skušal nadvojvoda Karol odpraviti protestantsko vero po kranjskih mestih, zlasti v Kamniku in na Bledu. V Kamniku je bil na čelu protestantov mestni tajnik Nagljič; a ker niso smeli protestantski propovedniki v mesto priti, so se zbirali protestantje v Podgorju. V Kamniku pa je vdova Stobé ob praznikih propovedovala kmetom. Nadvojvoda Karol je l. 1574. mestnemu tajniku in svetovalstvu ukazal, da naj odpravijo protestantske svetovalce in shode v mestu in Podgorju. Na Bledu niso mogli briksenski škofje zatreti nove vere, a končno je bleški glavar Lenković (sin slavnega Ivana Lenkovića) z globo in zaporom zatrl protestantstvo.

Istodobno s temi dogodki so se še vedno ponavljali turški navali, po katerih je Kranjsko mnogo trpelo. Leta 1570. so Turki plenili ob Pivki, a pripravljali so se na večji naval. Leta 1574. so se v Gradcu zbrali notranjeavstrijski stanovi, katerim je predložil cesarski poveljnik Lazar pl. Švendi bojni

načrt in zahteval splošno vojno dolžnost. Stanovi so dovolili 60.000 gld. letnega prispevka in polovico dohodkov cerkvenih posestev za štajersko in kranjsko-hrvaško granico. Na stanovskem zboru v Brucku ob Muri se je naslednjega leta sklenil obrambni načrt, in ko je došla vznemirjajoča vest, da hoče velika turška vojska prekoračiti mejo, je Herbart Turjaški v navdušenih besedah opozarjal na veliko nevarnost in izjavil, da bode kot glavni poveljnik vojaške krajine navzlic preveliki turški sili popolnoma izvršil svojo dolžnost.

V Carigradu je tedaj vladal sultan Murad III., ki se je pripravljal na hud naval proti Hrvaškemu. Herbart Turjaški se je podal na granico in kmalu zbral svojo vojsko pri Budaškem ob Radonji l. 1575. Bosenski paša Ferhad je pripeljal 12.000 mož črez mejo in pri Budaškem prijel kristjansko vojsko, ki je bila glede števila mnogo slabša od turške vojske. Na predvečer odločilne bitke se je Turjaški blizu Budaškega nastanil v hiši hrvaškega plemiča Tušilovića in prebedel vso noč v molitvi in mislih na usode polni dan. Za ranega jutra vstane in zajaše konja, ki se trese in plaši. Herbartov sin Engelbreht smatra to kot znamenje nesreče, a oče vzpodbuja sina in druge poveljnike in jih roti, naj se junaško boré za kristjansko vero.

Kmalu se začne boj s turško prednjo četo. Herbart Turjaški prime z malobrojno četo sovražnika in ga trikrat prepodi. V tem pa je prišla glavna turška vojska na bojišče. Herbart spozna nevarnost in se pomakne iz doline na vzvišen, strm prostor, da bi se tam tako dolgo branil, dokler ne dobi novih čet v pomoč; konjeniki pa so imeli zabraniti približevanje Turkov. Vname se neenak boj, v katerem Turki obkolijo naše, ki se junaško branijo, a končno preveliki turški sili podležejo. Junaški nadpoveljnik Herbart in Višnjegorski z velikim številom kristjanskih mrtvecev so obležali na bojišču. Turki so ujeli 2000 mož in Herbartovega sina Engelbrehta, katerega so izpustili iz sužnosti l. 1577. za 30.000 tolarjev. Herbartu in Višnjegorskemu so Turki odrezali glavi, kateri je Ferhad - paša podaril turškemu sultanu. Avstrijski poslanik baron Ungnad je odkupil za 50 tolarjev te lobanji, ki sta sedaj shranjeni v orožnici na Turjaku.

Nesrečna bitka pri Budaškem je bila hud udarec za Hrvaško in notranjeavstrijske dežele. Po bitki so Turki udrli na Dolenjsko, se polastili Metlike, katero so oplenili in zažgali, prebivalce pa pomorili ali pa v sužnost odgnali. Potem so kmetje ob Kolpi malone eno leto mož pri možu stražili, da ne bi Turki nepričakovano pridrli na Kranjsko, ki je v zadnji vojni izgubilo več važnih graščin.

Leta 1576. je umrl cesar Maksimilijan II., s katerim so tudi kranjski protestantje izgubili mogočnega zaščitnika. Njegovo mnenje o verski svobodi razvidimo iz naslednjega dejstva. Ko se je nekoč saksonski izborni knez izrazil, da hoče samo take sluge imeti, ki to verujejo, kar on veruje, mu je odgovoril Maksimilijan II.: „Tega si ne prisvajam, ker nimam moči nad vestmi in ne smem nikogar siliti k veri.“ Nasledil ga je njegov sin Rudolf II. (1576—1612).

Nadvojvodo Karola so trle vedno večje skrbi zaradi pretečih turških navalov, in tako je versko vprašanje postalo nekoliko manj važno. Od l. 1577. do 1578. je bil Karol na čelu vse obmejne brambe in zaraditega si je moral zagotoviti pomoč notranjeavstrijskih dežel. Že na državnem zboru v Regensburgu l. 1576. so poslanci pripoznali potrebo državne pomoči zoper Turke, in tudi pri dunajskih posvetovanjih v naslednjem letu se je nadvojvoda prepričal, da mu je pomoč deželnih stanov zoper Turke neobhodno potrebna. Turki so zopet pogostoma napadali Hrvaško, in tudi Kranjci niso bili varni pred njimi. Zato se je sklical l. 1578. deželni zbor notranjeavstrijskih dežel v Bruck ob Muri.

Na tem deželnem zboru je vlada zahtevala, da naj odslej dežele same skrbe za obrambo turške meje. Notranjeavstrijski poslanci pa so odklonili to zahtevo, ako se prej ne ugodi njih pritožbam v verskih rečeh. Zahtevali so svobodo vesti in svobodno izvrševanje protestantske božje službe. Prisilili so nadvojvodo k ustni izjavi, da dovoli plemenitnikom in njih družinam versko svobodo, v mestih in trgih pa si pridržuje vso oblast, a ne namerava propovednikov in šol v Gradcu, Ljubljani, Celovcu in Judenburgu odpraviti; tudi ne bode zatiral meščanov in tržanov zaradi vere, a protestantje se morajo mirno vesti nasproti katoličanom. Protestantje sicer niso mogli doseči pismene

izjave, a deželni stanovi so to izjavo zapisali in dali vsaki deželi prepis te izjave, ki se imenuje „bruška pacifikacija“ in je podlaga pravnemu obstanku protestantske cerkve v notranjeavstrijskih deželah. Stanovi so dali v spomin tega dogodka skovati spominščico s pomenljivim napisom: „Gaudet patientia duris“ (Potrpežljivost premaga najtežje reči).

Kranjski stanovi so bili pripravljeni mnogo žrtvovati za za mejno obrambo. Na omenjenem deželnem zboru so izjavili, da plačajo v to svrho skozi pet let 94.000 gld. in za utrjenje Karlovca 50.000 gld., četudi so bili prepričani, da se z ustanovitvijo te trdnjave malone uniči kranjsko Novo mesto (Rudolfovo), ki je dotlej preskrbovalo z orožjem in živili mejno obrambo. Nadvojvoda Karol izpričuje, da so se Kranjci vsekdar pred vsemi drugimi obnašali pogumno in viteško, kar mu je znano iz svoje skušnje.

Vendar pa vse te žrtve niso zadostovale, da bi varovale kranjske meje pred turškimi krvoločneži. Leta 1578. so Turki pridrli pred Metliko, katero so pet dni oblegali in z izgubo 2000 mož v naskoku vzeli. Umorili so župana in svetovalce, cerkev z zaprtimi ženskami zažgali in v sužnost odvedli 900 možkih. V tem je nastala med Korano in Kolpo kot važno branišče proti Turkom trdnjava Karlovec, ki se je imenovala na čast nadvojvodu Karolu. Leta 1584. je Ferhad-paša zopet iz Bosne pripeljal 10.000 Turkov in plenil in pustošil Kranjsko notri do Ljubljane. Ko se je vračal z bogatim plenom na Turško, sta ga napadla hrvaški ban Erdedi in karlovški poveljnik grof Jošt Turn ter ga popolnoma premagala pri Slunju. V tem boju je obležalo 2000 Turkov, med njimi tudi Ferhad-paša. Zmagovalca sta rešila mnogo ujetnikov iz turške sužnosti in priborila tudi devet turških zastav.

Prej omenjena bruška pacifikacija ni imela zaželjenih ugodnih posledic za protestante in je bila le gnilo premirje. Na deželnem zboru v Brucku ob Muri so protestantje več privolili, kakor so od vlade dobili. Katoličani so skušali nadvojvodo Karola prepričati, da hočejo protestantje ošabno in brezmerno izkoriščati svoj uspeh. Nadvojvoda Karol je odločneje pospeševal protireformacijo po kranjskih mestih.

Protestantski propovednik Jernej Knafel v Kranju je bil l. 1579. iztiran in je nadaljeval svoje propovedi na Brdu. Ko so Kranjčani tudi sem prihajali, so jih kaznovali z globo ali z iztiranjem. Kranjski mestni sodnik Junaver je bil odstavljen in v Gradcu zaprt; ko se je pa zopet povrnil v Kranj, so ga izvolili meščani zopet za sodnika in tudi obdržali protestantskega učitelja. Iztirali so tudi radovljiškega propovednika, ki je zbežal v Begunje, a radovljiški meščani so navzlic raznim kaznim še vztrajali v protestantski veri. Tudi v Višnji gori in Radečah se je proglasil vladni ukaz, da ne smejo prisostvovati protestantskim propovedim. Stanovi notranjeavstrijskih dežel so se pritožili zaradi iztiranja protestantskih propovednikov.

Večje uspehe je imela protireformacija briksenskih in brižinskih škofov, ki so na svojih posestvih odločno nastopali zoper protestante. Na Bledu so briksenski poverjeniki zahtevali od prebivalcev, da se vrnejo h katoliški cerkvi ali pa prodajo svoja posestva in se izselijo. Leta 1586. so se uprli podložniki bloške graščine proti reformaciji, in ščitili so jih stanovi, ki so vsaj toliko dosegli, da se je iztiranim plačala odškodnina za posestva. V Škofji Loki so brižinski škofje odstavili sodnika in svetovalce ter zatirali protestantstvo z globo, zaporom in iztiranjem. Stanovi notranjeavstrijskih dežel so poslali l. 1582. na državni zbor v Avgsburgu poslance, ki so se pritožili zoper nadvojvodo Karola zaradi njegovega postopanja zoper versko svobodo. L. 1587. je škofjeloški oskrbnik po noči zaprl propovednika Petra Kupljenika in ga odpravil v Gorico. Na pritožbo deželnih stanov je nadvojvoda odgovoril, da smejo stanovi le v svojih hišah svobodno opravljati božjo službo. Naslednje leto pa je poslal kranjskega župnika v Škofjo Loko, da tam iztira upirajoče se protestante iz vseh dednih dežel.

L. 1584. je nadvojvoda ukazal gospodarju Vipave, baronu Lorencu Lanthieriju, da naj svoje protestantske podložnike prisili, da se vrnejo v katoliško cerkev, ali pa se v 14 dneh izselijo iz nadvojvodovih dežel. Pretil mu je z globo 1000 cekinov, če ne izvrši tega ukaza. Nekaj prebivalcev se je vrnilo v naročje katoliške cerkve, večina se je pa rajša izselila. Tudi iz Metlike so odpravili protestantske propovednike l. 1585. V Ljubljani je bil že leta 1580. nastavljen Trubarjev sin

Felicijan kot protestantski propovednik. V glavnem mestu so našli protestantje najmanj ovir. Nadvojvoda je l. 1587. prav energično nkazal, da se v ljubljanski okolici ne sme opravljati protestantska božja služba, deželnim stanovom pa je prepovedal nameščenje protestantskih propovednikov na deželi.

To protireformacijsko gibanje na Kranjskem, ki je v nekaterih krajih z veliko strogostjo zatrlo protestantsko vero, je povzročilo, da so se izselili oni, ki so ostali zvesti novi veri. Meščani in tržani so zapustili svoj dom in se naselili na Primorskem in celo po južnonemških mestih, kjer jim niso kratili verske svobode. L. 1590. je umrl nadvojvoda Karol v Gradcu. Najprvo je bil strpljiv proti protestantom, v poznejših letih je pa odločneje postopal zoper nje, ker se niso deželni stanovi poganjali samo za versko svobodo, ampak tudi za večjo politiško samostalnost nasproti vladarjevi oblasti.

Ferdinand II.

(1590—1637).

Ker je bil Ferdinand še mladoleten, je zanj vladal do l. 1593. Ernst, brat cesarja Rudolfa II., in, ko je ta odšel za namestnika na Nizozemsko, njegov mlajši brat Maksimilijan do l. 1596. Doba nedoletnosti Ferdinanda II. je takorekoč odločilna skušnja gledé na notranjo moč katoliške vladarske oblasti in protestantske stanovske samostalnosti.

Verske reči so bile povod prepiru, v katerem sta se obe stranki borili za velikost državnega vpliva. Notranjeavstrijske dežele so se ob nastopu nove vlade odločile za skupno odločno postopanje in še niso hotele priseči zvestobe novemu vladarju, dokler ne odpomore njih verskim pritožbam. Njihovemu odposlanstvu je cesar Rudolf II. v Pragi odgovoril, da naj veljajo one razmere in pogoji, katere je dovolil nadvojvoda Karol. Šele po tem ugodnem odgovoru so stanovi nadvojvodu prisegli zvestobo in se obenem zavzeli za versko svobodo meščanstva. L. 1591. je umrl ljubljanski protestantski superintendent (višji cerkveni nadzornik) Krištof Spindler, in na njegovo mesto so deželni stanovi poklicali Jerneja Knafla in Jerneja Simplicija iz Karlovca.

Usode polno je bilo leto 1592. za Kranjsko in Hrvaško. Meja proti Turčiji ni bila zadostno zavarovana, in cesarska vlada ni ničesar storila v mejno obrambo. Zato so pa Turki v tem času neprestano napadali slabo utrjene in zavarovane obmejne trdnjave. Bosenski paša Hasan je že l. 1591. brezuspešno oblegal trdnjavo Sisek in je naslednje leto zopet prišel na Hrvaško ter se z glavno vojsko podal proti Sisku, oddelek pa poslal na Kranjsko morit in plenit. Ne daleč od Siska je stala kristjanska vojska pod poveljstvom karlovškega generala Andreja Turjačana in hrvaškega bana Tomaža Erdedija. Hasan-paša pa jo je nenadoma krenil proti Bihaču ob Uni, kjer je bil tedaj poveljnik Jožef Lamberg. Po devetdnevnem obleganju se je udala trdnjava s pogojem, da sme majhna posadka svobodno oditi. A Turki so posadko napadli in malone vso potolkli, samo Jožef Lamberg se je rešil z dvema tovarišema.

Sisek je branil zagrebški kanonik Mikec, in v bližini se je utaborila banova vojska okoli 2000 mož. Hasan prekorači Kolpo in v hudem boju popolnoma premaga kristjansko vojsko, katere se reši le majhen del. Siska pa se vendar ne more polastiti. Odpeljal je okoli 35.000 kristjanov v turško sužnost; mnogo kristjanov je zbežalo čez Savo in v Zagrebu in tudi v Ljubljani so bili prebivalci pripravljeni na beg. Nekaj pozneje je Hasan pri Petrinji 9000 mož broječo kristjansko vojsko popolnoma užugal in se potem podal v Carigrad, da sultanu osebno poroča o svojih uspehih. Vsled teh turških zmag je nastal velik strah po sosednjih deželah. Cesar Rudolf II. je za svojo državo ukazal, da naj takozvani turški zvon po trikrat na dan opominja kristjane, da prosijo Boga pomoči zoper divje Turke.

Leto 1593. je bilo za Hrvate in Slovence slavno in srečno. Hasan-paša je pripeljal pred trdnjavo Sisek veliko vojsko, ki je baje štela nad 40.000 mož, (po drugem poročilu le polovico). Trdnjavo sta branila zagrebška kanonika Matej Fintić in Blaž Gjurak, ki sta imela samo 300 brambovcev. V tej stiski ukaže nadvojvoda Ernst, da odrine Sisku na pomoč notranjeavstrijska vojska, ki je pred Siskom narastla na 4000 do 5000 mož. V Zagrebu so se zbrali štajerski Slovenci in nemške čete pod vodstvom nadarjenega generala Ruperta Eggenberga in hrvaško plemstvo in brambovci pod banom Tomažem Erde-

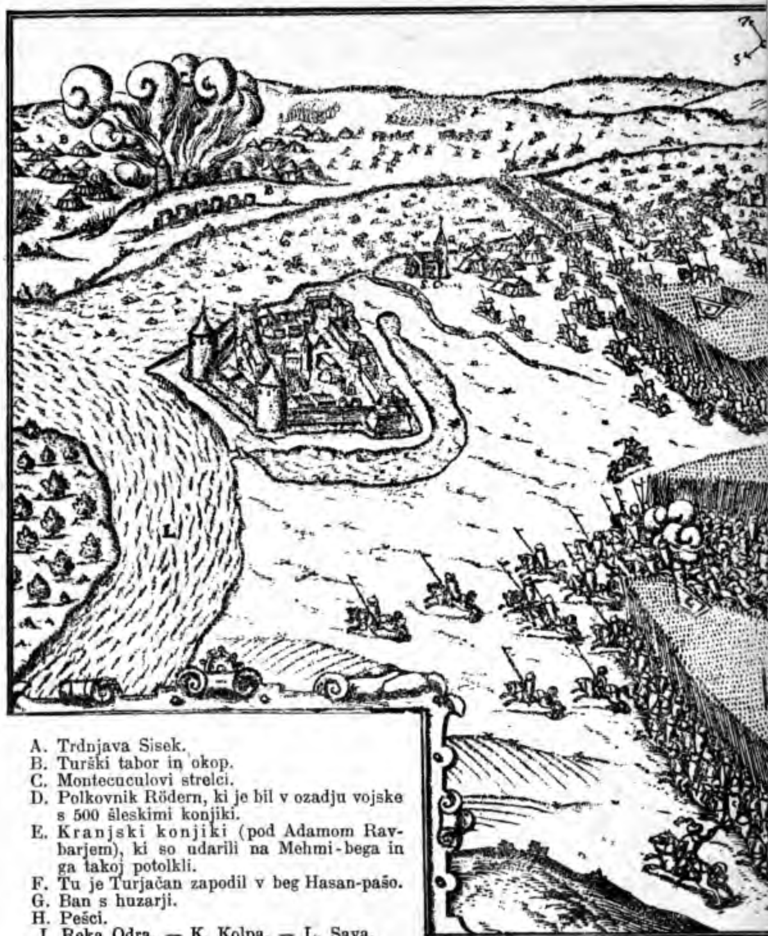
dijem. Ta vojska se poda črez Savo v Turopolje pri Sisku, kjer je že čakal glavni poveljnik hrvaške granice Andrej Turjaški s karlovško posadko, s kranjskimi in koroškimi brambovci. Kot podpoveljniki so se odlikovali Krištof Obračan, Žiga Paradajzar, Štefan Blagaj, Jakob Prank in v narodni pesmi proslavljeni Adam Ravbar, ki je vodil kranjske konjenike.

»Ravbar si vojakov zbere,
Dol' pod Sisek ž njimi dere.
Tol'k' je Turka na terišču,
Kol'kor mravelj na mravljišču.«

(Nar. pesem.)

Na dan sv. Ahaca (22. junija) se je vnel odločilni boj. Sisek je bil v največji nevarnosti; padli so Fintić in več podpoveljnikov. Gjurak pa je bil težko ranjen. Andrej Turjaški zbere podpoveljnike na posvetovanje ter jih vnema na boj v navdušenem govoru, katerega končuje z besedami: „Ne glejmo na število sovražnikov, Bog nam bo pomagal!“ Kristjanska vojska je bila razdeljena v tri oddelke, in sicer so bili v prvem oddelku Hrvatje pod banovim vodstvom, v drugem oddelku so bili Slovenci pod Andrejem Turjaškim in v tretjem oddelku pa povečem nemške čete pod poveljnikom Eggenbergom. Hasanpaša zbere takoj 20.000 vojakov in hiti črez most nad kristjane, ostalo vojsko pa pusti v taboru v rezervi.

Vname se hud boj na ravnini med Savo, Kolpo in Odro. Hrvaški ban prime Turke, a ti odbijejo naskok, in ban se mora umakniti. V odločilnem trenotku pa se zakadi Andrej Turjaški s svojim oddelkom v sovražnika in potisne s svojimi konjeniki turško središče nazaj. Adam Ravbar napade Turke od strani, in bitka je dobljena. Sedaj pošlje Turjaški podpoveljnika Blagaja in Pranka k mostu, da s svojimi arkebuzirji ovirata Turke na begu. Janičarji se ljuto bore, a njih hrabrost je brezuspešna. Turki niso takega napada pričakovali in bežijo v velikem neredu k mostu. Padlo je 8000 Turkov. V tem pa uskoki poderejo most, in vsa turška vojska mora plavati črez Kolpo, v kateri se potopi mnogo Turkov in konj. Tudi Hasanpaša pogine v valovih reke Kolpe, o kateri je nekdaj rekel,

Načrt bitke pri Sisku. (Po

ga je 40.000 mož broječa turška vojska in se ga polastila po junaškem odporu kristjanskih braniteljev. Ta turški uspeh je

jako preplašil notranjeavstrijske dežele. Kranjci so poslali posebno poslanstvo do regensburškega državnega zbora in prosili države pomoči, ki se jim je tudi dovolila.

L. 1594. se je zopet začela vojna z obleganjem Petrinje, katerega se je udeležila tudi kranjska deželna bramba pod vodstvom deželnega upravitelja Jurija Ajnkirna. Senjski uskoki se polaste neke turške trdnjavice, a v Petrinji oblegani Turki zažgó trdnjavo in pobegnejo. V isti noči zažgo Turki tudi Sisek, katerega ne morejo več braniti. Naslednje leto so Kranjci in Korošci pod vodstvom Žige Herbersteina napadli Bosno in zopet osvojili Petrinjo, ki je bila zopet na novo zgrajena. Juri Lenković je napadel Bihač, a se ga ni mogel polastiti. L. 1596. je Juri Lenković s kranjsko deželno brambo planil v Slavonijo, turško Hrvaško in celo v Bosno ter prizadejal Turkom mnogo strahu. Osvojil je tudi oblegano Petrinjo, ki se je hrabro branila zoper Turke. O tej priliki so Turki izgubili 3000 mož; Ahmed-paša se je vrnil v Bosno. Ta poraz je jako oslabil moč bosenskih Turkov. Lenković se polasti Klisa, katerega pa Turki po hudem boju zopet vzamejo. Lenković je bil hudo ranjen, padli so pa med drugimi tudi Franc Lenković, Gašper Scheyer, Mordaks in trije Paradajzerji. V tem so se pa Turki vojskovali na Ogrskem in so zmagali pri Jegru, kjer so se tudi Kranjci pogumno bili.

V tem je izkušala protireformacija zatreti luteranstvo na Kranjskem. Nadvojvoda Ernst in Maksimilijan sta se trudila, „da zatreta škodljivo razkolništvo“ zlasti med meščanstvom. V Ljubljani je izkušal nadvojvoda Ernst vse protestante izbacniti iz mestnega svetovalstva. Namesto odstavljenih protestantskih županov Aleksandrina in Stetnerja je bil l. 1592. izvoljen katoličan Trevizan, a v svetovalstvo so Ljubljančani še volili protestante.

Tudi v Radečah, Krškem, Novem mestu, Metliki in Črnomlju so bili mestni sodniki protestantje, katere je ukazal nadvojvoda odstaviti. V Radečah, Idriji in Postojini nastavljeni protestanstki propovedniki so bili iztirani. Leta 1594. je vicedom ukazal v Kamniku naseljenim protestantom, da se izselijo; ker pa tega niso storili v določenem roku, so bili en mesec v zaporu in izpuščeni šele po posredovanju deželnih stanov. Tudi v Mekinah so se hudo upirali

protireformaciji. V **Kranju** so bili povečem protestantski mestni svetovalci, in Kranjčani so se še vedno udeleževali protestantske službe božje na Brdu.

Protireformacija torej še ni popolnoma uspela in sicer vsled odpora deželnih stanov, ki so posredovali na deželnih zborih in včasih tudi zabranili pobiranje davkov. Deželni stanovi so še leta 1595. ob svojih stroških dali v Tibingah natisniti slovensko postilo, ki je stala 2000 gld.

Meseca julija l. 1596. je postal **Ferdinand II.** polnoleten in je sam prevzel vlado notranjeavstrijskih dežel. Deželni stanovi Ferdinandu niso takoj hoteli priseči zvestobe, ker so poznali njegove verske nazore in nasprotstvo do protestantov. Šele 28. januarja l. 1597. so mu Kranjci v Ljubljani prisegli zvestobo s pripombo, da se spoštuje verska svoboda. Istega leta je potrdil tudi pravice in svoboščine mesta Kranja. Z novim vladarjem se pričenja **druga doba katoliške protireformacije.** Mladi vladar pozna le edino pravo katoliško cerkev, a nobenih dolžnosti nasproti protestantom. Po svoji vesti se čuti dolžnega, da popolnoma zopet uveljavi katoliško cerkev in s tem ojači svojo vladarsko moč in oblast.

L. 1597. je postal ljubljanski škof **Tomaž Hren (Chrön)**, ki je kot energičen in vsestranski izobražen mož do l. 1630. zavzemal stolico sv. Nikolaja in zadal smrtni udarec kranjskemu protestantstvu. Rojen je bil v Ljubljani l. 1560. kot sin protestantskega mestnega svetovalca. Šolal se je v Admontu, Ljubljani in na dunajskem vseučilišču. Potem je v Ljubljani hudo obolel in v bolezni se zaobljubil, da postane katoliški duhovnik, če ozdravi. Ozdravljen je šel v Gradec, postal duhovnik in župnik v Sekavi, potem kanonik v Ljubljani in l. 1597. škof. Njegova glavna skrb je bila, kako bi zatrl protestantstvo na Kranjskem. Pozval je jezuite v Ljubljano, ki so se nastanili v prejšnjem frančiškanskem samostanu in potem v avguštinskem samostanu pri sv. Jakobu. Prevzeli so ljubljansko latinsko šolo, na kateri so poučevali do leta 1773. Jezuitje so škofa krepko podpirali pri protireformaciji, a tudi brižinski in briksenski škof sta mu bila krepka opora.

Protireformacija po kranjskih mestih in trgih se je nadaljevala s tem, da so bili odstavljeni protestantski dostojan-

stveniki, propovedniki in uradniki, druge so kaznovali z globo zaporom in telesnimi kaznimi. Konec leta 1597. je bila protireformacija na deželi malone dovršena. V Vipavi dotlej niso izvršili dotičnih ukazov in so še ustanovili protestantsko pokopališče. Nadvojvoda zapreti grofoma Lanthieri z globo 1000 cekinov, in ko se ne pokorita dotičnemu ukazu, morata plačati 3000 gld. globe. Protestantsko pokopališče se podere, in izgnani tržani zapuste Vipavo. Škof Hren sam potuje po deželi in s svojo zgovorno besedo privede zopet mnogo protestantov v naročje katoliške cerkve. V Kropi stoji še sedaj znamenje v spomin, da je tam propovedoval škot Hren. Bilo je že malo katoličanov v Kropi, a škof je prebivalstvo zopet pridobil za katoliško cerkev.

Sedaj se pa loti protireformacije v Ljubljani, kjer je bila glavna protestantska postojanka. Protireformacijo je tudi pospeševala nadvojvodova mati, nadvojvodinja Marija. Izbacnili so protestante iz mestnega svetovalstva, in meščanstvo se je podeljevalo le katoličanom. Dne 22. oktobra l. 1598. je nadvojvoda ukazal, da morajo protestantski propovedniki in učitelji na dan objavljenja tega ukaza (30. oktobra) pred večerom zapustiti Ljubljano in v treh dneh tudi dedne dežele. Ako se pa ne pokore temu ukazu, jih čaka smrtna kazen. Že 1. novembra se poda škof v slovesnem izprevodu v Elizabetino ali špitalsko cerkev, kjer raztrga protestantske knjige, razbije krstni kamen in služi prvo sv. mašo v cerkvi, kjer se je 40 let opravljalo protestantsko bogoslužje. V tem pa so imeli protestantje v deželnem dvorcu božjo službo. Zaradi tega preobrata poparjeni deželni stanovi se potegujejo za protestante, a brezuspešno. Pet protestantskih propovednikov zapusti z bogatimi darovi ob splošni žalosti protestantov Ljubljano in najde še nad eno leto gostoljubno zavetišče po raznih graščinah. Protestantske šole so že prej zaprli in odpustili protestantskega rektorja in deset učiteljev. V kratkem je bila zopet Ljubljana povečem katoliška, in po dolgem prestanku je vodil škof po ulicah slovesno procesijo.

Deželni stanovi so se krepko upirali protireformaciji in izprevideli, da jih more le enotno krepko postopanje rešiti. Okoli 200 plemenitnikov iz Koroškega in Kranjskega je prišlo

v deželni zbor v Gradec, kjer jih je vzprejel nadvojvoda Ferdinand dne 22. januarja l. 1599. Deželni stanovi se pritožujejo zaradi preganjanja protestantov in nočejo vladarju privoliti davkov, in zaraditega razpusti nadvojvoda deželni zbor. V novem deželnem zboru meseca aprila pa deželni stanovi vzpričo turške nevarnosti in po cesarjevem nasvetu privolijo davke. Kranjski deželni zbor je poleti zboroval v Kamniku, ker je v Ljubljani razsajala kuga. V Kamnik je Ferdinand izporočil deželnim stanovom, da ne more ugoditi njih pritožbam. Tudi l. 1600 predložene pritožbe zavrne nadvojvoda z ostrim žuganjem, a tudi proti temu odloku do cesarja Rudolfa II. uložena pritožba ne koristi ničesar.

V uspešnejše delovanje protireformacije se je sestavila konec leta 1600. versko-reformacijska komisija, kateri je predsedoval škof. Deželni glavar in vicedom sta imela izvrševati od te komisije določene kazni, ki so bile visoke denarne globe, prognanstvo in zaplenjenje premoženja. Okoli novega leta 1601. je omenjena komisija zažgala v Ljubljani enajst voz protestantskih knjig; ostala je pa še deželna knjižnica, katero so l. 1604. dobili jezuitje. Tudi v mestni hiši shranjene slovenske knjige so dobili jezuitje, ki so jih nekoliko sežgali, druge pa shranili. Početkom l. 1601. je reformacijska komisija (škof Hren, deželni glavar Lenković in drugi) ukazala, da morajo ljubljanski protestantski meščani v šestih tednih in treh dneh zapustiti deželo. Le šest protestantov se je zopet povrnilo h katoliški cerkvi, drugi so se pa rajši izselili. Protestantsko pokopališče, ki je stalo na mestu prejšnje deželne bolnišnice, je dala komisija razdejati in sežgati leseno ograjo.

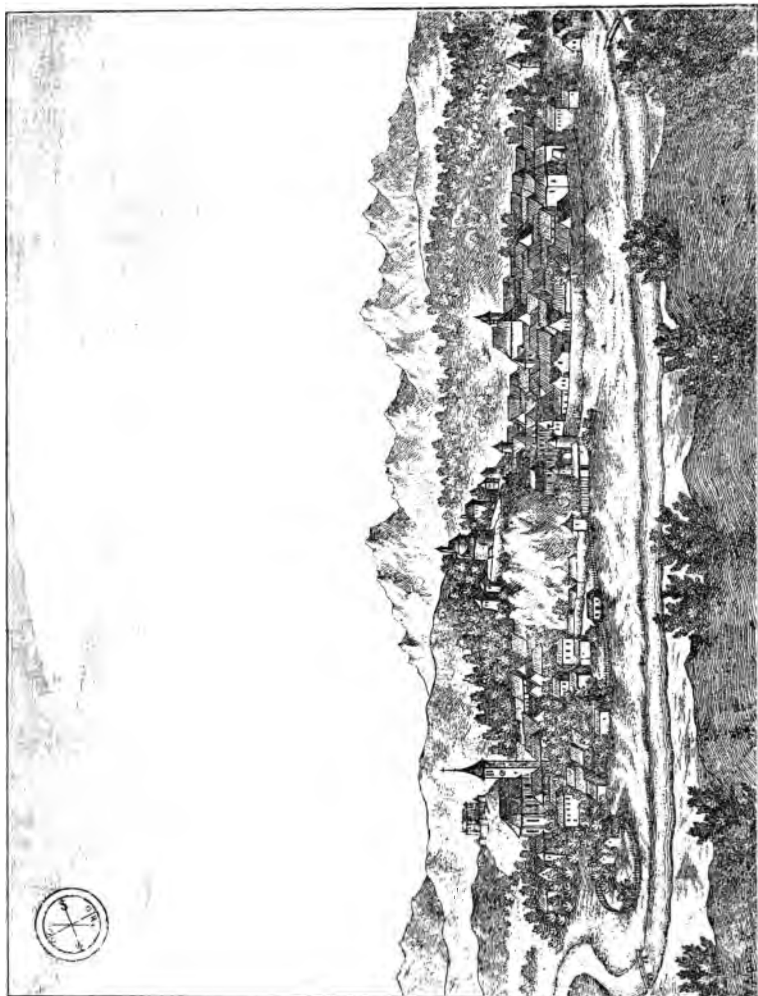
Potem se je pa škof Hren lotil protireformacije na Gorenjskem in je po gorenjskih mestih in trgih sam propovedoval in tako mnogo ljudi zopet pridobil katoličanstvu. Trdovratnejše protestante so pa z vojaško silo ali z zažuganim iztiranjem zopet privedli v katoliško cerkev in jim uničili protestantske cerkve in pokopališča. Tako je zopet katoličanstvo prodrlo v Kamniku, Škofji Loki, Kranju, Tržiču, Kropi, Radovljici, Jesenicah, Fužinah (Belipeči) in Kranjski gori. Protestantske kmete so vojaki po noči spravljali v ječe in podirali njih hiše. Bilo je tudi strogo prepovedano, da se Kranjci udeleže protestantskega bogoslužja zunaj deželnih mej.

Dne 6. septembra leta 1603. so se zbrali deželni stanovi notranjeavstrijskih dežel v Gradcu in sklenili prošnjo do nadvojvode, da odneha od strogega postopanja zoper protestante. Nadvojvoda omahuje nekoliko časa, ker se boji, da se ne bi izselilo preveč plemenitašev. Pošlje torej prošnjo deželnih stanov papežu v Rim, da uvažuje težavno nadvojvodovo stališče. Njegov svetovalec lavantinski škof Stobaeus pa mu prigovarjà, da ne sme odnehati, ker se ni bati izselitve plemenitašev, ki se gotovo zopet povrnejo v naročje katoliške cerkve. Nadvojvoda zavrne nato prošnjo deželnih stanov in dá tudi na ponovljeno prošnjo l. 1604. nepovoljen odgovor. Ko pa je cesar Rudolf II. l. 1609. s cesarskim pismom dovolil češkim protestantom versko svobodo in jo je tudi nadvojvoda Matija dal avstrijskim protestantom, so poslali notranjeavstrijski stanovi zopet prošnjo za versko svobodo na nadvojvodo, ki je kranjske poslance nemilostno odpravil in jih z žuganjem poslal v domovino.

V tem je pa škof Hren poklical leta 1602. kapucine v Ljubljano, da mu pomagajo pri protireformaciji. Leta 1606. je položil temeljni kamen kapucinski cerkvi in jo črez dve leti blagoslovil. Kapucinski samostan je stal na mestu sedanje Zvezde do l. 1809., in l. 1817. so podrli tudi kapucinsko cerkev. L. 1613. je škof položil temeljni kamen za cerkev sv. Jakoba, katero so dobili jezuitje. Tudi Podturnski grad je zgradil škof za jezuite.

Škof Tomaž Hren se je bil prepričal, da so protestantje največ dosegli s slovenskimi knjigami. Zato je poslovenil branja in evangelije celega leta, katere je založil na svoje stroške in razširil med narodom. Za protireformacijo tako zaslužnega škofa je Ferdinand II. l. 1614. poklical kot notranjeavstrijskega namestnika v Gradec, kjer je nadaljeval započeto delo. Na Kranjskem so reformacijski komisarji odločno širili protireformacijo in pozivali protestantstva sumljive ljudi. V Krškem, Kostanjevici, Novem mestu, Metliki, Črnomlju in drugod so imeli komisarji mnogo opravka z iztiranjem protestantov. Dne 25. aprila l. 1615. je bila v Ljubljani važna seja v svrho zatiranja protestantstva. Dve leti pozneje so kapucini in „bratovščina Redemptionis“ na veliki petek prvič uprizorili procesijo s Kristusovim trpljenjem. Ta običaj se je ohranil do cesarja Jožefa II.

L. 1614. je sklical cesar Matija vse avstrijske dežele na prvi državni zbor v Linc, na katerem sta Kranjsko zastopala baron Ditrih Turjaški in škof Tomaž Hren. Cesar je

Kamnik v Valvasorjevi dobi.

zahteval pomoči zoper Turke in erdeljskega kneza Betlena Gaborja, da bi mu vzel Erdeljsko. Notranjeavstrijski poslanci so bili za vojno, a večina je bila proti vojni. Cesar je potem sklenil 20letno premirje s Turki.

Deželni stanovi so bili še vedno povečem protestantski in so še vedno upali, da ohranijo versko svobodo. Ko se je l. 1618. začela tridesetletna vojna s češkim uporom v Pragi, so se tudi kranjski protestantje nadejali boljše bodočnosti, a njih up je splaval po vodi z nesrečno bitko na Beli gori (l. 1620.), ki je odločila žalostno usodo češkega naroda. Že leta 1619. je umrl cesar Matija, katerega je nasledil Ferdinand II. tudi na cesarskem prestolu (1619—1637).

Ferdinand II. je zopet združil vse avstrijske dežele. Na deželnem zboru l. 1620. je pohvalil kranjske deželne stanove, „ki so svojim pradedom zvesti ostali v vseh slavnih dejanjih in čednostih in ohranili svoje dobro ime.“ Državni zbor v Požunu in v Pragi je zopet združil poslance vseh avstrijskih dežel v skupno posvetovanje. Taki državni zbori bi imeli odslej vsakih pet let zborovati, a vsled raznih ovir se ta sklep ni izvršil.

Ferdinand II. je l. 1627. na Dunaju izdal generalni mandat, da se naj iztirajo nekatoliški in razkolniški propovedniki in učitelji. Odločilen pa je bil cesarski ukaz z leta 1628., ki je določil, da morajo vsi protestantski in sploh nekatoliški plemenitaši in njih obitelji črez leto dni zapustiti Kranjsko. Nekoliko plemenitašev se je vdalo in prestopilo h katoliški veri, večji del se je pa izselil iz domovine v Nemčijo, nekateri tudi na Češko, Ogrsko in Avstrijsko. Kranjska je s tem zopet postala izključno katoliška dežela.

Glavni pospeševatelj kranjske protireformacije, škof Hren, je še učakal plod svojega delovanja, popolno zmago katoličanstva na Kranjskem; umrl je v Gornjem gradu dne 10. februarja l. 1630. Bil je vedno zvest svojemu geslu: „Terret labor, aspice praemium!“ (Trud plaši, glej na plačilo). Bil ni samo vnet katoličan, ampak potegoval se je tudi v deželnem zboru za zboljšanje občil in kupčije. Pospeševal je cerkveno umetnost in ozaljšal stolno cerkev s slikami. V mladih letih je pesnikoval v latinskem jeziku in je med drugimi pesnimi zložil odo o priliki krsta nadvojvode Ferdinanda II.

V tej dobi je tudi bila druga benečanska vojna (1615—1617). Senjski uskoki so večkrat napadali benečanske ladje in trgovce. Benečani pa so hoteli pridobiti avstrijsko

Primorje, v katero so mnogokrat pridrli in plenili. Benečani so tudi zahtevali od cesarja, da naj preseli uskoke v notranji del Hrvaškega Primorja, a tej zahtevi se cesar ni hotel vdati. Vsled tega se je začela vojna, v kateri se je kranjsko konjeništvo pod vodstvom Baltazarja Scheyerja utaborilo pri Postojini, da zabrani od te strani preteči naval sovražnikov. Benečani opustošijo soline v Noviju in Trstu, Avstrijci pa napadajo Furlansko. Grof Volbenk Frankopan premaga Benečane pri Žavljah, ne daleč od Trsta. Benečani se hlinijo, da hočejo skleniti mir, ako Frankopan zapusti Goriško. Frankopan se umakne v Senožeče, a benečanski poveljnik Giustiniani pridere z močno vojsko na Goriško, premaga Avstrijce in oblega Gradišče, katero pa Avstrijci hrabro branijo. Ker se Benečanom ni posrečilo, da bi se polastili trdnjave, pustošijo po Istri in Krasu in se končno umaknejo.

Spomladi l. 1617. nadaljuje Avstrija vojno z novimi močmi. Tudi Kranjci se udeležijo vojne. Dne 11. julija prekorači Sočo kranjski vojni komisar Markvard Podpeški s kranjskimi konjeniki in 100 kmeti ter prepodi močnejši sovražni oddelek. Nekoliko dni po tem napadu se mu tudi posreči, da spravi pod varstvom konjenikov in brambe 200 tovorov in 30 voz z živili v oblegano Gradišče, kjer je že močno primanjkovalo živil. Fabijan Semenič je s kranjsko narodno brambo pridrl celo do Marana (zahodno od Akvileje blizu Jadranskega morja). Kranjski deželni stanovski odbor je nameraval odpoklicati konjeništvo, ki je doslužilo določeno bojno službo. Mladi Wallenstein, ki je ob svojih stroških nabral 200 Valoncev in preskrbel Gradišče z živili in vojnimi potrebščinami, pa je opozoril na nevarnost, ki bi nastala po odhodu Kranjcev za oslabljeno vojsko. Deželni stanovi so potem dovolili, da ostanejo Kranjci v vojski do prihoda nadomestnih čet.

Na posredovanje papeževo in francoskega kralja Ludovika XIII. se je sklenil mir v Madridu (l. 1617.), ki je bil Benečanom po volji. Uskoke so preselili od primorske obale v Otočac in Žumberk ob kranjski meji. Kranjski deželni stanovi so dovolili 50.000 gld. prispevka za vojne stroške. Avstrijska vlada je bila odslej prav oprezna pred Benečani in je imela v Akvileji povečem zanesljive kranjske vicedome kot poglavarje

Ferdinand III.

(1637—1657).

Ferdinand III. je dobil po svojem očetu nevarno dediščino — veliko tridesetletno vojno, po kateri je tudi sicer od bojišča precej oddaljeno Kranjsko mnogo trpelo in sicer po žrtvah svojih sinov, v denarju in gmotnem blagostanju sploh. Tridesetletne vojne se je udeležilo mnogo junaških Kranjcev, izmed katerih omenjamo grofa Ekharda Turjaškega, poveljnika konjiškega polka, barona Ivana Purgstalla, barona Matijo Bokalskega (Stroblhoff), konjiškega stotnika Kacijanarja, barona Ludovika Galla in grofa Barbo, ki je pozneje vstopil v švedsko službo. Velike so bile denarne žrtve vojvodine Kranjske. Kranjski deželni stanovi so že l. 1622. imeli 330.000 gld. dolga in l. 1631. so prevzeli še 800.000 gld. vojnega in državnega dolga. Do l. 1648. je Kranjsko prispevalo v to svrho še blizu 400.000 gld. Uvedel se je tudi poseben davek na uvoz soli, mesa in vina. Dežela pa je tudi mnogo trpela po večkratni nastanitvi raznih polkov, ki so prezimovali na Kranjskem. Po dolgoletni vojni razvajeno vojaštvo ni imelo več strogega reda, in ponavljali so se večkrat vojaški izgredi. Tako je n. pr. l. 1645. nastal na Starem trgu v Ljubljani med vojaki polkovnika Ferrare in ljubljanskimi meščani prepir in boj, v katerem so padli podpolkovnik, trije vojaki in nekateri meščani; več vojakov in meščanov pa je bilo ranjenih. Črez nekoliko dni je bil usmrčen vojak, ki je povzročil to rabuko. V tem letu so se še večkrat ponavljali vojaški izgredi. Tridesetletna vojna je povzročila razne družabne škode, ki so bile povod mnogim pritožbam.

Notranjeavstrijski protestantje so si še večkrat izkušali pridobiti versko svobodo. Ko so se začela l. 1642. mirovna pogajanja v vestfalskih mestih Münsteru in Osnabrücku, so upali tudi protestantje, da dobe po posredovanju nemških protestantov zopet versko svobodo. Prosili so torej izborne kneze in državne stanove, da se potegujejo zanje in tudi njim v mirovnih pogojih zajamčijo versko svobodo ter jim pomorejo do zaplenjenih posestev. Nemški protestantje so se sicer zavzeli

za svoje notranjeavstrijske sovernike, a cesarski zastopnik grof Trautmannsdorf jih zavrne z opazko, da se nimajo vtikavati v notranje avstrijske zadeve. Tudi odločne zahteve švedskih zastopnikov v prid avstrijskih protestantov niso imele uspeha. Cesar je izseljence pomilostil s pogojem, da se zopet povrnejo v katoliško cerkev. Tudi potezanje državnega zbora v Regensburgu v prid protestantom ni imelo zaželjenega uspeha. Katoličanstvo se je tudi na Kranjskem ojačilo z ustanovljenjem novih samostanov v zadnjih desetletjih. V notranjeavstrijskih deželah je bilo ob sklepu vestfalskega miru l. 1648. že nad 100 samostanov. Voditelj katoličanstva v notranjeavstrijskih deželah je bil jezuitski red po svojih zavodih in graškem vseučilišču, kjer je bilo zbirališče mladih plemenitašev.

Kranjski deželni stanovi so l. 1651. v Ljubljani prisegli zvestobo cesarjeviču Ferdinandu IV. Vršile so se velike slavnosti, pri katerih je bilo navzočih 110 članov deželnih stanov. Prvič po preteku 100 let je zastopnik nadvojvode, cesarski komisar knez Dietrichstein, prisegel (namesto na evangelij) po katoliškem obredu, kličoč Mater božjo in vse svetnike. Ker pa je cesarski komisar povabil na obed samo plemenitaše in prezrl mestne svetovalce, so bili ljubljanski meščani razžaljeni in so prezirali cesarskega komisarja, ko je o drugi priliki zopet prišel v Ljubljano. O tej priliki se je v Ljubljani uprizorila sijajna viteška igra (turnir). Tudi naslednje leto je uprizorilo 35 plemenitnikov veliko viteško igro in nastopilo v štirih skupinah. Veliko slavlje je bilo tudi v Ljubljani, ko je bil Ferdinand IV. izvoljen rimskim kraljem l. 1653. Že naslednje leto je umrl Ferdinand IV. na osepnicah, šele 21 let star. Dne 2. aprila l. 1657. je umrl cesar Ferdinand III.

Leopold I.
(1657—1705).

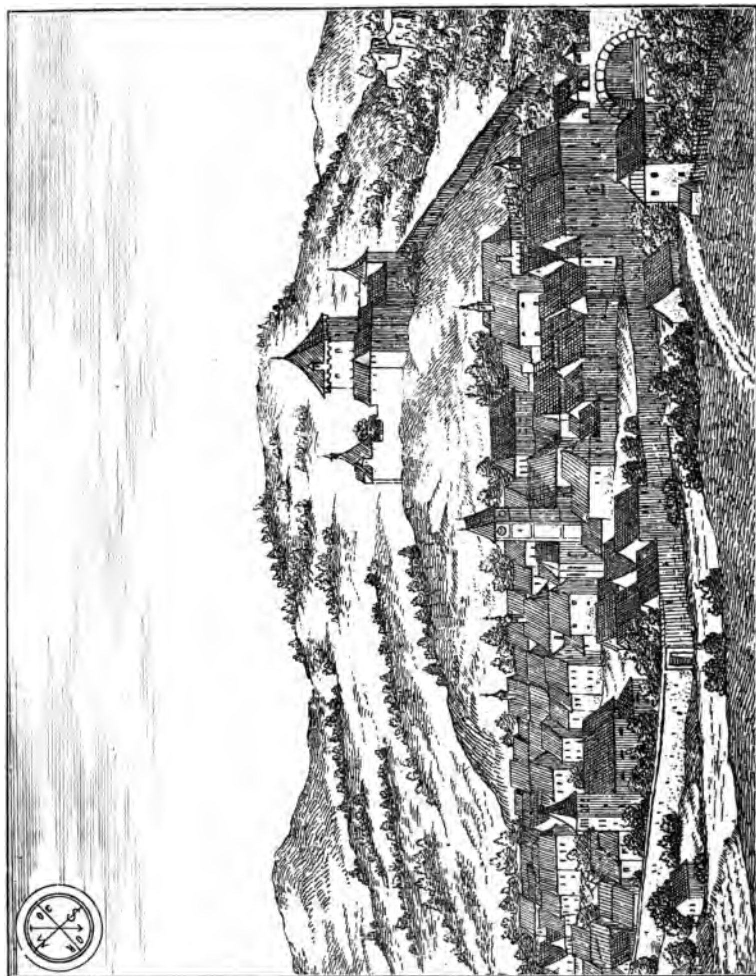
Leopold I. je bil določen za duhovski stan, a ker je starejši brat Ferdinand (IV.) umrl še pred očetom, je podedoval veliko državo. Tudi francoski kralj Ludovik XIV. se je potegoval za nemški cesarski prestol, a večina izbornih knezov je glasovala za Leopolda I., ki je bil učen, pobožen in dobrovoljen, a

premalo odločen vladar. Kot cesar je bil izvoljen dne 18. julija l. 1658. Ta veseli dogodek so praznovali Ljubljančani s slovesno veliko mašo in zahvalno pesmijo v jezuitski cerkvi. Zvečer je bilo mesto slavnostno razsvetljeno, in ob grmenju topov je deželni glavar grof Volfgang Engelbert Turjaški v spremstvu 50 kavalirjev obhodil mestne ulice. Deželni stanovi so cesarju dovolili 20.000 gld. prispevka za potne stroške. Deželni glavar je šel l. 1660. cesarju do Tržiča naproti. Cesar je prišel v spremstvu nadvojvode Leopolda Viljema dne 7. septembra v Ljubljano; potrdil je mestu stare pravice in svoboščine ter vzprejel prisego zvestobe.

Miroljubni cesar se je moral proti svoji volji bojevati ves čas svojega vladanja, in sicer na zahodu zoper roparske napade francoskega kralja Ludovika XIV., na vzhodu pa zoper še nevarnejšega bližnjega sovražnika, zoper Turke. V vseh teh vojnah so se tudi Kranjci pogumno bojevali. Najprvo so jo udarili Turki zopet črez Dunav nad cesarja in z močno vojsko pridrli l. 1664. do Sv. Gotharda ob Rabi ob ogrskoštajerski meji. Tu jih je pa premagal slavni vojskovodja Montecuculi, pod katerim se je tudi več kranjskih plemenitašev junaško bojevalo. Pred vsemi se je pa odlikoval major Juri baron Lamberg, katerega je cesar zaradi njegovih velikih zaslug l. 1667. povzdignil v grofovski stan. Leta 1675. se je cesar bojeval zoper francoskega kralja, ki je bil brez pravega povoda napadel nemške dežele. V cesarjevi vojski je bilo tudi 1200 Kranjcev, in v bitki blizu Straßburga je padel polkovnik Lodronovega polka, grof Karol Vajkard Burgstall.

Ko je l. 1679. po Avstrijskem razsajala huda kuga, so postavili kranjski deželni stanovi ob deželnih mejah močne straže; vse ladje so se morale potegniti na suho in pod smrtno kaznijo je bilo prepovedano prepeljavati ljudi črez Savo. Tudi ljubljanski mestni magistrat je izdal stroge naredbe, postavil straže ob mestnih vratih in uvedel kvaranteno. Ljubljanski škof pa je priredil javne molitve in izprevode in po vseh ljubljanskih cerkvah izpostavil Najsvetejše, da bi odvrnil pretečo kugo. Naslednje leto so bile zaradi taiste nevarnosti prepovedane vse pustne veselice. Tudi l. 1681. je po sosednjih deželah razsajajoča kuga prizanesla Kranjskemu.

Vsled preteče turške nevarnosti sta l. 1682. cesar in benečanska republika nabirala vojake po vsem Kranjskem. Trije polki se podajo na Dolenjsko, ker so na tej strani pri-

Škofja Loka v Valvasorjevi dobi.

čakovali turški naval. Po Kranjskem se razglasi enodstotni turški davek v pripravo boljše obrambe ob turški meji. Spomladi l. 1683. je turški veliki vezir Kara Mustafa odrinil od Drinopolja in peljal blizu 300.000 Turkov skozi Ogrsko proti Dunaju.

Kranjci so poslali 400 vojakov pod vodstvom slavnega kranjskega topografa in zgodovinarja Janeza Vajkarda Valvasorja Štajercem na pomoč; več kranjskih plemenitašev pa se je podalo Dunaju na pomoč. Med temi nahajamo kot pribočnika cesarskega poveljnika vojvode Karola Lotarinškega grofa Karola Turjaškega, ki se je tudi odlikoval pri naskoku na Budo. Pri obleganju Dunaja je tudi padel polkovnik Karol Burghard baron Gall pl. Gallenfels, katerega je zadela otrovana turška puščica. Hrabra dunajska posadka je osem tednov pogumno odbijala močne turške napade. Karol Lotarinški in poljski kralj Jan Sobieski sta končno otela Dunaj in pregnala Turke na Ogrsko. V spomin na stisko v obleganem Dunaju so začeli turški pekarji peči pecivo v obliki polumeseca, ki se imenuje rožički ali „kifeljci".

V tem pa so Slovenci ob Savi, Dravi in Muri stražili, da ne bi turška drhal udarila v nezavarovano deželo. Od kranjske duhovščine se je leta 1684. pobiralo 20 kr. od 100 gld. papeškega turškega davka. Tako so n. pr. diskalceati leta 1686. plačali papeževim komisarjem 3000 gld. takega davka. Zaradi turške vojne se je l. 1684. uvedlo vsakdanje zvonjenje ob 7. uri zjutraj v znak, da naj vsakdo poklekne in moli sedem očenašev in sedem češčenamarij za srečen uspeh kristjanske vojske. Grof Trautmannsdorf in Janez Paradajzar sta šla s 4000 hrvaškimi konjiki zoper požeškega pašo, ki je bil med Turbino in Slatino, in ga popolnoma premagala ter se vrnila z bogatim plenom. L. 1685. je grof Jožef Herberstein, graniški general, plenil po Liki in Korbaviji in uničil turške trdnjavice. V tej vojni se je tudi odlikoval Janez Adam grof Purgstall, ki je padel l. 1687. pred ogrskim mestom Eperijem.

Slavni princ Evgen je Turke premagal v odločilni bitki pri Zenti, ki je pospešila mir v Karlovcih in končala dolgoletno vojno. S tem mirom je minila turška nevarnost za slovenske dežele, katerim so krvoločni Turki skozi stoletja prizadejali mnogo zla. Neizmerno denarja, blaga in zlasti brambovcev so Slovenci žrtvovali v tej žalostni dobi, ki pa je polna junaških činov naših pradedov. Obožana in izsesana Kranjska je že do l. 1613. za Hrvaško in Primorsko granico izdala nad deset milijonov goldinarjev in se je šele sedaj oddahnila od

velikanskih žrtev. Prišli so srečnejši časi za Kranjsko, ki je imela razen dveh manjših napadov l. 1724. in 1736. sedaj mir pred turškimi grozoviteži.

V krvavih vojnah se je za Avstrijo končalo 17. stoletje, in z veliko vojno se je začelo 18. stoletje. Leta 1700. je s španskim kraljem Karolom II. izmrla v moškem kolenu starejša habsburška vrsta, in začela se je med cesarjem Leopoldom I. in francoskim kraljem Ludovikom XIV. velika vojna za španski prestol — španska nasledstvena vojna.

Tudi ta vojna je Kranjsko stala mnogo žrtev. Kranjske cerkve so morale oddati vladi zlata in srebra, kolikor so ga mogle utrpeti. Po odhodu princa Evgena Savojskega v Italijo so tudi Ljubljančane k orožju sklicali. Leta 1702. je bilo francosko vojno ladjevje pred Trstom in Reko. Kranjski deželni stanovi se nato hitro zberejo in ukrenejo potrebno, da zabranijo francoski napad na Kranjsko. Francoski poveljnik Forbin ukaže Trstu, da se vda, a brezuspešno. Francozje začnejo v mesto streljati, a Tržačani in drugi jim na pomoč došli Slovenci se tako krepko branijo, da francosko ladjevje zopet odpluje. Mnogo Tržačanov pobegne pred Francozi v Ljubljano, kjer se je zbrala pod poveljstvom grofa Rabatte kranjska deželna bramba. Neki cesarski uradnik je v Ljubljani nabiral vojne doneske, za katere od premožnejših meščanov nobeden ni manj prispeval kot 20 gld. Meseca oktobra je pripeljal general Heister 1300 mož v Ljubljano, kjer se je z velikim slavljem praznovala avstrijska zmaga pri Landavi.

Leta 1703. so ljubljanske orožnice napolnili z vojnimi potrebščinami, ker je bila Ljubljana strategično važna zaradi bližine italijanskega bojišča. Pod poveljstvom polkovnika Virmonda je prišlo v Ljubljano 2400 Nemcev in Hrvatov, ki so šest tednov taborili ob Savi pod Šmarno goro in potem zopet odrinili na Ogrsko, kjer je nastal nevaren upor.

Ogrski upor je tudi na Kranjskem povzročil mnogo skrbi, ker se je upornikom pridružilo mnogo Hrvatov. Dne 6. decembra je prišlo mnogo ranjenih z italijanskega bojišča na Kranjsko, kjer so jih spravili v razne bolniščnice. Zaradi preteče vojne nevarnosti so takoj drugo leto utrdili Ljubljano, podvojili

straže in razglasili, da naj v slučaju nevarnosti vsaka hiša pripravi po enega brambovca. Graščine so poslale 600 novincev, od katerih jih je šlo 400 Štajercem na pomoč. Pri Hochstädtu ob Dunavu na Bavarskem je bila francoska-bavarska vojska popolnoma poražena in s tem odstranjena velika nevarnost. L. 1705. je umrl stari cesar Leopold I.

Jožef I. in Karol VI.

(1705—1711) — (1711—1740).

Za Jožefa I. se je srečno nadaljevala španska nasledstvena vojna, ki je zahtevala tudi od Kranjskega vedno novih žrtev. Grof Turn je nabiral po Kranjskem novince za lotarinški polk, vlada pa je pobirala po cerkvah srebrne posode in jih raztapljala. L. 1707. sta Sava in Ljubljanica močno narastli, in povodenj je povzročila mnogo škode. L. 1709. so se kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi sprli s karlovškim generalatom, in v Ljubljani se je ustanovila posebna komisija, da poravna ta neljubi razpor. V tem letu so se tudi začele priprave za utrjenje Ljubljane. L. 1711. je cesar Jožef I. nepričakovano umrl za osepnicami. Ker ni imel sina, ga je nasledil v avstrijskih deželah in na nemškem prestolu njegov brat Karol, ki se je potegoval tudi za španski prestol. V ljubljanski stolni cerkvi je bila početkom l. 1712. slovesna zahvalna maša zaradi Karolove izvolitve nemškim cesarjem.

Karol VI. je nadaljeval in končal špansko nasledstveno vojno. V rastattskem in badenskem miru l. 1714. je dobil špansko Nizozemsko, Neapolj. Milan in otok Sardinijo. Ker je leta 1713. zopet kuga pretila naši deželi, so se določile oprezne naredbe zoper kugo, in pri Trojanah in ob Savi so bile nastavljene močne straže, da zabranijo okuženim ljudem in blagu pot na Kranjsko. V tem in naslednjem letu so po Kranjskem, zlasti po Dolenjskem tudi razsajale huda lakota, osepnice in druge kužne bolezni.

L. 1716. je začel Karol VI. prvo vojno s Turki, ki so Benečanom vzeli polotok Morejo. V tej vojni je slavni princ Evgen premagal Turke pri Petrovaradinu in Belem gradu.

Sklenil se je leta 1718. mir v Požarevcu, v katerem je cesar dobil ves Banat, Malo Vlaško do reke Alute, velik del Srbije in v Bosni ves breg ob Savi. Nesrečna pa je bila druga vojna s Turki, ki so si zopet pridobili v beligrajskem miru l. 1739. razen Banata vse prej izgubljene dežele.

Cesar Karol VI. je imel le enega sina Leopolda, kateri mu je pa v zgodnji mladosti umrl. Imel je pa še dve hčeri, Marijo Terezijo in Marijo Ano. Da bi torej svojim ženskim potomcem ohranil prestolonasledstvo, je izdal pragmatično sankcijo dne 19. aprila leta 1713. in mnogo žrtvoval, da bi tudi druge države pripoznale ta nasledstveni zakon. Pragmatična sankcija urejuje prestolonasledstvo po pravu prvorojenstva v moški vrsti in, če ta izmrje, tudi v ženski vrsti habsburškega rodu. Nadalje določa zakon, da se ne smejo deliti dežele in pokrajine, katere imajo po pragmatični sankciji skupnega vladarja. Druga točka hoče torej ohraniti edinstvo avstrijskih dežel. Prej so se namreč trikrat (l. 1379., l. 1411. in l. 1564.) delile avstrijske dežele med habsburškimi princi.

Take delitve ima preprečiti pragmatična sankcija. Napotila je cesarja k temu tudi španska nasledstvena vojna. Karol VI. se je bal, da se ne bi po njegovi smrti oglasili razni dediči in, kakor prej na Španskem, delili avstrijske dežele. Stanovi vseh avstrijskih dežel so slovesno vzprejeli novi nasledstveni zakon. Kranjski deželni stanovi so še posebno naglašali, da smatrajo „nerazdružljivo skupnost“ države kot „od Boga dano jako modro naredbo“.

Za vlade Karola VI. so Turki dvakrat pridrli na Kranjsko. L. 1724. so Turki plenili okoli Semiča in umorili tamošnjega prošta in župnika Janeza Stariho. Vsled tega je bila potem proštija prestavljena v Metliko. L. 1736. so Turki pridrli do Kostanjevice in grozovito razsajali po nje okolici.

Karol VI. je bil zadnji avstrijski vladar, ki je sam prišel na Kranjsko z namenom, da mu prebivalstvo priseže zvestobo. Leta 1728. je prišel iz Celovca črez Ljubelj v Kranj, kjer ga je pozdravil mestni sodnik Wolf Nikolaj Adelmann. Dne 29. avgusta je vzprejel v Ljubljani prisego zvestobe in se drugega dne odpeljal po Ljubljanici do Vrhnike in naprej z vozom v Trst.

Na povratku s Trsta se je cesar zopet mudil v Ljubljani in črez Trojane odpotoval na Dunaj. Leta 1740. je umrl Karol VI., zadnji moški potomec habsburškega rodu, katerega je nasledil habsbursko-lotarinški rod.

Marija Terezija.

(1740—1780).

Marija Terezija je prevzela vladarstvo avstrijskih dežel v starosti 23 let. Njen oče Karol VI. je bil mnogo žrtvoval, da bi druge države pripoznale pragmatično sankcijo, navzlic odsvetovanju izkušenega princa Evgena, ki je cesarju rekel: „Najboljša pragmatična sankcija so polne državne blagajne in dobro izurjena vojska.“ Kako resnične so bile Evgenove besede, se je pokazalo po smrti Karola VI. Oglasilo se je več dedičev zoper Marijo Terezijo. Potezali so se za avstrijsko dediščino bavarski izborni knez Karol Albert, saksonski knez Avgust IV., španski kralj Filip V. in najnevarnejši sovražnik, pruski kralj Friderik II.

Prvo šlesko vojno je končal berolinski mir (l. 1742.), v katerem je Marija Terezija odstopila pruskemu kralju sedanjo prusko Šlesko. Srečnejša je bila avstrijska nasledstvena vojna, v kateri je v ahenskem miru l. 1748. Marija Terezija Španski odstopila le majhne italijanske vojvodine Parmo, Piacenco in Guastalo. Marije Terezije soprog Franc Lotarinški, veliki vojvoda toskanski, pa je l. 1745. postal nemški cesar. Tako je Marija Terezija preprečila razkosanje avstrijskih dežel z razmerno majhnimi izgubami in po pravici jo nazivljemo „drugo ustanoviteljico Avstrije“.

Žumberški okraj je bil do l. 1746. združen s Kranjsko, potem se je pa priklopil Slunjskemu okraju ali polkovniji Terezijanske Vojaške granice.

Mirovni čas je Marija Terezija uporabljala v preustrojitev uprave in v druge reforme. Že l. 1747. so morali deželni stanovi prepustiti politične in denarne reči cesarskim oblastvom. Izdalo se je posebno navodilo za zastop (reprezentacijo) in komoro vojvodine Kranjske in za deželno glavarstvo „in iudi-

cialibus". Tega leta je tudi izšla Najvišja resolucija zaradi ustanovitve deželnoglavarskega sodišča na Kranjskem. Marija Terezija je tudi sodstvo ublažila in najprej omejila tezalnico, l. 1776. jo pa odpravila. L. 1775. je izdala za kranjsko deželno glavarstvo posebni sodnji red in sodnje navodilo.

Leta 1748. so preustrojili zemljiški davek in o tej priliki omejili gledé na davčne reči veliko moč deželnih stanov, ki so odslej gledé na davke in deželno gospodarstvo imeli le svetovalni glas. Marija Terezija je tudi obdačila plemstvo in višjo duhovščino, ki sta bili dotlej davkov prosta. Obdačila so se vsa zemljišča, katera so po vsej državi izmerili in po rodovitosti razdelili v razrede. Tako je nastal takozvani kataster.

Preustrojila se je tudi politična uprava širne države. Marija Terezija je izkušala iz svojih dežel napraviti enotno državo, kajti dotlej je imela vsaka kronovina svojo posebno vlado. V to svrho je ustanovila na Dunaju takozvani direktorij, ki je bil približno to, kar je sedanje ministrstvo. V posameznih kronovinah so bile gubernije ali namestništva, in tem so bili podrejeni okrožni (kresijski) glavarji. Notranjeavstrijsko politično upravo je imela gubernija v Gradcu.

Leta 1748. se je Kranjsko razdelilo v tri okrožja („kresije"): Gorenjsko ali Ljubljansko, Notranjsko ali Postojinsko in Dolenjsko ali Novomeško. Okrožni uradi (kresije) so nadzorovali deželno redarstvo, zdravilstvo, promet in občila. Okrožnim glavarjem je Marija Terezija naročila, da ščitijo zatiranega kmeta zoper krivična zahtevanja in samovoljnost graščakov, kajti tudi na Kranjskem je bil kmet jako zatiran po graščaku.

Za vojaštvo je odslej skrbela država sama. Tako se je olajšalo vojaško breme tudi Kranjski deželi, ki je dotlej pošiljala svoje novince k raznim polkom. Od l. 1771. je imel 43. pehotni polk na Kranjskem svoj naborni okraj.

Sedemletna ali tretja šleska vojna (1756—1763) s Prusko je tudi Kranjsko stala mnogo žrtev. V raznih bitkah so se kranjski sinovi junaško bili in odlikovali. Polkovnik baron Maks Rechbach iz Fužin (Bele peči), ki se je že pod princem Evgenom bojeval, se je odlikoval v slavni bitki pri Kolinu (l. 1757.) in si je naslednje leto v bitki pri Hochkirchu

pridobil Marije Terezije red. V tej bitki sta tudi umrla junaške smrti poročnika barona Ivan in Joahim Lazarini. Podpolkovnik grof Anton Lanthieri se je odlikoval v bitki pri Mišnju (l. 1759.) Poznejši podmaršal, Ljubljančan baron Lorenc Rasp, si je kot polkovnik pri obleganju Svidnice zaslužil Marije Terezije reda viteški križec.

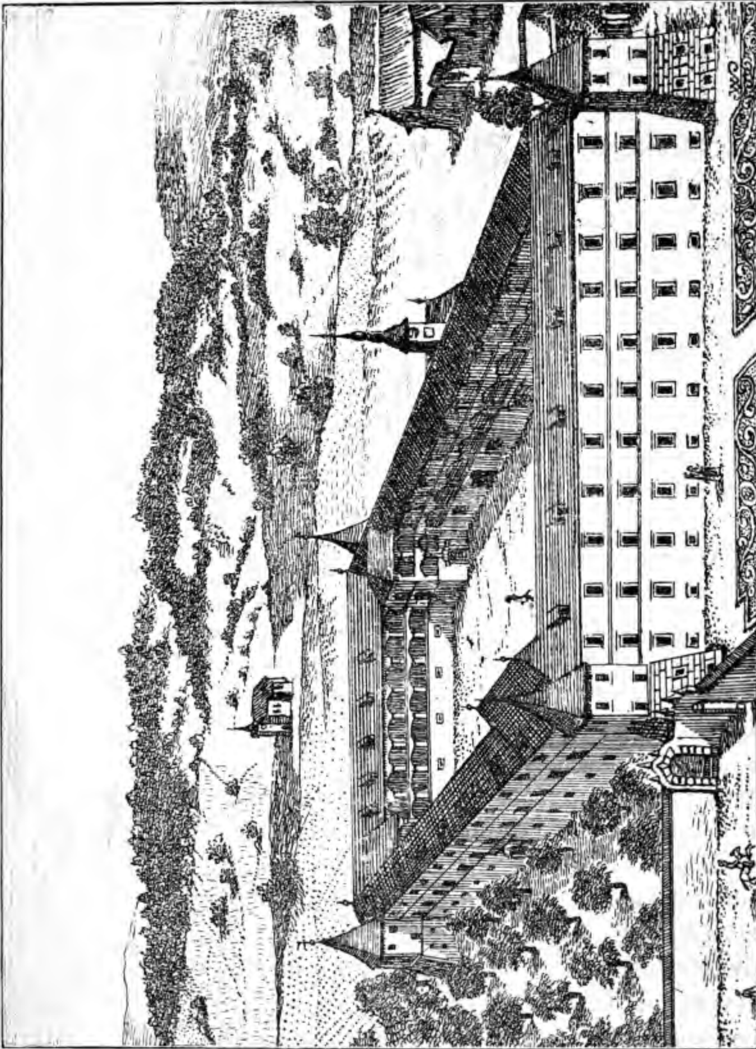
Za sedemletne vojne je zlasti Ljubljana mnogo trpela. Mesto se je močno zadolžilo, ker je moralo plačevati visoke vojne davke. Za Marije Terezije je pa Ljubljana večkrat trpela tudi po hudih požarih, tako n. pr. leta 1767., 1774. in 1780. L. 1771. so prvič s številkami zaznamenovali ljubljanske hiše.

Marija Terezija je mnogo storila tudi v povzdigo gmotnega blagostanja. Za povzdigo kmetijstva se je ustanovila l. 1767. kmetijska družba, in nje prvi predsednik je bil pl. Brigido. L. 1771. se je ustanovila javna kmetijska šola, ki se je pa ohranila le devet let. Kmetijsko družbo je podpiral znani prirodoslovec Balt. Hacquet. Kmetijska družba je ustanovila tudi „mehanično šolo“, na kateri je obrtnike poučeval jezuit Gabriel Gruber. Leta 1776. so bila prva predavanja o kmetijstvu na omenjeni mehanični šoli.

Komendski župnik P. Pavel Glavar je bil izboren kmetovalec, ki je imel prvo mlatilnico na Kranjskem. Bil je tudi znamenit čebelorejec in je spisal knjigo o čebeloreji. Izvrsten kmetovalec in strokovnjak v kmetijstvu je bil tudi Valentin Črne (1723—1798) iz Gorenje Šiške. Med najodličnejše kmetovalce pa spada Anton Janša, ki se je narodil l. 1734. na Breznici pri Radovljici in je bil učitelj čebelarstva na Dunaju, kjer je umrl leta 1773. Spisal je v nemškem jeziku izvrstno razpravo o čebeloreji, katero je Janez Goličnik poslovenil in l. 1792. v Celju izdal z naslovom: „Popolnoma podvučenje za vse čbelarje“.

Za Marije Terezije so tudi začeli osuševati Ljubljansko barje s prekopi, od katerih je najvažnejši 2 *km* dolgi Gruberjev prekop, katerega je začel delati l. 1772. jezuit Tobija Gruber, dovršil ga je pa l. 1780. polkovnik Struppi. Vsled tega osuševanja je nad polovico močvirja postala plodna zemlja. (Glej I. del „Vojvodine Kranjske“ str. 113.)

Marija Terezija je tudi pospeševala domači **obrt, kupčijo** in **občila**. Pospeševala je kranjsko rezbarstvo, svilarstvo in

Grad Soteska v Valvasorjevi dobi.

čipkarstvo. Poslala je l. 1764. posebno učiteljico za čipkarstvo v Ljubljano. Leta 1767. je bila ustanovljena sloveča Samassova zvonarna v Ljubljani. Ljubljana je postala obrtno mesto. V

prospeh kupčije se je ustanovilo sedanji trgovski in obrtnijski zbornici slično zastopstvo („Commercienconses"). Že Karol VI. je pospeševal kupčijo in promet z gradnjo državne ceste, ki veže Dunaj in Trst, in z Ljubeljsko cesto. Pričeto delo je cesarica nadaljevala in nastavila posebnega cestnega ravnatelja. L. 1765. se je zgradila cesta z Vrhnike v Idrijo. Ljubljančan Jožef Šemerl je bil vladni inženir in cestni nadzornik. Začel je uravnavati Savo, zgradil črnuški most in popravil več zanemarjenih cest. Umrl je kot dvorni stavbni ravnatelj l. 1837.

Nevenljive zasluge si je pridobila Marija Terezija za šolstvo. Do Marije Terezije je bilo po Slovenskem jako malo šol. Le v protestantski dobi so deželni stanovi nekoliko bolj skrbeli za šolstvo. Sedaj pa je vlada podržavila vse šolstvo in iz imetja bivšega jezuitskega reda ustanovila posebno zalogo v to svrho. Po pravici se torej imenuje „ustanoviteljica avstrijskega ljudskega šolstva". Znani pedagog Felbiger ji je bil glavna opora pri preustrojitvi šolstva. Po avstrijskih deželah se je ustanovilo v tej dobi nad 4000 ljudskih šol.

Blaž Kumerdej, ki je bil rojen l. 1738. na Bledu in umrl l. 1805., je predložil vladi: „Domoljuben načrt, kako bi se dalo kranjsko stanovalstvo najuspešneje poučevati v pisanju in čitanju". Upošteval je v tej spomenici pisanje in čitanje slovenskega in nemškega jezika. Bil je vodja ljubljanskih šol in član kranjske šolske komisije, kesneje pa nadzornik ljudskih šol Celjskega okrožja. Leta 1775. se je tudi na Kranjskem ustanovila normalna šola. Jako vnet za šolstvo je bil tudi škofjeloški glavar grof Ivan Edling, rojen v Ajdovščini. Spisal je nekaj metodičnih spisov in priredil Mali katekizem. Osnoval je tudi po deželi nekaj trivialk, po manjših mestih pa glavne šole. Slovela je idrijska glavna šola, ki je že v začetku imela 225 učencev. Glavne šole so še poleg Ljubljane in Idrije bile predlagane za Kamnik, Loko, Kranj, Radovljico in Novo mesto. Novomeški frančiškani so že l. 1747. na prošnjo tamošnjega meščanstva dobili pravico javnosti za „male šole".

Preustrojile so se tudi gimnazije, ki so imele po šest razredov. Za prestop iz gimnazije v filozofična letnika se je uvedel zrelostni izpit. Jezuitje so imeli ljubljansko gimnazijo od l. 1596. do l. 1773., ko je papež razpustil jezuitski red. V

vrstah tega reda nahajamo za znanost zaslužne može, kakor na pr. zemljepisca Inocenca Taufrerja, zgodovinarja barona Bernarda Erdberga, zvezdoznanca barona Avguština Hallersteina, prirodoslovca in rastlinoslovca barona Franca Wulfena i. dr.

Velike važnosti za to dobo je tudi razvoj znanosti in slovenskega slovstva. Izmed znanstvenikov omenjamo prirodopisca Baltazarja Hacqueta, rastlinoslovca Scopolija, zemljepisca Dismasa Florijančiča, topografa Steinberga in zdravnika Mihaela Žagarja. Tudi slovensko slovstvo se je iznebilo tesnih spon in se je proti koncu te dobe še bolje razvijalo. L. 1780. so izšle „Pisanice“, v katerih je prva zbirka slovenskih pesmi. L. 1778. je začela izhajati „Laibacher Zeitung“. Nekoliko več izpregovorimo o znanostih in slovstvu na drugem mestu.

Jožef II.

(1780—1790).

Cesar Jožef II. je nadaljeval po materi početo delo in je bil za blagor svojih narodov jako vnet. Ko so drugi vladarji zaostajali za časovnim duhom, prehitel ga je Jožef II. preveč in je hotel kar črez noč vse prenarediti. Preustrojiti je hotel vso vlado, upravne oblasti in sodnije, cerkev in šolo. Z brezobzirnim postopanjem pa je razžalil nenemške narode in razne stranke, pri katerih je našel velike ovire. Tako so se malone vse njegove reforme izjalovile.

Podredil je graščinske sodne uradnike državnemu nadzorstvu in tako varoval podložnike pred graščakovo samovoljnostjo. Že l. 1781. je izdal za Kranjsko posebni sodni in konkursni red.

To leto je tudi odpravil tlačanstvo kmetskega stanu, katero je že Marija Terezija olajšala. Do cesarja Jožefa II. so bili kmetje tlačani in kot taki so imeli le jako majhne pravice. Cesar je osvobodil kmete tlake, in odslej so bili kmetje le graščinski podložniki do l. 1848. Kot podložniki graščakov so bili kmetje sicer osebno prosti, a so morali plačevati gospodarjem desetino od svojih pridelkov in nositi tudi še druga bremena. Šele odslej so smeli prodajati ali kupovati posestva, menjati

svoja bivališča, prepuščati svoje premoženje po lastni volji, oženiti se ter otrokom izvoliti katerikoli poklic itd. Kot tlačani pa so morali za vsak tak korak prositi dovoljenja pri svoji graščini ali gospodarju. Leta 1848. so odpravili tudi podložništvo.

Leta 1781. je cesar izdal razglas verske strpljivosti ali tolerančni patent, ki je dal luterancem, kalvincem in pravoslavnim versko svobodo. Olajšal je tudi neznosno stanje judov.

Leta 1782. je začel razpuščati one samostane, ki niso več delovali za občni blagor. Že Marija Terezija je l. 1769. s posebnim zakonom omejila ustanavljenje samostanov. Jožef II. je na Kranjskem razpustil štirinajst samostanov s čistim premoženjem 1,390.444 gld., katero svoto je dobil verski zaklad. Razpuščenje se je izvršilo brez zadržka. Več redovnikov je prestopilo k posvetnim duhovnikom, a drugi so dobili pokojnino; bivše redovnice so se povečem vrnile v posvetno življenje, druge so pa skupno stanovale v razpuščenem mekinskem samostanu. Knjige in rokopise razpuščenih samostanov so dobili liceji, dunajska dvorna knjižnica, in vseučilišča.

Leta 1782. je cesar razpustil sedem kranjskih samostanov, in sicer kartuzijanski samostan v Bistri, samostane redovnic sv. Klare v Ljubljani, Loki in Mekinah, samostana Pavlincev pri Sv. Petru v Gozdu in na Bleškem otoku in samostan dominikank v Velesovem.

Kartuzijanski samostan v Bistri je bil ustanovljen l. 1255. po koroškem vojvodi Bernardu. Samostansko premoženje se je pri razpuščenju cenilo na 201.926 gld. Samostan je imel znamenito knjižnico s 3428 knjigami, med katerimi so bile nekatere prav dragocene in redki rokopisi. Zadnji prelat Bruno Ortner je bil potem do svoje smrti l. 1800. lokalni kapelan v Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem. Samostan redovnic sv. Klare v Ljubljani je bil ustanovljen l. 1648. Samostansko premoženje je iznašalo 126.464 gld. Samostan se je potem uporabljal za vojaško bolniščnico in proviantno skladišče. Klarisinjski samostan v Loki se je ustanovil l. 1358. in je imel 80.079 gld. premoženja. Samostan so potem dobile uršulinke. Mekinski samostan je bil iz leta 1300. in je bil najstarejši klarisinjski samostan v deželi. Premoženja je imel 101.325 gld. Po razpustu je tu skupno živelo nad petdeset bivših redovnic iz raznih samostanov.

Dominikanke v Velesovem so tam bivale od leta 1238. in zapustile 204.478 gld. premoženja. Po razpustu so vse redovnice odšle k sorodnikom in dobile pokojnino. Pavlinci pri Sv. Petru v Gozdu so zapustili 75.943 gld. in oni na Bleškem otoku 25.013 gld.

Cistercijanski samostan v Zatičini je l. 1136. ustanovil tedanji akvilejski patriarh in je bil razpuščen l. 1784. Zadnji opat baron Franc Ks. Tauferer je dobil 2000 gld. pokojnine. Čisto premoženje je iznašalo 238.985 gld. Lepa samostanska cerkev je ostala župniška cerkev in je obdržala svojo glavnico in paramente. Samostan je imel znamenit arhiv z redkimi „za zgodovino in diplomacijo" važnimi listinami. Cistercijanski samostan v Kostanjevici je l. 1234. ustanovil koroški vojvoda Bernard. Ta samostan je bil največji posestnik na Kranjskem in sicer je imel nad sto vasi. Čistega premoženja je bilo ob razpustu 168.758 gld.

Drugi za „dušno pastirstvo nepotrebni" in zato razpuščeni redi so bili milostinski redi. V Ljubljani je bil l. 1784. sekulariziran red Avgustincev, katerega so v 14. stoletju ustanovili celjski grofje. Samostan je imel razen poslopja in cerkve 62.251 gld. premoženja. Samostan in cerkev so dobili frančiškani, ki so imeli dotlej staro, sedaj podrto, gimnazijsko poslopje. Leta 1786. je bil sekulariziran red diskalceatov, ki je imel 63.432 gld. čistega premoženja. Razpuščen je bil tudi servitski samostan v Devinu (na Primorskem), ki je tedaj spadal pod Postojinsko okrožje in je imel 10.349 gld. čistega premoženja. Razpuščena sta bila tudi kapucinska samostana v Novem mestu in Kranju. Premoženje novomeškega samostana se ni dalo natanko dognati, kranjski samostan pa je zapustil le 2518 gld. Ljubljanski kapucinski samostan so razpustili šele Francozje l. 1809.

Tedanji ljubljanski škof grof Karol Herberstein je izdal leta 1783. posebno pastirsko pismo, v katerem je tolmačil cesarjeve namene gledé na versko strpljivost, razpuščene samostane, zakon itd. Vladi tako vdanemu škofu je cesar želel izposlovati nadškofijsko dostojanstvo, a temu se je upiral papež, ki je zahteval, da mora prej ljubljanski škof preklicati svoje „zmote". Državni kancelar knez Kaunitz je označil to zahtevo

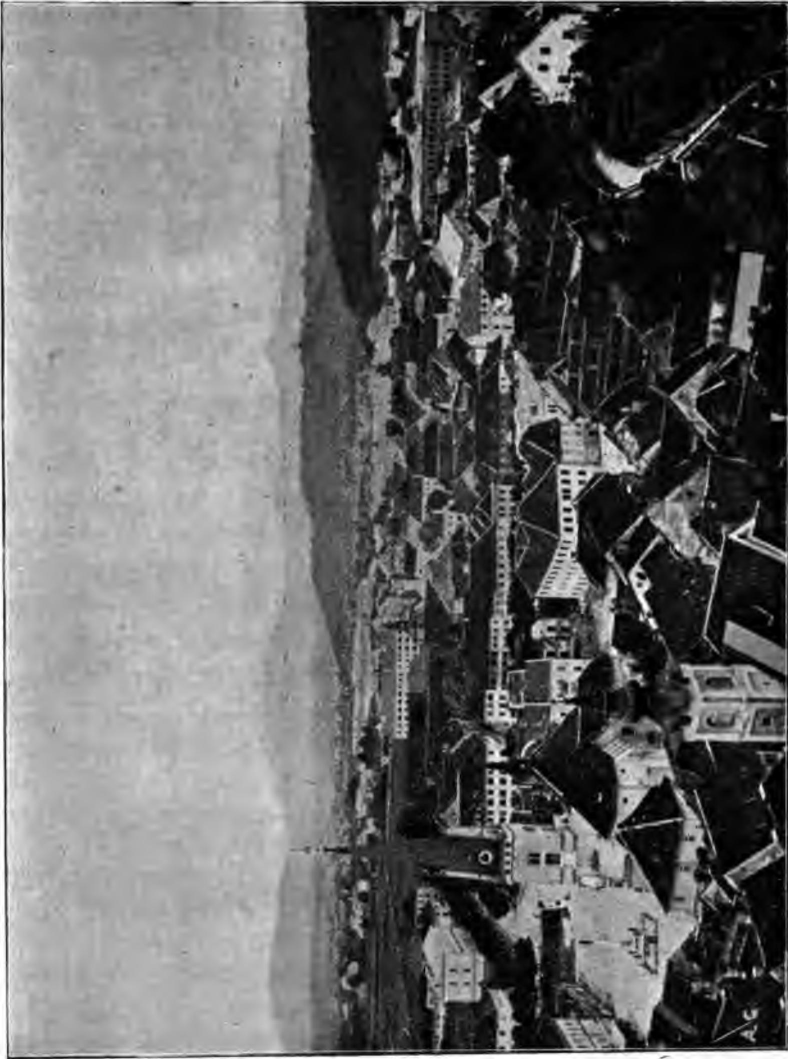
kot „žaljivo“ in „nespametno“ in je dalje posredoval med cesarjem in papežem, da se uresniči cesarjeva srčna želja. Herbersteinova smrt (l. 1787.) pa je prekinila dotična pogajanja.

Dne 16. aprila leta 1782. se je papež Pij VI. na svojem potovanju na Dunaj ustavil v Ljubljani. Hotel je cesarja odvrniti od cerkvi neprijaznih reform. Cesar je papeža sicer sijajno vzprejel, a ni odnehal od dotičnih reform. Cesar Jožef II. je konec leta 1783. vrnil papežu v Rimu obisk in na povratku dne 20. marca dospel v Ljubljano, kjer se je mudil dva dni. Obiskal je svojega ljubljenca, škofa Herbersteina, razne cerkve, dobrodelne zavode, profesorja Hacqueta zbirke in razdelil med reveže sto cekinov. Drugo noč je prenočil v Krašnji. Drugič je bil cesar v Ljubljani l. 1788., ko je potoval v Trst. Stanoval je pri „Divjem možu“, kjer so bile avdience.

Za svojega prvega bivanja v Ljubljani je poslal lastnoročno pismo grofu Khevenhüllerju, guvernerju v Gradcu, in ga opozoril na razne nedostatke, katere je našel na Kranjskem. Grajal je slabo stanje ceste med Razdrtim in Postojino in ukazal, da se nadaljuje pričeto osuševanje Ljubljanskega barja. Pozval je v Ljubljano usmiljene brate iz Trsta, da prevzamejo bolniščnico. Zahteval je strožje postopanje zoper kaznjence, dovolil je ustanove starim ljudem, ki niso hoteli ostati v oskrbovalnicah in skrbel za najdence. Leta 1786. se je uveljavil novi civilni zakonik in naslednje leto kazenski zakonik cesarja Jožefa II. Leta 1789. se je uvedel novi zemljiški in robotni abolicijski sistem.

Cesar je mnogo storil tudi za šolstvo, ustanovil mnogo šol in tako nadaljeval po svoji materi pričeto delo. V trnovskem predmestju v Ljubljani sta se ustanovili dve trivialni (ljudski) šoli. Cesar je nameraval v vsaki župniji in sploh povsod, kjer je bilo v okolišu 90 do 100 za šolo godnih otrok, ustanoviti ljudsko šolo, a ni dosegel svojega namena. V prejšnjem frančiškanskem samostanu se je nastanila normalna šola, slična sedanjim vadnicam, in gimnazija, ki je dobila l. 1781. nov učni načrt. Oba filozofska letnika so sicer l. 1785. odpravili, a l. 1788. zopet otvorili. V tej dobi sta na Dunaju vneto delovala za šolstvo brata Anton in Jožef Spendov, rojena v Mošnjah na Gorenjskem. Prvi je bil ravnatelj bogoslovja in član dvorne

komisije za šolstvo, drugi pa podravnatelj glavnega semenišča in pozneje višji šolski nadzornik.

Ljubljane južnovzhodni del. (Posneto z Grada.)

Kot zaveznik ruske cesarice Katarine II. se je Jožef II. zapletel v vojno s Turki l. 1788. Te vojne se je udeležil tudi naš domači pešpolk, ki se je odlikoval pri Šabcu, Zvorniku

in Belemgradu. V bitki pri Fokšanu sta padla dva Turjačana, polkovnika grofa Jožef in Emanuel. Pri naskoku na Beli grad se je odlikoval grof Kajetan Lichtenberg in smrtno ranjen je bil major grof Turjačan. Leta 1789. je Lavdon z naskokom vzel Beli grad. Ta velika zmaga se je praznovala v Ljubljani s sijajnim slavljem. V stolni cerkvi je bila slovesna velika maša in godba je korakala po mestu; na večer je bilo mesto razsvetljeno in v deželnem gledališču slavnostna predstava. Kranjski deželni stanovi so slavnemu zmagovalcu podelili častno deželno stanovstvo. Slavni Lavdon še živi v znani narodni pesmi, ki se končuje:

»Glej, tak' mogočni Lavdon je
Premagal vse sovražnike;
In dokler Beli grad stojí,
Naj slava Lavdonu doní!«

Cesar je že dalje časa bolehal na težki prsni bolezni. Bridke izkušnje, katere je imel pri svojih reformah, so pospešile njegovo smrt. Umrl je l. 1790. v svojem 49. letu. Njegov stričnik, avstrijski cesar Franc I., mu je postavil na dunajskem Jožefovem trgu velik spomenik s kratkim, a pomenljivim napisom: „Josepho secundo, qui saluti publicae vixit non diu, sed totus“ (Jožefu drugemu, ki ni dolgo, a popolnoma živel za državni blagor).

Leopold II.

(1790—1792).

Ker Jožef II. ni zapustil otrok, ga je nasledil njegov brat Leopold II., ki je dotlej vladal na Toskanskem, in sicer po sličnih načelih kakor Jožef II. na Avstrijskem, samo da je Leopold II. postopal mnogo previdneje pri svojih novotarijah. Bil je večkrat na Kranjskem. L. 1790. je potoval skozi Kranjsko na Reko; naslednje leto je imel v Ljubljani sestanek z neapolitanskim kraljem in poleti se je cesar mudil v Ljubljani na povratku iz Italije. Najrajši je nepoznan potoval in odklanjal hrupne počastitve, želeč, da ga poznajo podložniki samo po dobrotah, katere jim je radodarno delil.

Leta 1791. je s posebno diplomo povzdignil Kočevje v vojvodino in podelil tam vladajočemu knezu Turjačanu vojvodski naslov in s tem naslovom združene predpravice in svoboščine. Turjačan pa je prodal svoji šleski vojvodini Münsterberg in Frankenstein.

Nadaljeval je vojno s Turki, katere se je udeleževal ves čas tudi kranjski pešpolk. Grof Kajetan Lichtenberg se je odlikoval pri naskoku na Kalafat in je dobil leta 1790. viteški križec reda Marije Terezije. Turška vojna je bila sedaj srečnejša za Avstrijo nego ob početku za cesarja Jožefa II., in ker je francoska revolucija postala velika nevarnost za našo državo, je sklenil cesar s Turki mir v Sistovi (l. 1791.) na temelju poprejšnjega stana obojestranske posesti (status quo), le Stara Ršava se je priklopila Avstriji.

Že ob nastopu vladarstva se je Leopold II. mnogo trudil, da zopet ustanovi notranji mir v državi. V to svrho je odpravil marsikatere naredbe svojega prednika, druge pa ublažil. Leopoldove naredbe so dosegle svoj namen. Kranjska vojvodina je zopet dobila posebnega cesarskega namestnika, deželnega glavarja grofa Gaisrucka. Kranjskim deželnim stanovom je dal zopet samoupravstvo v gospodarskih in davčnih rečeh in uvedel zopet staro davkarstvo navzlic hudemu nasprotovanju ljudstva. Odpravil je po Jožefu II. uvedene glavne bogoslovnice, a škofijske bogoslovnice in cerkveno premoženje postavil pod vladno nadzorstvo. Cesar je pomnožil tudi vpliv učiteljev na razvoj šolstva s tem, da je združil učiteljstvo v posebno šolsko zastopstvo. Položil je tudi temelj licealni knjižnici v Ljubljani, ki se je otvorila šele leta 1793. Že leta 1792. je umrl cesar Leopold II. na osepnicah.

Prva francoska okupacija.

(1797).

Leopolda II. je nasledil njega najstarejši sin Franc I. (kot nemški cesar Franc II.), ki je vladal od l. 1792. do l. 1835. Že 20. aprila l. 1792. je napovedala Francija vojno Avstriji, in s tem dnem se je začel velik boj, ki je z malimi presledki

trajal 23 let in v katerem je tudi Kranjska dežela bila večkrat pozorišče raznih bojev.

V prvi zavezni vojni (1792—1797) so se Kranjci pri raznih prilikah odlikovali. V prvem letu so se Francozje polastili Belgije, a l. 1793. jih je premagal nadvojvoda Karol v več bitkah, med drugimi tudi pri Löwenu (v Belgiji), kjer je padel kranjski junak major baron Franc Jakob Lazarini. Bojev ob Renu pod generalom Wurmserjem se je tudi udeleževal kranjski pehotni polk. Slavni matematik in topničarski major Juri Vega si je pridobil pri obleganju trdnjavice Louis viteški križec Marije Terezije reda. Tudi nadporočnik grof Gallenberg se je odlikoval ob drugi priliki. Grof Kajetan Lichtenberg in Vega sta si stekla velike zasluge pri naskoku na utrdbe pri Weißenburgu in Lauterburgu; Vega je tudi otel topove in municijo, ko se je moral Wurmser zopet umakniti na desni Renov breg.

Leta 1795. je bil kranjski polk v Italiji in je skupno z nekim hrvaškim bataljonom v naskoku vzel utrjeni hrib San Giacomo na Genovskem. Pri tem naskoku je bil ranjen baron Janez Apfaltern. Na nemškem bojišču se je udeležil Vega obleganja trdnjave Mannheima (ob izlivu Nekarjevem) in je s svojimi novo izumljenimi topovi veliko pripomogel, da se je vdala trdnjava. Tudi v naslednjem letu se je Vega udeleževal obleganja Moguncije (Mainz) in drugih trdnjav, in sam nadpoveljnik avstrijske vojne, nadvojvoda Karol, je očitno pripoznal Vegove velike zasluge.

Napoleon Bonaparte je pa še istega leta Francozom pomogel do zmage na italijanskem bojišču. Po nekaterih bitkah se je avstrijska vojska umaknila v trdnjavo Mantovo (ob reki Mincio), katero je Napoleon več mesecev oblegal. V trdnjavi je bil tudi kranjski polk, ki je izgubil med obleganjem večino svojih vojakov v bojih in po hudi soparici, kugi in lakoti. Končno se je Mantova vdala Napoleonu dne 3. februarja l. 1797. Posledica je bila, da se je avstrijska vojska umaknila na Koroško in Kranjsko.

Sedaj je prevzel vodstvo avstrijske vojske nadvojvoda Karol, ki je prišel na svojem potovanju v Italijo 17. februarja v Ljubljano, kjer so ga navdušeno vzprejeli in mu priredili veliko slavlje. Nadvojvoda se je iskreno zahvalil, a vsled

utrujenosti se ni mogel udeležiti gledališke slavnostne predstave, pri kateri je občinstvo navdušeno pelo cesarsko pesem, kateri je zložil Valentin Vodnik to-le končno kitico:

»Terka nam Francoz na vrata,
Dobri Fronc za nas skerbi,
Pošlje svojga ljubga brata,
Korel rešit nas hiti.
Z nami sta estrajska orla,
Premagujta vekomaj!
Var' Bog Franca, varuj Korla,
Srečo, zdravje Bog jim daj!«

Drugega dne je nadvojvoda odpotoval, spremljan z iskrenimi klici: „Živel princ Karol, živel naš Lavdon!“ Nadvojvoda je odzdravil: „Z Bogom, moji dragi, na svidenje!“

Valentin Vodnik.

Nadvojvoda Karol se je umikal pred zmagovitimi Francozi črez Primorsko na Kranjsko in sicer v dveh oddelkih črez Opčino in Vipavo proti Ljubljani in potem črez Gorenjsko na Koroško. General Massena je drl za umikajočimi se Avstrijci črez Pontabelj na Koroško, general Bernadotte pa proti Kranjskemu in se je polastil dne 23. marca Idrije, kjer je vzel živega srebra in cinobra v vrednosti dveh milijonov frankov. Dne 27. marca so prišli Francozje črez Rebrnico na Razdrto in Ubeljsko in potem v Postojino, katero je bila zapustila

avstrijska posadka. Postojinčani so bili skoraj vsi pobegnili, general Murat je pomiril postojinsko odposlanstvo in prebivalstvu zagotovil varnost osebe, imetja in vere. Dne 2. aprila je zapustila francoska konjica Postojino, in istega popoldne je prišel francoski general Bernadotte s svojim oddelkom v Postojino ter šel naprej proti Ljubljani.

V Logatcu je izdal Bernadotte oklic na kranjsko prebivalstvo v francoskem, nemškem in slovenskem jeziku in prišel dne 1. aprila z generalnim štabom v Ljubljano, katero je že bila zapustila avstrijska vojska dne 28. marca. Napoleon Bonaparte je v tem v Celovcu 12. germinala (2. aprila) izdal oklic v omenjenih treh jezikih na kranjsko prebivalstvo, kateremu je jamčil varstvo vere, običajev in imetja. Ljubljančani so se jako bali Francozov, in tretjina prebivalcev je pobegnila. Bernadotte je strogo pazil na red in ostro kaznoval vsak izgred, odlikoval se je sploh po nesebičnosti in dobrosrčnosti in bil vobče priljubljen. Žal, da je Bernadotte že 5. aprila zapustil Ljubljano, da se združi z Napoleonom, ki je prodiral proti Dunaju.

Odslej se je Ljubljančanom slabeje godilo, kajti ljubljanski poveljnik polkovnik Picard je dovolil plenitev in se je tudi sam udeležil. Vendar pa te neznosne razmere niso dolgo trajale, kajti beneška revolucija in tirolski krepki upor za hrbtom francoske vojske sta prisilila Bonaparta, da je sklenil že 7. aprila premirje in 18. aprila začasni mir v Leobnu. Dne 28. aprila je prišel Bonaparte v spremstvu Massene, Murata in drugih znamenitih generalov v Ljubljano, kjer je stanoval v škofovi palači, vzprejel vse francoske častnike, se prikazal na oknu mnogobrojnemu občinstvu in po pojedini odpotoval v Trst. Dne 7. maja je oddal Bernadotte deželo avstrijskemu generalu grofu Meerveldtu, in 8. maja so zapustili Francozje Ljubljano. Ta prva francoska vlada na Kranjskem je trajala le sedem tednov. Končni mir v Campo Formio (med Vidmom in Gorico) se je šele sklenil dne 17. oktobra l. 1797.

Že črez dve leti je nastala druga zavezna vojna (1799—1801), v kateri so Rusi krepko podpirali Avstrijce. Ker je bil tedaj Bonaparte v Egiptu, premagali so zavezniki zlasti v Gorenji Italiji Francoze. Kranjski pehotni polk se je od-

likoval v bitkah pri Magnanu in Mantovi; eden oddelek tega polka je bil tudi v cerkveni državi in je podpiral Neapolitance v bitki pri Monte Rotondu blizu Rima. V tej vojni sta se odlikovala baron Janez Nep. Apfaltern zlasti v bitki pri Legnagu in grof Franc Turjaški (Auersperg) v bitki pri Noviju. Ko pa je Bonaparte prišel iz Egipta v Italijo, je premagal Avstrijce v odločilni bitki pri Marengu l. 1800., na nemškem bojišču so pa Avstrijci izgubili bitko pri Hohenlindenu. To vojno je končal mir v Lunevillu l. 1801.

Škofja Loka in druga brižinska posestva na Kranjskem so se vsled sekularizacije leta 1803. združila s Kranjskim. Dne 1. avgusta leta 1804. je izdal cesar Franc I. pragmatikalni patent, po katerem si je pridejal naslov „cesar avstrijski“ in povzdignil Avstrijo v dedinsko cesarstvo. S tem je dobila skupnost avstrijskih dežel tudi proti inozemstvu viden znak. Dotlej so imeli avstrijski vladarji poleg naslova „nemški cesar“ le take naslove, ki so pripadali posameznim avstrijskim deželam, n. pr. kralj češki, vojvoda koroški, vojvoda kranjski i. dr. Skupnega naslova za vso državo torej še ni bilo.

Druga francoska okupacija.

(1805—1806).

V tretji zavezni vojni leta 1805. se je odlikoval v bitki pri Caldieru stotnik Žiga Novak, ki je še na bojišču postal major in dobil viteški križec reda Marije Terezije. Katastrofa avstrijske vojske pri Ulmu ob Dunavu pa je prisilila nadvojvodo Karola, da se je umaknil iz Italije. Nadvojvoda je prišel dne 22. novembra v Ljubljano in se umaknil proti Celju. Avstrijska vojska je zapustila Kranjsko, katero so v drugič zasedli Francozje. Prišli so črez Gorico in Postojino, kjer so plenili in razsajali, dne 28. novembra v Ljubljano.

Na povelje Massenovo so Francozje plenili, praznili javne blagajnice, pobirali visoke denarne vsote in Kranjski naložili tri milijone frankov kontribucije. Ker pa te vsote niso mogli takoj plačati, so odvedli Francozje nekaj uglednejših Ljubljančanov kot tale. Dne 11. decembra je prišel Massena v

Ljubljano in imenoval generala Molitora kot mestnega poveljnika. Po bitki pri Slavkovu na Moravskem so Francozje izpustili ujete tale, a Kranjci so morali prej plačati zahtevano vsoto kot kontribucijo. Cesarja Franc I. in Napoleon I. sta sklenila mir v Požunu, po katerem je prišlo Kranjsko zopet pod Avstrijo. Massena je zapustil 4. januarja leta 1806. Ljubljano, ko so mu še prej plačali 50.000 gld., slabo disciplinirano francosko vojaštvo pa je odrinilo šele 25. februarja. Ta druga francoska vlada na Kranjskem je sicer trajala le nekaj nad tri mesce, a je ostala prebivalcem v neprijetnem spominu.

Po požunskem miru je sklenil Napoleon I. leta 1806. s 16 knezi južne in zahodne Nemčije „porensko zavezo" in je postal zaščitnik te zaveze. Cesarju Francu I. je bilo voliti med vojno in odpovedjo nemške cesarske krone. Odpovedal se je rajši nemški cesarski kroni dne 6. avgusta l. 1806. Franc I. je imenoval novo ministrstvo, v katerem je bil grof Filip Stadion državni kancelar, nadvojvoda Karol pa vojni minister.

Tretja francoska okupacija.

(1809—oktobra l. 1813).

Avstrija se je kmalu zopet pripravljala na novo vojno s Francozi, preosnovala svoje vojaštvo in se zanašala na zavezo drugih evropskih držav. Nadvojvoda Ivan je osnoval narodno brambo. Leta 1808. so bili razglašeni cesarski patenti, po katerih se je osnovala narodna bramba in nadomestilna vojska ali reserva. Nadvojvoda Ivan je prišel na svojem potovanju 1. julija v Ljubljano, in še tistega dne se je izdala naredba, da se osnuje kranjska narodna bramba in reserva. Novačenje se je hitro in navdušeno vršilo, s posebno radostjo so prišli železniški in idrijski rudarji, a tudi ljubljanski dijaki so se oborožili. Naš pesnik Valentin Vodnik je bil vojni duhovnik ljubljanskih grenadirjev in je v svojem nagovoru spominjal na slavne turške boje in bodril na krepki odpor. Zložil je iskrene vojne pesmi, katere so brambovci navdušeno prepevali. Take pesmi so: Radovoljni brambovci, Avstrija za vse, Brambovska molitev, Brambovska prisega.

Že početkom l. 1809. je bila osnovana kranjska narodna bramba, ki je štela sedem bataljonov. Oboroženje te narodne brambe je stalo 329.000 gld., a bramba je bila nedostatno oborožena in je imela stare, malo porabne puške. Dne 4. aprila je nadzoroval narodno brambo nadvojvoda Ivan in je izdal navdušen oklic v nemškem in slovenskem jeziku, 30. aprila pa je blagoslovil škof Kavčič zastavo drugega ljubljanskega bataljona.

To vojno je začela Avstrija brez zaveznikov, zanašaje se na Napoleonovo vojno s Španci. Začela se je vojna že 12. aprila na Nemškem in v Italiji. Poveljnik avstrijski vojski v Italiji

Vodnikova rojstna hiša v Zgornji Šiški.

je bil nadvojvoda Ivan, ki je z notranje-avstrijsko vojsko premagal Francoze sredi aprila v bitkah pri Pordenone, Sacile in Fontana fredda. V teh bitkah so se tudi junaško bojevali kranjski pešci in brambovci, kar je sam nadpoveljnik priznal v poročilu kranjskim deželnim stanovom. Ker pa je Napoleon ob Dunavu zmagovito prodiral proti Dunaju, se je morala avstrijska vojska umikati iz Italije. Avstrijci so na Kranjskem utrdili posebno prehode črez Kras in Julijske Alpe, da bi ustavili nadaljnje prodiranje Francozov in branili iz Italije se umikajočo avstrijsko vojsko. Brez ovire so se sedaj Francozje polastili Benečije in vdrli v slovenske pokrajine.

Hrvaški ban grof Gyulay je s svojim vojem branil Kranjsko, posebno utrdbe pri Razdrtem, Podvelbu in Logatcu in utrjeno Ljubljano. Francoski general Macdonald je po hudem boju vzel omenjene utrdbe, ujel njih posadke in prišel 21. maja črez Vrhniko pred Ljubljano, katero je imel braniti stari podmaršal Moitelle. Dne 22. maja je bila slavna bitka pri Aspernu in Esslingenu, ne daleč od Dunaja, v kateri je nadvojvoda Karol prvič premagal dotlej nepremagljivega Napoleona I., a ravno istega dne je predal boječi ljubljanski poveljnik mesto Francozom, četudi je bila posadka proti predaji. Sovražniki so posadko ujeli, a častnike izpustili proti častni besedi. Nekaj dni preje so se polastili Francozje trdnjavic Predela in Naborjeta ter tako prišli na Koroško. Tako so zasedli Francozje Notranjsko in Gorenjsko; Dolenjsko so branili Avstrijci in tam osnovali črno vojsko proti Francozom.

Navzlic tedanjim francoskim uspehom se je na Kranjskem še večkrat pojavil upor proti sovražnikom, ki so imeli težko stališče. Črna vojska, hrvaška insurekcija pod vodstvom grofa Oršića, ki je s 400 konjeniki prejahal Notranjsko, in drzni ter spretni napadi majorja Du Monteta, ki je z malo vojsko dvakrat prodrl pred Ljubljano, so jako vznemirjali Francoze. Tudi na Gorenjskem se je ustanovila črna vojska, da bi zabranila s te strani prihod Francozov, toda prepozno. Vsi ti poskusi niso imeli trajnega uspeha, in dežele so se polastili Francozje.

Dne 11. julija se je sklenilo premirje v Znojmu med Avstrijci in Francozi. Grof Baraguay-d'Hilliers je postal generalni guverner Kranjskega in sosednjih pokrajin in je prevzel vojaško nadpoveljništvo. Grof Daru je prevzel upravo teh dežel kot generalni intendant, a njegov podintendant za Kranjsko je bil grof Fargues. Kranjskemu so naložili velikansko vojno kontribucijo 15,260.000 frankov, a ker te vsote niso v kratkem dobili, so odpeljali Francozje več uglednih prebivalcev kot talnike v trdnjavico Palmanovo in jih šele 8. novembra izpustili.

Ker so Francozje z nenavadno strogostjo in brezobzirnostjo pobirali davke in druge potrebščine, so se končno uprli

Kranjci v več krajih zoper svoje tlačitelje. Upor se je širil skoraj po vsem Dolenjskem in Notranjskem. Uprlo se je najprvo prebivalstvo v kočevskem in metliškem okraju, a potem tudi v črnomeljskem in novomeškem okraju. Kočevci niso hoteli plačati zahtevane kontribucije, so umorili francoskega vojnega komisarja in ujeli nekaj vojakov; za kazen so Francozje tri dni plenili po mestu. Poljanci so pomorili več francoskih vojakov in oropali francosko pošto; v Kostelu so kmetje ujeli več francoskih vojakov in jih oddali Avstrijcem. Francozje so za to požgali Poljane in Kostel. Pri Črnomlju so bili premagani Francozje. Oboroženi kmetje iz novomeške okolice so prišli v mesto, a francoska posadka jih je premagala. Francozje so požgali Prečno in Bršlin, kjer so na nje streljali. Na Notranjskem so se uprli hasperški podaniki in idrijski kmetje. Manj važni so bili nemiri v ljubljanski okolici, Ljubljana pa je ostala mirna.

Krvava bitka pri Wagramu je cesarja Franca I. prisililа, da je sklenil 14. oktokra 1809. dunajski ali schönbrunnski mir z Napoleonom I. V tem miru je izgubil cesar poleg drugih dežel Kranjsko, Gorenje Koroško, Goriško in Gradiščansko, Trst, Istro, ogrsko Primorje, civilno in vojaško Hrvaško. Tem deželam je priklopil Napoleon I. še beneško Istro, Dalmacijo in Dubrovnik in Bistriško dolino na Tirolskem. Vse te dežele so se skupno imenovale ilirske pokrajine, in njih glavno mesto je bila Ljubljana. Meje Napoleonove Ilirije so bile: Na severu Visoke Ture do Königsstuhla, odtod je držala meja južnovzhodno skozi Koroško do Stola v Grintavcih; nadalje je šla meja črez Kamniške planine do Save, poleg Save do Une, mimo Bosne, Hercegovine in Črne gore do Barskega pristana. Odtod je držala meja ob obali Jadranskega morja z otoki do desnega sočinega dotoka Idrijce (Iudrio), črez Kanin, Predel, Pontabelj, Pleken, Kreuzberg, Monte Cristallo in Marmolado. V teh mejah je merila Ilirija 60,400 km^2 in je imela dva milijona prebivalcev.

Valentin Vodnik je tedaj proslavil Napoleona I. v najlepši svoji lirični pesmi „Ilirija oživljena“, katero je natisnil l. 1811. v „Pismenosti“ in v uradnem časopisu „Télégraphe officiel“ v slovenskem in latinskem besedilu. Uradni časopis je tudi med domačimi vestmi ocenil Vodnikovo delovanje.

»O vitez dobrotni,
Kaj ti me budíš!
Daš roko mogočno,
Me gori držiš!«

Francoska vlada je v Vodniku vzbudila radostno nado, da se začne za slovenski narod boljša doba duševnega napredka.

«Korintu so rekli
Helensko okó,
Ilirija prstan
Evropini bo.«

To prerokovanje se mu pa ni izpolnilo, ker se je pozneje Ilirija razdrobila v osem kosov.

Maršal Marmont, vojvoda Dubrovniški, je postal ilirski generalni guverner s podkraljevo oblastjo in je stoloval v škofijski palači v Ljubljani, škof se je pa preselil v seminarsko poslopje. V Ljubljano je dospel 17. novembra in vladal ilirske pokrajine malone poldrugo leto človekoljubno in energično. Oziraje se na obstoječe razmere je uvedel upravo po francoskem načinu in tako marsikaj uredil, kar se je še po odhodu Francozov obdržalo. Vodstvo pravosodja je prevzel baron Coffinhal, drugo upravo pa je vodil državni svetnik Dauchy. Prenehal je z izterjevanjem vojne kontribucije in obljubil še druge olajšave. Avstrijska oblastva so še začasno naprej uradovala, a uradniki so francoskemu cesarju slovesno prisegli zvestobo in pokorščino. Prebivalstvo spočetka ni bilo zadovoljno z novimi razmerami.

Notranjo upravo so vodili intendantje. Občine so vodili župani (mêri), ki so bili enaki uradnikom. Francoske sodnije so naglo uradovale, njih sodbe so bile sicer ostre, a pravične. Policija je skrbela za varnost in red, in podpirala jo je žandarmerija. Roparjev in tatov ni bilo skoraj nič v deželi, potovanje je bilo varno. Francoski žandarji so bili še dolgo časa na dobrem glasu v Slovencih. Policija je odpravila igralnice in strogo pazila na preskrbovanje živil. Strogo se je nadzorovalo časopisje; v Ljubljani je bil glavni urad za cenzuro knjig in drugih tiskovin. Vlada je izboljšala tudi zdravstvene razmere in pospeševala cepljenje koz.

Kranjska kmetijska družba je prenehala delovanje. Francozje so ustanovili poseben urad za gozdarstvo, lov in ribarstvo, nadalje poseben oddelek za gradnjo mostov in cest. Francozje so pospeševali naseljenje tujih trgovcev navzlic ugovarjanju ljubljanskih trgovcev in občine. Izprva je še ostal avstrijski denar v veljavi, pozneje se je pa uvedel francoski denar. Marmont je izdal nov carinski tarif, da bi zboljšal denarno stanje in pospešil ilirsko obrtnost in kupčijo. To se mu je posrečilo, četudi je ovirala kupčijo Napoleonova celinska zaprtija. L. 1811. se je uveljavil zemljiški in osebni davek, katerega so Francozje pravično razdelili in pobirali. Marmont je uvedel samotrštvo s smodnikom in salpetrom ter pospeševal loterijo.

Valentin Vodnik

Rojen sim 3. svizhana 1758 ob 3 uri sjutra v gorni
Shishki na jami per Shiberlu is Ozheta Joshe, inu
matere Jera Panzè is Virha. Dedez Juri Vodnik
je rojen v' Shent Jakobi uni kraj Save, se je per=
shenil na Frato pod Goro nad Dravlami k' hishi
Shibert. Potle kupi hisho v' Sishki na Jami, ino sebej
pernese v' leti 1730, vmerje 1774 star osemdeset inu
pet let. Je rad delal inu vino pil. Vezhkrat mi
je sam pravil, kako sta on inu njega oche Miha
hodila na Hravashko, kupzhovala s' preshizhmi,
vinam inu platnam, sraven dober kup v' ostariah
shivela. Vezhidel Vodnikov je posno starost
doshivelo; dva brata inu ena sestra mojga dedza
so mene dostikrat pestovali, inu potle hvalili,
kader sim pridno v' sholo hodil.

Devet let star popustim jegre, huske, inu desanje na jamenskeh mlakah, grem volan v' sholo,
ker so mi oblubili, de snam nekdaj, kader ozhem, ako mi uk nepojde od rok. Pisati inu branje me je uzhil

Sholmaster Kolenez 1767; sa pervo sholo striz Marzell Vodnik franzishkanar v' Novim Mesti 1768 inu 1769. Od 1770 do 1775 poslusham per Jesuitarjih v' Lublani shest latinskeh shol. Tiga leta me shenejo muke v' klostér. k' franzishkanarjam, slishim vishkè shole, berem novo masho je s' oblubami savesthem; al 1784 me Lublanski shkof Herbershtein vun poshle, dushe past.

Krajnsko me je mati uzhila, nemshki inu latinshko shole; lashko veselje pa lashko, franzosko, inu splosh slovensko. Kamenje poznati sim se vadil 1793.

S' Ozhetam Marka Pohlin Dishkalzeatam se isnasim 1773. pishem nekaj krajnshiga, inu sakroshim nekitere pesme, med katirmi je od sedovoshiga krajnza komaj enmalo branja vredna. Vselej sim shelel krajnski jesiti zheden narediti. Baron Shiga Zois inu Anton Zirbart mi v' leti 1794 narozhita, kalender pisati; to je moje pervo delo, katiro tukaj vsim pred ozhi postavim, de se bodo smejali, inu s' menoj poterpleje imeli. Zhe bom shivel, ozhem sle katiro noro med ludi dati; nashi nastopniki bodo saj imeli kaj nad nami popravlati, inu brusiti.

Pisano na Gorjushah v' bohinskeh gorah
1. Roshnizveta 1796.

Rokopis Val. Vodnika.

Šolstvo so Francozje popolnoma preosnovali. Višje šole so bile osrednje ali centralne šole za zdravilstvo, kirurgijo, tehniko in pravdoznanstvo; srednjim šolam so pripadali liceji in gimnazije. V vsaki občini naj bi pa bila primarna ali ljudska šola za dečke in po večjih krajih tudi za deklice. Učni jezik v ljudskih šolah je bil slovenski, po drugih zavodih pa francoski ali italijanski. Valentin Vodnik je bil ravnatelj ljubljanske gimnazije, ki je imela tri razrede; novomeška pa je imela le dva razreda. Vodnik je poslovenil francoski katekizem, spisal slovensko-francosko slovnico in postal pozneje ravnatelj normalne šole. Franc Hladnik je bil profesor prirodopisja na osrednji šoli. Leta 1810. se je ustanovil botanični vrt. Opat Rafael Zelli je postal generalni nadzornik šolstva in je imel 18.000 frankov plače ter prosto stanovanje. Kakor naravno, je začela vlada pofrancozovanje pri mladini in je zahtevala, da mora francoski znati vsak, ki hoče dobiti denarno ustanovo.

Marmont ni bil prijazen duhovščini in je že leta 1809. prevzel posestva nemškega viteškega reda in malteškega reda ter pozneje razpustil ljubljanski kapucinski samostan in redovnike preselil v Škofjo Loko. Odpravil je tudi ljubljanski red usmiljenih bratov in novomeški kolegiatni kapitel. Duhovniški seminar je prenehal, ker ni dobival več podpore; nastalo je pomanjkanje duhovnikov, ker se jih je tudi mnogo izselilo Francoska vlada sploh ni bila prijazna duhovskemu stanu.

Ilirija je bila razdeljena v dve vojaški pokrajini. Prva pokrajina je imela pet okrajev, in središče enemu teh okrajev je bila Ljubljana. Ilirski polk (Chasseurs Illyriens) je brojil 4000 mož, med katerimi je bilo 2784 Kranjcev. Ilirske pokrajine pa so dale moštvo tudi za druge vojaške oddelke. Ti vojaki so se pošiljali v Italijo in pozneje so spremili Francoze na ruske poljane. Marmont je skrbel tudi za invalidne avstrijske častnike in njih vdove.

Marmont je odšel iz Ljubljane 26. januarja leta 1811. in prevzel nadpoveljništvo v vojni zoper kraljevino Portugalsko. Njegov naslednik v Ljubljani je bil blagi in blagohotni general grof Bertrand, ki je nastopil svojo službo 29. junija l. 1811. Bertrand je malone dve leti nadaljeval organizacijo Kranjskega in jo tudi dovršil. Kranjsko se je razdelilo v tri pokrajine

ali distrikte, in sicer v ljubljansko, postojinsko in novomeško. Vsaka pokrajina se je delila zopet v kantone, kantoni pa v „arrondissements" in „arrondissements" v podobčine.

Na Kranjskem (v sedanjem obsegu) so imele:

Ljubljanska pokrajina: 47 arrondissements z 929 francoskimi podobčinami; skupaj 349 katastrskih občin.

Novomeška pokrajina: 57 arrondissements s 377 francoskimi podobčinami; skupaj 364 katastrskih občin.

Postojinska pokrajina: 20 arrondissements s 354 francoskimi podobčinami; skupaj 218 katastrskih občin.

Vse tri pokrajine so imele torej 124 arrondissements, 1660 francoskih podobčin in 931 katastrskih občin.

Občinska uprava se je preustrojila po francoskem vzorcu, in občine so vodile izkaze rojenih, poročenih in umrlih. S 1. januarjem l. 1812. se je uveljavil francoski koledar. Po tem koledarju so se smele praznovati le nedelje; odpravili so vse zapovedane praznike razen štirih, namreč: Gospodovega vnebohoda, Marijinega vnebovzetja (obenem Napoleonov rojstni dan), Vseh svetih in Božiča. Ob nedeljah in praznikih so morali župniki in kurati ob koncu sv. maše pred oltarjem peti ali moliti določeno molitev za cesarja Napoleona I.

Francozje so razveljavili avstrijski zakonski patent z leta 1783. in uvedli civilni zakon leta 1812., in sicer sta zaročenca sklenila zakonsko pogodbo pred svetno gosposko (mêrom), in potem šele ju je smel poročiti duhovnik. Duhovniki, ki se niso strogo ravnali po teh predpisih, so bili za prvi tak prestopek kaznovani z globo, za drugi prestopek z zaporom dveh do pet let in za tretji prestopek z iztiranjem.

Code Napoléon se je uveljavil tudi za Ilirijo, izvzemši Vojaško granico, in po njem se je preustrojilo pravosodje. Uradni jezik je bil francoski in izjemoma tudi nemški in italijanski. Francozje so desetino in druge urbarialne dolžnosti znižali na štiri petine prejšnje vsote, odpravili roboto in patrimonialno sodstvo. Od neposrednih davkov se je obdržala le zemljarina, poleg te pa so še bili patentni davki in posredni davki. Tudi v šolstvu se je marsikaj izpremenilo. Centralne šole so postale akademije s štirimi fakultetami, iz gimnazij so postali liceji

z dvema gramatikalnima in dvema humanitetnima razredoma, več primarnih šol se je razširilo v štiri razrede. General grof Bertrand se je jako trudil, da dovrši po Marmontu pričeto delo. V tem pa se je Napoleon I. pripravljal na veliko vojno zoper mogočno Rusijo, katero je hotel ukloniti pod francoski jarem. Tudi ilirski polk in drugi ilirski oddelki so ga spremili v to nesrečno vojno. Mnogo Kranjcev je obležalo na širnih snežnih poljanah ruskih in le malo jih je zopet prišlo nazaj v ljubljeno domovino.

Konec francoske vlade na Kranjskem l. 1813.

Velikanski poraz Napoleonov na Ruskem in vedno večje sovraštvo drugih narodov zoper samosilnika sta končno napotila Napoleona I., da je zbral krog sebe najboljše poveljnike v odločilni boj. Napoleon je marca l. 1813. pozval Bertranda k francoski vojski v Nemčijo, in kot njegov naslednik je prišel v Ljubljano 23. marca maršal Junot.

Junot je zatiraval Kranjce ter zahteval večje vsote denarja in druge potrebščine od prebivalcev, ki že niso več zmogli visokih davkov. Da bi pomnožil francoske dohodke, je pobiral tudi razne dragocenosti in umetnine po kranjskih cerkvah. Ko so hoteli Francozje oropati Marijino cerkvico na Bleškem otoku, so skrile pogumne Blejčanke vse ladje, zvonile plat zvona in povzročile tako razjarjenje med prebivalci, da so francoski uradniki opustili svojo namero in prepustili domačinom vse cerkvene dragocenosti proti neveliki odškodnini.

Kmalu zbesnelega Junota je nadomestil Fouché, ki je prišel 29. julija v Ljubljano in tam ostal do 25. avgusta. V tem je tudi Avstrija pristopila zaveznikom 12. avgusta, in začel se je odločilni boj zoper Napoleona I. Od vseh strani se je bližala cesarska vojska Kranjskemu, da ga osvobodi francoskega gospodstva. Ljubljančani 15. avgusta še niso ničesar vedeli o novi vojni in so slovesno praznovali Napoleonov dan — pač zadnjikrat. Napoleon I. je prepustil obrambo ilirskih pokrajin italijanskemu podkralju Evgenu, ki je z vojsko 53.000 mož zasedel glavne prehode črez Ljubljano in Pontabelj v Italijo. V tej francoski vojski je bilo mnogo Hrvatov in Slovencev, ki so le čakali

prilike, da se zopet združijo z Avstrijci. Prebivalstvo ilirskih pokrajin je pospeševalo prodiranje Avstrijcev, kjer je le moglo. Tako je bilo mogoče, da je za polovico od Evgenove vojske manjša avstrijska vojska dosegla tolike uspehe.

Napoleonova zvezda se je bližala zatonu. Že v avgustu se je avstrijski general Hiller polastil Koroškega. Avstrijci so premagali Francoze na Ljubelju. Za ta tudi strategično važni prelaz se je vnel hud boj. Vse je bilo pripravljeno, da se v slučaju sile razstreli Dolžanov most pri Tržiču. General Hiller je poslal oddelek vojaštva skozi Suho v Savsko dolino, drugi oddelek pa je vodil polkovnik Paumgarten z Železne Kaplje črez Jezersko in Kokrsko sedlo proti Kranju, katerega so se polastili Avstrijci.

J. V. Valvasor.

Potem pa so bili Francozje poraženi 8. septembra pri Utiku, ne daleč od Ljubljane. Evgen je poslal iz Kranja, katerega so bili zopet zasedli Francozje, generala Belotija s 7000 vojaki proti avstrijski vojski generala Foelseisa, ki je bil tedaj pod Brdom. Francozje so prišli okoli Vranščice šele pri Trzinu na glavno cesto, kjer so jih v hrbtu napadli Avstrijci in hudo porazili. Uničili so Belotijev polk ob hudem dežju, generala pa ranili in ujeli. Francozje so imeli 55 mrtvih in 260 ranjencev. Avstrijci so ujeli 650 pešcev in 80 konjikov in dobili dva topova in mnogo streliva. V tem boju so se posebno odlikovali Trzinci in Mengišani. Dne 13. septembra je premagal Milutinović Francoze pri Šmarju, Rebrović pa pri Višnji gori 16. septembra. Polkovnik Starhemberg je

porazil sovražnika pri Velikih Laščah 25. septembra in ga podil do Kumpolja. Tako so Francozje izgubili Dolenjsko.

Dne 28. septembra je zmagala naša vojska pri Cerknici na Notranjskem. General Hiller je prišel v tem na Gorenjsko. Frimont je 23. septembra premagal Francoze pri gorenjskih Jesenicah, zasedel Bohinjsko dolino in poslal oddelke do Tolmina in Kobarida. Avstrijski oddelki so že bili južno od Karavank v Tržiču in Preddvoru. Podkralj Evgen je bil torej od vseh strani obdan od Avstrijcev in, ker se je bal, da mu naša vojska zabrani umikanje v Italijo, je zapustil z velikim delom svoje vojske Ljubljano 28. septembra in se umikal po tržaški cesti črez Planino iz Kranjskega. Dne 2. oktobra je bil francoski glavni stan v Razdrtem in 4. oktobra pri Sv. Križu. Drugi francoski oddelki so se po Savski dolini umikali črez Rateče in Fužine proti Trbižu. General Foelseis je takoj začel popravljati savski most pri Črnučah in se napotil proti Ljubljani. Na Ljubljanskem gradu zaostala mala posadka se je še branila s topovi, katerim so odgovarjali avstrijski topovi z Golovca. Francoska posadka se je še držala do 5. oktobra. Tako je nehala tretja francoska okupacija Kranjskega, ki je trajala približno štiri in pol leta. Kmalu potem je bil Napoleon I. premagan v tridnevni velikanski bitki pri Leipzigu (16. do 18. oktobra), ki se je končala z Napoleonovim umikanjem na Francosko.

Kranjsko po odhodu Francozov do cesarja Ferdinanda I.

(Oktober 1813—1835).

Dne 5. oktobra l. 1813. se je vdala 250 mož broječa francoska posadka na Ljubljanskem gradu avstrijskemu generalu Foelseisu, in s tem se je popolnoma nehala francoska oblast na Kranjskem. To veselo dejstvo se je naznanilo Ljubljančanom in okoličanom ob šesti uri zvečer s 50 streli iz topov na Ljubljanskem gradu. Tujega gospodstva prosti Ljubljančani so ta važni dogodek praznovali z občno razsvetljavo.

Dne 13. oktobra je prišel v Ljubljano novi civilni in vojaški guverner baron Lattermann, ki je bil jako slovesno

in navdušeno vzprejet. Priljubil se je kmalu prebivalstvu in je neumorno deloval v procvit dežele. Ljubljana mu je bila že od prej znana, ker je tu služil kot kadet leta 1767. pri pešpolku markija Botte. Še isto leto je imenoval slavnega Hladnika za prefekta ljubljanske gimnazije, katero mesto je tudi imel pred francosko okupacijo. Na cesarjev rojstni dan 12. februarja l. 1814. so ljubljanski meščani z velikim veseljem zopet pritrdili na mestno hišo cesarskega orla, ki so ga za francoske okupacije skrbno spravili. Še dandanašnji je ta orel na onem mestu in ima geslo:

»OLYMPIADE EXUL DIRA REDUX AUGUSTIOR NATALE FRANCISCI P. F.«

L. 1814. so kranjski stanovi poslali poslanstvo na Dunaj, da zopet dobe prejšnjo ustavo. To poslanstvo je cesar vzprejel dne 30. julija. Dotična pogajanja so pa trajala do l. 1818., v katerem je cesar Franc I. dne 29. avgusta izdal naredbo, s katero je zopet uvedel prejšnjo ustavo. Ta naredba je bila izdana v obeh deželnih jezikih, in nje 15 točk obsegajoče določbe so veljale do leta 1848. Dne 4. oktobra leta 1814. so se ilirski poslanci v knezoškofijski palači poklonili cesarjevemu namestniku, dvornemu komisarju grofu Saurauu, ter mu v nemškem in italijanskem jeziku prisegli zvestobo.

Lattermann je bil v Ljubljani do srede marca l. 1815. Postal je ljubljanski častni meščan, in tudi deželni stanovi so ga odlikovali. Po njem se tudi nazivlje krasni Lattermanov drevored, katerega so že prej zasadili, a ga je Lattermann dovršil. Po njegovem vplivu se je zopet ustanovila „Kranjska kmetijska družba“, ki ji je načeloval baron Zois in jo podpiral tudi nadvojvoda Ivan.

Na dunajskem shodu l. 1815. je dobilo Kranjsko svoje današnje meje. Marsikak kraj ali mesto je pripadalo Kranjskemu le začasno, n. pr. Žumberk od 16. stoletja do l. 1746., Reka od l. 1471. do l. 1776. Za tretje okupacije Kranjskega (1809—1813) so Francozje zamenjali **Motnik** za planinski pašnik Jaselnik ob štajerski meji, in to je tako ostalo tudi po dunajskem shodu. Notranja Istra se je šele leta 1815.

ločila od Kranjskega in združila s Primorskim. Tega leta je dobilo tudi Goriško svoje sedanje meje, ker od tedaj pripada Devin h Goriškemu.

Vsled patenta z dne 3. avgusta l. 1816. je cesar Franc I. združil Koroško, Kranjsko, Goriško, Primorsko in Civilno Hrvaško v kraljevino Ilirijo, katero sta upravljali dve guberniji. Ljubljanska gubernija je upravljala Kranjsko in Koroško.

L. 1821. je bil v Ljubljani vladarski shod (kongres), ki je trajal od 27. januarja do 12. maja. Tega shoda so se udeležili avstrijski cesar Franc I., ruski car Aleksander I., neapolitanski kralj Ferdinand in več diplomatov. Shod se je sklical zaradi nemirov na Neapolitanskem. Neapolitanski kralj je prišel v Ljubljano v spremstvu vojvode di Gallo, katerega pa je v Ljubljani potem nadomestil knez Ruffo. V Ljubljani se je prav pokazal odločilni vpliv ministra Metternicha, in po njegovem nasvetu je bila pozvana Avstrija, da naredi mir na Neapolitanskem. Proti temu sklepu sta ugovarjali Francija in Angleška. Prihod Avstrijcev pod vodstvom generalov Frimonta in Wallmodena na Neapolitansko dne 24. marca se je praznoval s slovesno božjo službo. Vladarski shod je bil v deželnem dvorcu, in trg pred istim se je odslej zval „Kongresni trg“ (prejšnji Kapucinski trg). Ob vladarskem shodu je imela Ljubljana nemško gledališče in italijansko opero. Na mestu nekdanjega kapucinskega samostana in vrta so l. 1824. zasadili lepi drevored „Zvezdo“. Za ta drevored ima velike zasluge guverner baron Schmidburg, ki je bil od l. 1822. do konca l. 1840. cesarjev namestnik na Kranjskem.

O priliki ljubljanskega vladarskega shoda so se cesarju Francu I. med drugimi poklonili tudi profesorji, katerim je cesar odgovoril: „Med ljudstvom se širijo nove misli, katerih ne bom nikdar odobraval. Ostanite pri starem redu, ki je še vedno najboljši! Našim prednikom se je pri tem dobro godilo, zakaj se ne bi tudi Vam? Ne potrebujem učenjakov, temuč lè pridnih državljanov, in tako mi vzgajajte mladino. Kdor meni služi, úči, kar jaz zahtevam. Kdor se pa bavi z novotarijami, pojdi, kamor mu drago, drugače ga pa zapodim.“

Cesarjevo bivanje v Ljubljani je pospešilo tudi že prej pričeto osuševanje Ljubljanskega barja; za njegovega vladanja se je leta 1818. ustanovila v Ljubljani prva obrtna šola in l. 1820. kot druga v cesarstvu Kranjska hranilnica, ki se je povzpela v teku desetletij do velikanskega denarnega zavoda. Že l. 1821. so sklenili deželni stanovi, da se ustanovi deželni muzej, in izdali l. 1823. v tej zadevi oklic na „domorodne prijatelje znanosti“. Tudi za to ustanovitev se je mnogo trudil guverner Schmidburg. Deželni muzej se je pa otvoril šele 4. oktobra l. 1831. v gimnazijskem poslopju.

Slovenci so že dolgo živeli razcepljeni v posameznih pokrajinah, in zavest narodne celokupnosti je v njih že malone izmrla. Huda nadloga je bila za kmeta robota. Kranjski kmet n. pr. je moral do leta 1848. delati 192 dni robote in dajati še desetino od vsakovrstnih živil. Kmeta so trli tudi hudi davki, ki so bili na Kranjskem višji nego v marsikateri bogatejši kronovini. Na Gorenjem Avstrijskem n. pr. se je plačevalo od njiv 5·24 gld. za oral, na Kranjskem pa 8·9 gld. Prošnje in pritožbe niso ničesar koristile. Kranjci in Korošci so plačevali razmerno več davka nego bogata Češka ali Moravska.

Šolstvo je bilo slabo urejeno, dasitudi se je Franc I. trudil za povzdigo šolstva. Učni jezik je bil le v nekaterih šolah popolnoma slovenski, povečem pa so bile šole nemško-slovenske. Slovenske učne knjige so spisali po naročilu avstrijske vlade od l. 1815. do l. 1829. V uradih ni imela slovenščina nobenih pravic, uradni oklici in odloki so bili malone izključno nemški. Vendar pa se je na vseučiliščn v Gradcu že leta 1812. ustanovila stolica za slovenski jezik, katerega je poučeval Primic in po njegovi smrti Koloman Kvas. Ljudstvo se ni nič zavedalo svoje narodnosti, edino zavetišče je imel slovenski jezik v cerkvi in pri duhovščini.

Za cesarja Franca I. je dobila tudi ljubljanska škofija sedanje meje. Vsa Dolenjska je spadala še do leta 1787. pod goriško nadškofijo. Leta 1830. je ljubljanska škofija prevzela od tržaške škofije dekaniji Hrenovice in Trnovo, od goriške nadškofije pa Vipavo in Idrijo in leta 1833. od lavantinske škofije motniško župnijo. Cesar Franc I. je umrl dne 2. marca l. 1835., in nasledil ga je njegov sin Ferdinand.

Ferdinand I.

(1835 do 2. decembra l. 1848).

Do zadnjega leta njegovega vladanja je bil mir v državi, kar je tudi Kranjski v marsičem koristilo. Po izpodbudi nadvojvode Ivana se je ustanovilo notranjeavstrijsko zgodovinsko društvo, ki se je potem ločilo v deželna društva. Kranjsko zgodovinsko društvo je cesar l. 1843. potrdil. Nadvojvoda Ivan je bil pokrovitelj tega društva, ki je od 1. januarja l. 1846. izdavalo za svoje člane časopis „Mittheilungen des historischen Vereines für Krain“. Nadvojvoda Ivan ima tudi velike zasluge za ustanovitev društva v prospeh obrtnosti (l. 1837.) in l. 1842. ustanovljenega notranjeavstrijskega društva za rudarstvo in zemljeznanstvo.

Pri Slovencih so najbolj širile narodno zavest „Novice“, katere je izdaval od l. 1843. dr. Janez Bleiweis v Ljubljani. „Novice“ so razpravljale poleg kmetijskih reči tudi še razne druge reči in budile slovenski narod, ki se je začel polagoma zavedati svojih pravic. Prav radostno so pozdravili „Novice“ tudi nekranjski Slovenci, in okoli „Novic“ so se zbirali slovenski slovstveniki.

Dne 1. septembra l. 1844. je prišel v Ljubljano cesar Ferdinand v spremstvu cesarice, da otvori tretjo obrtno razstavo notranjeavstrijskega obrtnega društva. Na tej razstavi je 195 Kranjcev izložilo svoje domače izdelke. Prihod cesarjev je slavil Ivan Vesel Koseski v pesmi: „Slovenija Presvitlimu Premilostljivimu Gospodu in Cesarju Ferdinandu I.“ Ta pesem je bila natisnjena v prilogi „Novic“ in je zaradi lepega jezika in vzvišenih misli vzbudila mnogo pozornosti.

V predmarčni dobi je bila tudi na Kranjskem narodna zavest še malo razvita, ker je primanjkovalo slovenskih šol in za narodno probujenje delujočih mož. Slovenščina je bila še precej zanemarjena, naše slovstvo je ovirala cenzura, in v uradih se je le nemški uradovalo. Važno je bilo za Slovence vplivanje ilirščine, katere so se poprijeli mnogi pisatelji. Kmalu so pa Slovenci, izvzemši Stanka Vraza, zapustili ilirščino in se

oklenili urednika „Novic“, dr. Janeza Bleiweisa. Zavest narodne celokupnosti se je le počasi razvijala.

Kakor na Štajerskem in Koroškem so tudi na Kranjskem imeli Slovenci „deželne stanove“, ki so se pa le malo brigali

Kranj.

za narod. Le na duhovščino in majhno število mlajših posvetnih razumnikov se je mogel opirati narod, ko se je prekucijski duh

širil tudi po Kranjskem. Tudi pri nas so razumniki radi čitali po cenzuri prepovedane knjige in časopise, katere so utihotapili iz Nemčije. Ker se Slovenci niso mogli sklicevati na zgodovinsko pravo, so se morali postaviti na stališče „naravnega prava“ in opiraje se na to pravo zahtevati osebno svobodo, državljanske pravice in narodno enakopravnost. Okleniti so se morali „narodnega principa“, ki je imel preosnovati staro Avstrijo in zadovoljiti nje razne narode.

Slovenci niso imeli društva, ki bi edinilo slovenski narod in postalo središče narodnemu gibanju. Kranjska kmetijska družba je poslovala in razpravljala samo v nemščini, katere pa ni razumel kmet. Šele z ustanovitvijo „Novic“ se je odpravil ta nedostatek, a kmetijska družba ni dobila nikakega političnega pomena. Tako so torej bili Slovenci o prihodu revolucije popolnoma nepripravljeni in med njimi ni bilo opažati pravega prevratnega gibanja. Vendar pa je bilo leto 1848. za Slovence jako znamenito v narodnem oziru.

Prva poročila o dunajskem prevratu dne 13. marca l. 1848. so prišla v Ljubljano dne 16. marca in so razdražila nekoliko mladih ljudi, ki so razsajali „pred Trančo“ in zahtevali iz prodajalnice „pri knezu Metternichu“ nepriljubljenega ministra podobo ter jo raztrgali in vrgli v Ljubljanico. Razbili so okna županu in rogovilili pozno v noč, končno so jih pa vojaki razgnali. Po veliki večini so se pa Ljubljančani dostojno obnašali in si pripeli na prsih bele trakove v znak „veselja in narodnosti“. Zvečer je bila v gledališču slavnostna predstava, kjer je zbrano občinstvo z velikim navdušenjem stojé pelo cesarsko pesem, mesto pa je bilo razsvetljeno. V Ljubljani in po drugih večjih krajih so osnovali narodne straže. Guverner grof Welsersheimb je razglasil, da je cesar Ferdinand I. dovolil ustavo in tiskovno svobodo. Ta vest je povzročila občno zadovoljstvo, in Kranjci so poslali cesarju zahvalno adreso.

Tuji hujskači so prihajali posebno med slovenske kmete, da bi jih nahujskali zoper graščake in vlado, a slovenski rodoljubi so kmete poučevali in jih svarili pred hujskači. Pojavljali so se tu in tam neznatni nemiri, večji del dežele pa je ostal miren. Najhujši izgredi so bili na Igu pri Ljubljani, kjer so kmetje dne 21. marca napadli in plenili graščino slavnih

Turjačanov, vojaki so jih pa še tisto noč razgnali in zopet pomirili ljudstvo. Kranjski deželni stanovi so cesarja v adresi zahvalili za ustavo in prosili, da se jim podeli pravica dovoljevanja davkov, nadzorovanje državnega gospodarstva in sodelovanje pri zakonodavstvu.

Že dne 6. aprila se je sklical v Ljubljano deželni zbor, katerega je odbor pomnožil z nekaterimi člani ljubljanskih deželnih stanov, z nekaterimi odvetniki, profesorji in tremi kmeti. Tako je dunajski prevrat vplival na stare stanove in razširil narodno zastopstvo. Bati se je bilo za javni mir, dokler se ni rešila jako važna zadeva o odvezi kmetskega stanu. Kmetom so obetali prenehanje robote, desetine in drugih dolžnosti, a kmetje so se upirali vsaki odškodnini. Ljudstvo je o tej zadevi poleg drugih poučeval dr. Bleiweis v „Novicah". Prišli so pa hujskači med kmete in povzročili nemire po nekaterih krajih. Tako tožijo kranjski deželni stanovi v neki vlogi do vlade, da so se morale z vojaki zavarovati graščine v ljubljanski okolici, da so jih branili zoper razjarjene kmete. V obče pa ni prišlo do hujših neredov.

Leto 1848. je tudi v Slovencih vzbudilo narodni čut, ko so Nemci začeli delati za zedinjeno Nemčijo. Dne 13. aprila je prišlo s Kranjskega poslanstvo z belo - modro - rdečo zastavo na Dunaj, da zahvali v avli zaslužne može, ki so pridobili svobodo vsem narodom. Dr. Bleiweis je prečital adreso, ki je bila v prav slovenskem duhu sestavljena in je tudi ugajala Dunajčanom, kajti takrat so se strinjali Nemci in Slovenci v ceni dobljene svobode.

Slovenski program se je polagoma razvijal, in prve načrte o slovenskem programu nahajamo v adresi kranjskim stanovom, katero je poslalo 44 dunajskih Slovencev „zakonitemu organu osrednje slovenske pokrajine". Dne 6. aprila se je otvoril kranjski deželni zbor, ki se je posvetoval o razširjenju deželnozborskega zastopa, o kmetskih razmerah, narodnem šolstvu, slovenskem uradnem jeziku in je na podlagi sklepov sestavil peticijo do cesarja in vlade in poslal posebno poslanstvo na Dunaj.

Na Dunaju so prijazno sprejeli kranjsko poslanstvo in mu obljubili, da se kolikor mogoče ustreže izraženim željam.

Dr. Bleiweis je v slovesni avdienci pri nadvojvodi Ivanu izrekel tudi upanje, da se ustanovi zedinjena Slovenija. Nadvojvoda Ivan je odobril to misel s pridržkom, da se tudi nekranjski Slovenci izrečejo za zedinjenje. Razposlala se je v slovenske kraje v podpis nova peticija, v kateri se je zahtevala zedinjena Slovenija, enakopravnost slovenščine v šoli in uradu in neodvisnost Avstrije od Frankfurta. V tem je pa prišla 25. aprila ustava, ki ni uresničila slovenskih željá.

Za narodno skupščino v Frankfurtu so imele voliti tudi slovenske dežele, a ker so Slovani iskali svoje težišče v Avstriji, ni kazalo Slovencem voliti za skupščino v Frankfurtu. Dunajsko društvo „Slovenija“ je razposlalo v slovenske kraje po Karolu Dežmanu sestavljen „poziv na narod slovenski“, ki se je izrekel zoper volitve v Frankfurt. Ta poziv je jako pomnožil nasprotnike frankfurtske narodne skupščine, ki je ponujala Slovencem poroštva za narodnost in vse, „kar priznava priroda in zgodovina“. Henrik Costa pa je za pristop k Nemčiji še zahteval, da se varuje neodvisnost avstrijskega cesarja. Slovenci bi imeli kakih 20 poslancev v Frankfurtu. Kranjski Slovenci niso bili složni, udeležba pri volitvah je bila z malimi izjemami neznatna, nekateri kraji pa niso hoteli voliti. V tem času so tudi barve kranjske dežele „bela-modra-rdeča“ postale obče slovenske.

Dunajska „Slovenija“ je poslala v Ljubljano poslanstvo z namenom, da izpodbuja Slovence k vztrajnemu delovanju. Slovanskega shoda v Pragi so se udeležili Slovenci v pičlem številu. Na shodu je bilo le pet slovenskih zastopnikov, ki so v jugoslovanskem odseku spravili v razgovor slovenske zahteve, zlasti zedinjenje Slovencev v eno kronovino. Ta shod je imel malo uspehov, pa je bil vendar prvi korak k vzajemnemu delovanju avstrijskih Slovanov.

V Ljubljani se je osnovalo dne 25. aprila „Ljubljansko slovensko društvo“ z geslom: „Vse za vero, cesarja in narodnost.“ To društvo ni bilo po godu vladi in pomnoženemu stanovskemu odboru. Društveni predsednik je bil dr. Bleiweis, ki je proglasil društveni nalog, da dovede slovenščino do enake stopinje z drugimi živimi jeziki. To društvo se je že spočetka pečalo tudi s politiko, vobče pa delovalo mirno in

trezno. Mnogo so pripomogle k narodnemu probujenju slovenske „besede“ in gledališke igre. Slovenska društva v drugih deželah so bila v tesni zvezi z Ljubljanskim slovenskim društvom.

Jako pomenljivo je bilo tudi delovanje slovenskih časopisov. Spočetka je bilo težko dobiti dovoljenja za izdavanje časopisov. Kranjska kmetijska družba je šele po dolgih razpravah in po priporočilu nadvojvode Ivana dobila dovoljenje za izdavanje Novic, ki so začele izhajati dne 5. julija leta 1843. Dr. Bleiweis je urejeval Novice, ki so imele že prvo leto 800 naročnikov. V Ljubljani so izhajali še naslednji časopisi: Slovenija (urednik M. Cigale) od leta 1848. do leta 1850., Vedež (urednik Navratil), Zgodnja Danica (ustanovil dr. Janez Kr. Pogačar) in Pravi Slovenec (urednik Fr. Malavašič). Reakcija je uničila imenovane časopise razen Novic in Zgodnje Danice, ki so izhajale do l. 1903.

Vsled nove ustave z dne 25. aprila leta 1848. so bile razpisane državnozborske volitve. Razna društva z ljubljanskim volilnim odborom so priporočala kandidate in opozarjala kmete, da naj volijo za poslance razumne in spretne može. Vsi Slovenci so imeli v državnem zboru 16 narodnih poslancev, ki pa niso imeli točnega in celotnega programa in se tudi niso čutili kot poslanstvo slovenskega naroda v celoti, kar se je opažalo pri raznih razpravah.

Kranjski začasni deželni zbor se je zbral 19. junija l. 1848. v Ljubljani in je imel 50 poslancev, in sicer 18 članov starih stanov, neplemenitih graščakov in duhovščine, 14 članov mest, trgov, inteligencije in rudarstva in 18 kmečkih zastopnikov. Volitve se niso povsod gladko vršile, ker so se kmetje protivili odškodnini za prejšnje dolžnosti nasproti graščakom. Deželni zbor je otvoril grof Welsersheimb z nemškim govorom, katerega je poslancem poslovenil poslanec Miha Ambrož. Predsednik je poudarjal, da ostane deželni zbor dotlej začasen, dokler ne določi stalne osnove državni zbor. Razprave so bile precej živahne in so se vršile posebno o odškodninski zadevi. Ker se niso mogli zediniti, so izvolili po nasvetu grofa Andreja Hohenwarta poseben odsek, da se pobota s kmetskimi poslanci. Ta namera se pa ni posrečila, in že koncem junija je zaključil deželni zbor zasedanje. Tako so tudi še zanaprej

zastopali deželo stari deželni stanovi, kateri so odklonili vabilo gorenjeavstrijskih stanov k shodu v Linz.

Slovenski narod se ni ujemal z onimi slovenskimi poslanci, ki so po umoru vojnega ministra Latoura še ostali v državnem zboru, katerega narod ni več priznal kot zakonito zastopstvo. Slovenci so ostali zvesti svojemu cesarju in vladi, kar se je pokazalo o raznih prilikah. Sijajno je zmagalo pri nas avstrijsko domoljubje. Kranjski in štajerski Slovenci so se pogajali, da bi se skupno vzdignili za Avstrijo in cesarja. Predno pa se je uresničila ta zaveza, se je polastila cesarska vojska Dunaja. „Slovensko društvo“ je krepko delovalo proti rovarjem in poslalo adreso cesarju in Jelačiću. Kranjski deželni stanovi so odločno prosvedovali proti Frankfurtu in proti rovarskemu gibanju. Slovenski narod je sploh hudo obsojal one slovenske poslance, ki so po oktobrski revoluciji ostali še v dunajskem državnem zboru.

Franc Jožef I.

(od 2. decembra l. 1848).

Ker je bil Ferdinand brez otrok, bi bil po pragmatični sankciji njegov naslednik brat, nadvojvoda Franc Karol, ki pa ni hotel prevzeti cesarske oblasti. Nasledil ga je torej njega najstarejši sin Franc Jožef I., s katerim je nastopila tudi za Kranjsko nova doba.

Že dne 22. novembra je bil iz Dunaja premeščeni državni zbor otvorjen v Kromerižu na Moravskem. Ministrskega predsednika Schwarzenberga program je vobče zadovoljil Slovence; ti so ostali v vladni stranki in pristopili slovanskemu klubu, ki je štel 120 članov. Kranjski slovenski poslanci so tudi v Kromerižu večkrat govorili ter tuintam stavili kak samostalen predlog. Pri razpravi o „osnovnih pravicah“ je tudi med slovenskimi poslanci nastala razburjenost, in poleg Ulepića so večkrat posegli v razprave Ambrož, dr. Kavčič, Gorjup, Rulić, Smrekar in dr. Ovijač. Dne 6. marca l. 1849. je bil nepričakovano razpuščen državni zbor v Kromerižu.

Že prej je še dunajski državni zbor izvolil po nasvetu dr. Kavčiča „ustavni odbor“, v katerem so bili Slovenci

dr. Miklošič, dr. Kranjec, Ambrož, dr. Kavčič, Gorjup in pl. Laufenstein (namesto Ambroža). Dr. Kavčič je predložil

Dr. France Prešeren.

podrobni načrt za razdelitev Avstrije po narodnostih, a odboru ta nasvet ni ugajal. Že dne 5. marca l. 1849. je končal ustavni

odbor svoje brezuspešno posvetovanje. Slovenska delegacija v državnem zboru je bila prav ugledna.

V narodni skupščini v Frankfurtu ob Menu je bilo malo slovenskih poslancev, a še ti so se povečem že vrnili domu. Novim volitvam s početka l. 1849. so se Slovenci odločno uprli in izjavili, da nimajo nikakega posla v Frankfurtu. Odločneje nego prej so Slovenci prosvedovali zoper velikonemške težnje v Frankfurtu. Vlada je končno ustavila nadaljevanje volitev, izvoljenim poslancem pa ukazala, da naj ostanejo doma.

Po razpustitvi državnega zbora so slovenski poslanci kmalu ostavili Kromeriž razen Ambroža, ki je še imel dovršiti svoja opravila kot zbornični reditelj. Ulepića pa je vlada pozvala v odbor za izvršitev nove avstrijske uprave. Cesar je izdal novo ustavo za vso Avstrijo. V točki 1. te ustave je med kronovinami tudi omenjena kraljevina Ilirija, obsegajoča vojvodini Kranjsko in Koroško, grofiji Goriško in Gradiščansko, mejno grofijo Istrsko in Trst z okolico. Toda Korošci niso hoteli biti v zvezi s Kranjsko, in že 13. marca je obljubila vlada, da razruši Ilirijo. Zaradi tega se tudi ni ustanovil deželni zbor kronovine Ilirije, ter je stopilo na njegovo mesto več deželnih zborov. Po novem deželnem redu je postalo Kranjsko „nerazdružna kronovina“, tako tudi Koroško.

Minister pravosodja Bach je pripoznal pri sodnijski osnovi, da morajo uradniki v takih krajih, kjer je več zakonito priznanih jezikov, biti vešči dotičnim jezikom. Kranjsko je smatral Bach za celoto v jezikovnem oziru.

Še nekoliko o slovenskih zahtevah in pridobitvah v tej dobi. V državnem zboru je najprej Anton Črne zahteval, da se odpravijo po slovenskih pokrajinah slovenščine nezmožni uradniki, kar sta tudi zahtevala v posebni peticiji poslanca Ambrož in Stercin. Že julija leta 1848. je vlada dovolila poslovenjevanje zakonov, uredeb in oglasov za Kranjsko kronovino. „Slovensko društvo“ je začelo poslovenjevati državljanski in kazenski zakonik; najmarljivejša prelagatelja sta bila Matej Cigale in Anton Mažgon.

Kranjski deželni stanovi so prosili za uvedenje slovenščine v šole. Načrt za osnove narodnih šol z dne 2. septembra l. 1848. ima določilo, da se ima odslej poučevati v osnovnih šolah

izključno v materinščini; samo na željo občine se sme poleg materinščine poučevati še drugi deželni jezik. Gotovo je bil ta ukaz velika pridobitev, a se je le malokje izvrševal. Konec avgusta je vlada odredila, da je na gimnazijah učni predmet tudi slovnica in slovstvo materinščine in drugega deželnega jezika, ako je to potrebno. L. 1849. se je ustanovila v Ljubljani slovenska poljedelska šola, na kateri sta poučevala Karol Dežman in dr. Orel. Kranjski stanovi so tudi zahtevali ustanovitev tehniške šole (realke) s slovensko rokodelsko šolo, a tej zahtevi se ni ugodilo.

V načrtu „osnove javnega pouka" je bilo določeno, da se ustanovi za vsako kronovino „deželno šolsko svetovalstvo". Ambrož se je pa na Dunaju za to potegoval, da dobe vsi Slovenci samo eno skupno šolsko svetovalstvo za vse slovenske pokrajine. Tudi Slovensko društvo v Ljubljani je l. 1849. prosilo vlado za vseslovensko šolsko svetovalstvo in izdavanje šolskih knjig, a brez uspeha.

Leta 1848. se je tudi sprožila misel, da se ustanovi v Ljubljani slovensko vseučilišče. Slovensko društvo je poslalo dotično prošnjo ministrstvu na Dunaj, a tudi slovenska državna poslanca dr. Ulepić in dr. Kavčič sta se z drugimi trudila za ustanovitev vseučilišča. Vlada je obljubila vseučilišče in prosila Slovensko društvo, da predlaga strokovnjake za slovenska predavanja o civilnem in kriminalnem pravu. To vseučilišče bi bilo bolj skromno in bi se ustanovilo na ta način, da bi se združile že obstoječe ljubljanske višje šole (licej, bogoslovnica in ranocelniški zavod) in dopolnile, slovenščina pa bi se polagoma uvedla kot učni jezik za vse vede in predavanja.

Vlada je imenovala za slovenska pravoslovna predavanja na predlog Slovenskega društva dr. Lehmanna za kriminalni zakonik in Antona Mažgona za civilni zakonik. Pri tem pa je tudi ostalo. Minister grof Stadion je še malo pred razpustom kromeriškega državnega zbora izjavil, da je vseučilišče v Ljubljani koristno in potrebno in da ustanovitev ljubljanskega vseučilišča zahteva tudi „strogo spoštovanje načela narodne enakopravnosti in enakega varovanja vseh interesov". Uresničiti se pa da načrt šele tedaj, ko bo dovršena preustrojitev višjih šol; dotlej pa zadostujejo slovenska pravoslovna predavanja. Po rani

Mažgonovi smrti je vlada ustavila pravoslovna predavanja v Ljubljani. Pozneje so imeli v Gradcu slovenska pravoslovna predavanja dr. Kranjec, dr. Kopač in dr. Skedl. L. 1849. je tudi ljubljanski mestni zastop prosil za vseučlišče v Ljubljani, a vlada je odgovorila, da se je ta zadeva odložila le zaradi velikih stroškov.

Za vlade Franca Jožefa I. so se na raznih bojiščih pogumno bojevali na Kranjskem nabrani vojaški oddelki. Leta 1848. je bila vojna v Italiji, kjer je Radecki premagal sardinsko vojsko pri Sommacampagni in pri Custozzi in prisilil kralja Karola Alberta k premirju. Meseca marca l. 1849. se je zopet začela vojna med Avstrijo in Sardinijo. V štiridnevni vojni je Radecki Sardince in uporne Italijane slavno premagal pri Mortari in Novari. Kralj Viktor Emanuel je sklenil mir z Avstrijo. V vojni z Italijo l. 1859. je bila Avstrija osamljena in po nesrečnih bitkah pri Montebelu, Palestru, Mažaenti in Solferinu je sklenil cesar mir v Zürichu ter izgubil Lombardijo. Leta 1866. je bila vojna s Prusko in Italijo. Vojna s Prusko ni bila srečna, v Italiji pa je zmagal nadvojvoda Albreht pri Custozzi, Tegetthoff pa v pomorski bitki pri Visu. Vseh teh vojn so se udeležili tudi slovenski vojaki različnih oddelkov in se odlikovali po priznanem pogumu.

L. 1878. je naročil berolinski shod naši državi, da zasede in upravlja Bosno in Hercegovino, Turčija pa je dovolila avstrijsko-ogrsko upravo v sandžaku novibazarskem. Turški prebivalci so se pa uprli naši vojski, in ko sta šla poveljnika Filipović in Jovanović dne 24. julija črez bosensko in hercegovinsko mejo, sta imela še več hudih bojev, predno sta zasedla Bosno in Hercegovino. Kranjski pešpolk št. 17 (baron Kuhn) je imel zlasti pri Jajcih hud, a zmagovit boj z ustaši, lovci so pa v Hercegovini prodirali proti Mostaru in naprej do črnogorske meje.

Dne 14. aprila l. 1851. je cesar sklical posebno svetovalstvo, ki bi nadomestovalo državni zbor, a konec leta je preklical marčno ustavo z l. 1849., „ker je bila ta ustava v nasprotju z državnim edinstvom in monarhičnim načelom". V dveh lastnoročnih pismih je cesar odpravil marčno ustavo in osnovne pravice. Tretje lastnoročno pismo določa temelj novemu organičnemu

zakonodavstvu. Cesar je izkušal do leta 1860. zopet neomejeno (absolutno) vladati. Vsled nesrečne vojne v Italiji leta 1859. je odstopilo Bachovo ministrstvo, cesar pa je odpravil absolutizem, ki se ni mogel več vzdržati, in je zopet uvedel ustavo z „oktobrsko diplomo“ z dne 20. oktobra leta 1860. V naslednjem letu je cesar izdal februarski patent, ki določa deželno upravo, deželni volilni red in tudi ustanovitev kranjskega deželnega zbora namesto prejšnjega stanovskega zbora. Decembrski zakoni z dne 21. decembra l. 1867. so izpremenili ta osnovni zakon in določili področje deželnega zbora. Od l. 1901. volijo tudi kmečke občine neposredno. (Glej: „I. del Vojvodine Kranjske“, str. 154. itd.).

V zadnjih desetletjih je tudi Kranjsko dobilo večje gmotne koristi, ki so zlasti kmetom olajšale bedno stanje. S cesarskim patentom z dne 4. marca l. 1849. se je izvršila zemljiška odveza in s patentom z dne 5. julija l. 1853. so se odpravile služnosti (servituti). Zakon z dne 8. maja l. 1876. določa državno podporo za plačevanje zemljiške odveze. Velike važnosti za deželo je tudi uravnava zemljiškega davka, ki je razbremenila posestva za 600.000 kron. Za vlade cesarja Franca Jožefa I. se je na Kranjskem zgradila prva železnica in sicer Južna železnica. Nje proga Celje-Ljubljana se je začela graditi l. 1845. in se je otvorila l. 1849. Splošni promet na glavni progi se je začel dne 17. julija l. 1854. Stranska proga Št. Peter-Reka se je otvorila l. 1873., Vrhniška železnica pa l. 1897. Cesarjeviča Rudolfa železnice proga Ljubljana-Trbiž se je otvorila l. 1870., Kamniška železnica l. 1890., Dolenjskih železnic proga Ljubljana-Kočevje l. 1893., proga Grosuplje-Straža pa l. 1894. Tako se je izpopolnilo železniško omrežje, ki poleg drugih občil gotovo največ pripomore v povzdigo gmotnega blagostanja naše dežele.

L. 1883. se je prav slovesno praznovala šeststoletnica habsburškega vladarstva na Kranjskem in sicer ob navzočnosti Nj. Veličanstva cesarja, ki je razen Ljubljane posetil tudi nekatera druga mesta. Velika nesreča je zadela deželo, zlasti pa glavno mesto Ljubljano leta 1895. Dne 14. aprila (velikonočno nedeljo) zvečer ob 11. uri 17 minut je bil grozen potres, ki je v Ljubljani in okolici povzročil velikansko škodo. Po raznih mestih, zlasti na Dunaju, v Pragi, Gradcu, Zagrebu in Ljubljani so se ustanovili pomočni odbori, k so

nabrali velike vsote v olajšanje po potresu nastale bede. Njega Veličanstvo presvetli cesar je daroval prvi velikodušni dar in črez nekoliko dni tudi sam prišel v Ljubljano v tolažbo potrtemu prebivalstvu.

Leto 1898. je bilo pravo slavnostno leto za razne narode širne naše države ki sočuvstvujejo v tugi in veselju s preljubljenim vladarjem, praznujočim petdesetletnico slavnega vladanja. Svojemu vladarju vsekdar zvesta kranjska dežela je prav slovesno praznovala to redko slavlje. Vendar to veselje ni bilo neizkaljeno. Dne 10. septembra onega leta je ob obali Lemanskega jezera v Švici morilno orožje kruto uničilo zvesto družico našega preljubljenega cesarja, cesarico Elizabeto, ki je od 24. aprila l. 1854. delila ž njim tugo in veselje in se odlikovala po izredni človekoljubnosti in milosrčnosti.

Notranje in kulturne razmere v novem veku.

O notranjih in deloma tudi kulturnih razmerah smo že semtertja govorili in preostaja nam le še, da dopolnimo dotična izvajanja.

Misel državne celokupnosti se je izcimila l. 1526., ko so se združile češke in ogrske dežele z avstrijskimi deželami. Za nadaljnji razvoj te misli so se trudili deželni stanovi in vladarji. Videli smo, kako so kranjski deželni stanovi večkrat imeli skupna posvetovanja z drugimi notranjeavstrijskimi stanovi, zlasti zaradi pretečih turških navalov. L. 1614. pa je v Linzu zboroval prvi avstrijski državni zbor. Ferdinand I. je ustanovil štiri osrednje urade, in sicer tajni svetniški zbor, občni dvorni urad, občno dvorno vlado in vojni svèt. Namesto tajnega svetniškega zbora je postavil Leopold I. l. 1670. konferenco, ki se je posvetovala o notranji in zunanji politiki. Občni dvorni urad je opravljal konferenčne reči razen denarstva in vojaštva in je imel štiri tajnike. Ta urad je tudi izdaval za vso državo veljavne generalne mandate. Od l. 1654. pa je bil dvorni urad samostalna in od tajnega svetniškega zbora neodvisna oblast in je imel tri oddelke: notranjeavstrijski, gorenjeavstrijski in dolenjeavstrijski. Dvorni urad (državno finančno

ministrstvo) je upravljal državno denarstvo in je bil osrednji urad za deželne oblasti. Nerazdeljivost avstrijskih dežel je določila pragmatična sankcija.

Redni vir dohodkov so bile dovolitve deželnih stanovskih zborov in izvenredni prispevki in davki. Videli smo, da je Kranjsko posebno v dobi turških navalov plačevalo velike davke in prispevke v obrambo turške meje in da je bila davčna moč naše dežele do skrajnosti napeta.

Deželni stanovi so še spočetka novega veka imeli veliko oblast in so se v 16. stoletju borili z vlado za svojo veljavo. Zlasti v reformacijski dobi so imeli deželni stanovi velik vpliv in so izkušali omejiti vladarske pravice. Protireformacija pa je zmanjšala oblast deželnih stanov, ki odslej niso več mogli preprečiti pobiranja davkov, ampak so določevali samo še o načinu razdelitve davkov. Zakonodavsko oblast je imela vlada, izvrševalno oblast pa deželni stanovi, ki so se ločili v tri stanove. Člani deželnega stanovskega zbora so bili: škof, infulirani in v deželni deski vpisani cerkveni dostojanstveniki, poslanci stolnih kapiteljev, plemenitniki in poslanci vladarskih mest. V poznejših stoletjih so se pa vedno bolj omejevale pravice deželnih stanov.

Mestom in trgom so habsburški vladarji potrdili stare pravice in svoboščine, a jim tudi podelili nove in pomnožili stare pravice. Za Maksimilijana I. je dobila Ljubljana l. 1504. svoje zastopstvo v deželnem zboru in posebne pravice v pospešitev obrtnosti in kupčije. Za Ferdinanda I. se je Ljubljana povekšala in je razširila svojo kupčijo, a tudi v drugih utrjenih mestih je cvetela obrtnost in kupčija. Važno občilo je bila tedaj zgrajena Kokrska cesta. V Valvasorjevi dobi so se sicer pečala kranjska mesta in trgi bolj s poljedelstvom nego z obrtnostjo, vendar pa je cvetela kupčija. Škofja Loka n. pr. je kupčevala s konji, platnom in cvirnom v Nemčijo in Italijo; Lož je tržil z usnjem, žitom, soljo in konji, Tržič z usnjem, bakreno in železno posodo in Vipava z vinom. Vrhnika je bila važno skladišče za blago, ki se je prevažalo iz Italije v Ljubljano. Vendar so pa mesta in trgi trpeli tudi po iztiranju protestantov, turških navalih, kugi, kobilicah in drugih nezgodah.

Največ se je pa storilo za mesta in trge v 19. stoletju z raznimi napravami v povzdigo gmotnega blagostanja in duševne naobraženosti.

Kmetje so bili do cesarja Jožefa II. tlačani graščakov in so bili le uživalci posestev. Brez graščakovega dovoljenja ni smel kranjski kmet ne zapustiti posestva, ne oženiti se, ne dati svojih otrok izuriti v kakem rokodelstvu. Kmečko posestvo se je imenovalo rustikalno posestvo, v deželni deski vpisano posestvo pa dominikalno posestvo. Graščaki so imeli na svojih posestvih upravo sodstva in redarstva. Kmetje so morali tlačaniti svojim gospodarjem in jim plačevati razne davke v živilih in drugem blagu. Olajšanje od prevelikih bremen so pričakovali od Lutrove vere in se večkrat spuntali. Kmečki upori so se ponesrečili, in njih usoda je bila še žalostnejša. Marija Terezija jim je nekoliko olajšala bedno stanje, cesar Jožef II. pa je l. 1781. odpravil tlačanstvo. Odslej so bili kmetje osebno prosti in le podložniki svojih gospodarjev ter so plačevali desetino od svojih pridelkov, a imeli so še druga bremena. L. 1848. se je odpravilo podložništvo, graščaki pa so dobili primerno odškodnino.

Janez Šubic.

Ker smo druge notranje razmere razpravljali že na raznih mestih, oglejmo si najprvo stanje **staviteljstva**, **slikarstva** in **kipotvorstva** na Kranjskem v novem veku.

Na Kranjskem se je gradilo v gotskem slogu še do druge polovice 16. stoletja. V dobi zgodnje renesanse zgrajena poslopja so se pozneje prezidavala, in prvotni slog je le težko še poznati. **Renesanski slog** se je šele prav udomačil proti koncu 16. in v početku 17. stoletja. Pri posvetnih zgradbah nahajamo lepe in široke stopnice, velike dvorane in prostorna dvorišča. Pri cerkvenih stavbah so radi delali kupole, ki so zidane na valjastem podstavu, „tambur“ ali „boben“ imenovanem. V tem podstavu so okrogla ali četverokotna okna.

Juri Šubic.

V nevarni dobi turških navalov so kranjski plemenitaši bivali na gričih in gorah v dobro utrjenih **gradovih**. Ko so se pa nehali turški napadi, so začeli tudi po ravninah graditi gradove, v katerih pa ni videti enotnega sloga, tako n. pr. Fužine (zgrajene l. 1525.) in Turjak (zgrajen l. 1570.). Lep napredek se kaže pri stavbah 17. stoletja. V Valvasorjevi dobi je bil po stavbi in opravi najlepši kranjski grad **Soteska**, zgrajen v 17. stoletju. Enak tip ima več nekoliko manjših gradov, n. pr. Krumperg, Goričane, Brdo in Rakovnik. Izmed

samostanov omenjamo v prvi vrsti cistercijanski samostan v Zatičini, ki ima znak raznih dob. Tudi Mekine, Bistra in Kostanjevica se odlikujejo po svoji velikosti, so pa brez arhitektonskega znaka.

V mestih najdemo važnejše in lepše zgradbe šele v barokni dobi. Leta 1642. je bil v Ljubljani zgrajen „knežji dvorec", ki je bil preprost na zunaj, pa je imel lepo okrašene notranje prostore in razsežen vrt s špiljami, kipi, jahalnico in streliščem. V stari Ljubljani je bil knežji dvorec največja stavba. Po potresu l. 1895. so podrli knežji dvorec. Zanimiva je bila mestna hiša, katero je mestno svetovalstvo dalo vsako leto o Božiču blagoslavljati. Sedanja zgradba ima značaj italijanske visoke renesance, le stolpič nas še spominja srednjeveških mestnih hiš.

Cerkvenih stavb reformacija ni pospeševala in šele v barokni dobi vidimo najlepši razvoj teh stavb. Velik podpornik umetnosti je bil škof Tomaž Hren. V Valvasorjevi dobi se je začela zlata doba za cerkvene stavbe, katere so za umetnost vneti kranjski deželni stanovi jako pospeševali. Ljubljana je imela tedaj trinajst cerkva, od katerih so nekatere slovele tudi v umetniškem oziru. Po Valvasorjevi smrti je mnogo vplivala na povzdigo umetnosti „academia operosorum" (1693—1718), ki je delovala v duhu italijanske renesance. Več družbenih članov se je izobraževalo na italijanskih vseučiliščih, in zato so pospeševali italijansko renesanco. Najlepše kranjske cerkve, kakor n. pr. stolna cerkev, uršulinska cerkev in šentpeterska cerkev v Ljubljani, so nastale po vplivu operosov.

V Ljubljani nahajamo razne vrste renesanskega sloga. Šentpeterska cerkev ima tri ladje s kupolo in baroknim na zunanjost naslonjenim pročeljem. Frančiškanska cerkev ima eno ladjo brez kupole in spredaj prislonjeno barokno pročelje. Šentjakobska cerkev ima eno ladjo z gotskim presbiterijem po zunanjosti brez svetlobnega nadstropja in s treznim pročeljem. Stolna cerkev ima eno ladjo v obliki križa s kupolo in treznim pročeljem, znotraj s svetlobnim pročeljem. Uršulinska cerkev ima eno ladjo s kupolo v presbiteriju, stebre in dvorsko pročelje. Križanke so središčna zgradba s kupolo in dorskim korintskim pročeljem. Trnovska cerkev je središčna zgradba z dekoracijami raznih slogov.

Večje renesanske cerkve po deželi imajo podolgasto ladjo s stranskimi kapelami, manjše cerkve pa imajo v tlorisu podolgast četverokot ali pa kvadrat s posnetimi ogli, ob straneh pa so stranski altarji. Kjer pa je v temeljnem načrtu podloga kvadrat, se imenuje zgradba centralna ali središčna. Take cerkve imajo v tlorisu grški križ in nad križališčem kupolo in se večkrat smatrajo kot bizantinske, a so renesanske, kakor n. pr. cerkve v Tunjicah pri Kamniku in Novi Štifti.

Cerkve iz 18. in prve polovice 19. stoletja povečem nimajo strogega sloga, tako n. pr. cerkve: na Vrhniki, v Železnikih, Stari Loki in v Bohinjski Bistrici. Po l. 1848. je prišel zopet v veljavo romanski slog, n. pr. v Smledniku in Ribnici. V zgodnjegotskem slogu je bila zgrajena l. 1882. cerkev Srca Jezusovega v Ljubljani. Izmed posvetnih zgradeb nahajamo italijanski renesanski slog v Ljubljani pri realki, ki je bila dogotovljena l. 1873., pri prejšnjem hotelu Evropi in pri muzeju Rudolfinu.

Slikarstvo se je v 15. stoletju na Kranjskem skrbno negovalo. Neznana so imena onih slikarjev, ki so slikali gotske cerkve. Za reformacije v 16. stoletju pa preneha to delovanje, in šele v dobi protireformacije je zopet napredovalo slikarstvo, katero je vneto podpiral ljubljanski škof Tomaž Hren. Domači slikarji so slikali na Kranjskem in izven dežele. Po Hrenovem naročilu je slikal Elija Wolf l. 1626. oltar sv. Magdalene v ljubljanski stolni cerkvi, in istega leta je slikal Gerhard Hren (Chrön) tri slike za glavni oltar šentjakobske cerkve. Pospeševal je tudi umetnosti znani zemljepisec in zgodopisec Janez Vajkard Valvasor, ki je bil eden prvih risarjev tedanje dobe. Na svojih potovanjih po Kranjskem je mnogo risal, in na gradu Wagensbergu so mu pomagali Andrej Trost, Janez Vereks in Janez Koch pri izgotavljanju slik za velikansko delo „Ehre des Herzogthums Krain“. Imel je na Wagensbergu tudi tiskarno za bakroreze. Izmed drugih slikarjev tedanje dobe se omenjajo Ludovik Klerič, Fr. Hoeger, J. Wieser in Ferfila.

Napredovalo je tudi kiparstvo. Iz prehodne dobe iz gotike v renesanco je kameniti portal pri podružnici v Dvoru pri Polhovem Gradcu. V protireformacijski dobi je bilo v Ljubljani več rezbarjev, ki so izdelovali za razne cerkve oltarje, kipe in druge cerkvene potrebščine. Ponekod še nahajamo v

17. stoletju iz lesa izrezljane oltarje, ki imajo lepe podobe in okraske. V drugi polovici tega stoletja so spretni rezbarji izdelovali prave umotvore, kakor raznovrstno poslikane omare z mnogimi predalčki, mize in skrinje, katere so se našle posebno na graščinah in večjih posestvih po Gorenjskem in pri Cerknici. Kot rezbarji so sloveli Janez Peternel iz Logatca, Matevž Jeleršič iz Martinjaka in Anže Mikše iz Cerknice. Najlepšim proizvodom kranjskega podobarstva v 17. stoletju prištevamo pridvižne podobe na prižnici šentpeterske cerkve v Ljubljani. Znamenit je Marijin kip na Sv. Jakoba trgu, katerega je po načrtu kranjskega zgodopisca J. V. Valvasorja upodobil Wolf Weisskirchner iz Salzburga, ljubljanski zvonar Krištof Šlags pa ulil l. 1680. Kot kamenosek se imenuje Luka Misle.

V 18. stoletju sta jako napredovali slikarstvo in rezbarstvo. Iz leta 1704. so znamenite freske Julija Quaglie in skulpture Fr. Robbe v ljubljanski stolni cerkvi. Quaglia je močno vplival tudi na domače slikarje, izmed katerih je slikal F. Tomšič freske v Skaručini in Grobljah, F. Jelovšek pa v kamniški župnijski cerkvi, v Srednji vasi in na Žalostni gori pri Mokronogu. Najvažnejši pa je Valentin Mencinger, ki je izdelal veliko sliko „nasičenje 4000“, nahajajočo se v obednici ljubljanskega frančiškanskega samostana. Slikal je še mnogo drugih slik po Kranjskem in sosednjih deželah. Leopold Layer je bil znamenit slikar, ki je imel mnogo posnemovalcev. V župnijski cerkvi v Kranju sta njega krasni sliki „sveta večerja“ in „sv. Katarina“. Po kranjskih gradovih je še mnogo slik slovečega portretnega slikarja Andreja Herrleina. Znamenit slikar je tudi bil gluhonemi Potočnik, ki je slikal oltarno sliko za zasebno kapelico ruskega cara Aleksandra I. o priliki ljubljanskega vladarskega shoda l. 1821. V Velesovem je sedem oltarnih slik dolenjeavstrijskega slikarja Schmidta iz Kremsa, ki je mnogo vplival na kranjske cerkvene slikarje.

Tudi po kranjskih gradovih nahajamo raznovrstne umotvore. Razni slikarji so slikali v gradovih zgodovinske, pokrajinske in idilske slike, portrete, lovske prizore itd. V turjaškem gradu so lepe slike Quaglieve, in v Bokalicah je več slik nizozemskega slikarja Almanaka. V gradu Križu pri Kamniku je naslikal Jožef Mayer leta 1731. bitko pri Sisku,

prisego zvestobe kranjskih deželnih stanov cesarju Karolu VI., slike bajeslovne vsebine in druge slike. V 18. stoletju se je na Kranjskem gojila drobnoslikarija na pergamentu. Najlepši umotvor te vrste je zapisnik Dismas-zaveze, ki je imela jako odlične člane. Vsak član je dal nekaj narisati v ta zapisnik. Največ drobnoslikarij je narisal Šimen V. Grahovec.

Glavni zastopnik kiparstva v 18. stoletju je bil Benečan Franc Robba, ki je izdelal lepi mestni vodnjak z obeliskom pred mestno hišo. Tudi po raznih ljubljanskih cerkvah nahajamo Robbove umotvore. V stolni cerkvi sta njegova znamenita klečeča kerubima, v florijanski cerkvi kip sv. Janeza Nepomuka, v šentjakobski cerkvi tabernakel na glavnem oltarju i. dr.. Drugi važnejši kiparji so bili Gaber, Švercelj in Miselj. Sploh ima Kranjsko iz te dobe mnogo umetno izdelanih marmornih oltarjev, tako n. pr. od Filipa di Giorgia izdelana oltarja v uršulinski in frančiškanski cerkvi, glavne oltarje v Radovljici, Hrenovicah in drugod. V tej dobi je nadvladal barokni slog.

Slikar Matevž Langus se je porodil l. 1792. v Kamni gorici in je bil zadnji znameniti zastopnik kranjskega baroknega slikarstva. Dopolnil je v ljubljanski stolni cerkvi Quaglieve slike in slikal živobarvne freske na kupoli cerkve na Šmarni gori, v ljubljanski frančiškanski cerkvi, v Št. Vidu pri Ljubljani, v Šmartnem pod Šmarno goro in drugod. Umrl je v Ljubljani l. 1855. Nadarjena slikarica je bila njegova nečakinja Henrika Langus (rojena l. 1836., umrla l. 1876.). Pl. Kurz-Goldenstein se je porodil l. 1807. pri sv. Mihaelu na Salzburškem in je bil učitelj na Mahrovem zavodu v Ljubljani. Bil je na glasu kot dekoracijski in zgodopisni slikar, ki je slikal 138 oltarnih slik, 93 fresk, 124 slik za križev pot, 80 kranjskih pokrajinskih slik in je izdal zbirko „Jugoslovanske noše“. Umrl je l. 1878. v Gradcu.

Mihael Stroj. (rojen v Kranju v drugem desetletju 19. stoletja) je bil znan portretni in zgodopisni slikar. Slikal je med drugim sliko škofa A. Wolfa in sliko Srca Jezusovega na stranskem oltarju šentpeterske cerkve v Ljubljani. Umrl je v Ljubljani. Znan zgodopisni slikar je bil tudi Ljubljančan Pavel Künl, ki je slikal posebno oltarne in banderne slike in je posnel reliefno sliko bitke pri Sisku. Anton Hayne (rojen

l. 1787. v Kranju) je bil ravnatelj živinozdravniškega zavoda na Dunaju, kjer je umrl l. 1853. Haynove pokrajinske slike so prav dobre in se odlikujejo po skrbni sestavi. Ljubljančan Anton Karinger je bil pokrajinski slikar, ki je med drugimi slikal dalmatinske pokrajinske slike. Amalija pl. Hermannsthal je bila hči ljubljanskega odvetnika dr. I. Oblaka in je poleg drugih portretov slikala Hladnikovo in Čopovo sliko. Župnik Franc Pustovrh (umrl l. 1876. v Selu) je bil samouk, ki je posnemal več slik po bakrorezih in jeklorezih.

Edvard Wolf je začel novo dobo slikarstva in izkušal združiti prednosti beneške in dunajske šole. Wolf je bil jako nadarjen slikar, ki je vzgojil mnogo dobrih slikarjev. Njegove cerkvene slike preveva pravi cerkveni duh in se odlikujejo po idealnem razumenju in lepi preprosti izvršitvi. Najboljša njegova učenca sta bila brata Janez in Juri Šubic iz Poljan na Gorenjskem, ki sta za začasnega bivanja na Kranjskem slikala oltarske slike za razne cerkve.

Janez Šubic se je porodil l. 1850. v Poljanah in je bil profesor slikarstva na kraljevi obrtni šoli v Kaiserslauternu v Porenskem Palatinatu Bavarske kraljevine, kjer je umrl l. 1889. Njegove slike so v cerkvah v Šmartnem pod Šmarno goro, na Breznici, v Horjulu in drugod. Najboljša slika je v ljubljanskem deželnem muzeju nastropna slika „Umetnosti in znanosti se klanjajo Karnioliji“. Juri Šubic (rojen l. 1855. v Poljanah) je več let živel v Parizu, kjer je delal v ateljeju slavnega ogrskega slikarja Munkaczyja, in je umrl l. 1890. v Lipsiji. Šubic je zastopnik realistiške smeri, in slikam se pozna vpliv pariške šole. Njegove najlepše freske so na stropu cerkve sv. Jakoba v Ljubljani in nam predočujejo prizore iz življenja sv. Jakoba. Slikal je tudi za razne cerkve, kakor n. pr. na Rožniku pri Ljubljani, in v preddvoru ljubljanskega muzeja Valvasorjevo, Vodnikovo, Zoisovo in Herbersteinovo sliko. Ob stropu stopnišča je slikal štiri alegorične podobe prirodopisja, umetnosti, zgodovine in starinoslovja. Mlajši brat Alojzij Šubic je slikar v Celju.

Kot portretna slikarja sta znana cesarski svetnik Ivan Franke, profesor na ljubljanski realki, in Ludovik Grilc. Izmed cerkvenih slikarjev imenujemo frančiškana Aleksandra

Robleka, Friderika Tomca, H. Dejaka, M. Koželja in Simona Ogrina z Vrhnike. Pokrajinski slikar je Srečko Magolič v Ljubljani. Prav nadarjena slikarica je Ljubljančanka Ivana Kobilca, katere najnovejše delo je po naročilu biskupa Strossmayrja izgotovljena alegorična slika „Slovenija se klanja Ljubljani“ v ljubljanski mestni dvorani. Nadarjen slikar je naš rojak Vavpotič v Parisu.

Anton Ažbe (porojen leta 1862. v Poljanski dolini na Gorenjskem) živi že 20 let v Monakovem, kjer je poučeval več princev in plemenitašev v slikarstvu. Ažbe, najboljši sedanjih slovenskih slikarjev in učitelj skoraj vsem mlajšim slovenskim slikarjem, vodi šolo, ki je največja in najslavnejša v Monakovem. Na drugi slovenski-umetniški razstavi v Ljubljani l. 1902. so razstavili svoje slike: Ivan Grohar v Ljubljani, Anton Gvajz, c. kr. profesor v Gorici, Rihard Jakopič v Ljubljani, Matija in Lujiza Jama v Kraljevcu ob Sotli, Elza pl. Kastel in Roza Klein v Ljubljani, Fr. Klemenčič v Boštajnu, Ivana Kobilca v Serajevu, Fr. Mirt v Trstu, Melita Rojic v Gorici, Matej Sternen na Vrhniki, Ivan Žabotar na Dunaju in Peter Žmitek v Kropi.

Kiparstvo je pri nas zopet začelo napredovati v sredi prejšnjega stoletja. Kot kiparji slovijo Matevž Tomc, Matevž Toman in Ignacij Toman, ki je izdelal gotiški glavni oltar v šentruprški cerkvi na Dolenjskem in prižnico v šentjakobski cerkvi v Ljubljani. Njegov sin Feliks Toman je priznan umetniški kamenosek, ki je izdelal med drugimi oltar na Rožniku pri Ljubljani in v novomeški frančiškanski cerkvi. Znatna kiparja sta tudi Ivana Vurnik, starejši in mlajši, ki sta izvršila mnogo kipov za kranjske cerkve. Znamenit kipar je bil Franc Zajc, ki smelo tekmuje z Robbo.

Izmed sedanjih kiparjev pa je najboljši Alojzij Gangl, ki se je porodil leta 1859. v Metliki in je sedaj profesor na ljubljanski c. kr. strokovni šoli za lesni obrt. Gangl je izdelal Vodnikov spomenik v Ljubljani, krasni nagrobni spomenik gospe Murnikove na ljubljanskem pokopališču in izdeluje po vladinem naročilu Valvasorjev spomenik, katerega podari vlada mestu Ljubljani. Na drugi slovenski-umetniški razstavi v Ljubljani so razstavili umotvore kiparji: Fr. Berneker in Ivan Zajec

na Dunaju, Vinko Levičnik, realčni učitelj v Idriji, Celestin Mis, strokovni profesor v Ljubljani in Alojzij Repič v Vrhpolju pri Vipavi.

Izmed sedanjih arhitektov se odlikujejo: Fabijani, Jager in Plečnik.

Tudi za glasbo in petje zaslužne može nahajamo že spočetkom novega veka med sinovi naše dežele. Naš narod je že bil od nekdaj prav nadarjen za godbo in petje, kar nam potrjuje bogati zaklad narodnih pesmi, ki se prepevajo po planinah in dolinah. Politične razmere slovenskega naroda pa so ovirale razvoj umetne glasbe in petja do leta 1848. Dotlej je bilo umetno javno slovensko petje kaj redko. Odločilnega pomena za razvoj glasbe in petja je bila „Beseda“ Slovenskega društva v Ljubljani dne 30. maja leta 1848. Ta prvi javni slovenski koncert je ostal vsem udeležencem v neizbrisnem spominu. „Slovensko društvo“ je že meseca avgusta omenjenega leta izdalo prva dva zvezka „Slovenske Gerlice.“

Oglejmo si nekoliko glasbenike in skladatelje, ki so bili na Kranjskem rojeni ali pa so pri nas delovali. Ljubljančan Juri Slatkonja je bil dvorni kaplan na Dunaju, potem ljubljanski stolni prošt, pićanski škof in od l. 1514. do l. 1522. dunajski škof in je pokopan v cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Slatkonja je bil izvrsten glasbenik in nekoliko časa kapelnik cesarja Maksimilijana I. in je kot tak jako povzdignil dunajsko cerkveno petje. Urban Tekstor je bil kot dvorni kaplan vodja dunajske dvorne godbe, potem pa ljubljanski škof (1544 do 1558). Arnoldus de Prankh (Arnoldo de Ponto) se je porodil leta 1480. v Brüggu v Belgiji in je postal leta 1530. ljubljanski stolni dekan, pozneje pa prvi kapelnik cesarske dvorne godbe na Dunaju, kjer je umrl l. 1549. Bil je znamenit skladatelj, ki je skladal zlasti pesmi in himne. Muzikalno jako izobražen je bil Adam Bohorič, ki je svojo bogato zbirko muzikalij podaril deželnim stanovom in vneto deloval za zboljšanje cerkvenega petja.

Jacobus Gallus je bil leta 1550. na Kranjskem rojen, a njegovo rojstno mesto ni znano. Sam se je podpisal „Jacobus Handl, Gallus vocatus, Carniolanus. Že kot mladenič je bil

kapelnik olumuškega škofa, pozneje cesarski kapelnik in je umrl v Pragi leta 1591. Največje njegovo delo je „Opus Musicum“. Znamenit je zbor „Ecce quomodo moritur iustus“. Njegove skladbe (maše, psalme i. dr.) spadajo med najboljše tedanje dobe in se odlikujejo po velikosti osnutka in umetniški tematiki, a so navzlic temu preproste in srčne.

Za povzdigo petja in godbe so že v prejšnjih stoletjih delovale posebne šole in društva. Že v 16. stoletju so ustanovili kranjski deželni stanovi posebno glasbeno šolo in tudi zatiški opat je imel svojo glasbeno šolo. Leta 1652. so ustanovili ljubljanski jezuitje glasbeno društvo. Deželni stanovi so vzdrževali pri deželni brambi posebno godbo „deželne trobentače in vojne bobnarje“; tudi mesto Ljubljana je imela za svojo meščansko brambo posebno godbo. Po razpustu teh godeb se je iz ostalega zaklada leta 1815. ustanovila javna glasbena šola v Ljubljani. Leta 1702. se je v Ljubljani ustanovilo Filharmonično društvo „Academia Philoharmonicorum“, ki še sedaj obstoji in je najstarejše glasbeno društvo v naši državi. To društvo je prenehalo svoje delovanje za tretje francoske okupacije in je šele l. 1814. zopet začelo delovati. Od l. 1821. ima to društvo tudi glasbeno šolo, s katero se je združila prejšnja javna glasbena šola. Za vladarskega shoda v Ljubljani leta 1821. je društvo slovelo po svojih koncertih.

Že konec 18. stoletja je zlagal baron Žiga Zois slovenske pesmi kot vložke za opero stanovskega gledališča. Pozneje so tudi zdaj pa zdaj peli slovenske pesmi v gledališču in pri koncertih Filharmoničnega društva. Leta 1872. je bila ustanovljena „Glasbena Matica“, ki ima glavni namen zalagati in izdajati dobre slovenske skladbe in pospeševati nabiranje in izdajanje slovenskih narodnih pesmi. Društvo ima glasbeno in pevsko šolo ter izdaja razne muzikalije. Neguje pa tudi umetno koncertno petje in je o raznih prilikah z največjo točnostjo proizvajalo najtežje skladbe pod izbornim vodstvom koncertnega vodja Mateja Hubada. Zlasti se je pa odlikovalo na svojih dunajskih koncertih leta 1896. Cecilijansko društvo se je ustanovilo leta 1877. v Ljubljani in goji cerkveno petje in glasbo in vzdržuje orgljarsko šolo, ki je pod spretnim Foersterjevim vodstvom že vzgojila mnogo organistov. Glasilo tega

društva je „Cerkveni Glasbenik“ z „Glasbeno Prilogo“. Urednik listu je prof. Ivan Gnezda, „Prilogi“ pa Anton Foerster.

Ozrimo se še po važnejših skladateljih 19. stoletja! Miroslav Vilhar (rojen v Planini l. 1818., umrl na Kalcu l. 1871.) je zložil prvo slovensko opereto „Jamska Ivanka, izvirna domorodna igra v treh dejanjih“. Izdal je tudi sedem zvezkov pesmi z lepimi napevi in mnogo klavirskih skladeb. Juri Fleišman (rojen leta 1819. na Beričevem pri Ljubljani, umrl v Ljubljani leta 1874.) je uredil prvo zbirko slovenskih pesmi „Slovensko Gerlico“, v kateri je mnogo njegovih napevov. Izdal je še poleg tega sedem zvezkov pesmi. Fleišman je širil slovenske pesmi med bolj omikanimi krogi. Kamilo Mašek (rojen v Ljubljani leta 1831., umrl leta 1859. pri Sv. Štefanu na Štajerskem) je uglasbil mnogo Prešernovih pesmi, ki so natisnjene v „Slovenski Gerlici“, eno mašo in že l. 1848. za godbo Ljubljanske narodne straže več orkestralnih del. Davorin Jenko (rojen leta 1835. v Dvorjah pri Cerkljah) je sedaj dvorni kapelnik srbskega kralja v Belem gradu. Leta 1860. je zložil pesem „Naprej zastava Slave“, ki je bila natisnjena v njegovi zbirki „Slov. pesmi za četverospev, dvospev, samospev in glasovir“. Zložil je tudi mnogo srbskih pesmi in opereto „Vračara ili Baba Hrka“.

Velezaslužna za slovensko petje in glasbo sta Čeha Nedved in Foerster. Anton Nedved je bil rojen l. 1828. v Hořvicah na Češkem in umrl v Ljubljani l. 1896. Nedved je postal l. 1856. ravnatelj Filharmoničnega društva v Ljubljani in po smrti Kamila Maška učitelj glasbe na ljubljanskem učiteljišču. Nedved je bil plodovit skladatelj, ki nam je podal mnogo izvrstnih moških, mešanih in ženskih zborov in solospevov. Njegove pesmi so jako priljubljene in jih radi pojo tudi zunaj naših mej. Zlagal je tudi cerkvene skladbe, latinske in slovenske maše, ofertorije i. dr. Za šole je izdal zbirko „Slavček“ in „Vaje v petju“.

Anton Foerster (rojen l. 1837. v Osenicah na Češkem) je že kot pravnik v Pragi poučeval klavir. Leta 1865. je postal organist in zborovodja stolne cerkve v Senju na Hrvaškem in prišel l. 1867. v Ljubljano kot zborovodja čitalnice in kapelnik Dramatičnega društva in je leta 1868. dobil mesto glasbenega vodja v stolni cerkvi. Foerster ima neprecenljive zasluge za cerkveno in posvetno glasbo. Foerster je glavna opora Cecilijan-

skemu društvu in je uglasbil slovenske in latinske maše, gradualije, ofertorije in druge cerkvene pesmi. Za posvetno glasbo je zložil razne zbore, vokalne in s spremljanjem orkestra, samospeve, dvospeve, četverospeve, klavirske skladbe in že l. 1872. opereto „Gorenjski slavček“, ki je dobila prvo darilo kranjskega deželnega odbora. Izdal je tudi pevsko šolo, pesmaričico po številkah, nauk o harmoniji, generalbasu in modulaciji in klavirsko šolo.

Franc Gerbič (rojen l. 1840. v Cerknici) je bil operni pevec v Pragi, Zagrebu, Ulmu in Levovu in učitelj petja na levovskem konservatoriju. Leta 1886. je prišel v Ljubljano kot

Vas Koprivnik v Bohinju.

kapelnik Dramatičnega društva in čitalničnega zbora, sedaj pa poučuje solopetje in klavir v Glasbeni Matici ter vodi upravo tamošnje šole. Zložil je solonapeve, moške in mešane zbore, cerkvene pesmi, maše in romantično opero v treh dejanjih „Kres“. Danilo Fajgelj (rojen l. 1840. v Idriji) je nadučitelj v Srpenici na Goriškem in je priobčil mnogo skladeb v Cerkvenem Glasbeniku. Anton Hajdrih (rojen l. 1842. in umrl l. 1878. v Ljubljani) je bil učitelj v Rodiku pri Trstu in nadarjen skladatelj, ki je izdal zbirko moških zborov in četvero-

spevov. Njegove pesmi kažejo izvirno domišljijo in popolnoma slovanski značaj.

Franc Ser. Vilhar (rojen l. 1852. v Senožečah) je pevovodja „Sloge“ v Zagrebu in je izdal tri zvezke samospevov, zborov in klavirskih toček. Zložil je tudi opero v dveh dejanjih „Smiljano“. Viktor Parma (rojen l. 1858. v Trstu) je sedaj c. kr. okrajni glavar v Črnomlju. Parma spada med najbolj priljubljene slovenske skladatelje. Zložil je plesne skladbe. koračnice in potpurije. Večje njegove skladbe so: Operi „Urh grof celjski“ in „Ksenija“, dramatiška romanca „Stara pesem“ in tridejanska opereta „Amaconke carice“. V Schwentnerjevi zalogi v Ljubljani izhaja časopis „Novi akordi“, katerega urejuje dr. Gojmir Krek.

Jako priljubljen cerkveni skladatelj je bil Gregor Rihar, stolni vikar in organist v Ljubljani (rojen l. 1796., umrl l. 1863.). Njegove skladbe so se med narodom jako priljubile in udomačile. V novejšem času jih izpodriva cecilijansko petje. P. Angelik Hribar (rojen l. 1843. v Zgornjem Tuhinju) je frančiškan v Ljubljani ter je zložil povečem cerkvene pesmi. Njegov sobrat P. Hugolin Sattner (rojen l. 1851. v Kandiji pri Novem mestu) je frančiškanski gvardijan v Ljubljani in je zložil cerkvene pesmi, božične maše, Marijine, moške in mešane zbore. Tudi njegove posvetne pesmi so se jako priljubile. Jakob Aljaž (rojen l. 1845. v Smledniku) je župnik na Dovjem in sloveč turist. Urejuje „Slovensko pesmarico“, katero izdaja Družba sv. Mohorja. Doslej sta izšla dva zvezka. Zložil je tudi nekaj posvetnih pesmi. Ignacij Hladnik v Novem mestu je zložil več cerkvenih pesmi.

Oglejmo si delovanje v znanstvenem in zabavno-poučnem slovstvu!

Kranjsko se ponaša s precejšnjim številom pisateljev, ki so pisali o raznih vedah in so bili na Kranjskem rojeni ali pa so v tej deželi delovali. V dobi Ferdinanda I. sta živela sloveči zdravnik Ivan Faitanus in dunajski profesor fizike Jakob Strauss. Veliko slavo si je pridobil pravdoslovec Martin Pegius, ki se je porodil v Polhovem Gradcu in je bil nadškofijski svetnik v Solnogradu. Pečal se je tudi z zvezdarstvom, in zaraditega so ga dolžili čaranja in l. 1596. zaprli.

Važnejše pisatelje nahajamo v naslednjih stoletjih.

Janez Vajkard Valvasor je bil rojen l. 1641. v Ljubljani. Po dovršenih naukih je potoval po Italijanskem, Francoskem, Angleškem, Nemčiji in Afriki in je po teh potovanjih šele prav začel ceniti svojo domačo deželo, katero je tudi malone vso prepotoval. Valvasor slovi kot zemljepisec in zgodopisec, četudi njegova dela niso strogo kritična. Pisal je v latinskem in v nemškem jeziku o slovenskih in hrvatskih deželah. Povsod navaja tudi slovenska imena. Izmed šestnajstih njegovih del je največje in najvažnejše z mnogimi slikami okrašeno „Slava vojvodine Kranjske“ („Ehre des Herzogthums Krain“), ki obsega štiri debele knjige, zelo zanimive in včasih tudi čudne vsebine. To velikansko delo ima poleg mnogih drugih zanimivih in včasih tudi čudnih slik več zemljevidov, ki nam kažejo stanje kartografije naših dežel v drugi polovici 17. stoletja. Za natiskovanje in bakroreze svojih knjig je izdal vse svoje precejšnje premoženje in je moral prodati svoj grad Wagensberg in bogato knjižnico, katero so po ceni kupili jezuitje v Zagrebu. Umrl je l. 1693. v Krškem.

Janez Ludovik Schoenleben se je rodil leta 1618. v Ljubljani in je vstopil v jezuitski red, pa zopet izstopil in postal ljubljanski stolni dekan. Po njegovem prizadevanju se je v Ljubljani zopet ustanovila tiskarna. Schoenleben je znan kot zgodovinar. Njega glavno delo je „Carniola antiqua et nova“, katere prvi zvezek je izšel l. 1681. in sega do l. 1000. Drugi del tega spisa je v rokopisu v ljubljanskem deželnem arhivu. Že prej pa (l. 1674. v Solnogradu) je izdal knjigo: „Aemona vindicata“. Kranjski deželni stanovi so pisatelja radodarno podpirali. Umrl je v Ljubljani l. 1681.

Janez Gregor pl. Dolničar (1655—1719) je postal doktor v Bolonji in bil član nekaterih italijanskih akademij. V svojem glavnem spisu „Epitome chronologica“ je zabeležil ljubljanske letopise do l. 1704. Priznan pravdoslovec in pisatelj je bil kranjski deželni tajnik, Kočevar J. Daniel Erberg, ki je dobil plemstvo za svoje slovstvene zasluge. V tej dobi sta tudi slovela dva znamenita zdravnika. Gregor Voglar (Carbonarius) se je rodil l. 1651. v Naklem in je bil zdravnik ruskega carja Petra Velikega. Marka Gerbec (rojen leta 1655. v Zatičini)

je bil mestni fizik v Ljubljani in član cesarske akademije znanosti „Academia naturae curiosorum“. Spisal je „Vindiciae aurae Labacensis“ (Obramba ljubljanskega zraka) in „Chronologia medica“, v kateri razmotriva ljubljanske zdravstvene razmere.

Joannes Dismas Florijančič je bil zatiški cistercijanec in župnik šentviški, ki je izdal v Ljubljani l. 1744. velik zemljevid Kranjskega z deli sosednjih pokrajin. Naslov temu zemljevidu je: „Ducatus Carnioliae tabula chorographica, jussu sumptuque inclitorum provinciae statuum geometrice exhibita, per Joannem Dismam Floriantschitsch de Grienfeld, paroch. et consist. archid. officii Sitticiensis et per Abrahamum Kaltschmidt aeri incisa, Labaci 1744.“ Ta zemljevid je neprecenljive važnosti in občudovanja vreden. Na bakrene plošče ga je vrezal inženir Abraham Kaltschmid. Florijančičev zemljevid je risan približno v merilu 1 : 111.000 in se ozira posebno na goropisne razmere, kar so dotedanji zemljevidi precej zanemarjali. To je prvi stenski zemljevid, na katerem se nahaja ime orjaškega Triglava.

Baltazar Hacquet se je porodil l. 1739. v Le Couquetu na Francoskem ter je bil doktor filozofije in zdravilstva in c. kr. rudniški svetovalec. Hacquet je za Kranjsko zaslužen mož in je bil nekoliko časa profesor anatomije, kirurgije in babištva na ljubljanskem liceju. Leta 1778. je izdal svoje slavno delo „Oryctographia Carniolica oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder“. Koncem prvega dela je tudi slika mesta Idrije in koncem drugega dela več načrtov rudnika. Hacquetovi knjigi je priložen zemljevid Kranjskega in posameznih delov sosednjih pokrajin (1 : 320.000). Na tem zemljevidu so imena zemljepisnih predmetov malone izključno slovenska. Hacquet je bil tudi spreten turist ter je že l. 1779. in 1784. izkušal priti na vrh Triglava. Spisal je tudi „Mineralogisch-botanische Lustreise von dem Berge Terglou in Krain zu dem Berge Glockner in Tirol, 1784.“

Znamenit prirodopisec je bil leta 1723. v Cavalesu na južnem Tirolskem porojeni zdravnik Ivan Anton Scopoli, ki je bil fizik v Idriji in se je zlasti pečal z rastlinoslovstvom.

Leta 1760. je izdal „Flora Carniolica“ (drugi natisk l. 1772.) in l. 1763. „Entomologia Carniolica.“ Kot zdravnik je zaslovel Janez Mihael Žagar, ki se je porodil v Poljanah l. 1702. in je bil fizik v Iglavi na Moravskem. Znanstveno je raziskaval bolj razširjene bolezni in živinsko kugo in izdal znanstven spis „Systema morborum symptomaticum“. Umrl je l. 1778.

Anton Linhart je bil rojen l. 1756. v Radovljici in je bil tajnik kranjskih deželnih stanov. Spisal je po virih prvo kranjsko zgodovino v dveh zvezkih „Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs“. Ta zgodovinski spis ni dokončan ter sega le do podjarmljenja dežele pod frankovsko oblast. Izdal je pesemsko zbirko „Blumen aus Krain“ in poslovenil prvi dve gledališčni igri za slovenski oder „Županova Micika“ in „Veseli dan“ ali „Matiček se ženi“.

V. Vodnikov nadgrobnik.

L. 1788. je izdal zemljevid pokrajine med Dravo in Jadranskim morjem: „Tabula antiqua regionis inter Dravum fluvium et mare Adriaticum“. Umrl je v Ljubljani leta 1795. Franc de Pavla Hladnik je bil profesor prirodopisja in rastlinoslovstva na liceju in za francoske vlade profesor na osrednji šoli (akademiji).

Jernej Kopitar se je narodil leta 1780. v Repnjah na Gorenjskem in je postal varuh dunajske dvorne knjižnice in v letu 1844. tudi dvorni svetnik. Kopitar je jako slaven jezikoslovec, ki se je temeljito pečal s staroslovenščino, a ima tudi velike zasluge za novoslovenščino. Spisal je mnogo jezikoslovnih in zgodovinskih sestavkov. V Ljubljani se je natisnila leta 1808. njegova slovenska slovnica „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steiermark". Leta 1814. ga je vlada poslala v Paris po knjige in rokopise, katere so Francozi l. 1809. iz Dunaja odnesli v Paris. Ta nalog je srečno izvršil. Najimenitniša njegova knjiga pa je „Glagolita Clozianus", ki je izšla leta 1836. na Dunaju. Ta knjiga obsega star glagoliški rokopis, razlago brižinskih spomenikov, kratko staroslovensko slovnico in majhen slovar. Umrl je na Dunaju leta 1844. in bil pokopan na Marksovem pokopališču. Leta 1897. so pripeljali njegove ostanke v Ljubljano in pokopali pri Sv. Krištofu.

Henrik Freyer se je narodil l. 1802. v Idriji in je bil kustos ljubljanskega muzeja. Slovel je kot prirodoslovec, zlasti kot rastlinoslovec in zemljepisec. Ta učenjak je mnogo potoval po Kranjskem in bližnjih pokrajinah ter je tudi bil eden prvih hribolazcev tedanjega časa. Zanimiv pregled Freyerjevih potovanj nahajamo v njegovih zapiskih. Leta 1837., 1838. in 1841. je potoval po Kranjskem saksonski kralj Friderik Avgust, ki se je jako zanimal za rastlinstvo. Na drugem in večjem tretjem potovanju ga je spremljal kustos Freyer. Freyer je kot očividec prav dobro poznal Kranjsko in je izdal leta 1845. in 1846. stenski zemljevid Kranjskega („Obraz kranske dežele cesarskimu kraljevimu Veličastvu Ferdinandu Pervimu, našimu presvitlimu cesarju, kralju vogerske in češke dežele id. id., vsim spoštovanjem in popolnoma ponižnostjo posvečen in na svetlobo dan od Henrika Freyerja, magistra apotekarije in varha museuma v Lublani"), ki je prav za prav prvi slovenski stenski zemljevid. Ta zemljevid je precej natančen, pregleden in dobro izvršen ter ima mnogo podrobnosti v prirodoznanskem, političnem in kulturnem oziru. Umrl je leta 1866. v Ljubljani. Znamenit rastlinoslovec je bil Ljubljančan Graf (rojen v Ljubljani l. 1801., umrl l. 1838.). Tudi leta 1821. v Idriji rojeni Karol Dežman (Deschmann) je bil rastlinoslovec in se je tudi odlikoval kot

starinoslovec. Bil je kustos ljubljanskega deželnega muzeja in je umrl leta 1889.

Mihael Peternel (rojen l. 1808. na Laniščn pri Novi Oselici) je bil od l. 1852—1860 ravnatelj ljubljanske realke in je umrl l. 1884. Pisal je v realčnih programih o kranjskem domoznanstvu (1852—1853) in zemljepisni osnutek vojvodine Kranjske (1854—1856). O teh spisih se je pohvalno izrazil dunajski vseučiliški profesor Simony; pisal pa je tudi članke o drugih strokah.

Peter Kozler (rojen l. 1824. v Kočarjih na Kranjskem) je bil večinoma v državni službi, od l. 1856. do 1863. notar v Sežani; potem je bil dve leti na Dunaju, ostala leta pa v Ljubljani. Njegovi spisi se nahajajo po raznih časopisih. L. 1864. je izdala Slovenska Matica za svoje člane „Zemljevid Slovenske dežele (1 : 576.000), izdelal in na svitlo dal Peter Kozler. Na Dunaju 1864. risal A. Knorr“. Zemljevid obsega vse Primorsko, Kranjsko, Koroško, Štajersko severno do Gradca, del Ogrskega in Hrvaškega. Kozlerjev zemljevid je bil za tedanjo dobo dobro izvršen in je kolikor toliko ustrezal svojemu namenu. Kozler je bil zaradi veleizdajstva poklican pred vojno sodišče, ker je izdelal „Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin“, češ, da je s tem imenom ščuval zoper obstoječi red; bil je pa oproščen obtožbe. Umrl je v Ljubljani l. 1879.

Avgust Dimitz (umrl l. 1886. v Ljubljani kot finančni ravnatelj) je za kranjsko domoznanstvo jako zaslužen mož. Bil je sotrudnik kranjskega zgodovinskega društva in je objavil več zgodovinskih razprav v „Mittheilungen des hist. Vereins für Krain“. Njegovo največje delo pa je dva velika zvezka obsegajoča zgodovina Kranjskega: „Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813 (Laibach, 1874).“

Kranjsko zgodovinsko društvo („Historischer Verein für Krain“) je mnogo storilo za spoznavanje deželne zgodovine. Profesor Richter je v začetku 19. stoletja pospešil preiskavanje deželne zgodovine s temeljitimi razpravami, in člani omenjenega društva so od l. 1846. začenši priobčevali zgodovinske spise v društvenem časopisu „Mittheilungen des historischen Vereins für Krain“. Med sotrudniki so bili: dr. Ulepič, dr. Klun, E. H. Costa, Hicinger, Elze, Jelovšek, Metelko,

Kosmač, Nečasek, dr. Ilwof, P. Radič, Terstenjak, Germonig, Namre, Rebič, Dimitz, Legat in drugi. Muzejsko društvo za Kranjsko izdava od l. 1888. časopis „Mittheilungen des Musealvereins für Krain“ in od leta 1891. tudi „Izvestja muzejskega društva za Kranjsko“ (urednik A. Koblar). Muzealni kustos prof. Alfons Müllner izdava časopis Argo (Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde). Zgodovinske spise so tudi priobčevali „Blätter aus Krain“ (priloga „Laib. Zeitung“). Ti časopisi priobčujejo mnogo sestavkov o domači zgodovini in tudi o drugih strokah.

(O novejših znanstvenikih piše natančneje dr. K. Glaser: „Zgodovina slovenskega slovstva IV. del. II. zvezek“.)

Zgodopisci in zemljepisci so: Ivan Trdina, Janez Parapat, Janez Jesenko, Peter pl. Radič, Alfonz Müllner, Josip Staré, Fr. Steklasa, Fr. Levec, Fr. Šuklje, Simon Rutar, Ivan Vrhovec, Josip Apih, dr. Franc Kos, Ivan Vrhovnik, Anton Koblar, Ivan Lavrenčič, Ivan Šašelj, Evgen Lah, Janko Barle, Vladimir Levec i. dr. Jezikoslovci so: dr. Gregor Krek, Josip Šuman, Maks Pleteršnik, Franc Marn, Franc Hubad, Franc Wiesthaler, Franc Levec, p. Stanislav Škrabec, Viktor Bežek, Rajko Perušek i. dr. Prirodoslovci so: Simon Robič, dr. Simon Šubic, Andrej Senekovič, Ivan Šubic, Ferdinand Seidl i. dr. Modroslovci so: dr. Franc Lampe, dr. Aleš Ušeničnik, dr. Ivan Svetina i. dr. Bogoslovci so: dr. Andrej Čebašek, dr. Ant. Bonaventura Jeglič, Fr. Kosec, Anton Zupančič, Anton Keržič, Anton Žlogar, Andrej Kalan i. dr.

Ustanovitelj slovenskega leposlovnega slovstva je bil prvi slovenski reformator Primož Trubar (l. 1508—1586.) Prvi pisatelji so pisali v cerkvene namene, da bi lažje širili protestantsko vero med slovenskim narodom. Njegova pisava je še nepopolna in nedosledna in jezik reven v besedah in pomešan s tujkami. Boštjan Krelj (rojen v Vipavi leta 1538., umrl kot superintendent leta 1569. v Ljubljani) in Juri Dalmatin sta pisala v lepšem jeziku nego Trubar. Dalmatinu gre zasluga, da je po izvirniku poslovenil sveto pismo. Adam Bohorič (rojen na Dolenjskem, ravnatelj stanovskih šol v Ljubljani, kjer je umrl leta 1598.), učenec Filipa Melanchthona, je spisal prvo

slovensko slovnico; „Arcticae horulae . . ., Witenbergae 1584“; po njem ustanovljen pravopis, bohoričica, je obveljal do l. 1844. Ti pisatelji so glavni zastopniki takozvane protestantske dobe, ki je trajala od l. 1550. do l. 1600.

Protireformacija pa je uničila lepo se razcvitajoče slovstveno delovanje s sežiganjem protestantskih knjig. Slovstveni proizvodi katoliške dobe so razen zadnjih dveh desetletij osemnajstega stoletja glede na notranjo vrednost in na množino precej uborni. L. 1693. ustanovljena „Academia Operosorum Labacensium“ ni imela posebnih slovstvenikov. Glavni zastopnik protireformacije je bil ljubljanski škof Tomaž Hren (Chroen), ki je živel od l. 1560. do l. 1630. in je pisal v čistejšem jeziku nego njegovi sovrstniki in marsikateri poznejših slovstvenikov. Tudi Matija Kastelec (1623—1688), ki je bil kanonik v Novem mestu, je pisal po lepem narodnem slogu. P. Marka Pohlin (rojen l. 1735. v Ljubljani) je bil avguštinec v Mariabrunnu na Dolenjem Avstrijskem, kjer je umrl l. 1801. Pohlinova „Kraynska Grammatika“ ima še mnogo hib in tujk, a pridobil si je zasluge s tem, da je vnel med Slovenci veselje do čitanja in pridobil mlajše nadarjene pisatelje, ki so se začeli pečati tudi s posvetnim pesništvom.

Fran Erjavec.

Novo dobo slovenskega slovstva so začeli Linhart, Kumerdej in Japelj. Zgodopisec Anton Linhart je poslovenil prvi veseloigri. Blaž Kumerdej (rojen l. 1738. na Bledu) je bil šolski nadzornik Celjskega okrožja na Štajerskem in je spisal nedovršeno primerjajočo slovnico; umrl je leta 1805.

Jurij Japelj (rojen l. 1744. v Kamniku) je bil korar v Celovcu in malo pred smrtjo izvoljen za tržaškega škofa; umrl je l. 1807. v Celovcu. Japelj se šteje med najboljše pisatelje Vodnikove dobe in je s pomočjo nekaterih sotrudnikov poslovenil sveto pismo. Spisal je še več drugih spisov in se tudi izkušal v pesništvu.

Prvi znameniti pesnik pa je Valentin Vodnik (rojen l. 1758. v Zgornji Šiški pri Ljubljani, umrl l. 1819. v Ljubljani), ki je bil frančiškan, pozneje pa posveten duhovnik in je služboval na Gorenjskem v Blejskem gradu in na Koprivniku. Pri tej priliki se je natančneje seznanil z obče čislanim baronom Žigo Zoisom (1747—1819), ki mu je bil mecen in mentor in je mnogo pripomogel, da je postal tako slaven pisatelj. Na Koprivniku se je Vodnik najbolj navduševal za turistiko in je bil že l. 1795. na Malem Triglavu. Pozneje je prišel v Ljubljano, kjer je bil učitelj na gimnaziji in za francoske vlade nje ravnatelj, vodja umetelske in rokodelske šole in nadzornik začetnih šol. Po odhodu Francozov leta 1813. pa je dobil bornih 200 goldinarjev pokojnine.

Vodnikovo pisateljsko delovanje je bilo mnogostransko. Njegova narava je vobče strogo lirična, in izmed liričnih pesmi je najlepša „Ilirija oživljena", v kateri proslavlja Napoleona I. Epične pesmi niso tako jasne, kakor se zahteva od te stroke. Izmed pesniških opisov slovi „Vršac". Znane so „Pesmi za brambovce", a poslovenil je tudi nekatere grške in italijanske pesmi.

Vodnik je sicer pisal še bolj v lokalnem, a vendar v krepkem in strogo narodnem jeziku. Odslej se je iznebilo slovstvo vedno bolj pokrajinskega značaja. Kot pesniki so bili na glasu L. Volkmar in St. Modrinjak na Štajerskem, Val. Stanič na Primorskem in Urban Jarnik na Koroškem. Za razvoj jezika so se posebno trudili: I. Kopitar, I. L. Šmigoc, P. Dajnko, Fr. Metelko in U. Jarnik. Vnel se je prepir zaradi slovenskega črkopisja, ki se nazivlje „slovenska abecedna vojska". Tedaj smo imeli tri črkopise, in sicer bohoričico, danjčico in metelčico. Obveljala je bohoričica, katero je izpodrinila l. 1844. gajica.

Vodnik pa je tudi vplival na prozo in je dobil vrle naslednike. Matevž Ravnikar (rojen na Vačah l. 1776.) je bil *tržaški škof* in je umrl l. 1845. v Trstu. Njegovi spisi so veči-

noma nabožne vsebine in pisani v lepi in čisti slovenščini. Franc Metelko (rojen leta 1789. v Škocijanu pri Dobravi na Dolenjskem) je bil učitelj slovenščine na ljubljanski gimnaziji in na drugih zavodih ter je umrl l. 1860. Med njegovimi spisi se odlikuje slovnica: „Lehrgebäude der slovenischen Sprache“.

L. 1830. je začel izdavati Miha Kastelec zbirko pesmi raznih pesnikov: „Kranjsko Čbelico“, ki je izhajala pet let. Sprožil je to zbirko Matija Čop, knjižničar ljubljanske licealne knjižnice. Med sotrudniki Kranjske Čbelice so bili: M. Kastelec, I. Zupan, Fr. Prešeren, I. Žemlja, U. Jarnik, Blaž Potočnik, G. Grabner, G. Kosmač, I. Levičnik, I. Ziegler, M. Tušek i. dr.

Dr. France Prešeren se je porodil dne 3. decembra l. 1800. v Vrbi na Gorenjskem. Učil se je na Dunaju pravoslovja in dobil doktorsko čast. Tu se je seznanil s Čehom Čelakovskim, ki je sovrstnike opozoril na izvrstnega lirika, in v Klinkovstroemovem zavodu je bil učitelj slovečemu sorojaku in nemškemu pesniku Anastaziju Grünu (grof Anton Auersperg), ki mu je posvetil lepo pesen „Nachruf an Prešern“ (1849). Služboval je potem v Ljubljani in Celovcu in šele l. 1846. dobil odvetništvo v Kranju, kjer je umrl 8. februarja l. 1849. Njegov nagrobni spomenik ima ta-le napis:

»Ena se tebi je želja spolnila,
V zemlji domači da truplo leži.«

Prešeren je najboljši slovenski pesnik, ki je udomačil mnogo novih stihov in kitic v slovenskem slovstvu. On je kralj v liričnem pesništvu, posebno v sonetu, v katerem mu je bil Petrarca vzor. Dovršene so druge njegove pesmi, glose in gazele. V lirsko-poučnem pesništvu se odlikujejo satire in epigrami. V epičnem pesništvu slovijo balade in romance; največja epična pesem pa je „Krst pri Savici“, v kateri opeva bor ljubezni z usodo in zmago krščanstva nad poganstvom.

Nova slovstvena doba se začenja l. 1843. z ustanovljenjem „Novic“, katere je urejeval dr. Janez Bleiweis vitez Trsteniški (rojen l. 1808. v Kranju, umrl l. 1881. v Ljubljani kot deželni živinozdravnik). Bleiweis je bil slovstveno in

politično delaven in si je pridobil za slovenski narod nevenljivih zaslug. Okoli „Novic“, ki so izhajale do l. 1903., so se zbirali malone vsi tedanji slovstveniki, ki so spisali članke raznovrstne vsebine. Med številnimi sotrudniki se nahajajo med drugimi: M. Vertovec, M. Verne, M. Ravnikar, K. Robida, P. Hicinger, O. Caf, B. Rajč, J. Tušek, Fr. Levstik, M. Majar, D. Trstenjak, J. Trdina, J. Navratil, M. Cigale, G. Kobe, A. Žakelj, J. Volčič, M. Valjavec, Bl. Potočnik, Fr. Jeriša, M. Vilhar in J. Vesel-Koseski.

Jovan Vesel-Koseski (rojen leta 1798. v Kosezah pri Moravčah, umrl l. 1884. v Trstu kot finančni svetnik) je bil glavni sotrudnik „Novic“, ki so priobčile večino njegovih pesmi. Predmet njegovim pesmim so veličastne reči, zatorej ga smemo nazivljati pesnika resnosti in veličastnosti. Posebno dovršeni so njegovi šestomeri in petomeri. Poslovenil je nemške, italijanske, ruske, češke, grške in latinske pesmi. Leta 1846. je lavantinski knezoškof Anton Martin Slomšek (rojen l. 1800. na Ponikvi na Štajerskem, umrl l. 1862.) ustanovil letopis „Drobtinice“, ki je imel mnogo sotrudnikov. Slomšek se odlikuje kot pesnik, životopisec in pisatelj povesti za mladino.

Blaž Potočnik (porojen leta 1799. v Naklem na Gorenjskem) je bil župnik v Št. Vidu pri Ljubljani in je umrl l. 1872. Pisal je v bohoričici, metelčici in gajici. Potočnik je priljubljen pesnik, ki je mnogim svojim pesmim sam zložil napeve. Jože Virk (porojen l. 1810. v Dobu na Gorenjskem) je umrl kot župnik v Ločah na Štajerskem. Virkove pesmi so se v narodu udomačile in se še zdaj rade prepevajo.

Leto 1848. je tudi bilo važno za razvoj leposlovnega slovstva. Dr. Lovro Toman (rojen l. 1827. v Kamnigorici, umrl l. 1870. v Rodaunu pri Dunaju) je leta 1849. priobčil lepe pesmi pod naslovom „Glasi domorodni“, v katerih se zrcali goreča ljubezen do domovine. Ustanovila so se društva s politično in slovstveno smerjo, in začeli so izhajati novi časopisi, od katerih je pa le „Zgodnja Danica“ preživela dobo absolutizma in reakcije. Začelo se je ilirsko gibanje, ki se pa ni udomačilo v širših slojih slovenskega naroda.

Velike zasluge za slovstvo ima Anton Janežič (umrl l. 1869. v Celovcu) kot slovničar, slovarnik in izdavatelj občasnih

časopisov. Izhajale so: „Slovenska Bčela“, „Slovenski Glasnik“, „Cvetje slovenskega naroda“ in „Cvetje iz domačih in tujih logov“. Omenjeni časopisi so priobčevali izvirne romane, lirične in epične pesmi in prevode iz drugih jezikov.

Leta 1870. je na Dunaju začel izhajati Josip Stritarjev „Zvon“, katerega je pozneje nadomestil Fr. Levčev „Ljubljanski Zvon“, Sket je izdaval „Kres“, dr. Tavčar in Hribar pa „Slovana“. L. 1887. je dr. Franc Lampe ustanovil ilustriran mesečnik „Dom in Svet“, katerega sedaj urejujeta dr. E. Lampe in dr. M. Opeka. Od l. 1902. izhaja v Ljubljani ilustriran mesečnik „Slovan“ (založnik Drag. Hribar, urednik Fr. Govekar). Poleg teh pa je še nekaj strokovnih časopisov za posebne stroke. Za razvoj slovstva skrbé nadalje nekatera društva, kakor n. pr. „Slovenska Matica“ (ustanovljena l. 1863.), „Dramatično društvo“ (ustanovljeno leta 1867.) in v Celovcu „Družba sv. Mohorja“ (ustanovljena l. 1852.), ki je imela leta 1902. nad 80.000 članov (od teh jih je bilo nad 31.000 na Kranjskem).

Iz zadnjih desetletij imamo več prav dobrih pesnikov in pripovedovalcev, od katerih hočemo važnejše na tem mestu na kratko omeniti.

Simon Jenko (rojen l. 1835. na Podrečem, umrl l. 1869. v Kranju) je eden prvih naših pesnikov, ki nam kaže v svojih pesmih ljubezen do prirode in domovine. Posebno znane so: „Naprej“, „Pobratimija“ in „Adrijansko morje“. France Levstik (rojen l. 1831. v Retijah pri Velikih Laščah, umrl l. 1887. v Ljubljani kot skriptor licealne knjižnice) je znamenit pesnik, ki je zlagal pesmi, ode in elegije, sonete, romance in balade, legende, otročje igre v pesemcah, zabavljice in puščice itd. Levstik je tudi izboren prozaik. Josip Stritar (Boris Miran) se je porodil l. 1836. v Velikih Laščah in je sedaj profesor na Dunaju. Stritar se odlikuje kot izvrsten liričen pesnik, odličen prozaik in duhovit kritik. Jezik mu je v pesmi in prozi vzoren. Združeval je najboljše pisatelje v „Dunajskem Zvonu“ in sodeluje tudi pri „Ljubljanskem Zvonu“. Družba sv. Mohorja je izdala Stritarjevi knjigi za odrastlo mladino „Jagode“ in „Zimski večeri“.

Simon Gregorčič (rojen l. 1844. na Vrsnem na Goriškem) je znamenit liričen pesnik, kateri se je s svojimi pesmimi izmed

vseh sedanjih pesnikov Slovencem najbolj prikupil. Josip Pagliaruzzi (Krilan) se je porodil v Kobaridu l. 1856. in je umrl l. 1885. V njegovih pesmih se kaže nekoliko Stritarjev in Gregorčičev vpliv. Kot samostalen pesnik se kaže v lepih romancah in baladah. Anton Aškerc (Gorazd) se je porodil l. 1856. pri Sv. Marjeti blizu Rimskih Toplic in je sedaj mestni arhivar v Ljubljani. Slovi kot epičen pesnik, ki je zložil mnogo balad in romanc.

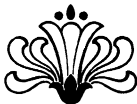
Miroslav Vilhar (rojen l. 1818. na Kalcu, umrl l. 1871.) je bil plodovit pesnik, katerega pesmi so postale večinoma narodne. Svojim pesmim je sam zložil napeve. Anton Žakelj (Rodoljub Ledinski) se je porodil l. 1816. v Ledinah pri Idriji in je umrl l. 1868. pri Leskovcu. Ledinski je eden boljših pesnikov, ki je zložil lirične, a tudi epične pesmi. Anton Umek (Okiški) je bil rojen l. 1838. na Okiču na Dolenjskem in je umrl l. 1871. v Celovcu. Umek je prav dober pesnik, ki je zložil tudi slavospev „Abuna Soliman“, v katerem opeva misijonarja Ig. Knobleharja. France Cegnar (rojen leta 1826. pri Sv. Duhu blizu Škofje Loke, umrl l. 1892. v Trstu) je rodoljuben pesnik, ki se odlikuje po živahni domišljiji in lepem jeziku. Prav lepo je poslovenil nekatere Schillerjeve drame. Matija Valjavec (Kračmanov M.) se je porodil l. 1831. v Srednji Beli in je umrl l. 1897. v Zagrebu. Valjavec je zložil lirske in epske pesmi in je marljivo nabiral narodno blago. Bolj znani slovenski pesniki so še: brata Franc in Josip Cimperman, Anton Funtek, Lujiza Pesjakova, Ivan Jenko (Mirko), Fran Gestrin, Ivan Resman, Anton Hribar, Anton Medved, Fr. Finžgar, Engelbert Gangl, Ivan Cankar, Dragotin Kette, Aleksandrov (Murn) i. dr.

Slovensko slovstvo se ponaša z mnogimi izbornimi pripovedovalci, izmed katerih se najbolj odlikuje Josip Jurčič (rojen l. 1844. v Muljavi pri Zatičini, umrl l. 1881. v Ljubljani.) Jurčič slovi po svojih romanih in novelah in pripoveduje jako zanimivo. Njegove slike so krasne in popolnoma posnete iz naroda. Pisal je povesti iz slovenskega narodnega življenja in zgodovinske povesti. Odlikoval se je tudi na dramatičnem polju ter je spisal dovršeno žaloigro v petih dejanjih „Tugomer“ v peterostopnih jambiških verzih. Tvarina je posneta iz slo-

vanske zgodovine. Janko Kersnik (rojen l. 1852. na Brdu, umrl 1897.) je pisal povesti in romane, ki so jako ugajali. Posebno so se mu posrečile male slike iz kmetskega življenja. Dr. Ivan Tavčar (rojen l. 1851. v Poljanah na Gorenjskem) je spisal razne povesti in „Slike iz loškega pogorja", v katerih je mnogo humorja.

Bolj znani drugi pripovedovalci so: Simon Jenko, Valentin Mandelc, Fran Erjavec, Fran Levstik, Valentin Zarnik, Lavoslav Gorenjec-Podgoričan, Josip Podmilšak (Andrejčkov Jože), Josip Ogrinec, M. Tonejec, Janez Mencinger, Josip Stritar, Ivan Trdina, Josip Vošnjak, Josip Stare, Fran Detela, Anton Koder, Peter Bohinjec, Fran Meško, Fran Govekar, Ivo Trošt, Fr. Zbašnik, J. Cankar, Radoslav Murnik i. dr.

Pogled v preteklost kaže, da je naša dežela v raznih dobah mnogo trpela in vsled tega v prejšnjih časih zaostala v kulturnem razvoju, a ne po svoji krivdi. Slovenski narod je prebolel vse gorje in ni nikdar izgubil nade v boljšo bodočnost. S ponosom lahko gleda v preteklost, zlasti v slavno dobo turških bojev, ko je kot predstraža krščanstva rešil druge dežele turškega nasilstva. Dal Bog, da se bi odslej naš narod mirno razvijal na političnem in kulturnem polju in se tako bližal boljši bodočnosti!

Kazalo.

Stari vek.

Srednji vek.

Novi vek.

ℒ 510 —

Podobe k besedilu.

